

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

**MISCELLANEA
HISTORICO-ARCHIVISTICA**

**Tom XXX
2023**

 **ARCHIWA
PAŃSTWOWE**
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

Wydawnictwo DiG

Warszawa 2023

KOMITET REDAKCYJNY

Henryk Bartoszewicz, Jerzy Gaul, Janusz Grabowski, Małgorzata Końska (sekretarz), Jacek Krochmal (redaktor naczelny), Michał Kulecki, Dorota Lewandowska, Małgorzata Osiecka, Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki

REDAKTOR NAUKOWY

Jacek Krochmal

PUBLIKACJA RECENZOWANA

Lista recenzentów na stronie 284

RADA NAUKOWA

Hennadii Boriak (Kijów), Eriks Jekabsons (Ryga), Myron Kapral (Lwów), Aivas Ragauskas (Wilno), Juraj Sedivy (Bratysława), Michal Wanner (Praga), Thomas Wünsch (Pasawa), Grisca Vercamer (Chemnitz)

REDAKCJA JEZYKOWA

Elżbieta Morawska

TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ

Anna Maria Tymosz

PROJEKT OKŁADKI

Sławomir Górzyński

NA OKŁADCE

Typariusz (tłok pieczęci) wielkiej litewskiej i pieczęć wielka litewska Jana III Sobieskiego. AGAD, Zbiór sfragistyczny Oddziału I, sygn. 426; Zbiór Komierowskich, sygn. 61/81, s. 68

SKŁAD I ŁAMANIE

Laura Swornik-Ognicka

Publikacja dofinansowana przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych

ISSN 0860-1054

ISBN 978-83-968112-0-2 (AGAD)

ISBN 978-83-286-0239-7 (DiG)

© Copyright by Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2023

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa
<http://www.agad.gov.pl> e-mail: sekretariat@agad.gov.pl

PL 01-987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2
tel./fax: (+48 22) 839 08 38
<http://www.dig.pl> e-mail: biuro@dig.pl

Druk cyfrowy

SPIS TREŚCI

I ARTYKUŁY

Jarosław Zawadzki , <i>Uwagi do genealogii i majątku Sudymuntowiczów herbu Trąby (1434–1490)</i>	7
Daniel Dalecki , <i>Szlachta czerska w służbie wojskowej w dobie panowania Wazów (1587–1668)</i>	29
Henryk Bartoszewicz , <i>Forteczne prace kartograficzne korpusu inżynierów wojskowych 1815–1831</i>	55
Rafał Jankowski , <i>Archiwum dóbr Jagodne</i>	81
Jan Tyszkiewicz , <i>Bohdan Baranowski (1915–1993), archiwista i historyk</i>	101

II ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Bogusław Ulicki , <i>Zapobieganie pożarom w Warszawie w świetle dokumentów marszałkowskich z lat 1760–1795</i>	111
Konrad Rzemieniecki , <i>Archiwum komisji porządkowych cywilno-wojskowych powiatu żytomierskiego i powiatu kijowskiego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie...</i>	135
Małgorzata Końska , <i>Przejęcie zabudowań poklasztornych w Górze Kalwarii przez Komisję Rządową Wojny (1818–1820)</i>	151
Dorota Lewandowska , <i>Kartografika w aktach dotyczących Kielc w zespole Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych</i>	165
Jerzy Gaul , <i>Polonika w oddziale kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (wrzesień–listopad 1918)</i>	183

III Z WARSZTATU ARCHIWISTY

Karol Zgliński , <i>Digitalizacja materiałów archiwalnych</i>	211
--	-----

IV RECENZJE

Grzegorz Klebowicz, <i>Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w.</i> , Przemysł 2020 (Małgorzata Końska)	257
Michal Wanner, Karel Staněk, <i>Císařský orel a vábení Orientu. Zámorská obchodní expanze habsburské monarchie (1715–1789)</i> [Cesarski orzeł i fascynacja Orientem: ekspansja handlowa monarchii habsburskiej na rynki zamorskie (1715–1789)], Dolní Břežany 2021 (Hubert Wajs)	261
<i>Slovník současné archivní terminologie</i> . Kolektiv autorů pod vedením Michala Wannera, Praha 2022 (Hubert Wajs).....	265
<i>Bremisches Jahrbuch</i> , Bd. 101, Historische Gesellschaft Bremen e.V., Bremen 2022 (Hubert Wajs)	269

V SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

„Połączeni dziedzictwem Piotra Artomiusza”. Obchody europejskich Dni Dziedzictwa w Węgrowie (wrzesień 2022) (Dorota Lewandowska).....	273
Kronika Archiwum Głównego Akt Dawnych za rok 2022 (Jacek Krochmal)..	276
Wykaz skrótów	280
Informacja o czasopiśmie	284

TABLE OF CONTENTS

I ARTICLES

Jarosław Zawadzki , <i>Remarks on genealogy and estates of Sudymuntowicz family of Trąby coat of arms (1434–1490)</i>	7
Daniel Dalecki , <i>Czersk nobility in military service during the rule of the Vasa dynasty (1587–1668)</i>	29
Henryk Bartoszewicz , <i>Cartographic documentation of fortresses by the Corps of Military Engineers 1815–1831</i>	55
Rafał Jankowski , <i>Archives of the Jagodne estate</i>	81
Jan Tyszkiewicz , <i>Bohdan Baranowski (1915–1993), archivist and historian</i>	101

II SOURCES AND MATERIALS

Bogusław Ulicki , <i>Fire Prevention in Warsaw in the light of Marshals' records from 1760–1795</i>	111
Konrad Rzemieniecki , <i>Archive of Civil-Military Order Commissions of Zhytomyr and Kyiv districts in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv</i>	135
Małgorzata Końska , <i>Takeover of the monastery buildings in Góra Kalwaria by the Government Commission of War (1818–1820)</i>	151
Dorota Lewandowska , <i>Cartographic records in the Kielce files of the Government Commission for Internal Affairs, from the holdings of the Central Archives of Historical Records</i>	165
Jerzy Gaul , <i>Polonica in the Quartermaster Branch of k.u.k. Army High Command in Vienna War Archives (September–November 1918)</i>	183

III AN ARCHIVIST'S WORKSHOP

Karol Zgliński , <i>Digitisation of archival materials</i>	211
---	-----

IV REVIEWS

<i>Grzegorz Klebowicz, Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w.</i> [Parishes and monastic communities of the (arch) diocese of Przemyśl 14th–21st centuries], <i>Przemyśl 2020</i> (Małgorzata Końska)	257
Karel Staněk, Michal Wanner, <i>Císařský orel a vábení Orientu: zámořská obchodní expanze habsburské monarchie (1715–1789)</i> [The imperial Eagle and attraction to the Orient: the Habsburg Monarchy trade expansion to overseas (1715–1789)], <i>Dolní Břežany 2021</i> (Hubert Wajs)	261
<i>Slovník současné archivní terminologie</i> [Dictionary of Contemporary Archival Terminology], <i>red. Michal Wanner, Praha 2022</i> (Hubert Wajs)	265
<i>Bremisches Jahrbuch</i> , Bd. 101, Historische Gesellschaft Bremen e.V., <i>Bremen 2022</i> (Hubert Wajs)	269

V REPORTS AND ANNOUNCEMENTS

<i>„Connected by the heritage of Petrus Artomius”. Celebration of European Heritage Days in Węgrów (September 2022)</i> (Dorota Lewandowska)	273
<i>Chronicle of the Central Archives of Historical Records for the year 2022</i> (Jacek Krochmal)	276
Acronyms and abbreviations	280
Information about the journal	284

I ARTYKUŁY

Jarosław Zawadzki

<https://orcid.org/0000-0003-0428-1295>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

UWAGI DO GENEALOGII I MAJĄTKU SUDYMUNTOWICZÓW HERBU TRĄBY (1434–1490)

Celem artykułu jest przedstawienie wniosków dotyczących genealogii i majątku rodziny Sudymuntowiczów¹ wynikających z analizy dokumentów z lat 1434–1490 znanych dotąd wyłącznie z rejestów, a których kopie przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zespole Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, w dziale XI, Akta niesygnowane. Ich oryginały przechowywane były w skarbcu wielkksiążęcym jako część archiwum hospodarskiego². Trafiły tam w wyniku przejęcia przez Bonę i Zygmunta Augusta spadku po biskupie wileńskim Pawle Holszańskim³. Wśród tych dóbr

¹ W literaturze i źródłach często także Sudymontowicz. W artykule konsekwentnie przyjęto formę Sudymuntowicz od imienia Sudymunt (choć zdarza się w zapisie Sudymont).

² Wyraźnie jest to powiedziane w dokumentach będących przedmiotem tekstu. We wstępach do widymusów, zarówno łacińskich, jak i ruskich, mówi się o dokumentach do wszystkich dóbr biskupa Pawła Holszańskiego przekazanych monarsze i przechowywanych dotąd (czyli w 1558 r.) w skarbcu hospodarskim, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dział (dalej: dz.) XI, Akta niesygnowane.

³ Już 6 XII 1533 r. biskup łucki Paweł Holszański zapisał, na wypadek swej śmierci, dobra Wołpa i Duniłowicze królowi Zygmunтови Staremu. Regest dokumentu: *Lietvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1, Užrašymų knyga*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998 (dalej: *Lietvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*), nr 379, kopia dokumentu: AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane. Król 13 VII 1534 r. potwierdził dożywotnie prawo biskupa do wspomnianych dóbr. *Lietvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 377. Z kolei 23 VIII 1534 r. biskup podarował Zygmunтови Augustowi dobra Holszany oraz Lebedziejew z dworem Chożowo, kopia w AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane. Wkrótce potem monarcha potwierdził biskupowi prawo dożywotnie do tych dóbr, AGAD, AR, dz. XI, nr 1, s. 14. Następnie 18 IV 1547 r. biskup zapisał Zygmunтови Augustowi i królowej Bonie 10 tys. kop gr. lit. na Holszanach, Lebedziejewie i Chożowie (*Lietvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 383) i taką samą kwotę na Wołpie i Duniłowiczach (tamże, nr 384). Darowizny tych dóbr, a także Stankowa, Hłuska i Zyczyna, potwierdził w testamencie z 27 XII 1551 r. *Lietvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 54. Zmarł w 1555 r. i w tym samym roku dobra przejął monarcha.

znajdowało się Chożowo, które biskup odziedziczył po swej matce Zofii, córce Olechny (Aleksęgo)⁴ Sudymuntowicza. W majątku tym, głównej siedzibie Olechny, przechowywana była zasadnicza część archiwum tej rodziny, która drogą dziedziczenia przeszła w ręce książąt Holszańskich, a następnie hospodara.

Zamianę dóbr pomiędzy królem Zygmuntem Augustem a Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym”, wojewodą wileńskim i kanclerzem wielkim litewskim przeprowadzono 17 V 1558 r. W jej wyniku radziwiłłowski Kurzeniec włączono do hospodarskich dóbr Markowo (w późniejszym powiecie oszmiańskim), a pobliskie Chożowo, Lebidziewo i Duniłowicze (Daniłowicze, Diniłowicze) dostały się Radziwiłłowi⁵. Dalsze losy tych dóbr były skomplikowane. W wyniku działu majątkowego przeprowadzonego w 1577 r. Lebidziewo i Chożowo stały się własnością Radziwiłłów – Albrychta, późniejszego marszałka wielkiego litewskiego, a Duniłowicze – Stanisława, późniejszego marszałka wielkiego litewskiego i starosty żmudzkiego. W 1588 r. Albrycht sprzedał swe majątki Józefowi Hołowni, sędziemu ziemskiemu nowogródzkiemu za 16 tys. kop groszy litewskich. W 1637 r. Lebidziewo przeszło na własność marszałka oszmiańskiego Tomasz Wolana. Ten jednak już w 1638 r. sprzedał je Mikołajowi Abramowiczowi, późniejszemu wojewodzie smoleńskiemu, od którego w 1652 r. dobra te nabył Janusz Radziwiłł, wojewoda wileński i hetman polny litewski⁶.

Zgodnie z przyjętym zwyczajem wraz z dobrami właściciele powinny zmienić także dotyczące ich dokumenty⁷. W tym jednak przypadku monarcha zachował oryginały dla siebie, zgadzając się jedynie, na prośbę kanclerza wielkiego litewskiego, na wykonanie dla niego ich kopii. Wydaje się, że postępowanie takie nie było odosobnione⁸. Wiemy, że w 1551 r. Zygmunt August podarował temu

⁴ W publikacjach często występuje błędnie jako Aleksander. Błędy takie występują nawet w źródłach, por. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (dalej: KDKW), t. 1, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948, nr 190, gdzie w regeście dokumentu papieskiego odpustu archiwów Sudymuntowicz występuje jako Aleksander, w następnym (tamże, nr 191) jako Olechno, a w przywileju dla kościoła w Wołpie (zob. niżej) poprawnie jako Aleksy. Podobnie jego córka Olechna, poprawnie Aleksa, a nie Aleksandra.

⁵ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 345, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1.*, nr 570.

⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (dalej: НГАБ), ф. 694, оп. 4, nr 5753; AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane.

⁷ Faktycznie w ręce monarchy trafiły przynajmniej dwa dokumenty dotyczące Kurzenia: *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 588 i 606. Nie możemy być jednak pewni, czy ten drugi nie został przejęty wraz z dziedzictwem po Gasztołdach.

⁸ Podstawowym źródłem do badań nad archiwaliami przejmowanymi przez monarchę wraz z majątkami ziemskimi jest pierwszy tom Metryki Litewskiej, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*. Jest to faktycznie sumariusz dokumentów przechowywanych w archiwum hospodarskim, sporządzony z pewnością wkrótce po 1569 r. Dokumenty zostały pogrupowane według województw w ich granicach po reformach ustrojowych Zygmunta Augusta. Brakuje dokumentów do ziem, które w 1569 r. włączono do Polski oraz ziem inflanckich, tamże s. 5–19. Wydawnictwo opiera się na przechowywanych w Moskwie dwóch kopiach pierwotnego sumariusza. Wspomnieć należy, że w AGAD, AR, dz. XI, nr 1 przechowywana jest jego inna kopia (niedatowana), sporządzona prawdopodobnie na polecenie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”. W XIX w. archiwista radziwiłłowski nadał jej tytuł sugerujący, że są to rejestry „ważniejszych dzieł, które do Metryk Litewskich” weszły. Późniejszą ręką napisano jednak informację, że faktycznie w „metrykach w. x. litt. nie znajdują się”. Kopia ta nie

samemu Mikołajowi Radziwiłłowi rozległe dobra kleckie i dawidgródeckie⁹, pozyskane dla monarchii niewiele wcześniej przez królową Bonę. W skarbcu wielkoksiążęcym pozostały jednak liczne dokumenty dotyczące tych majątków¹⁰. Poważne straty poniesione przez archiwa kleckie i dawidgródeckie w czasie najazdu moskiewskiego i w późniejszym okresie utrudniają stwierdzenie, czy również w tym przypadku król wydał Radziwiłłowi widymusy dokumentów przechowywanych w skarbcu¹¹. W zachowanych, niestety późnych, bo dopiero z 1750 i 1792 r., sumariuszach tego archiwum, brakuje o nich wzmianek¹². Wydaje się jednak, że w niektórych przypadkach wydawano także dokumenty oryginalne. Zapewne w ten sposób Radziwiłłowie weszli w posiadanie przynajmniej części archiwum dóbr Mordy na Podlasiu, który to majątek Mikołaj Radziwiłł „Czarny” również otrzymał od Zygmunta Augusta¹³. Jednak inne dokumenty związane z tym majątkiem pozostały w archiwum monarszym, co może świadczyć o braku konsekwencji w podejmowanych działaniach¹⁴.

Spośród 14 dokumentów z lat 1434–1544 dotyczących dóbr Chożowo, Lebiezdiewo i Duniłowicze siedem związanych jest z Sudymuntowiczami, a pozostałe z książętami Holszańskimi¹⁵. Wszystkim aktom nadano formę widymusów.

zawiera dwóch ostatnich wpisów dokumentów po notatce z 30 III 1584 r. dotyczącej zakończenia składowania dokumentów w skrzyni (*Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nry 697 i 698). Poza tym jednak, nie licząc różnic w pisowni, wydaje się ściśle odpowiadać tekstom będącym podstawą wydawniczą.

⁹ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, s. 345; AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej: Zb. dok. perg.), sygn. 7676 (dawna sygnatura AR, dz. I, nr 488).

¹⁰ *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 425, 441, 529, 536, 538–540, 554, 560–561, 563–564, 568, 698.

¹¹ R. Jankowski, *Próba przedstawienia dziejów archiwów Radziwiłłów linii kleckiej z uwzględnieniem klęsk elementarnych jako jednym z czynników kształtowania zasobu*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, t. 2, 2008, s. 131–189.

¹² W sumariuszach tych znajdują się co prawda regesty dokumentów od lat 20. XVI w., lecz dotyczą one miejscowych ziemian. Prawdopodobnie przejęte zostały przez Radziwiłłów w późniejszym czasie, bez związku z darowizną Zygmunta Augusta, Latvijas Nacionāla Bibliotēka, Ryga, nr R x/3 14.2, s. 165, 166, 168; AGAD, AR, dz. XVI, nr 1, k. 34, 60, 119 v.

¹³ AGAD, AR dz. XI, Akta niesygnowane.

¹⁴ *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 296, 361.

¹⁵ Te ostatnie to: akt podziału dóbr macierzystych pomiędzy Aleksandrem, Iwanem, Wasylem Rekuciem i Semenem Juriewiczami kniaziami Holszańskimi dokonany przed przedstawicielami monarchy Olechnem Sudymuntowiczem, podczaszym litewskim, namiestnikiem połockim i Bogdanem Andrzejewiczem Sakowiczem, marszałkiem hospodarskim, namiestnikiem brasławskim spisany w Holszanach 5 VIII 1470 r., *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 44; akt sprzedaży przez Kosciuskę, „famulusa” JKM Aleksandrowi Holszańskiemu kasztelanowi wileńskiemu i jego żonie trzeciej części wsi Niesudowczyny [!] za 200 kop groszy litewskich, b.d. i m. [1501–1503], świadkami byli: Georgio Stirnel Dorgiewicz, Misko Wyeszgailowicz, Misko Szkolubicz, Conrad Ywaszkowicz, Andrea Uczewicz, Joanne Dawidowicz, Iwaszko Ostrochowicz, Paulo Mikowski Janowicz (pisownia zgodnie z zapisem w dokumencie), *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 44; akt potwierdzenia przez Aleksandra Jagiellończyka, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego księciu Aleksandrowi Juriewiczowi kasztelanowi wileńskiemu i staroście grodzieńskiemu praw do dóbr Niesudowczyna (tak w zapisie ruskim, zapewne była to właściwa forma nazwy miejscowości) zakupionych od Kostiuszki Rahożiczka, poddanych w powiecie krewskim i markowskim darowanych przez Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra Jagiellończyka oraz poddanych Putyłowców zakupionych jeszcze przez Olechnę Sudymuntowicza, wojewodę wileńskiego

Zaczynają się od tytułatury Zygmunta Augusta, po której w arendzie następuje uzasadnienie wykonania kopii¹⁶, a po niej kopia dokumentu. Widymusy zakończone zostały monarszymi potwierdzeniami informującymi, że kopie zachowują moc prawną i mogą służyć zainteresowanym we wszelkich działaniach związanych z tymi dobrami. Miały one być opieczętowane. Z nieznanых powodów tego jednak nie uczyniono, nie zostały także podpisane¹⁷. Wszystkie mają formę czystopisów, bez poprawek i skreśleń. Widymusy dokumentów łacińskich (zachowało się ich osiem) zostały sporządzane w całości w tym języku, analogicznie postępowano z aktami ruskimi (sześć aktów). Dokumenty łacińskie spisywało dwóch pisarzy, podobnie ruskie. Wszystkie kopie ruskie datowano na 21 V 1558 r., a łacińskie na 22 V 1558 r.¹⁸

Wydaje się, że omawiane widymusy nigdy nie były wykorzystywane do celów praktycznych. Świadczy o tym ich znakomity stan zachowania oraz brak jakichkolwiek zapisów na odwrociach, powszechnie występujących na innych dokumentach przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów¹⁹. Prawdopodobnie zawsze przechowywano je w Nieświeżu i nie były przekazywane wraz z dobrami. Gdy wojewoda wileński Janusz Radziwiłł nabył w 1652 r. Lebedziewo, uzyskał też związane z nimi dokumenty, brakuje jednak wśród nich tych, które są obiektem naszego zainteresowania²⁰. A dotyczy to akt związanych z Sudymuntowiczami. Dla Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” sporządzono wyłącznie kopie dokumentów dotyczących dóbr będących obiektem wspomnianej już transakcji

u pana Birbasza, a po jego śmierci przypadłych Holszańskiemu, a także dworca zakupionego u Marcina Butryma podstolego królowej i namiestnika wileńskiego sporządzony w Wilnie 7 VIII 1503 r., *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 247; akt potwierdzenia przez Zygmunta I, króla polskiego zapisu Aleksandra Juriewicza księcia Holszańskiego dla żony, Zofii Sudymuntowiczówny 3000 szerokich groszy na dobrach Lebedziewo z dworkiem Swirany, dannikach Dalkiewiczach i Duniłowiczach oraz dworze Szeszole spisany w Grodnie, 8 XI 1507 r., *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 20; akt potwierdzenia przez Zygmunta I, króla polskiego podziału dóbr dziedzicznych pomiędzy Aleksandrem Juriewiczem Holszańskim a Jerzym Iwanowiczem Dubrowickim spisany w Grodnie, 24 XI 1507 r., *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 640; akt darowizny przez Pawła, biskupa łuckiego Wołpy i Duniłowicz Zygmuntovi I, królowi polskiemu spisany w Wilnie 6 XII 1533 r., *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 379; akt darowizny przez Pawła, biskupa wileńskiego Zygmuntovi Augustowi i Bonie Holszany, Lebedziewo z dworem Chożową spisany w Brześciu, 23 VIII 1544 r., *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 52. Widymusy wszystkich dokumentów w AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane.

¹⁶ Każdorazowo podkreślano, że o wydanie dokumentów w postaci „exemplaria seu copias sub forma, ut vocant vidimus” wystąpił sam Mikołaj Radziwiłł. W wersji ruskiej mowa jest o wykonaniu kopii na żądanie Radziwiłła.

¹⁷ Mimo zapewnienia, że „facile omnium dicatorum privilegiorum illi copias sigillo nostro ducali munitas dari permisimus”. Jest to o tyle zaskakujące, że ważność tej transakcji nigdy nie była podważana, a sam Radziwiłł był w tym czasie kanclerzem wielkim litewskim i ostateczne potwierdzenie tych dokumentów nie powinno stanowić dla niego żadnego problemu.

¹⁸ AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane.

¹⁹ Jedynie na *dorsach* dokumentów łacińskich zachowała się, prawdopodobnie współczesna ich spisaniu, numeracja od 1 do 7, przy czym dwukrotnie wpisano cyfrę 6.

²⁰ W sumariuszu dokumentów birzańskiej linii Radziwiłłów z początku XVIII w. wymieniane są dokumenty dotyczące Chożowa, Lebedziewa i Duniłowicz, ale wyłącznie z okresu po przejęciu ich przez Radziwiłłów. Nie są tam wspomniane interesujące nas kopie, nie były więc przechowywane z innymi aktami dotyczącymi tych majątków, ГІАБ, ф. 694, оп. 7, nr 934.

zamiany. Inne akta, zarówno Sudymuntowiczów z lat 1449–1492, jak i Holszańskich nie zostały skopiowane i w efekcie dysponujemy tylko ich regestami²¹. Również omawiane niżej dokumenty znane były dotąd wyłącznie z regestów²². Ich pełna wersja pozwala na zweryfikowanie niektórych tez dotychczasowej literatury i pogłębienie znajomości procesu budowy majątku ziemskiego przez Sudymuntowiczów.

Rodzina Sudymuntowiczów cieszy się od dłuższego czasu zainteresowaniem historyków polskich i litewskich. Wiąże się to przede wszystkim z wysoką pozycją Olechny Sudymuntowicza (zmarł w 1490 lub 1491 roku), kolejno podkomorzego, podczaszego, namiestnika grodzieńskiego, długoletniego namiestnika połockiego, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Zaliczał się do najbliższego otoczenia Kazimierza Jagiellończyka, od początku lat 70. XV w. był członkiem ścisłej rady wielkoksiążęcej²³.

W ostatnich latach ukazało się kilka cennych prac dotyczących dziejów tej rodziny, w znacznym stopniu uzupełniających lub zmieniających informacje opublikowane przez wcześniejszych badaczy. Kierując się chronologią na pierwszym miejscu wymienić należy opublikowaną pośmiertnie i niedokończoną, niemniej bardzo wartościową, pracę Jerzego Ochmańskiego dotyczącą dziejów Moniwidowiczów, w której wiele miejsca poświęcił spowinowaconym z nimi Sudymuntowiczom²⁴. Uznał on, że Jadwiga, córka Jana (Iwaszki) Moniwidowicza, wojewody wileńskiego, była żoną Olechny Sudymuntowicza, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Odziedziczyć miała część fortuny moniwidowskiej²⁵. Ze związku tego pochodzić miały: Zofia, później żona Aleksandra Juriewicza Holszańskiego; Olechna, żona Mikołaja Tęczyńskiego; Jadwiga, żona najpierw Stanisława Bartoszewicza (Montowtowicza), a następnie Stanisława Janowicza Kieżgajły, starosty żmudzkiego; Anna z zakonu bernardynek oraz zakonnice Dorota i Świętochna²⁶. Janusz Kurtyka wprowadził do literatury historycznej inną małżonkę Olechny Sudymuntowicza, Jadwigę Trzeciecką herbu Strzemie²⁷. Szerzej na ten temat pisał Marian Wolski, autor monografii Trzecieckich. Obaj autorzy opierali się na dokumencie z roku 1486, w którym „domina Edvigis Olechnova de Trzeczyesz pallatinisa Wylnensis” nadała legat dla kościoła w Niedźwiedziu²⁸.

²¹ *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 180, 258, 314, 374, 621, 650, 678.

²² Tamże, nr 16, 76, 239, 365, 650, 678, 689.

²³ L. Korczak, *Sudymuntowicz Olechno (Aleksander) z Chożowa* [w:] PSB, t. 45, Wrocław-Warszawa-Kraków 2008, s. 351–352; teźże, *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008.

²⁴ J. Ochmański, *Moniwid i jego ród*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 9, 2003, s. 13–74.

²⁵ Jadwidze Sudymuntowiczowej przyspaść miały jako dziedzictwo Wiszniewo, Wołma i Deksniany z przynależnościami, tamże, s. 28, 69–72.

²⁶ Tamże, s. 70–71.

²⁷ J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 566.

²⁸ Była ona córką Tomasza z Trzecierza i Jadwigi Spytkównej z Biórkowa, podkomorzanki sandomierskiej. M. Wolski uznał Jadwigę Trzeciecką za jedyną, lub drugą po Jadwidze Moniwidównie, żoną Olechny Sudymuntowicza, M. Wolski, *Trzecieckscy herbu Strzemie. Małopolska rodzina szlachecka XIV–XVI wieku*, Kraków 2005, s. 83–86. Autor ten (tamże, s. 198)

Krzysztof Pietkiewicz opublikował nieznane informacje o córce Olechny Sudymuntowicza Jadwidze, żonie Jana Kontowta, a następnie Stanisława Bartoszewicza Montowtowicza²⁹. Z kolei Jan Tęgowski uznał, że Sudymunt Dorgiewicz miał dwie nieznane dotąd córki, z których jedna miała być żoną Radziwiłła, który miałby być tożsamy z synem Krystyna Ościka, a druga – Jana Nassuty. Córka z pierwszego związku, Anna, miała wyjść za mąż za Piotra Iwaszkowicza Dowojnowicza, starostę bielskiego. Miała brata Piotra o przydomku Szostak, podkomorzego litewskiego w latach 1495–1500³⁰. Nie wdając się w polemikę, zgodziłbym się z tymi autorami, którzy uważają, że ojciec Anny i Piotra Radziwiłłowica Szostaka nie należał do możnowładczej rodziny herby Trąby³¹. Pozostaje jednak pytanie, czy żony Radziwiłła i Jana Nassuty były siostrami Olechny

zwrócił uwagę na nietypowe dla Trzecieskich imię syna Jakuba Trzecieskiego z Kożuchowa – Aleksy (Olechno), które otrzymał prawdopodobnie po swym wuju Olechnie Sudymuntowiczu.

²⁹ Autor wprowadził do literatury naukowej dokument z 1499 r., którym Aleksander Jagiellończyk potwierdził zapis Jana Kontowta dla żony Jadwigi, córki Olechny Sudymuntowicza, wojewody wileńskiego, wiana na dobrach Pojurze, Kroże i Cytowiany, Rkps. BLAN, F. 256/3634. Siostrzeńcem Kontowta był Mikołaj Szemiot, który 22 X 1503 r. przeprowadził podział spadku po bezpotomnie zmarłym wuju z Jadwigą Stanisławowiczową Bartoszewiczową, za: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014, s. 157.

³⁰ J. Tęgowski, *Ślub tajemny Jana Janowicza Zabrzezińskiego. Garść uwag o powiązaniach elity możnowładczej na Litwie w XV i na początku XVI wieku* [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice 2002, s. 246–257.

³¹ M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011, s. 304 oraz *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 150. Dodajmy jednak, że zachowana w kopii z XVIII w. *Genealogia książąt panów Radziwiłłów krótko opisana* (jednak powstała ona w czasach Krzysztofa II Radziwiłła, zapewne na jego dworze, możliwe że około roku 1621, gdyż autor powołuje się na wiadomość o powstaniu analogicznego dzieła Salomona Rysińskiego, na ten rok właśnie datowanego, zob. J. Zawadzki, *Nieznaani potomkowie Krystyna Ościka, kasztelana wileńskiego* [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 307–329. O Salomonie Rysińskim, M. Antoniewicz (*Protoplaści*, s. 241–255) wspomina, powołując się na „kroniki” Piotra Radziwiłła, podkomorzego litewskiego. Miał on być bratem Radziwiłła Hościkowicza. Ten miał być marszałkiem ziemskim i nosić chrześcijańskie imię Mikołaj. Przez dwa ostatnie lata życia miał pełnić urząd wojewody wileńskiego. Piotr z kolei, jego młodszy brat, rzekomo był pierwszym chrześcijaninem w rodzinie i pierwszym w niej wojewodą wileńskim. AGAD, AR, dz. XI, nr 321. Trudno na podstawie tak niepewnego przekazu wyciągać daleko idące wnioski. Wydaje się pewne, że autor znał Piotra Radziwiłłowicza, podkomorzego litewskiego z jakiegoś przekazu pisanego i włączył go do rodziny swych patronów. Inni współcześni tej pracy autorzy – Sebastian Rysiński i autor przechowywanego w mińskim archiwum rękopisu: *Dom oświeconych książąt na Birzach i Dubinkach opisany Anno Domini 1621* – nie wymieniają Piotra jako członka rodziny Radziwiłłów herbu Trąby, ГІАБ, ф. 694, оп. 1, nr 8. Ten ostatni miał być rzekomo napisany przez jezuitę Andrzeja Wargockiego w latach 1577–1591, wykładowcę teologii w Akademii Wileńskiej. Piotr znalazł jednak miejsce w *Icones Familiae Ducalis Radiuivilianae...*, Nesviessi 1758, tablica 7, jako syn Mikołaja z Muśnik i Eudoksji z książąt Światopełk Czetweryńskich. Wszystkie źródła o charakterze literackim uznające Piotra za należącego do rodziny Radziwiłłów herbu Trąby są późne i opierają się zapewne na jego patronimiku. Trudno sobie wyobrazić, by po bracie Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego, nie pozostały jakiegokolwiek ślady w archiwum tej rodziny. Zmarł prawdopodobnie bezpotomnie, więc gdyby należał do tej rodziny, jego dobra (wraz

Sudymuntowicza, czy raczej córkami jakiegoś innego Sudymunta (zob. niżej). J. Ochmański uznał, że córkami Olechny Sudymuntowicza, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego, były dwie wileńskie zakonnice, Dorota i Świętochna. Pierwsza z nich miała w 1495 r. sprzedać dworek za rzeką Wilenką, uzyskany wcześniej od siostry, Barbary, siostrze Piotra Radziwiłłowicza, podkomorzego litewskiego³². Trzeba zgodzić się z Marcelim Antoniewiczem, że sama relacja budzi wątpliwości, a opieranie się wyłącznie na patronimiku, pochodzącym od nie tak znów rzadkiego imienia, „niczego nie przesadza”³³. Z pewnością jednak zwraca uwagę fakt zawarcia tej transakcji przez ewentualne wnuczki Sudymunta (po Olechnie) z ewentualną jego wnuczką po nieznannej córce. Mimo wszystko wątpliwości, przynajmniej co do ojcostwa Olechny Sudymuntowicza, musi budzić fakt pominięcia obu zakonnicy w jego testamencie. Wydaje się, że w chwili obecnej nie sposób zając zdecydowanego stanowiska w tej kwestii.

Znacznie obszerniej o Sudymoncie i jego potomkach pisał Marceł Antoniowicz³⁴. Uznał on za udowodnioną filiację Dorgi-Sudymunt-Olechno Sudymuntowicz. Według tego autora Dorgiego należy identyfikować z bratem Krystyna Ościka³⁵. Miał on syna Sudymunta Dorgiewicza z Chożowa, cześnika wielkiego księcia Witolda i namiestnika krewskiego, ten z kolei (z nieznannej żony bądź żon) trzech synów: Michała zwanego Swach, Iwaszkę (Jana) i Olechnę, ostatecznie wojewodę wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Olechno Sudymuntowicz miał się dwukrotnie żenić, najpierw z Jadwigą z Trzecierza herbu Trzaska, a później z Jadwigą córką Jana (Iwaszki) Moniwidowicza. Ze związków tych doczekał się pięciu córek: Zofii, żony Aleksandra księcia Holszańskiego, Olechny, żony Mikołaja Tęczyńskiego, Jadwigi, żony kolejno Jana Kontowtowicza, Stanisława Bartoszewicza i Stanisława Janowicza Kieżgajły, następnie nieznannej z imienia kolejnej żony Stanisława Janowicza Kieżgajły oraz zakonnicy Anny³⁶. Przy czym autor nie odniósł się do tez Jana Tęgowskiego. Ustalenia Antoniowicza przyjął Rimvydas Petrauskas³⁷. Autorką biogramów Sudymunta Dorgiewicza i jego syna Olechny jest Lidia Korczak³⁸. Natomiast Wiesław

z archiwaliami) powinny trafić w ręce potomków Radziwiłła Ościkowicza. Dodajmy, że imię własne Radziwiłł było spotykane na Litwie w interesującym nas okresie.

³² J. Ochmański, *Moniwid i jego ród*, s. 71, 74. Autor powołuje się tu na publikację M. Homlickiego, *O planach Wilna w XVI wieku* [w:] *Wizerunki i rozstrząsania naukowe. Poczet nowy drugi*, t. 24, Wilno 1843, s. 88.

³³ M. Antoniowicz, *Protoplaści*, s. 136.

³⁴ Przed publikacją poświęconą Radziwiłłom Marceł Antoniowicz wydał artykuł, w którym zawarł przemyślenia na temat przodków biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego, w tym także Sudymontowiczów, tenże, *Manifestacja genealogiczna w herbie złożonym biskupa Pawła Olgimunta księcia Holszańskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”, seria: Zeszyty Historyczne, 1997, z. 4, s. 388–435. Ponieważ autor nie skorygował zdania, dalej będzie się powoływać na łatwiej dostępne i nowsze dzieło autora (*Protoplaści*).

³⁵ M. Antoniowicz, *Protoplaści*, s. 125.

³⁶ Tamże, s. 124–136, drzewo genealogiczne rodziny na s. 134.

³⁷ Uznał on jednak tylko Jadwigę Moniwidównę za żonę Olechny Sudymuntowicza, R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje-XV a. Sudėtis – struktūra – valdža*, Vilnius 2003, s. 296–298.

³⁸ L. Korczak, *Sudymont Dorgiewicz h. własnego* [w:] PSB, t. 45, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 353–354; tejsze, *Sudymontowicz Olechno (Aleksander) z Chożowa*, s. 351–352.

Wróbel podsumował dotychczasowe badania i poważnie rozszerzył naszą wiedzę o Olechnie Sudymuntowiczu i jego potomstwie³⁹. Autor uznał Jadwigę Moniwidównę za pierwszą żonę Olechny Sudymuntowicza, zmarłą przed 1465 r., a Jadwigę Trzeciecką za drugą żonę, zmarłą w (lub przed) 1489 r. Z pierwszego małżeństwa pochodziły trzy córki: Zofia Aleksandrowa Holszańska, Jadwiga, zamężna najpierw za Janem Kontowtem, następnie za Stanisławem Bartoszewiczem Montowtowiczem, marszałkiem hospodarskim, oraz zakonnica Anna (autor wyraża wątpliwość co do istnienia zakonnicy Doroty i Świętochny, rzekomych córek Olechny). Z drugiego małżeństwa przyjsię miało na świat troje dzieci: Aleksandra, żona Mikołaja Tęczyńskiego, i Jadwiga, żona Stanisława Kieżgajły, oraz – nieznany dotychczasowej literaturze – syn Adam. Autor wydał także testament Zofii córki Olechny, żony Aleksandra Holszańskiego⁴⁰.

Jak wspomniano, przedstawiane dokumenty pozwalają na weryfikację niektórych ustaleń. W regescie aktu z 25 II 1461 r., w którym Michał Sudymuntowicz Swach potwierdza sprzedaż Olechny Sudymuntowiczowi za 20 kop groszy szerokich praskich swego poddanego z gruntami, określony on został mianem brata Olechny Sudymuntowicza⁴¹. Z tego powodu uznawany był za brata rodzonnego Olechny. Tymczasem w widymusie sporządzonym dla Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” nabywcę określono jako „magnifico domino Olechnoui Sudimonthowicz **meo fratrii amitali** tenutario grodnensi” [podkreślenie moje – J.Z.]⁴². Oznacza to, że byli oni spokrewnieni w linii żeńskiej. Trudno sobie wyobrazić sytuację, w której w ważnym dokumencie przez pomyłkę byłoby użyte określenie „frater amitalis” zamiast „frater germanus”. Wydaje się, że dodatkową informacją wskazującą na pochodzenie obu kontrahentów od różnych ojców, ale o tym samym imieniu, może być fakt, że Michał Swach podkreślał wyłącznie swoje prawa dziedziczne po ojcu do sprzedawanego wraz z ziemią poddanego. Tymczasem gdy transakcje kupna sprzedaży dokonywane były pomiędzy braćmi rodzonymi i dotyczyły ich dóbr dziedzicznych, a nie nabytych, przeważnie podkreślano fakt dziedziczenia ich po wspólnym przodku i wspomniano o wcześniejszym podziale (lub jego braku) majątku. Zapobiegało to chociażby ewentualnym problemom związanym ze stosowaniem prawa bliższosci⁴³. Należy więc uznać, że Michał Swach był synem lub co mniej prawdopodobnie wnukiem innego Sudymunta, niż Sudymunt – ojciec Olechny. Ten drugi Sudymunt mógł być żonaty z siostrą lub

³⁹ W. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii z Chożowa Holszańskiej i jej testament z 29 lipca 1518 r.* [w:] *Rody, rodziny Mazowska i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembieszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 345–366.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 365. Prawdopodobnie w wyniku prostego błędu za datę wystawienia dokumentu podano 25 II 1561 zamiast 25 II 1461 r. W widymusie przedmiot transakcji określono następująco: „Iwaniecz cum filiastris in Luthunia a me iure paterno et hereditario possessos [?] una cum agro seu manso dicto Paskowscznia quem agrum seu mansu alias slad idem Iwaniecz tenet pro presenti et cum alio manso seu agro Hahaponowscznia pusthowscznia”, AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane.

⁴² AGAD, AR, dz XI, akta niesygnowane.

⁴³ M. Czaykowski, *Prawo bliższosci krewnych w dawnym prawie litewskim od drugiej połowy XIV wieku do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 2013, s. 376, gdzie liczne przykłady wykorzystania tego prawa w praktyce, w tym w odniesieniu do rodziny Radziwiłłów.

inną bliską krewną tego ostatniego bądź jego żony⁴⁴. W tym przypadku byłiby braćmi ciotecznymi lub kuzynami o dalszym stopniu pokrewieństwa.

Michał Sudymuntowicz Kmita, właściciel Siemiatycz i fundator w 1456 r. tamtejszego kościoła pod wezwaniem Trójcy Przenajświętszej i Wszystkich Świętych⁴⁵, niewątpliwie był bratem Olechny Sudymuntowicza, o czym świadczy jego przydomek posesywny „z Chożowa”, a także fakt, że po jego śmierci Kazimierz Jagiellończyk nadał Siemiatycze Olechnie Sudymuntowiczowi, którego w dokumencie nazwał bratem Kmitą⁴⁶. Bywał on utożsamiany z Michałem Sudymuntowiczem zwanym Swach, co – jak starałem się wykazać – nie było prawdą. Nie można wykluczyć, że imię Michał, które nosili potomkowie obu Sudymuntów, odziedziczyli po linii żeńskiej, prawdopodobnie wspólnej dla obydwu Michałów.

Nowe informacje genealogiczne przynosi testament Olechny Sudymuntowicza z 12 VIII 1490 r. Jest to najpóźniejsze znane nam wystąpienie wojewody wileńskiego. Zmarł zapewne niedługo później. Nadał w nim swej córce Zofii, żonie Aleksandra Holszańskiego (Lebiedzkiego), dwór Chożowo i inne majątki. Jednocześnie wojewoda wileński zażyczył sobie, by jego ciało spoczęło w chożowskim kościele parafialnym, który pełnił do pewnego stopnia funkcję nekropolii rodzinnej. Zastrzegł także, że msze odprawiane w tym kościele w intencji zmarłych mają objąć również członków rodziny pochowanych w innych miejscach. W dokumencie wymienieni zostali rodzice wojewody, Sudymunt z nieznanym dotąd imieniem chrześcijańskim Stanisław oraz jego, anonimowa dotąd żona Anastazja. Jej imię wskazywałoby na pochodzenie z rodziny wyznającej prawosławie. Niestety nic więcej o niej nie powiedziano. Wspomniano w nim dwu braci Olechny: pochowanego w Chożowie, nieznanego dotąd Jakuba oraz Kmitę, pochowanego w innym miejscu. Wymieniono także dwie żony Olechny, pierwszą o imieniu Anna, pochowaną w Chożowie, oraz Jadwigę, pochowaną w innym, niewymienionym miejscu⁴⁷. Nowsza literatura zgodna jest co do tego, że Olechno miał dwie żony, obie o imieniu Jadwiga. Jedną z nich miała być córka Iwaszki

⁴⁴ Bliższa identyfikacja Sudymunta, ojca Michała Swacha jest w chwili obecnej niemożliwa. Doszukiwanie się związków z Sudymuntem z Ejszyszek, szwagrem wielkiego księcia Witolda (jako syn, wnuk czy może bratanek?), w chwili obecnej może mieć wyłącznie charakter spekulacji. O Sudymuncie z Ejszyszek porównaj M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 124. Bardziej prawdopodobne wydaje się zidentyfikowanie go z Sudimontem, synem K. Pextis, będącym obok ojca jedną z osób poręczających za Bartosza Kojlutowicza, AGAD, Archiwum Zamoyskich, nr 33, s. 605 (dawna paginacja 675); O. Halecki, *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku* [w:] „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 12, cz. 1, Kraków 1919, s. 166.

⁴⁵ AGAD, Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego „Kapicjana”, pudło 31, s. 189–194; J. Kurtyka, *Tęczyńscy*, s. 565–566, T. Jaszczółt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku* [w:] *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 39.

⁴⁶ Dokument wystawiony w Trokach, 24 lutego, ind. 6 (1458 r.), Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej: BLAN), F. 43-26894. Za wskazanie tego dokumentu serdecznie dziękuje panu doktorowi Tomaszowi Jaszczółdowi. Również sam Olechno określał Kmitę mianem swego brata, zob. niżej.

⁴⁷ Olechno Sudymuntowicz przy fundacji ołtarza kaplicy królewskiej na zamku wileńskim w 1489 r. wspominał o spoczywającej tam małżonce, za: M. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii*, s. 351. Musiała to być Jadwiga Trzeciecka, bo jak wiemy z jego testamentu, Anna została pochowana w Chożowie.

Moniwidowicza wymieniona pod tym imieniem w jego testamencie z 1458 r. Według części badaczy była jeszcze wówczas niezamężna⁴⁸, według innych jej mężem był już Olechno Sudymuntowicz⁴⁹. W testamencie Iwaszki Moniwidowicza obie córki (Zofię i Jadwigę) potraktowano identycznie. Tymczasem wiemy, że Zofia wyszła za mąż za Mikołaja Radziwiłłowicza dopiero około 1468 r. Gdyby Jadwiga była już zamężna, prawdopodobnie wspomniano by o wyplaconym już wianie lub zobowiązano wykonawców testamentu do wypłacenia go Sudymontowiczowi. Obecność tego ostatniego na liście świadków według niektórych mogła oznaczać, że już wówczas łączyły go z Iwaszką jakieś więzy rodzinne. Wiemy dowodnie, że Moniwidowicz faktycznie był dziadkiem dzieci Sudymontowicza, nie znajdujemy też powodów, dla których mielibyśmy podważać tezę o małżeństwie tego ostatniego z Jadwigą Trzeciecką, a trudno przypuszczać, by nie pamiętał imienia pierwszej żony. Zatem Anna, żona Olechny Sudymuntowicza, byłaby nieznaną córką Iwaszki Moniwidowicza, niewymienioną w jego testamencie, gdyż była już zamężna i została całkowicie spleciona przez ojca, który nie przewidział dla niej żadnego dodatkowego legatu.

Interesujące informacje przynosi, niewykorzystany dotąd testament Anny, wdowy po Janie Moniwidowiczu wojewodzie wileńskim, z 11 III 1476 r.⁵⁰ Zapisła w nim córkom Zofii i Jadwidze swe dobra dziedziczne i te, na których zabezpieczył jej wiano i posag zmarły mąż. Były to Żuprany, Soły, Myrkliszki, Nowy Dwór, Koreki i Dorkniki (Derkniki?). Zofia była już wtedy żoną Mikołaja Radziwiłłowicza. Wiemy też, że pierwsze cztery majątki należały w późniejszym okresie do Radziwiłłowicza i jego potomków⁵¹. Dwu ostatnich miejscowości nie udało się zidentyfikować. Dla nas ważne jest, że żadne z tych dóbr (w całości lub w części) nie należało do Olechny Sudymuntowicza ani jego córek.

Powtórzmy, że Olechno w swym testamencie wymienia wyłącznie dwie zmarłe już żony, Annę i Jadwigę. Tę drugą zidentyfikować musimy z nieżyjącą już w 1489 r.⁵² Nie mamy też wątpliwości, że pierwszą była córka Jana Moniwidowicza i miała na imię Anna. Jej brak w testamencie ojca tłumaczyć można jej wcześniejszym uposażeniem związanym z małżeństwem. Trudniej zrozumieć dlaczego nie wymieniono ją w ostatniej woli wojewodziny wileńskiej Anny Moniwidowej, która współdziedziczką uczyniła przeciw Zofię, z pewnością już żoną Mikołaja Radziwiłłowicza. Nie można więc twierdzić, że mężatki odebrały już swoje dobra i z tego powodu nie zostały w testamencie wymienione. Jedynym wytłumaczeniem wydaje się to, że Anna Moniwidówna Olechnowa Sudymontowiczowa nie była córką Anny Moniwidowej lecz pierwszej, nieznananej dotąd żony Jan Moniwidowicza⁵³. Dziedziczyłaby ona tym samym dobra po ojcu i –

⁴⁸ J. Ochmański, *Moniwid i jego ród*, s. 27.

⁴⁹ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 130–131.

⁵⁰ AGAD, Zb. dok. perg. sygn. 7347; kopia: AGAD, AR, dz. XI, nr 323.

⁵¹ M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985, s. 51, 108–111, 145–147, 152–153, 161.

⁵² Zob. przypis 46.

⁵³ Dodajmy, że wśród świadków testamentu Anny Moniwidowej nie ma Olechny, ani nikogo z jego najbliższej rodziny. Poświadczyli ten akt Jan, biskup wileński, Ludwik Radziwiłł Oscikowicz, wojewoda tocki, teść jej córki Anny, Jan Kieżgajłowicz, starosta żmudzki, Iwaszko Ilinicz, starosta drohicki i Jakub Nimirowicz.

ewentualnie – po matce, lecz nie po macosze. Oznaczałoby to, że Jadwiga Moniwidówna, znana wyłącznie z testamentów jej ojca i matki, prawdopodobnie umarła bezpotomnie, a możliwe także, że jako panna⁵⁴.

Olechno Sudymotowicz w testamencie wspomina jeszcze swych dwóch zmarłych synów, Adama i Jana. Ten drugi nie był dotąd znany literaturze.

Aleksandra Olechnowiczówna Tęczyńska ustanowiła specjalny fundusz na msze za duszę jej przodków (aż do pradziadów, ze swych predecesorów imiennie wymienia niestety tylko ojca, Olechnę Sudymuntowicza) i brata Adama⁵⁵ (nie wspominając reszty rodzeństwa), wydaje się prawdopodobne, że matką drugiego z braci była Moniwidówna. Zapewne na cześć dziadka otrzymał on imię Jan.

Wydaje się, że należy raz jeszcze przyrzeć się osobie Sudymunta, ojca Olechny. Poświadczony źródłowo jest Sudymunt Dorgiewicz. Jego ojciec, Dorgi, miał być bratem Krystyna Ościka. Olechno Sudymuntowicz, wojewoda wileński, kanclerz wielki litewski, pieczętował się herbem Trąby⁵⁶. Sudymontowicze byłiby więc „zapomnianymi krewnymi” Radziwiłłów. Marcelli Antoniewicz pisał o tym wprost: „Biorąc pod uwagę patronimiki, kwestie dziedziczenia określonych dóbr, a także kryterium heraldyczne można stwierdzić, że Sudymuntowiczeowie byli bliskimi krewnymi Radziwiłłów i Oscikowiczów”⁵⁷. Niestety nie podał o jakie dobro chodzi. Autor obecnego opracowania nie znalazł żadnych śladów transakcji majątkowych pomiędzy Sudymuntowiczami a potomkami Krystyna Ościka. Nie ma też śladów dziedziczenia przez nich w tych samych dobrach ani wykorzystywania w transakcjach majątkowych prawa bliższości. Co ważne, nie są znane żadne dobra tej rodziny na terenach Litwy Zawilejskiej, niewątpliwie będących gniazdem Krystyna Ościka. Dorgi jako brat rodzony Krystyna Ościka, występuje wyłącznie w akcie unii wileńskiej⁵⁸. Z 1409 r. znamy Sudymunta, cześnika wielkiego księcia litewskiego Witolda⁵⁹. Sudymunt występuje również w latach 1433–1434 jako dzierżawca krewski (podobnie jak poprzednio bez patronimiku)⁶⁰. W okresie tym Sudymunt bez patronimiku oraz bez funkcji występuje jeszcze kilka razy⁶¹.

⁵⁴ To ostatnie jest wyłącznie hipotezą. W 1476 r. była już dorosłą kobietą i mogła, lecz nie musiała, być zamężna.

⁵⁵ W. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii*, s. 353.

⁵⁶ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6725; M. Antoniewicz, *Protoplaści*, przypis 562.

⁵⁷ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 125.

⁵⁸ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 124; W. Semkowicz, *O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle Roku 1413*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 3, 1989, s. 65; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska [*Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 6], Kraków 1882, nr 234, s. 73; *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 39, s. 37.

⁵⁹ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 125; *Vitoldiana Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1410*, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, nr 72; *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, nr 52.

⁶⁰ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 125; *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr 59, 61; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, nr 45.

⁶¹ Przykładowo: *Lietuvos metrika (1440–1498). Knyga nr. 3. Užrašymų knyga*, parengė L. Anužyte, A. Baliulis, Vilnius 1998 (dalej: *Lietuvos metrika (1440–1498). Knyga nr. 3*), s. 20, 25, 44,

Sudymunt Dorgiewicz znany jest z nadania Kazimierza Jagiellończyka 14 ludzi w Obolcach, w późniejszym powiecie orszańskim. Niestety akt ten jest niedatowany⁶². Wiemy już, że w tym samym czasie działało na Litwie dwóch spokrewnionych lub spowinowaconych ze sobą Sudymuntów, jeden był ojcem Olechny, drugi Michała Swacha. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy wszystkie wzmianki źródłowe dotyczą jednej, dwóch czy może nawet większej liczby osób. Nie wiemy nic o tym, aby w późniejszym okresie Sudymuntowiczowie będący obiektem naszego zainteresowania posiadali jakiegokolwiek posiadłości w Obolcach, czy szerzej we wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego. Argumenty wysnuwane z milczenia źródeł nigdy nie są zbyt mocne, szczególnie dla okresu dosyć w te źródła ubogiego. Wydaje się jednak, że szczególnie brak jakichkolwiek wzmianek o majątku Sudymuntowiczów na Litwie Zawilejskiej można uznać za znaczący. Zdawać by się mogło, że ewentualne wątpliwości dotyczące pochodzenia Sudymuntowiczów od Dorgiego, brata Ościka powinien rozwiązać fakt pieczętowania się przez Olechnę herbem Trąby. Znamy jednak także jedną jego pieczęć z herbem kreskowym⁶³. Nie można stanowczo wykluczyć zastąpienia przez Olechnę zapewne mniej prestiżowego herbu własnego, herbem Trąby. Stosunkowo liczne występowanie polskich herbów u szlachty litewskiej, której przodkowie z pewnością nie otrzymali ich w Horodle ani nie byli potomkami polskich imigrantów, wskazuje, że takie zjawisko nie było na Litwie odosobnione. Marcelli Antoniewicz nie zgadzał się z opinią części starszej literatury „o miernym pochodzeniu tego pana [Sudymunta]”, która opierała się na zdaniu Macieja Strykowski⁶⁴. Trzeba jednak przyznać, że wszystkie znane nam dobra jego potomków pochodzą z nadań monarszych i w niewielkim tylko stopniu z zakupów własnych. Nie znamy żadnego, nawet niewielkiego majątku, o którym można by powiedzieć, że dziedziczył go po przodkach. Z drugiej strony był postacią na tyle znaczącą w otoczeniu Zygmunta Kiejstutowicza, że mógł doprowadzić do utraty łaski monarszej przez Wasylą, dzierżawcę krewskiego⁶⁵. Wydaje się, że znaczny, jak na ówczesne realia litewskie, majątek Sudymuntowiczów zawdzięczał swe powstanie szczodrości gospodarzkiej.

Wszystkie te wątpliwości nie mogą rozstrzygnąć stanowczo na niekorzyść tezy Antoniewicza o pochodzeniu Sudymuntowiczów od Dorgiego, brata Krystyna Ościka. Nakazują nam jednak zachować w tym zakresie znaczną ostrożność. Nie można wykluczyć, że to Sudymunt, ojciec Michała Swacha (a możliwe także Iwaszki Sudymuntowicza) był synem Dorgiego. Olechno, związany z nim powinowactwem lub pokrewieństwem, mógł przejąć od niego herb Trąby, który uznał za właściwszy jego pozycji społecznej niż dotychczas

47, 53; z czego z pewnością tylko wpis ze strony 25 dotyczy ojca Olechny, a wpis ze strony 44 prawdopodobnie tego samego.

⁶² *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 27, wydawcy datują go ogólnie na czas panowania Kazimierza, 1440–1492.

⁶³ W. Semkowicz, *O litewskich rodach bojarskich*, s. 407.

⁶⁴ M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 124–125; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 25–26.

⁶⁵ *Lietuvos metrika (1387–1546)*. *Kn. nr. 25. Užrašimų knyga*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, nr 268; M. Antoniewicz, *Protoplaści*, s. 126; L. Korczak, *Monarcha i poddani*, s. 115.

używany herb kreskowy. Z drugiej strony Sudymunt Dorgiewicz mógł mieć nieznanych nam braci, którzy przejęli całość majątku ziemskiego po ojcu, gdy Sudymunt i jego potomkowie związali swą przyszłość z ziemią ruskimi Wielkiego Księstwa.

W świetle testamentu Olechny Sudymuntowicza, wojewody wileńskiego, musimy wprowadzić zmiany do genealogii tej rodziny. Olechno Sudymuntowicz wymienia w nim swych krewnych, za których miano modlić się w kościele parafialnym w Chożowie⁶⁶. Oprócz rodziców Stanisława Sudymunta i Anastazji, jak już wspomniano, wymienił swych braci rodzonych, Jakuba oraz Kmity. Zwraca uwagę, że nie wspomniał o Iwaszce Sudymuntowiczu, uchodzącym także za jego brata rodzonego. Znany on jest z kilku dokumentów⁶⁷.

Wzmianka o posiadaniu przez niego ludzi we włości chołchelskiej, leżącej niedaleko Chożowa, może świadczyć o tym, że faktycznie zaliczał się on do rodziny Olechny. Wydaje się jednak, że za mało prawdopodobne musimy uznać pominięcie jego osoby w ostatniej woli Olechny. Nie można oczywiście wykluczyć poważnego konfliktu rodzinnego, skutkującego wykluczeniem Iwaszki ze wspólnoty modlitewnej Sudymuntowiczów, nie mamy jednak żadnych podstaw do postawienia takiej tezy. Wydaje się, że istnieją inne możliwości rozwiązania tej zagadki. Iwaszko Sudymuntowicz mógł być nie bratem, lecz synem wojewody wileńskiego, który w testamencie wymienił dwóch męskich nieżyjących już potomków: Adama i Jana. Wszystkie dokumenty dotyczące Iwaszki są niedatowane, jeden z nich powstał jednak najpóźniej w roku 1458, ze względu na występowanie Iwaszki Gasztolda jako wojewody wileńskiego. Tymczasem sam Olechno zaczął pojawiać się w źródłach w 1448 r., co czyni tę hipotezę mało prawdopodobną. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że Iwaszko był synem Sudymunta ojca Michała Swacha.

Reasumując, pochodzenie Sudymunta od Dorgiego musimy traktować tylko jako prawdopodobne. Nosił on chrześcijańskie imię Stanisław i był żonaty z nieznanego pochodzenia Anastazją. Był ojcem Olechny i Michała Kmity. Iwaszko Sudymuntowicz raczej nie był jego synem. Za możliwe, ale nie za pewne, można uznać jego ojcostwo żon Radziwiłła i Jana Nassuty. Olechno miał dwóch synów, Jana i Adama (zmarłych w młodości) oraz pięć córek. Z Anną Moniwdówną – Zofię żonę już przed 1473 r. Aleksandra Holszańskiego, Jadwigę 1° Janową Kontowtową, 2° Stanisławową Bartoszewiczową Montowtowiczową⁶⁸ oraz Annę, bernardynkę wileńską, a z Jadwigą Trzecieską – Aleksandrę przed 1484 r. żonę Mikołaja Tęczyńskiego, miecznika koronnego, oraz drugą Jadwigę, będącą

⁶⁶ „Stanislai Sudimunth dicti et matris nostre Anastasie et consortis nostre prioris Anne et germani fratris nostri domini Jacobi et filys nostris Johanne et Adam, ubi et soli post vite presentis occasum sepultu[r]am corp[or]is nostri eligimus et el[e]ctam pronunciamus et qui[m] q[u]iam olim germani nostri pie memorie d[omi]ni Kmitha et alterius consortis nostre Hedwigis, videlicet corpora in dicta ec[c]lesia Chozovien[...] non sunt humata tamen memoria eorum est habenda, uti et aliorum animaru[m] in dicta ecclesia sepulturarum catenus dicta nostra filia Zophia”, AGAD, AR dz. XI, akta niesygnowane.

⁶⁷ Kazimierz Jagiellończyk nadał mu 10 ludzi i dworzec na Bierdowicy oraz łowiska „u Deniskowiczoch”, on sam z kolei „zapisał Matce Boskiej” trzech ludzi we włości „chołcholskiej”, *Lietuvos metrika (1440–1498). Knyga nr. 3*, s. 21, 23, 56.

⁶⁸ E. Savišcevas, *Žemaitijos saviivalda ir valdžios elitās 1409–1566 m.*, Vilnius 2010, s. 322, 389.

w 1489 r. żoną Stanisława Kieżgajły⁶⁹. Dwóch innych bernardynek, Świętochny i Doroty Olechnowiczówny, raczej nie możemy uznać za jego córki.

Kilka słów poświęcimy rozwojowi majątku Sudymunta i jego potomków. Najstarszą i najważniejszą posiadłością było Chożowo leżące w późniejszym powiecie oszmiańskim. Wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowicz 22 VIII 1434 r. nadał Sudymuntowi dwór ze wsią Chożowa nad rzeką Chożówką z polami Daletowa, dwór Połoczany ze wsią Połoczany nad rzeką Itlą, folwark z dworem „Cossuczki” nad rzeką „Cossvtha”, folwark albo dwór Łużany „cum agricultura et campis Hanczonis fabri in fluvio Miessutha”⁷⁰. Nie wiemy, czy w skład tego nadania wchodziły także ziemie z poddanymi skonfiskowane przez Kiejstutowicza Wasylowi, namiestnikowi krewskiemu, stryjowi Jerzego Juriewicza Zabrzezińskiego za jego rzekomą zdradę na rzecz Świdrygiełły. Wspomniany już Zabrzeziński procesował się o tę część majątku w 1467 r. z synem Sudymunta, Olechną, uzyskując korzystny dla siebie wyrok⁷¹. Olechno po objęciu Chożowa starał się powiększyć odziedziczony po ojcu majątek. W 1487 r. kupił od Jakuba Mickowicza pastwiska i łąki „na Kopaczach” (na południe od Chożowa) za 25 kop szerokich groszy praskich⁷². Niewiele później, 22 VI 1487 r., Waško Wojdiginowicz sprzedał Olechnie Sudymuntowiczowi sianozęci dziedziczne „pradiednyje” i ojczyste „na Kopaczach” za 12 kop groszy litewskich⁷³.

Możliwe, że w pobliżu leżały ziemie nabyte w 1490 r. wraz z siedmioma daninikami przez Olechnę Sudymuntowicza u Michała Martinowicza, namiestnika mereckiego, których to daniników otrzymał ojciec Michała od króla Kazimierza Jagiellończyka za jego dobra ojczyste zwane Worocewicy, wysłużone u wielkiego

⁶⁹ Krzysztof Pietkiewicz uznał, że Jadwiga Sudymuntowiczówna, żona Stanisława Kieżgajły, była tożsama z Jadwigą, podwójną już w tym czasie wdową po Janie Kontowtowiczu i Stanisławie Bartoszewiczu, K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982, s. 38–39. Eugenijus Savišcevas z kolei napisał, że Stanisław Kieżgajło ożenił się z nieznaną z imienia córką Olechny Sudymuntowicza, a następnie z Jadwigą, wdową po Janie Kontowtowiczu, tenże, *Žemaitijos*, s. 144. Wiesław Wróbel udowodnił jednak, że Olechno Sudymuntowicz miał dwie córki o imieniu Jadwiga, pierwszą z Moniwidówny (według autora Jadwigi), drugą z Jadwigi z Trzecieża, tenże, *Krąg rodzinny Zofii*, s. 352.

⁷⁰ Dokument znany był dotąd z polskojęzycznego rejestru zaopatrzonego w listę świadków. Rejestr różni się od omawianej kopii w zapisie niektórych nazw geograficznych: Talatowa – Dalathowa, Koschuta – Cossutha, Niessula – Miessutha. Podobne różnice występują w zapisie listy świadków, w regeście Kezgal z Derwialtowa, w kopii poprawnie „Kezgal de Dewwyoltowo”, w regeście „Chodkowa”, w kopii „Chodkone”, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 16; podobnie AGAD, AR, dz. XI, nr 1, s. 6; dz. XI, akta niesygnowane.

⁷¹ *Lietuvos metrika (1387–1546)*. *Kn. nr. 25. Užrašymų knyga*, parėngė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, nr 215 (proces wspominają też numery 214 i 216).

⁷² Akt sprzedaży wystawiony został w Chożowie 31 maja indykta 5. Dokument poświadczili: „diadia” Jakuba Mickowicza Waško Wojdiginowicz, Bogdan Michajłow syn Ojnarowicza, Żyra Pietkowicz, Wieżgajło Swirunicz, Jakub i Michał Pietkowicze, Sylwester i Hanus Detrychowicze oraz słudzy wojewody: Miszko Wieżgajłowicz pisarz, Iliasz Juszkwicz i Hrinko Lis, AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane. Dokument znany dotąd z krótkiego rejestru pozbawionego lity świadków, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 650.

⁷³ Akt sprzedaży wystawiono w Chożowie 22 czerwca indykta 5. Świadcami byli Wieżgajło Swirunicz, Kazaryn Fursowicz, Wołczko Pierszkowicz, Stanko Lialikowicz, pisarz wojewody Miszko Wieżgajłowicz, AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane; *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 76, rejestr bez listy świadków.

księcia Witolda⁷⁴. Świadczyć może o tym fakt niewielkiej odległości Chożowa od Merecza, a przede wszystkim to, że dokument dotyczący tej transakcji przekazany został Mikołajowi Radziwiłłowi wraz z innymi odnoszącymi się do tego majątku⁷⁵.

Z kolei 25 II 1461 r. w Trokach Michał Sudimontowicz Swach sprzedał Olechnie, dzierżawcy grodzieńskiemu, człowieka zwanego „Iwaniecz cum filiastris in Luthunia”, którego posiadał na prawie dziedzicznym po ojcu, razem z polem lub łąnem Paskowscznia i innym zwanym „Hahaponowscznia pusthowscznia” za 20 kop groszy szerokich praskich⁷⁶. Znow, ze względu na wydanie z archiwum gospodarskiego widymusu oryginału tego dokumentu Radziwiłłowi przy okazji zamiany dóbr, możemy przypuszczać, że ziemie te zostały włączone do Chożowa.

Po sąsiedzku (ale już w późniejszym powiecie mińskim) Sudymunt otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka sześciu ludzi w Krasnosielcach⁷⁷, a 5 III 1477 r. w Trokach ten sam monarcha nadał Olechnie Sudymuntowiczowi, wojewodzie wileńskiemu, wieś Hranicze w powiecie (*districtus*) krasnosielskim (Krasne Sioło), na zachód od Chożowa⁷⁸.

Wszystkie te nabytki leżą w pobliżu siebie. Odległość od Łużan na południowym zachodzie po Chożowo na północnym wschodzie to zaledwie około 10 km. Nieco dalej na północny wschód od Chożowa położone jest Zazierze (Zaozierze). Należało ono do Olechny, o czym dowiadujemy się z jego testamentu, którym przekazał je córce Zofii, żonie Aleksandra księcia Holszańskiego⁷⁹.

Ostrożczyce (Ostroszyce), leżące nad rzeką Dubrowką, dopływem Usiaży, w późniejszym powiecie mińskim, około 60 km na wschód od Chożowa, należały do Olechny Sudymuntowicza przed 1448 r., w którym wraz z żoną ufundował tam kościół parafialny. W akcie fundacji wspomniano, że wieś ta została

⁷⁴ Dokument wystawiony w Wilnie, 24 czerwca indykta 8. Poświadczyli go mistrz Stanisław, kanonik wileński, Jan, kanonik wileński, Jan Jackowicz, ciwun wileński, Stanczyk Ożakowicz Bujwid Szedibowrowicz świrny wileński, Żdan Wojtkowicz, namiestnik wileński, książę Martin Pietkowicz, AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane; *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 678, regest bez listy świadków.

⁷⁵ W okresie przed reformą wólczną nazwy miejscowe w Wielkim Księstwie Litewskim mogły ulegać zmianom lub też są, jak w tym przypadku, enigmatyczne. Dziedziczenie dokumentów majątkowych może stanowić przesłankę do rekonstrukcji dóbr ich dotyczących, a w pewnych sytuacjach także powiązań genealogicznych pomiędzy kolejnymi właścicielami majątków.

⁷⁶ Świadcami transakcji byli: „Magnificis et generosis dominis Rodiwil et Barthkone Osthi-kowicz, Joanne Kuczukowicz.”, AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane. W *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 365, regest jest bez listy świadków.

⁷⁷ Możliwe, że to było najstarsze znane nam, nadanie dla Sudimunta, gdyż wspomniany został w nim „pan Dowgird”, wojewoda wileński do 1443 r., *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 25.

⁷⁸ „[...] villam nostram Hranicze in Craschnesiolo districtu asyntentem, que iam post mortem olim nobilis Promczeyko ultimi et immediati eiusdem heredis et possessoris pleno iure ad nos deuoluta est dedimus”. Dokument poświadczyli Jan, biskup wileński, Ludwik Radziwiłł Ostykowicz, wojewoda trocki, Jan starosta żmudzki i Stanko, marszałek najwyższy Wielkiego Księstwa Litewskiego („Johanne episcopo Vlnensi et magnificis Radiwil palatino Throcensi, Johanne capitaneo Smodzensi et Stankune marsalco Magni Ducatus nostri Lithwanie supremo”), AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane. Dotąd znany z regestu, bez listy świadków, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 689.

⁷⁹ AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane; *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 239, regest bez listy świadków.

nowo założona. Kościół otrzymał w uposażeniu 12 ludzi zwanych Smolnnyeviczi i Chlepkoviczy⁸⁰. Nie wiemy, czy już wtedy do tego majątku należały Meturzyn, Lobosczyzna, stawy nad rzeką Wsyaza [Usiaża], „super domino Piethkone Gyethowtowycz”, określone w 1489 r. jako przynależności Ostroszyc⁸¹.

Do starych majątków tej rodziny zaliczyć należy Siemiatycze na Podlasiu. Michał Kmita, brat Olechny, już w 1456 r. ufundował tam parafię katolicką⁸². Wydaje się prawdopodobne, że w posiadanie tej ważnej i dużej majątności wszedł już jego ojciec. Olechno dziedziczyły Chożowo, a Michał Siemiatycze.

Inną ważną posesją Sudymuntowiczowską była Wołpa (wieś i dwór) w późniejszym powiecie wołkowyskim, którą już 3 XI 1449 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał Olechnie Sudymuntowiczowi, wówczas piastującemu funkcję łóżniczego królewskiego⁸³. Aleksy, wojewoda wileński i kanclerz wielki litewski, uposażył 27 IV 1478 r. wraz z żoną Jadwigą i dziećmi kościół w Wołpie, którego budowę sam wcześniej ufundował⁸⁴. Wraz z Wołpą Kazimierz Jagiellończyk nadał Olechnie także dwór nad rzeką Sarną i danników Gudowców (Gudziewicz, miejscowość sąsiadująca z Bierdowką) niedaleko od Wołpy, ale już w późniejszym powiecie grodzieńskim, zastrzegając powrót majątku do monarchy, gdyby Sudymuntowicz nie pozostawił potomstwa⁸⁵. Niestety niedatowane są dwa nadania Jagiellończyka piętnastu ludzi zwanych Gudiewiczzi w Gorodnie po Miłoszu i jednego rybaka tamże⁸⁶ oraz jednego „kuźnika” po Miłoszu Hlebowiczu⁸⁷. Monarcha 23 VII 1483 r. w Trokach powiększył swą wcześniejszą darowiznę o jezioro „w funduszu wołpińskim wedlia dworu Dubno nazwanego leżące”, darowane na prawie wieczystym⁸⁸.

Olechno Sudymuntowicz, podczaszy króla, 24 II 1470 r. nabył od Bogdana Lukowicza sianożęci zwane Deluximiany, za dwie kopy szerokich groszy i jednego konia. Akt kupna-sprzedaży sporządzony został w Bershy, czyli Bersztach nad rzeką Kotrą w późniejszym powiecie grodzieńskim, i prawdopodobnie gdzieś w tamtych okolicach znajdowały się zakupione łąki⁸⁹.

W Wilnie 8 V 1481 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał Olechnie Sudymuntowiczowi wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi wielkiemu litewskiemu „miesce na sianożęci krol[la] jego m[os]czi wileńskiej wedlia rzeki Wily i wedlia dworu Totfiła Montołtowicza [Totwiła Montowtowicza] krayczego jego krol[lewskiej] m[os]czi lieżace daie i daruje na wieczność⁹⁰. Niestety nie umiemy bliżej umiejscowić tego nadania. Dodajmy tylko, że rzeka ta w swym górnym biegu płynie niedaleko od

⁸⁰ KDKW, t. 1, nr 191. Akt wydany w Wilnie, 4 IV 1448 r.

⁸¹ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6725.

⁸² Został prawdopodobnie pochowany w tamtejszym kościele, gdyż Olechno wyraźnie w testamencie zaznaczył, że jego grobu nie ma w Chożowie. AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane.

⁸³ *Lietwos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 374. Regest transumptu: Pergamentų katalogas, Sudarė R. J. J. J. Vilnius 1980, s. 142, nr 357.

⁸⁴ KDKW, t. 1, nr 307.

⁸⁵ *Lietwos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 374.

⁸⁶ *Lietwos metrika (1440–1498). Knyga nr. 3*, s. 65. Nie wiemy też, czy nadanie to nie jest tożsame z wyżej przedstawionym.

⁸⁷ Tamże, s. 28.

⁸⁸ *Lietwos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 314.

⁸⁹ Tamże, nr 621.

⁹⁰ Tamże, nr 180.

Chożowa, wydaje się jednak, że sianożęć ta nie należała do Chożowa, gdyż odnoszący się do niej dokument nie został skopiowany. Olechno posiadał też nieruchomości w Wilnie i zapewne na jej utrzymanie przeznaczono łąkę nad Wilią.

Wiemy, że Olechno Sudymuntowicz zakupił również ludzi Putyłowców od niejakiego pana Birbasza⁹¹. Ponadto Kazimierz Jagiellończyk nadał Sudymuntowi jeszcze jednego człowieka po Iwaszce Bołobanowiczu⁹². Nie jesteśmy jednak w stanie zlokalizować geograficznie tej darowizny.

Dwa dokumenty z 1489 i 1490 r. pozwalają nam poznać majątek Olechny w ostatnich latach jego życia. Posiadał wówczas Chożowo, Hanutę, Zaozierze, Łużany, Połoczany i Naczę w powiecie oszmiańskim, Snowsk (Snow w powiecie nowogródzkim?)⁹³, możliwe także, że Chołosowo⁹⁴, jeżeli nie było ono identyczne z Chożowem. Ostrożczyce w powiecie mińskim z przynależnościami: Meturzyn, Lobosczyzna, stawy nad rzeką Wsyaza [Uwsiaża], „super domino Piethkone Gyethowtwyż”⁹⁵, Wołpę i Dworzec w powiecie nowogródzkim⁹⁵, Siemiatycze oraz bliżej nieokreślone dochody w Supraślu⁹⁶.

Żona Olechny Anna Moniwidówna była właścicielką części dóbr moniwidowskich, dziedziczonych następnie przez jej córki. Przeszły one następnie na rzecz ksiąząt Holszańskich. Wiemy, że córka Zofii Olechnowiczówny Holszańskiej Barbara zapisała w 1525 r. swemu bratu Pawłowi, biskupowi wileńskiemu, Wiszniewo, Wołmę, Deksniany, Sontoki, Chorejki, część Zaozierza i trzecią część Hanuty⁹⁷. Z tych majątków tylko Zaozierze i Hanuta należały do Olechny Sudymuntowicza, resztę więc należy traktować jako dziedzictwo moniwidowskie.

Ten znaczny majątek podzielony został pomiędzy córki Olechny⁹⁸. Zofia, żona Aleksandra księcia Holszańskiego, odziedziczyła z dóbr ojczystych Chożowo,

⁹¹ Dowiadujemy się tego z potwierdzenia przez Aleksandra, króla polskiego, dla Aleksandra Juriewicza Holszańskiego, wystawionego w Wilnie 7 VIII 1503 r., AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane, regest bez listy świadków; *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 247.

⁹² *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 44.

⁹³ AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane; *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 239, regest bez listy świadków.

⁹⁴ Niedatowanym i niepodpisanym dokumentem Olechno „dziewce swey Zophy dobra Chołosowo y inne dwory zapisuie”, *Lietuvos metrika (1380–1584)*. *Knyga nr. 1*, nr 258.

⁹⁵ 15 V 1489 r. na zjeździe w Markowie, AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6725 (dawniej Biblioteka Ordynacji Zamojskiej).

⁹⁶ Na zjeździe w Markowie 15 V 1489 r., tamże.

⁹⁷ Tak J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895, s. 107; J. Ochmański, *Moniwid*, s. 72.

⁹⁸ Wspomnieć należy o majątkach, które uzyskali Sudymunt Dorgiewicz i Iwaszko Sudymuntowicz, których przynależność do interesującej nas rodziny może budzić wątpliwości. Sudymunt Dorgiewicz otrzymał jeszcze w latach 1440–1443 od Kazimierza Jagiellończyka, wielkiego księcia litewskiego 14 ludzi w Obolcach, w późniejszym powiecie orszańskim (*Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 27). Iwaszko Sudymuntowicz zapisał Matce Bożej trzech ludzi we włości cholchelskiej pod Pierszaje, co potwierdził Kazimierz Jagiellończyk przy wojewodzie wileńskim Gasztołdzie. Dzięki temu możemy potwierdzenie to datować na lata 1443–1447, *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 23). Iwaszko Sudymuntowicz otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka 10 ludzi i dworzec na Bierdowicy, *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 21) oraz łowiska w Dieniskowiczach, *Lietuvos metrika (1440–1498)*. *Knyga nr. 3*, s. 56). Oba te akty nie są datowane. Bierdowice identyfikować możemy ze wspomnianą Bierdową.

Hanutę, Zaozierze, dom oraz plac w Wilnie i czwartą część Snowska⁹⁹, możliwe także, że jeszcze Chołosowo¹⁰⁰, po matce zaś Wiszniewo, Wołmę, Deksniany, Sontoki, Chorejki.

Najmniej wiemy o spadku Jadwigi, żony Jana Kontowtowicza, a później Stanisława Bartoszewicza Montowtowicza¹⁰¹. Rekonstruować możemy go tylko na podstawie wiedzy o dobrach odziedziczonych przez następne pokolenia. Badania te wymagają przeprowadzenia obszernej kwerendy źródłowej. Dzisiaj wiemy, że otrzymała Łużany, Połoczany i Naczę w powiecie oszmiańskim, które po jej córce Annie Bartoszewiczównie, żonie Jana Hlebowicza, wojewody wileńskiego, odziedziczyły ich córki Zofia Pietkiewiczówna, Jadwiga Mikołajowa Sapieżyna, Krystyna Janowa Komajewska, Zofia Zenowiczówna oraz Hanna i Elżbieta¹⁰². Do spadku po Jadwidze należało także (w części?) Wiszniewo. Zapewne odziedziczyła również, tak jak jej siostry Zofia i Olechna, część Snowska.

Olechna, żona Mikołaja z Tęczyna, otrzymała Ostroszyce (Ostrożczyce) w późniejszym powiecie mińskim z przynależnościami: Meturzyn, Lobosczyzna, stawy nad rzeką Wszyza [Uwsiaża], „super domino Piethkone Gyethowtowycz”, połowę dóbr Wołpa i Dworzec oraz dochody w Supraślu, połowę Siemiatycz i część Snowska¹⁰³.

Jadwidze, żonie Stanisława [Kieżgajły], starosty żmudzkiego¹⁰⁴, przypadły te części dóbr Wołpy, Siemiatycz i Dworca, na których zapisane były posag i wiano jej zmarłej matki Jadwigi¹⁰⁵. Podobnie jak pozostałe, mogła dziedziczyć także w Snowsku.

Dokumenty te nie wspominają czwartej córki Olechny, Anny Sudymuntowiczówny, bernardynki wileńskiej. Swoją część majątku otrzymała z pewnością w momencie wstępowania do zakonu lub wkrótce potem. Wiemy, że posiadała nieruchomości w Wilnie, które przekazała swemu zgromadzeniu zakonnemu. Nie możemy wykluczyć, że była także posesorką innych dóbr ziemskich. Pewną wskazówką może tu być fakt, że Zofia otrzymała od ojca czwartą część Snowska, którego inna część przypadła Olechnie Tęczyńskiej. Nie można wykluczyć, że majątek ten podzielony został na cztery części pomiędzy wszystkie córki wojewody wileńskiego.

Na zakończenie jeszcze raz podkreślmy, że wszystkie znane nam majątki Sudymuntowiczów pochodzą z nadań hospodarskich (nie licząc niewielkich nabytków Olechny) i leżały na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego (z wyjątkiem nieruchomości wileńskich). Jak wspomniano, rolę głównej siedziby pełniło Chożowo. Sądząc po tym, że już Sudymunt pisał się z tej miejscowości, nastąpiło to wkrótce po nadaniu Zygmunta Kiejstutowicza. Nie można

⁹⁹ AGAD, AR, dz. XI, akta niesygnowane; *Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1*, nr 239, regist bez listy świadków.

¹⁰⁰ Zob. przypis 94.

¹⁰¹ E. Savišcevas, *Žemaitijos*, s. 322, 389.

¹⁰² J. Zawadzki, *Uwagi do pochodzenia i genealogii Komajewskich i Gintowt-Dziewałtowskich herbu Trąby*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 146–148, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki, sygn. 35.

¹⁰³ 15 V 1489 r. na zjeździe w Markowie, AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6725.

¹⁰⁴ Patrz przypis 69.

¹⁰⁵ Na zjeździe w Markowie 15 V 1489 r., AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6725.

wykluczyć, że żona Sudymunta, Anastazja pochodziła z miejscowej rodziny i wniosła mężowi jakieś grunty w okolicach nadania monarszego. Zwróćmy uwagę, że także spowinowacony z Sudymuntowiczami Michał Swach posiadał jakieś majątki w okolicach Chołchła, a tym samym i Chożowa, możliwe więc, że jego matka pochodziła z tej samej rodziny, co Anastazja Sudymontowiczowa.

Niewątpliwie korzystne z majątkowego punktu widzenia było małżeństwo Olechny Sudymuntowicza z Anną Moniwidówną. Wniosła mu ona kilka kompleksów majątkowych, w tym niektóre leżące w pobliżu dóbr własnych wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Jego druga żona, pochodząca z Królestwa Polskiego Jadwiga Trzeciecka, wniosła mu zapewne wyłącznie ruchomości i gotówkę.

Wydaje się, że mimo wątpliwości podnoszonych przez część badaczy, Sudymunt i jego potomkowie awans zawdzięczali przede wszystkim służbie monarsze. O wysokiej pozycji społecznej Olechny Sudymuntowicza świadczą nie tylko posiadane przezeń dobra i piastowane urzędy, lecz również związki małżeńskie. Szczególnie zwrócić uwagę należy na małżeństwo z Anną, córką Iwaszki Moniwidowicza, wojewody wileńskiego, które przyniosło nie tylko znaczne korzyści majątkowe i prestiżowe, ale także wprowadziło Olechnę w krąg „pierwszych” rodzin litewskich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki, sygn. 35.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. XI, nr 1, 321, 323, akta niesygnowane; dz. XVI, nr 1.

Archiwum Zamoyskich, nr 33.

Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 6725, 7347, 7676.

Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego „Kapicjana”, pudło 31.

Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, F. 43-26894; F. 256/3634.

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, wyd. A. Prochaska [*Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 6], Kraków 1882. Latvijas Nacionālā bibliotēka, Ryga, nr R x/3 14.2.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. 694, Радзивицкі, князя, оп. 1, nr 8; оп. 4, nr 5753; оп. 7, nr 934.

Akta unii Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948.

Lietuvos metrika (1380–1584). Knyga nr. 1, Užrašymų knyga, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998.

Lietuvos metrika (1387–1546). Knyga nr. 25. Užrašymų knyga, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.

Lietuvos metrika (1440–1498). Knyga nr. 3. Užrašymų knyga, parengė L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 1998.

Vitoldiana Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1410, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986.

Opracowania

- Antoniewicz M., *Manifestacja genealogiczna w herbie złożonym biskupa Pawła Olgi-munta księcia Holszańskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”, seria: Zeszyty Historyczne, 1997, z. 4, s. 388–435.
- Antoniewicz M., *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011.
- Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887.
- Czaykowski M., *Prawo bliższości krewnych w dawnym prawie litewskim od drugiej połowy XIV wieku do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 2013.
- Halecki O., *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku* [w:] „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 12, cz. 1, Kraków 1919.
- Homlicki M., *O planach Wilna w XVI wieku* [w:] *Wizerunki i rozstrząsania naukowe. Poczet nowy drugi*, t. 24, Wilno 1843, s. 1–109.
- Jankowski R., *Próba przedstawienia dziejów archiwów Radziwiłłów linii kleckiej z uwzględnieniem klęsk elementarnych jako jednym z czynników kształtowania zasobu*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, t. 2, 2008, s. 131–189.
- Jaszczołt T., *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku* [w:] *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kie-tliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 13–48.
- Korczak L., *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008.
- Korczak L., *Sudymont Dorgiewicz h. własnego* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 353–354.
- Korczak L., *Sudymontowicz Olechno (Aleksander) z Chożowa* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 351–352.
- Kurtyka J., *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997.
- Lulewicz H., *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 335–347.
- Malczewska M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985.
- Ochmański J., *Moniwid i jego ród*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 9, 2003, s. 13–74.
- Petrauskas R., *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius 2003
- Pietkiewicz K., *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014.
- Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitās 1409–1566 m.*, Vilnius 2010.

- Semkowicz W., *O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle Roku 1413*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica”, t. 3, 1989, s. 7–139.
- Tęgowski J., *Ślub tajemny Jana Janowicza Zabrzezińskiego. Garść uwag o powiązaniach elity możnowładczej na Litwie w XV i na początku XVI wieku [w:] Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice 2002, s. 246–257.
- Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895.
- Wolski M., *Trzeciocy herbu Strzeмиę. Małopolska rodzina szlachecka XIV–XVI wieku*, Kraków 2005.
- Wróbel W., *Krąg rodzinny Zofii z Chożowa Holszańskiej i jej testament z 29 lipca 1518 r. [w:] Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 345–366.
- Zawadzki J., *Nieznani potomkowie Krystyna Ościka, kasztelana wileńskiego [w:] Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 307–329.
- Zawadzki J., *Uwagi do pochodzenia i genealogii Komajewskich i Gintowt-Dziewaltowskich herbu Trąby*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 139–155.

Streszczenie

W artykule wykorzystano dokumenty z lat 1434–1490, znane dotąd wyłącznie z regestów (streszczeń). Ich analiza pozwala na wprowadzenie istotnych zmian w genealogii rodziny Sudymuntowiczów i umożliwia prawdopodobną rekonstrukcję rozwoju majątku Sudymuntowiczów. Majątek ten pochodził przede wszystkim z nadań monarszych, a w niewielkim tylko stopniu z zakupów. Ważną jego częścią było dziedzictwo Anny Moniwidówny, żony Olechny Sudymontowicza, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Po śmierci Olechny Sudymontowicza jego rozległy majątek przeszedł na córki. Po ich małżeństwach dziedzictwo to wzbogaciło posiadłości książąt Holszańskich, Kieżgajłów i Tęczyńskich.

Remarks on genealogy and estates of Sudymuntowicz family of Trąby coat of arms (1434–1490)

Summary

The article is based on documents from years 1434–1490, hitherto known only from regesta (abstracts). An analysis of these documents brings significant changes to the genealogy of Sudymuntowicz family. The records enable a probable reconstruction of the development of Sudymuntowicz estate. The estate was primarily formed through royal endowments, and only to a small extent came from purchases. One important part of it was the inheritance of Anna Moniwidówna, wife of Olechna Sudymontowicz, Voivode of Vilnius and Grand Chancellor of Lithuania. After the death of Olechna Sudymontowicz, his extensive estate was passed on to his daughters. After their marriages, the inheritance added to the estates of Holszański, Kieżgajło and Tęczyński dukes.

Słowa kluczowe: możnowładztwo litewskie, archiwum wielkich książąt litewskich, domena wielkich książąt litewskich, latyfundium możnowładcze, Sudymuntowiczowie herbu Trąby, Wielkie Księstwo Litewskie, Litwa

Keywords: Lithuanian magnates, archive of the Grand Dukes of Lithuania, domain of the Grand Dukes of Lithuania, magnate latifundia, Sudymuntowicz family of the Trąby coat of arms, Grand Duchy of Lithuania, Lithuania

Daniel Dalecki

<https://orcid.org/0000-0002-4088-3026>

Piastowskie Archiwum Miejskie, Piastów

SZLACHTA CZERSKA W SŁUŻBIE WOJSKOWEJ W DOBIE PANOWANIA WAZÓW (1587–1668)

Jednym z fundamentalnych obowiązków każdego szlachcica była obrona Ojczyzny, wykonywana często osobiście lub przez wystawienie odpowiedniej liczby zbrojnych z własnych dóbr. Wiązało się to zatem z udziałem braci szlacheckiej w zbrojnym wystąpieniu przeciwko nieprzyjacielowi. Ta chlubna powinność, oprócz spełnienia obowiązku, mogła przynieść sławę żołnierską, splendor, majątek a także stanowić kanwę opowieści o sławnych i walecznych poczynaniach jej uczestnika. Tu także otwierała się droga wyboru, bo o ile udział w pospolitym ruszeniu był obowiązkiem szlachcica, to służba żołnierza „pieniężnego” stanowiła wybór i sposób na życie. Ścieżkę tej drogi kariery obierało wielu przedstawicieli stanu szlacheckiego, lecz nie wszyscy mieli możliwość osiągnąć pożądane zaszczyty i przywileje. Podażali tą drogą zachęcani wizją wzbogacenia się, ale często była ona również koniecznością. Chroniła przed wyrokami sądowymi będącymi konsekwencją swawolnego życia¹ lub stawała się obowiązkiem dającym godziwy zarobek, który przy braku własnego majątku pozwalał na godną egzystencję. Okres panowania Wazów obfitował w mnogość zdarzeń militarnych, co w konsekwencji zwiększyło popyt i zapotrzebowanie na zawodowego żołnierza², który dzięki właściwym koneksjom rodzinnym lub klientalnym mógł zrobić karierę i zbić fortunę, ale również protegować biedniejszych

¹ Szerzej o egzempcji wojskowej i udziale w sądach żołnierzy, zob. K. Łopatecki, *Egzempcje wojskowe – immunitet żołnierski w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVII wieku*, „Zeszyty Prawnicze UKSW”, t. 5, 2005, z. 1, s. 101–145; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012; P. Gawron, *Żołnierz i trybunały w siedemnastowiecznej Koronie. Na marginesie artykułu Karola Łopateckiego Egzempcje wojskowe...*, „Zeszyty Prawnicze UKSW”, t. 7, 2007, z. 1, s. 293–310; K. Łopatecki, *Wydanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego [w:] Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2012, s. 611–636.

² Szerzej o tym: T. Srogosz, *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018; tenże, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*,

krewnych na wakujące godności ziemskie. Biorąc pod uwagę klęski polskiego oręęża w bitwach z Turcją oraz Kozakami, które spowodowały znaczne straty osobowe, możemy w tym kontekście mówić o odbudowie kadry żołnierskiej. Celem artykułu jest analiza udziału szlachty ziemi czerskiej w służbie wojskowej oraz w działaniach militarnych, których jej obszar był niemy świadkiem. Pisząc natomiast o szlachcie ziemi czerskiej, za taką przyjmuję nie tylko ludzi obdarzonych urzędami grodzkimi i ziemskimi, ale również posiadaczy ziemskich z uwzględnieniem gniazd rodowych, których przedstawiciele wywodzili się z terenów objętych zainteresowaniami zawartymi w artykule. Niejednokrotnie majątek położony w ziemi czerskiej, połączony z koligacjami rodzinnymi, był podstawą do uzyskania kolejnych nadań i zaszczytów, a tym samym podniesienia statusu materialnego oraz znaczenia nie tylko w lokalnym środowisku.

Niniejszy szkic został w głównej mierze oparty na aktach sejmiku partykularnego czerskiego zebranych w Tekach Pawińskiego, przechowywanych w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Z powodu zniszczeń wojennych niemożliwe zaś było wykorzystanie ksiąg grodzkich i ziemskich dla omawianej ziemi³. Zestawienie tych materiałów z konstytucjami Rzeczypospolitej, sumariuszami Metryki Koronnej, lustracjami, oraz dostępnymi herbarzami, pozwala na wyłuskanie reprezentacji wojskowej dla omawianego tematu⁴.

Odrębną kwestią wymagającą poruszenia jest aspekt udziału szlachty czerskiej w działaniach militarnych prowadzonych przez Rzeczpospolitą. W tym kontekście możemy podzielić szlachtę czerską na dwie grupy. Pierwsza wraz z całą ziemią brała udział w pospolitym ruszeniu lub podejmowała działania wojskowe z racji sprawowanego urzędu ziemskiego jako uczestnik prowadzonych kampanii. Druga grupa to zawodowi żołnierze, którzy służąc w armii zarabiali na utrzymanie oraz godne życie swych rodzin. Podział ten jest oczywiście płynny, a w sytuacji Mazowsza znaczenie miały także koligacje rodzinne, które niejednokrotnie dzięki służbie wojskowej umożliwiały zdobycie urzędu lub awansu na wakujące stanowisko dla zainteresowanego bądź członków jego rodziny. Jako przykład można podać rodzinę Gostomskich, wywodzących swe korzenie z Leżenic w ziemi czerskiej. Stanisław⁵,

Warszawa 2010; M. Wagner, *Korpus Oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015; J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2019.

³ Akta grodzkie i ziemskie czerskie uległy spaleni podczas powstania warszawskiego 2 IX 1944 r. W wyniku umyślnego podpalenia budynku przez Niemców i niszczenia znajdujących się w nim zbiorów Archiwum Główne Akt Dawnych utraciło około 90 procent zasobu, zob. A. Stebelski, *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie [w:] Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 15–28; K. Wróbel-Lipowa, *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 46/47, 21, Sectio F, 1991/1992, s. 496.

⁴ *Volumina Legum* (dalej: VL), wyd. J. Ohryzko, t. 2–4, Petersburg 1859; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617–1620, wyd. A. Wawrzyńczyk, Warszawa 1968; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 2: 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczyk, Warszawa 1989.

⁵ K. Lepszy, *Gostomski Stanisław* [w:] PSB, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 367–369.

starosta radomski, został 2 VI 1588 r. awansowany przez króla Zygmunta III z kasztelanii sochaczewskiej na wojewodę rawskiego w nagrodę za zasługi podczas obrony Rzeczypospolitej przed wichrzycielami w okresie bezkrólewia⁶. Po wyborze Zygmunta III na króla Polski był wysłany po nowego monarchę do Oliwy, gdzie udał się z wystawionym na własny koszt oddziałem jazdy, który eskortował elekta do Krakowa. Wcześniej, bo w roku 1564, był rotmistrzem na wojnie z Moskwą⁷. Inny przedstawiciel rodziny, rotmistrz królewski Jan Gostomski, w uznaniu zasług 12 VI 1588 r. awansował na urząd kasztelana rawskiego⁸. Brat Jana, Mikołaj, chorąży rawski, po koronacji Stefana Batorego otrzymał list przypowiedni na zaciąg oddziału jazdy nadwornej. Jako rotmistrz stukonnej roty brał udział w bitwie pod Tczewem 17 IV 1577 r., a także w kampaniach moskiewskich. Pod Pskowem w 1581 r. jako rotmistrz dowodził dwustukonną rotą w hufcu wojewody braclawskiego Janusza Zbaraskiego⁹. Pochodzący z linii Hieronima syn wojewody poznańskiego, Jan Gostomski również brał udział w wyprawach wojennych. Otrzymał od ojca kilka starostw, w tym scedowane 17 V 1596 r. starostwo wareskie. Płynący z nich dochód pozwolił na wystawienie własnym kosztem oddziału zaciężnego. Był także w posiadaniu starostwa grójeckiego¹⁰. Brał udział w wyprawie moskiewskiej królewicza Władysława, wystawiając oddział złożony ze 100 pieszych, wchodzący w skład wojsk dowodzonych przez hetmanów litewskich oblegających Dorohobuż¹¹.

Znane są przypadki awansów na urzędy ziemskie za zasługi wojskowe dla osiadłej szlachty z tej prowincji. Możemy do nich zaliczyć wyniesienie w kwietniu 1588 r. Stanisława Radziwińskiego, ówczesnego kasztelana czerskiego, na urząd wojewody podlaskiego. Nominacja była nagrodą za zasługi wojenne podczas kampanii prowadzonych przez króla Stefana Batorego¹². Był rotmistrzem pułku hetmana Jana Zamoyskiego biorącego udział w trzeciej wyprawie inflanckiej. Na popisie pod Woroncem okazał rotę husarską w sile 221 koni. Wraz z pułkiem Zamoyskiego doszedł 25 VIII 1581 r. pod Psków, przyprowadzając pod swoją komendą oddział liczący 267 koni. Na polecenie hetmana w obozie przyjął posłów tureckich¹³.

Zygmunt III, mając na uwadze trudności związane z objęciem korony polskiej i walki, jakie musiał o nią stoczyć z Maksymilianem Habsburgiem, nie zapomniał wynagrodzić swych stronników, dzięki którym poparci objął we władanie Rzeczpospolitą. Ze znanych nam nadań dla szlachty czerskiej możemy z tego okresu wymienić doświadczonych polityków oraz żołnierzy: Marcina

⁶ AGAD, MK, sygn. 135, k. 8v–9v.

⁷ K. Lepszy, *Gostomski Stanisław*, s. 367–369.

⁸ AGAD, MK, sygn. 135, k. 46 v–47.

⁹ W. Budka, *Gostomski Mikołaj* [w:] PSB, t. 8, s. 367; D. Kupisz, *Psków 1581–1582*, Warszawa 2015, s. 71.

¹⁰ AGAD, MK, sygn. 140, k. 207v–209, K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 296.

¹¹ W. Dworzaczek, *Gostomski Jan* [w:] PSB, t. 8, s. 367.

¹² AGAD, MK, sygn. 134, k. 374–375.

¹³ J. Choińska-Mika, *Radziwiński Stanisław* [w:] PSB, t. 30, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 103; D. Kupisz, *Psków*, s. 72.

Leśniowolskiego z Obór¹⁴, Wojciecha Ręczajskiego¹⁵, Jana Tarnowskiego¹⁶. Ród Leśniowolskich oddał znaczne zasługi królowi i Rzeczypospolitej. Wspomniany kasztelan podlaski, wywodzący się z ziemi czerskiej i posiadający dobra oborskie, jako orędownik kandydatury szwedzkiej do korony polskiej, z polecenia Anny Jagiellonki posłował do Szwecji, aby uzyskać zgodę na warunki koronacyjne Zygmunta Wazy. Był jednym z najbliższych współpracowników króla¹⁷. Zapewne dzięki koligacjom rodzinnym i powiązaniu ze stryjem Stanisławem Leśniowolskim¹⁸, kasztelanem czerskim, dowódcą posiłkowych wojsk koronnych na Litwie, a następnie hetmanem, Jan Leśniowolski rozpoczął karierę wojskową jako towarzysz, biorąc udział od 1561 r. w działaniach wojennych w teatrze inflancko-litewskim. Zdobyte doświadczenie pozwoliło Leśniowolskiemu zaciągnąć się 5 VIII 1576 r. do wojska dworskiego, w którym służył jako rotmistrz husarski. Wziął udział w bitwie nad Jeziorem Lubieszowskim, w oblężeniu Gdańska¹⁹ i we wszystkich trzech kampaniach wojny inflanckiej z lat 1579–1582. Był komendantem polskiej załogi w Parnawie²⁰ odpowiedzialnym za część obrony pogranicza polsko-szwedzkiego. Występował jako elektor Zygmunta III i jeden z jego najbliższych współpracowników, co 12 V 1588 r. przyniosło mu awans na kasztelaniego czerską²¹. Wspomniany już Wojciech Ręczajski, orędownik elekcji Zygmunta Wazy, karierę wojskową rozpoczął, uczestnicząc w wyprawie na Inflanty pod Janem Mielnickim. Bogate doświadczenie wojskowe zdobyte podczas wojen tureckich oraz moskiewskich pozwoliły Ręczajskiemu zaciągnąć na wyprawę pskowską rotę husarską w liczbie 164 koni, w tym 12-konny poczet prywatny. Sam nie wziął udziału w popisie pod Woronicem, skąd pod komendą hetmana Zamoyskiego wojsko wyruszyło pod Psków. Ręczajski dojechał do armii 12 IX 1581 r. i pozostawał z wojskiem podczas działań w północnej części twierdzy pod dowództwem Stefana Bielawskiego. Wojciech Ręczajski wraz z synem już za panowania Zygmunta III wziął udział w wyprawie przeciwko Tatarom²². Podobnie za zasługi żołnierskie, ale już za panowania Władysława IV, otrzymał awans 16 VIII 1634 r. podkomorzy czerski Zygmunt Parys. Za udział

¹⁴ Kasztelan podlaski, pochodzący z ziemi czerskiej, otrzymał nadanie starostwa zatorskiego za wsparcie króla w pierwszym okresie po przybyciu do Rzeczypospolitej, AGAD, MK, sygn. 135, k. 25–26v.

¹⁵ Kasztelan warszawski, rotmistrz królewski pochodzący z powiatu grójeckiego, zasłużony żołnierz biorący udział w wielu kampaniach, w tym za Zygmunta III przeciwko Tatarom, AGAD, MK, sygn. 135, k. 73v–75v; I. Gieysztorowa, *Ręczajski Wojciech* [w:] PSB, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989, s. 240–242.

¹⁶ Syn nieżyjącego już wówczas Jana, cześnika czerskiego, zasłużony podczas obrony Krakowa przed arcyksięciem Maksymilianem. Uczestnik walk pod Byczyną oraz z Turkami i Tatarami, AGAD, MK, sygn. 135, k. 788–788v.

¹⁷ H. Kowalska, *Leśniowolski Marcin* [w:] PSB, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 181–184.

¹⁸ Więcej o Stanisławie Leśniowolskim, zob. H. Kotarski, *Leśniowolski Stanisław* [w:] PSB, t. 17, s. 184–185.

¹⁹ D. Kadzik, „Wojsko nadworne” na początku wojny Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle akt skarbowych, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 1, 2017, s. 9–43.

²⁰ J. Urwanowicz, *Dariusz oblężenia Pskowa* „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku”, t. 10, 1996, s. 168.

²¹ H. Kotarski, *Leśniowolski Jan* [w:] PSB, t. 17, s. 180–181.

²² I. Gieysztorowa, *Ręczajski Wojciech*, s. 240–242.

w wyprawach wojennych przeciwko Turkom i Gustawowi Adolfowi w Prusach został kasztelanem warszawskim²³.

Na omówienie zasługuje przypadek Kacpra Rykalskiego, podstarościego a następnie pisarza czerskiego. Ten urzędnik ziemski, kilkakrotny poseł na sejm oraz marszałek lokalnego sejmiku²⁴, urząd pisarza ziemskiego otrzymał za zasługi wojskowe i posłowanie na sejm po śmierci Jerzego Cieciszewskiego w kwietniu 1641 r.²⁵ Wcześniej, 30 XI 1635 r., jako podstarościego czerskiemu król Władysław IV zatwierdził przywilej, nadając prawem kaduka pieniądze i dobra ruchome po infamisie Aleksandrze Zawiszy de Strupiechów²⁶. Można przypuszczać, że była to nagroda za poniesione koszty związane z poborem podatków, których był szafarzem. Z uwagi na zrujnowanie dóbr prywatnych i obrócenie ich na cele państwowe, poświęcone wybieraniu należnych danin, szlachta czerska na sejmiku wносиła o wyrównanie jego strat i zadośćuczynienie służby publicznej²⁷. Duże zaufanie i właściwe wypełnianie obowiązków sprawiły, że funkcję poborcy sprawował, jako deputat do wybierania podatków, w 1635 r.²⁸ oraz 25 czerwca – 22 lipca 1640 r. W tym przypadku zebraną kwotę w wysokości dwóch poborów podymnego odwiózł do Lwowa komisarzom wyznaczonym do zapłaty wojsku. Z przekazania podatków otrzymał kwit pozwalający rozliczyć się z szafarzami. W ramach wynagrodzenia za dostarczenie pieniędzy z zebranych poborów Rykalski mógł pobrać 300 złp²⁹.

Podobnie jak Kacper Rykalski zebrane podatki do komisarzy do Lwowa odwiózł Wojciech Pęcławski³⁰, cześnik ziemi czerskiej, dworzanin i pułkownik królewski, elektor Jana Kazimierza³¹. Postać podczaszego a następnie cześnika jest przykładem zmienności kolei losów. Popadłszy w niełaskę i ogłoszony infamiem za przewinienia, dzięki służbie wojskowej uzyskał w 1634 r. przebaczenie i łaskę królewską zagwarantowaną konstytucją sejmową³². Wcześniej, bo już w 1632 r., za Pęcławskim ujmowała się szlachta czerska w instrukcjach sejmikowych, aby za zasługi wojskowe i służbę ojczyźnie mógł być restytuowany do prawa³³. Według szlachty winy swoje zmył udziałem w wojnie z Moskwą, gdzie wykazał się męstwem i odwagą³⁴. Okazja nadarzyła się już 7 IX 1633 r.

²³ AGAD, MK, sygn. 180, k. 353–353v; A. Lipski, *Parys Zygmunt* [w:] PSB, t. 25, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1980, s. 234–235.

²⁴ D. Dalecki, *Zarys dziejów kancelarii grodzkiej i ziemskiej czerskiej w dobie panowania Wazów (1587–1668)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 28, 2021, s. 82.

²⁵ AGAD, MK, sygn. 186, k. 295–296.

²⁶ AGAD, MK, sygn. 181, k. 122v.

²⁷ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 4 IX 1630 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 85–88v.

²⁸ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 17 IV 1635 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 110–110v.

²⁹ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 18 VI 1640 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 139; VL, t. 3, s. 984.

³⁰ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 13, Warszawa 1916, s. 295; K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 7, Lipsk 1841, s. 265.

³¹ *Elektorów poczet*, s. 266; VL, t. 4, s. 108.

³² „Przywrócenie do czci ludzi swawolnych”, VL, t. 3, s. 893–894.

³³ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 16 XII 1632, B PAN K, sygn. 8319, s. 95–98v.

³⁴ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 14 XII 1634, B PAN K, sygn. 8319, s. 103–109v.

podczas kampanii smoleńskiej. Na odgradzonego kobylinami nieprzyjaciela „poszedł pieszo ze swojemi p. Wojciech Pęcławski na sławę i oczyszczenie infamiej, mężnie w oczach wszystkiego wojska zarabiając”. Mimo silnego ognia nieprzyjaciela, wyprawa zakończyła się zwycięstwem. Udało się Pęcławskiemu siekierami zniszczyć kobyliny, co umożliwiło już atak wojsk koronnych zakończony spędzeniem nieprzyjaciela z pola walki³⁵. Dzięki służbie wojskowej zbliżył się do monarchy zostając dworzaninem i sekretarzem królewskim, co ułatwiło zatwierdzenie przeprowadzonych transakcji majątkowych. Z prawa do wójtostwa w Czersku ustąpił 10 X 1641 r.³⁶, by 29 XII 1643 r. nabyć dożywotnie prawo do wsi Jastrzębice albo Kutowska w województwie braclawskim, z której należne powinności pieniężne odprowadzał do skarbu w Rawie³⁷. Zmiany majątkowe nie wpłynęły na jego działalność na rzecz ziemi czerskiej. Pęcławski był wybierany przez szlachtę na delegata sejmiku do odwiezienia zebranych podatków do komisarza do Lwowa w 1643 i 1647 r.³⁸ Za poniesione koszty związane z transportem zebranych pieniędzy z pierwszej wyprawy do Lwowa otrzymał 100 talarów. W obu przypadkach został zobowiązany do uzyskania asekuracji od komisarzy lwowskich. Posiadane doświadczenie wojskowe umożliwiło na sejmiku czerskim 8 VII 1652 r. wysunięcie jego kandydatury na funkcję pułkownika dla żołnierza łanowego. Wedle instrukcji uchwalonej na zjeździe na wyposażenie rekruta powinno składać się „przy porządnym rynsztunku, pary pistoletów i bandoletu na konie”. Ziemia czerska miała dostarczyć 500 żołnierzy³⁹. Jako dowódca, Pęcławski odpowiedzialny był za aprowizację i żołąd dla swojej kompani. Gwarantowała to ziemia czerska wyznaczając na pokrycie żołdu 3000 zł, z czego 1000 zł było płatne z góry, a pozostała suma miała być wypłacona po 1 I 1655 r.⁴⁰ Jednocześnie, jak przystało na zawodowego żołnierza, Pęcławski własnym kosztem zbudował w Czersku na gruncie miejskim budynek szpitala, który został przeznaczony dla żołnierzy i biednych⁴¹.

Wielu obywateli stanu szlacheckiego pochodzących z ziemi czerskiej rozpoczynało swoją służbę przed panowaniem dynastii Wazów, a w okresie ich rządów cieszyli się uznaniem i szacunkiem współczesnych. Często służba wojskowa była kultywowana w kolejnych pokoleniach. Tak było w przypadku rodu Leśniowolskich. Warto dodać, że Stanisław, będący w 1564 r. kasztelanem czerskim, walczył pod Newlem w 1562 r., gdzie przeciwko 40-tysięcznej armii moskiewskiej przeciwstawił dowodzony przez siebie zaledwie półtoratysięczny oddział żołnierzy. Kolejny kasztelan czerski – Jan, był rotmistrzem za królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Prokop, kasztelan podlaski, wymieniany

³⁵ *Dariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 88.

³⁶ AGAD, MK, sygn. 186, k. 370–370v.

³⁷ AGAD, MK, sygn. 188, k. 54v–55.

³⁸ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 11 V 1643 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 163v; Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 7 I 1647 r., B PAN K., sygn. 8319, k. 175–175v.

³⁹ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 8 VII 1652 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 213v–214.

⁴⁰ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 11 VIII 1654 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 234v.

⁴¹ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 19 V 1654 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 232.

był w konstytucjach z 1629 i 1631 r., które uwolniły go od odpowiedzialności za ukaranie buntowników pustoszących Podlasie. Odznaczył się wierną służbą na sejmach i trybunale radomskim⁴². Wspomniany Wojciech Pęcławski również pochodził z wojskowej rodziny. Jego ojciec Bartłomiej był za króla Stefana Batorego uczestnikiem ekspedycji moskiewskiej pod Pskowem. Stanisław, brat Wojciecha, został rotmistrzem, a Piotr poległ pod Moskwą w 1610 r.⁴³ Śmierć na polu bitewnym spotkała wielu żołnierzy pochodzących z ziemi czerskiej, którzy nie mieli szczęścia wrócić po zakończonych wojnach do rodzinnych majątków. W tym gronie można wymienić bliżej nieznanego Grzybowskiego, walczącego w chorągwi husarskiej i poległego w 1638 r. pod Starczem⁴⁴. Śmierć spotkała także Jana Grabiankę tytułowanego rotmistrzem wojsk królewskich, który brał udział w konfederacji wojska w 1612 r. Zabity został w kłótni z mieszczanami lwowskimi o kwatery i okup dla wojska związkowego⁴⁵. Podobny los spotkał Lasockich pochodzących z ziemi czerskiej. Grzegorz zginął w 1621 r. pod Chocimiem, a Mikołaj zakończył żywot w 1652 r. pod Batohem⁴⁶. Z rodu Lasockich na uwagę zasługują jeszcze Stanisław, Remigian i Hieronim Zygmunt. Pierwszy z nich w 1622 r. otrzymał dobra skonfiskowane Adamowi Lesznowskiemu, który nie stawiał się na wojnę chocimską. Remigian był poborcą czerskim, komisarzem do zapłaty wojsku z sejmu 1613 r. oraz szafarzem poborów czerskich. Za posługę na rzecz ziemi czerskiej otrzymał urząd podkomorzego czerskiego, który piastował do śmierci 23 IV 1624 r. Hieronim Zygmunt za zabójstwo w 1631 r. męża swojej macochy został skazany na infamie i banicję. W 1633 r. uzyskał przywrócenie do czci, spełniając postawiony warunek wystawienia na wojnę moskiewską oddziału liczącego 20 ludzi. Zmarł 8 II 1652 r.⁴⁷

Służba wojskowa wiązała się z utratą zdrowia lub niewolą. Przekonał się o tym Walenty Chomętowski, uznawany za dzielnego żołnierza, służący w rocie Andrzeja Firleja⁴⁸ za czasów Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III. Był uczestnikiem w kampaniach przeciwko Gdańszczanom, na Wołoszczyźnie i pod Byczyną⁴⁹. Będąc żołnierzem, dał przykład swoim synom, z których jeden dostał się do niewoli pod Korsuniem⁵⁰. Po przegranej bitwie w niewoli tatarskiej przebywał do 1650 r. Stefan Chomętowski, podczaszy bełski, rotmistrz chorągwi kozackiej, który nie był spokrewniony z wymienionym tu Walentym. Zginął w 1651 r. podczas działań związanych z uspokajaniem niesfornych żołnierzy⁵¹. Kacper Dąbrowski, związany z ziemią czerską, w niewoli tureckiej spędził 18 lat. Powróciwszy do ojczyzny, dalej pełnił służbę wojskową zostając rotmistrzem⁵².

⁴² K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 7, s. 192–193; S. Uruski, *Rodzina*, t. 8, s. 357–359.

⁴³ S. Uruski, *Rodzina*, t. 13, s. 295; K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 7, s. 265.

⁴⁴ K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 4, s. 315–316.

⁴⁵ S. Uruski, *Rodzina*, t. 4, s. 330–332.

⁴⁶ Tamże, t. 8, s. 287–301.

⁴⁷ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 13, s. 395–400; t. 14, s. 2–3.

⁴⁸ K. Lepszy, *Firlej Andrzej* [w:] PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 474–475.

⁴⁹ D. Kadzik, *Wojsko nadworne*, s. 33.

⁵⁰ S. Uruski, *Rodzina*, t. 2, s. 234.

⁵¹ J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1648–1655*, s. 487–488; M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 2, s. 52–53.

⁵² K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 3, s. 290.

Informacje zawarte w herbarzu nie znajdują jednak odzwierciedlenia w znanych spisach i komputach wojsk⁵³.

Wśród wojskowej kadry dowódczej można znaleźć przedstawicieli szlachty czerskiej na wielu szczeblach hierarchii wojskowej. W gronie rotmistrzów widziimy Jana Radziwińskiego, starostę liwskiego i dybrowskiego ożenionego z Heleną Leśniowską kasztelanką czerską. Walczył w 1582 r. pod Pskowem, a następnie przeciwko rokoszantom Zebrzydowskiego. Za zasługi otrzymał urząd oboźnego koronnego⁵⁴. Nieznany z imienia Gliniecki, który także pochodził z ziemi czerskiej, za wierną służbę został rotmistrzem husarskim⁵⁵. Cała jego kariera związana była z wojskiem. Brał udział w wyprawach przeciwko Moskwie w latach 1616–1619, bitwach pod Chocimiem w 1621 r.⁵⁶ oraz ze Szwedami w Prusach w 1628 r.⁵⁷ Co prawda, w rejestrze wojsk polsko-kozackich z 1621 r.⁵⁸ nie ma wzmianki o dowódcy noszącym to nazwisko, jednak analiza komputu chocimskiego z 1621 r. z rękopisu Biblioteki Narodowej dokonana przez Zbigniewa Hunderta oraz Karola Żojdzia pozwala identyfikować go w osobie Koślickiego, jako dowódcę 100-konnego oddziału wchodzącego w skład pułku kozackiego Piotra Opalińskiego, kasztelana poznańskiego⁵⁹. Podobnie w okresie panowania Zygmunta III rotmistrzem w wyprawie wojsk królewskich w 1608 r. został Jakub Pilichowski, dworzanin królewski pochodzący z ziemi czerskiej⁶⁰. Rotmistrzem wojsk królewskich w 1666 r. był również pochodzący z ziemi czerskiej Paweł Jan Cieciszewski, sprawujący urząd chorążego liwskiego⁶¹. Był faktycznie porucznikiem kozackim w latach 1660–1667 i dowodził chorągwią kozacką Karola Stanisława Łużeckiego, starosty szmelyńskiego i podkomorzego drohickiego⁶². Z rodziny Cieciszewskich na uwagę zasługuje również Kazimierz piszący się z „Obór”. Służbę wojskową rozpoczął jako towarzysz jazdy w latach 50. XVII w., by następnie w latach 1656–1661 awansować na rotmistrza komputowej chorągwi kozackiej. Związał się z Podlasiem, w gdzie w latach 1656–1661 otrzymał urząd łowczego podlaskiego, a w latach 1660–1667 sprawował godność chorążego

⁵³ W. Biernacki, *Żółte Wody–Korsuń 1648*, Warszawa 2004, s. 143–145; J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1648–1655*, s. 477–506.

⁵⁴ S. Uruski, *Rodzina*, t. 15, s. 137; *Urzednicy centralni i nadworni*, s. 93.

⁵⁵ Nieznanego z imienia Glinieckiego jako konfederackiego pułkownika wymienił J. Pietrzak, *Konfederacja lwowska 1622*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 80, 1973, nr 4, s. 855.

⁵⁶ O Glinieckim dowodzącym stukonnym oddziałem wspominał Jakób Sobieski [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych*, oprac. Ż. Pauli, Kraków 1853, s. 134.

⁵⁷ S. Uruski, *Rodzina*, t. 4, s. 175–176; VL, t. 4, s. 949.

⁵⁸ Rejestr wojsk polsko-kozackich z 1621 r., zob. *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961, s. 134–140.

⁵⁹ Autorzy wnioskują na podstawie dokumentów zachowanych w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, które wymienia właśnie Goślickiego, za: K. Żojdz, Z. Hundert, *Komput Chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 253.

⁶⁰ S. Uruski, *Rodzina*, t. 14, s. 6–7.

⁶¹ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 3, s. 3–15.

⁶² J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, s. 226–227, M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 2, s. 54.

liwskiego⁶³. Warto wspomnieć także o Janie Sienickim, pochodzącym z Siennicy koło Mińska Mazowieckiego w ziemi czerskiej. Przygodę z wojskiem rozpoczął w 1655 r. W latach 1660–1662 był chorążym, a następnie porucznikiem komputowej chorągwi kozackiej rotmistrza Kazimierza Cieciszewskiego. Brał udział w działaniach przeciwko wojskom rosyjskim, kozackim oraz w konfederacji wojskowej⁶⁴. Kolejnym oficerem wywodzącym się z ziemi czerskiej, który szlify zdobywał jako towarzysz jazdy podczas wojny polsko-szwedzkiej, był Franciszek Zbrozek. W latach 1659–1667, jako porucznik chorągwi kozackiej księcia Dymitra Wiśniowieckiego, brał udział w kampaniach wojennych przeciwko wojskom szwedzkim, siedmiogrodzkim, kozackim i rosyjskim. W lipcu 1662 r. był wymieniany w poselstwie od hetmanów koronnych do zbuntowanego wojska⁶⁵. Franciszek Zbrozek tradycje wojskowe wyniósł z domu. Jego ojciec Hieronim był w 1648 r. rotmistrem chorągwi husarskiej ziemi czerskiej. W trzech ostatnich kwartałach 1649 r. służył jako rotmistrz kwarcianej chorągwi kozackiej biorącej udział w walkach pod Zbarażem⁶⁶. W wojnie polsko-rosyjskiej w 1634 r. brał udział Jan Giżycki, którego Seweryn Uruski widział w roli rotmistrza wojsk królewskich⁶⁷. Komputy wojskowe na kampanię moskiewską, opracowane zarówno przez M. Nagielskiego⁶⁸, jak i D. Kupisza⁶⁹, nie wymieniają go w gronie kadry dowódczej. W roli rotmistrza królewskiego dowodzącego 150-konnym oddziałem kozackim wymieniony jest w kompucie wojska koronnego w 1635 r., planowanym do działań ze Szwecją⁷⁰. W poselstwie do cara w 1635 r. miał wziąć udział inny rotmistrz związany z ziemią czerską, Krzysztof Boniecki, służący w chorągwi kozackiej Aleksandra Piaseczyńskiego⁷¹, kasztelana kamienieckiego. Dariusz poselstwa wspomina o przekazaniu przez niego podarku w postaci „konia tureckiego z rzędem złocistym”⁷². Za pełnione posługi żołnierskie Boniecki otrzymał od Władysława IV prawem lennym dobra Dubowice koło Nowogródka Siewierskiego oraz 20 włók ziemi w Mohylewszczyźnie⁷³.

Z wojną moskiewską rozpoczyna się także kariera wojskowa braci Michałowskich, pochodzących z powiatu wareckiego w ziemi czerskiej. Jacka oraz Jakuba, późniejszego pamiętnikarza, który w obozie pod Smoleńskiem 12 II 1634 r.

⁶³ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 2, s. 54.

⁶⁴ Tamże, t. 3, s. 179.

⁶⁵ E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663*, Lublin 1998, s. 133; M. Nagielski, *Druga wojna północna*, s. 189; M. Wagner, *Korpus oficerski wojska*, s. 239, 249; M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 3, s. 232.

⁶⁶ M. Nagielski, *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, Warszawa 1999, s. 166, 213–214; M. Rogowicz, *Bitwa pod Zbarażem 1649*, Oświęcim 2013, s. 156; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 216–218, M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 3, s. 232–233.

⁶⁷ S. Uruski, *Rodzina*, t. 4, s. 168–172.

⁶⁸ *Diariusz kampanii smoleńskiej*, s. 334–339.

⁶⁹ D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017, s. 265–270.

⁷⁰ K. Domagała, *Komput wojska*, s. 80, 87.

⁷¹ J. Urwanowicz, *Piaseczyński Aleksander* [w:] PSB, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 800–803.

⁷² Szerzej o poselstwie: A. Filipczak-Kocur, *Poselstwo Aleksandra Piaseczyńskiego i Kazimierza Leona Sapiehy do Moskwy 1635 roku*, Opole 2017, s. 77.

⁷³ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 14, s. 3–15.

otrzymał od króla Władysława IV urząd wojskiego lubelskiego⁷⁴. Na spodziewaną wojnę przeciwko Turcji w 1646 r. obaj wystawili po chorągwi husarskiej liczącej 100 koni każda⁷⁵. Kolejną okazją dla braci do posługi zbrojnej była wyprawa zborowska, na którą Jakub wystawił poczet ośmiokonny, a Jacek siedmiokonny włączony do chorągwi dworzańskiej monarchy. W jej składzie Jakub Michałowski pełnił funkcję chorążego, ale faktycznie dowodził oddziałem w zastępstwie porucznika Mikołaja Gniewosza starosty radomskiego⁷⁶. Ponownie godność chorążego objął podczas wyprawy beresteckiej w 1651 r., na którą dostał wezwanie od króla do stawiennictwa do Lublina z dworzańskim pocztem. W tym czasie Jakub Michałowski, na wieść o śmierci starosty czerskiego Andrzeja Hieronima Parysa, rozpoczął u króla starania o wakującą godność. Nie przyniosły one sukcesu, gdyż Jan Kazimierz zezwolił na jej sędowanie na rzecz Feliksa Parysa⁷⁷. Podczas potopu szwedzkiego Jakub Michałowski nie złożył deklaracji wierności królowi szwedzkiemu, za co na jego dobra nałożono kontrybucję przeznaczoną na wyżywienie królewskiej gwardii szwedzkiej. Jego posiadłości w okolicach Warki zniszczyły przechody wojsk i nadmierne wybieranie stacji przez chorągwie komputowe. Skarga Michałowskiego skierowana do Jerzego Lubomirskiego była przyczyną wezwania porucznika z chorągwi Chełmskiego przed sąd hetmański⁷⁸. Za zasługi wojskowe i popieranie polityki królewskiej Jakub Michałowski 28 II 1659 r. otrzymał nominację senatorską na kasztelana bieckiego⁷⁹.

Warto dodać, że Andrzej Ostroróg, związany z ziemią czerską poprzez starostwo niegrodowe garwolińskie⁸⁰, otrzymał list przypowiedni i wystawił własnym kosztem chorągiew pancerną, która w trzecim kwartale 1665 r. liczyła 73 konie⁸¹. Jej dowódcą został Samuel Kożuchowski. Chorągiew okazano królowi 10 X 1665 r. Zapewne w ramach nagrody za wierną służbę i zadośćuczynienia Jan Kazimierz nadał 25 VII 1666 r. Władysławowi Wolskiemu, porucznikowi roty pancerniej Andrzeja Ostroroga, wójtostwo we wsi Opaka w województwie ruskim. Pod Garwolinem, a więc w dobrach starosty garwolińskiego, wyznaczono miejsce koncentracji wojsk królewskich, do których nowo mianowany hetman polny koronny Jan Sobieski prowadził wojsko w sile około 5000 szabel⁸². Starosta

⁷⁴ AGAD, MK, sygn. 180, k. 272–272v; *Urzednicy wojewodztwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991, s. 60.

⁷⁵ M. Nagielski, *Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku*, SMHW, t. 37, 1995, s. 319–326.

⁷⁶ T. Nowak, A. Przyboś, *Gniewosz Mikołaj* [w:] PSB, t. 8, s. 148; *Urzednicy wojewodztwa lubelskiego*, s. 18.

⁷⁷ M. Nagielski, *Relacje wojenne*, s. 22–24.

⁷⁸ E. Janas, L. Wasilewski, *Spoleczne aspekty rozwoju husarii w latach 1648–1667 na przykladzie choragwi hetmana wielkiego koronnego Stanislaw Potockiego i wojewody sandomierskiego Wladyslawa Myszkowskiego*, SMHW, t. 23, 1981, s. 109.

⁷⁹ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 1, k. 64; M. Nagielski, *Relacje wojenne*, s. 31.

⁸⁰ Scedowanie starostwa garwolińskiego przez Mikołaja Ostroroga na rzecz syna Andrzeja nastąpiło za zgodą króla 14 I 1648 r., AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 189, k. 745–746; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi*, s. 274.

⁸¹ J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, SMHW, t. 6, 1960, cz. 1, s. 234–235.

⁸² M. Nagielski, *Druga wojna domowa*, s. 215, 262; tenże, *Działania zbrojne rokосу*, s. 135.

garwoliński przejął od 1 X 1655 r. chorągiew kozacką po stolniku kijowskim Janie Aksaku⁸³. Andrzej Ostroróg utrzymywał wspomnianą chorągiew nieprzerwanie do trzeciego kwartału 1662 r. w liczbie wahającej się od 80 do 100 koni⁸⁴. Następnie od trzeciego kwartału 1663 r. przejął chorągiew kozacką po Stanisławie Iwanowskim⁸⁵. Wspomniany Samuel Kożuchowski, porucznik chorągwi kozackiej Andrzeja Ostroroga, karierę wojskową rozpoczął w 1648 r., będąc towarzyszem jazdy w chorągwi kozackiej Michała Aksaka, podstolego kijowskiego i starosty wareckiego⁸⁶. Przed 1655 r. był porucznikiem i pozostał nim po przejęciu chorągwi przez Andrzeja Ostroroga w latach 1655–1667, biorąc udział w walkach z wojskami szwedzkimi, rosyjskimi, kozackimi i tatarskimi. Z rodziny Kożuchowskich⁸⁷ służbę wojskową wybrali także bracia Samuela, Bazyli (w latach 1658–1660 tytułujący się porucznikiem jazdy) i Jan, w 1660 r. sprawujący godność rotmistrza mazowieckiej chorągwi piechoty wybranieckiej⁸⁸. Również ich ojciec Wojciech był rotmistrem wybranieckim w 1655 r.⁸⁹ Samuel Kożuchowski był właścicielem wsi Unin i Goździków w starostwie garwolińskim, które w 1665 r. sprzedał Janowi Linkhauzowi⁹⁰. Ten swoją przygodę z wojskiem rozpoczął w latach 40. XVII w. W 1653 r. służył w stopniu kapitana w regimencie piechoty Jana Sapiehy⁹¹ pisarza polnego koronnego, z którym rozstał się w 1663 r. Podczas dziesięcioletniej służby awansował do stopnia podpułkownika i dowódcy regimentu. Dalsza kariera wojskowa Jana Linkhauza związana była z walkami z rokoszanami Jerzego Lubomirskiego, w formacji gen. Jana Henryka von Alten-Bockuma. W latach 1667–1671 w stopniu podpułkownika dowodził własnym komputowym regimenterem piechoty, a w latach 1671–1672 część jego regimentu stacjonowała w Chreptowie pod dowództwem rotmistrza

⁸³ J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1655–1660*, SMHW, t. 4, 1958, s. 505–506.

⁸⁴ J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, s. 228–229.

⁸⁵ Tamże, s. 234–235. Biogram Stanisława Iwanowskiego, zob. M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1, Oświęcim 2019, s. 129.

⁸⁶ J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1648–1655*, SMHW, t. 5, 1960, s. 489–490. Krzysztof Chłapowski (*Starostowie niegrodowi*, s. 296–297) nie wymienił Michała Aksaka jako osoby posiadającej starostwo wareckie.

⁸⁷ Z rodziny Kożuchowskich elektorami Jana Kazimierza byli Jan i Wojciech, obaj głosujący z województwa sandomierskiego, *Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektów Jana Kazimierza r. 1648, Jana III r. 1674, Augusta II 1697 i Stanisława Augusta r. 1764 najjaśniejszych Królów Polskich Wielkich Książąt Litewskich*, wyd. O. Pietruski, Lwów 1845, s. 171. Natomiast w konstytucji wymieniany z województwem sandomierskim jest jedynie Wojciech Kożuchowski, VL, t. 4, s. 101.

⁸⁸ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 1, s. 154–155; J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, s. 246–247.

⁸⁹ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 3, Oświęcim 2018, s. 110.

⁹⁰ M. Wagner, *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1992, s. 160–161.

⁹¹ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 97; W. Majewski, *Sapieha Jan Fryderyk* [w:] PSB, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 1–6. Pułk piechoty popisany pod Żwańcem 1 X 1653 r. liczył 634 porcje. T. Ciesielski, M. Nagielski, *Komputy wojska koronnego w latach 1651–1653*, SMHW, t. 40, 2003, s. 273.

Jerzego Wołodyjowskiego. Wziął udział w bitwie z wojskami kozacko-tatarskimi pod Czetwertynówką⁹².

Nadania ziemskie będące nagrodą za wierną służbę były niekiedy przyznawane przez króla za wstawiennictwem samych żołnierzy. Było tak w przypadku Karola Gąseckiego, towarzysza pancernego, za którym orędowni w 1666 r. do Jana Kazimierza jego towarzysze broni, uznając go za dobrego i zasłużonego żołnierza. Monarcha wyraził zgodę i w 1667 r. otrzymał on libertację domów w Czersku oddziedziczonych po Wojciechu Horwacie⁹³. O dopuszczenie do indygenatu rodziny Horwatów w osobie Kacpra, kapitana piechoty królewskiej, dopominała się szlachta czerska w 1604 r.⁹⁴ Król Zygmunt III spełnił jej prośbę, a wyżej wspomniany otrzymał nadanie w 1609 r. gwarantowane konstytucją sejmową. Służbę wojskową w wojsku polskim pełnił także syn Kacpra, Jerzy Horwat, będący rotmistrzem królewskim. Za wierną służbę za wstawiennictwem szlachty czerskiej⁹⁵, otrzymał w 1636 r. od Władysława IV „różne grunta w Czersku”. Owe dobra, na które składał się plac i dom, odstąpił Jerzy Horwat w 1643 r. żonie Dorocie z Górki Górczance. Marianna, córka Horwatów, ożeniona z Zygmuntem Gąseckim zapewniła rodzicom w 1645 r. dożywocie na wymienionych dobrach⁹⁶. Ciekawym przykładem jest także przypadek Michała Żebrowskiego, oficera z ponad 30-letnim stażem służby, w 1671 r. komendanta twierdzy czehryńskiej. Jako pułkownik dowodził regimentem królewskim, z którego mjr Dawid Camrierer wybierał „z ziemi czerskiej dziesiątka poborów na zapłatę zasług tegoż pomienionego Jegomości Pana Żebrowskiego Regimentu podjął a że opłaty grzywien ani publicznych win żadnych od obywatelów ziemi naszej nie brał złotych pięćset ex anetione pomienionych dziesiątka poborów”⁹⁷. W 1673 r., wraz z żoną Barbarą, wdową po wojewodzie dorpaczkim Zygmuncie Opackim, otrzymali w zastaw od jej syna Jerzego Karola wieś Chynowo w ziemi czerskiej. W trzy lata po tej transakcji Żebrowscy nabyli w zastaw wieś Jazgarzew od Teresy i Tytusa Boratinich na Boratyniach za sumę 5000 zł. W 1676 r. Żebrowski awansował do stopnia generała-majora. Nie cieszył się długo tą nominacją, zginął bowiem w obozie żórawińskim⁹⁸.

Szlachta pełniąca służbę wojskową cieszyła się nie tylko względami monarchy, ale również współbraci szlacheckiej, co świadczy, że chętnie wstawiano się za nimi o awanse i nadania lub wyznaczano do różnych zaszczytnych funkcji publicznych. Na przykładzie ziemi czerskiej można wskazać Wojciecha Pełławskiego sprawującego w wojsku funkcję pułkownika oraz rotmistrza, który dzięki posłudze żołnierskiej awansował z podczaszego na cześnika ziemi czerskiej⁹⁹.

⁹² M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 3, s. 120–121.

⁹³ Chodziło o Jerzego, mylnie podał S. Uruski (*Rodzina*, t. 4, s. 117–118).

⁹⁴ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 13 XII 1604 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 37v–38v.

⁹⁵ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 14 XII 1632 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 103–109.

⁹⁶ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 7, s. 359–360.

⁹⁷ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 29 XII 1661 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 266v–267.

⁹⁸ M. Wagner, *Kadra oficerska*, s. 77–78.

⁹⁹ S. Uruski, *Rodzina*, t. 13, s. 295.

Mikołaj Boglewski, podsędek czerski, w wojsku pełnił funkcję rotmistrza królewskiego, który w 1671 r. i 1673 r. stał na czele dymowej chorągwi kozackiej utworzonej w ziemi czerskiej, biorącej udział w bitwie chocimskiej¹⁰⁰. Służba w armii nie tylko przyniosła mu pokaźny majątek, bo dysponował placem z dworem na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, ale także uznanie wśród szlachty, która w 1655 r. powierzyła Boglewskiemu marszałkostwo na generale mazowieckim¹⁰¹. Można domniemać, że dzięki służbie wojskowej w 1677 r. otrzymał urząd podstolego czerskiego¹⁰². Zapewne nie inaczej było z Andrzejem Gojskim, miecznikiem czerskim. Wyznaczony na porucznika powiatu wareckiego otrzymał urząd podczaszego czerskiego, który sprawował do śmierci w 1669 r.¹⁰³

Wśród wojskowej kadry oficerskiej warto wymienić rodzinę Prażmowskich wywodzącą się z ziemi czerskiej. Dzięki koneksjom rodzinnym z Mikołajem Prażmowskim¹⁰⁴, późniejszym prymasem i arcybiskupem gnieźnieńskim, mieli ułatwioną ścieżkę kariery wojskowej. Wojciech Prażmowski, jako elektor ziem warszawskiej, oddał głos na Jana Kazimierza¹⁰⁵, a 22 XI 1658 r. otrzymał urząd podkomorzego czerskiego¹⁰⁶, 7 X 1669 r. awansował zaś na chorążostwo nadworne koronne¹⁰⁷. W uznaniu zasług 3 III 1667 r. został starostą wareckim¹⁰⁸, 25 V 1668 r. grodzkim łomżyńskim¹⁰⁹ i mszconowskim¹¹⁰. Czterokrotnie był wybierany na posła, w tym z ziemi czerskiej na sejm abdykacyjny¹¹¹. W latach 1663–1667 wystawiał własną chorągiew kozacką w sile 120–170 koni pod dowództwem Stanisława Rusinka¹¹². Karierę wojskową obrał również brat Wojciecha Samuel, który został rotmistrem chorągwi wołoskiej przejętej od 1 I 1660 r. po Janie Grzebułtowskim¹¹³. W sierpniu 1661 r. uniwersałem królewskim został mianowany dowódcą chorągwi na Ukrainie z tytułem pułkownika rotmistrza¹¹⁴. W nagrodę za wojskowe posługi otrzymał wiele nadań i urzędów ziemskich kończąc karierę, jako wojewoda plocki¹¹⁵.

¹⁰⁰J. Wimmer, *Wojsko polskie*, s. 176; M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 1, s. 25–26.

¹⁰¹M. Wagner, *Korpus oficerski*, s. 190, 416.

¹⁰²S. Uruski, t. 1, s. 270–271; M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 1, s. 25–26.

¹⁰³A. Boniecki, *Herbarz*, t. 6, s. 162–172.

¹⁰⁴A. Przyboś, *Prażmowski Mikołaj*, s. 382–389.

¹⁰⁵*Elektorów poczet*, s. 285, VL, t. 4, s. 109.

¹⁰⁶A. Przyboś, *Prażmowski Wojciech Remigian*, s. 395.

¹⁰⁷*Urzednicy centralni*, s. 30.

¹⁰⁸AGAD, MK, sygn. 207, k. 220–221.

¹⁰⁹AGAD, MK, sygn. 206, k. 550v–551.

¹¹⁰A. Przyboś, *Prażmowski Wojciech Remigian*, s. 395. Natomiast K. Chłapowski (*Starostowie niegrodowi*, s. 321) na stanowisku starosty mszconowskiego nie wymienia nikogo z rodu Prażmowskich.

¹¹¹S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 2, Wrocław 2000, s. 365.

¹¹²A. Przyboś, *Prażmowski Wojciech Remigian*, s. 395; J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, s. 236–237.

¹¹³A. Przyboś, *Prażmowski Samuel Jerzy* [w:] PSB, t. 28, s. 390–391; J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1655–1660*, s. 519–520. Samuel Prażmowski był elektorem Jana Kazimierza z ziemi czerskiej, za: *Elektorów poczet*, s. 285; VL, t. 4, s. 109.

¹¹⁴Uniwersał królewski, Warszawa, 26 VIII 1661, AGAD, MK, Sigillata, sygn. 3, k. 270v.

¹¹⁵A. Przyboś, *Prażmowski Samuel Jerzy*, s. 390–391.

Do kadry dowódczej należał również major piechoty Kazimierz Opacki, syn Krzysztofa, podczaszego czerskiego, posiadający w ziemi czerskiej Drwalew i Sułkowice. Służbę wojskową rozpoczął w 1655 r., zapewne jako towarzysz w chorągwi jazdy walczącej ze Szwedami. W 1666 r. został kapitanem w regimencie F. Wolfa, awansując na majora i obejmując stanowisko dowódcy kompanii. Służył do 1671 r. biorąc udział w wielu walkach z wojskami szwedzkimi, rosyjskimi, kozackimi, a także w potyczkach podczas rokoszu Lubomirskiego¹¹⁶.

Zaszczytną służbę wojskową w randze oficerskiej pełnili, związani z ziemią czerską, Andrzej Dąbrowski, Samuel Chyłkowski, Wojciech Wolborski. Pierwszy z wymienionych pochodził z Dąbrówki w ziemi czerskiej. Służbę wojskową w armii koronnej rozpoczął w latach 60. XVII w., co po nabyciu doświadczenia pozwoliło mu zostać w latach 1668–1683 porucznikiem w regimencie arkebuzerii Marcjana Ścibora Chełmskiego. Następnie rozpoczął służbę w stopniu kapitana i dowódcy dragonii w regimencie hetmana polnego Andrzeja Potockiego¹¹⁷. Samuel Chyłkowski, jako niezamożny szlachcic z ziemi czerskiej, przysgodę z wojskiem rozpoczął w 1655 r. Rok później został towarzyszem chorągwi Jana Odrowąża Pieniążka, będąc w niej w latach 1656–1657 porucznikiem i faktycznym dowódcą biorącym udział w walkach ze Szwedami i wojskiem siedmiogrodzkim¹¹⁸. Wojna ze Szwecją była początkiem kariery wojskowej Wojciecha Wolborskiego, szlachcica z powiatu grójeckiego, który rozpoczął służbę od towarzysza jazdy w chorągwi kozackiej starosty dobrzyńskiego Jakuba Rokitnickiego. W latach 1660–1662 był tytułowany porucznikiem w tej jednostce, biorąc udział w kampaniach przeciwko wojskom szwedzkim, rosyjskim i kozackim. Latem 1660 r. w obozie w Siedlcach jako przedstawiciel wojska wygłosił mowę pogrzebową podczas pochówku dwóch towarzyszy z regimentu Stefana Czarnieckiego¹¹⁹.

Ostatnią kwestią, którą chciałbym poruszyć, jest uczestnictwo szlachty ziemi czerskiej w pospolitym ruszeniu zwoływanym w okresie panowania Wazów. Informacje na temat pospolitego ruszenia w większości można znaleźć w laudach czerskich. Szlachta czerska zbierała się zazwyczaj na trzecie wici wedle określonego sposobu naznaczonego uniwersałem lub według konstytucji sejmowej. W 1648 r. pospolite ruszenie ziemi czerskiej wystawiło 200 koni husarzy oraz 300 koni dragonów na dwie ćwierci. Na rotmistrzów naznaczono: dla chorągwi husarskiej Franciszka Hieronima Zbroskiego, starostę przasnyskiego¹²⁰, dla chorągwi dragońskiej Stefana Oborskiego, starostę liwskiego¹²¹, który dodatkowo jako rotmistrz miał poprowadzić oddziały z ziemi nurskiej i liwskiej.

¹¹⁶ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 2, s. 210–211; M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii*, s. 110.

¹¹⁷ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 2, s. 66.

¹¹⁸ Tamże, s. 53.

¹¹⁹ M. Wagner, *Korpus oficerski*, s. 539; M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów*, t. 1, s. 294–295; J.Ch. Pasek, *Pamiętniki*, s. 106, 115.

¹²⁰ Elektor ziemi czerskiej tytułujący się starostą przasnyskim i rotmistrzem ziemi czerskiej, *Elektorów poczet*, s. 432; VL, t. 4, s. 108.

¹²¹ Elektor Władysława IV i Jana Kazimierza z ziemi czerskiej. *Elektorowie królów Władysława IV, Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis stronników Augusta III*, red. J. Dunin-Borkowski, M. Dunin-Łasowicz, Lwów 1910, s. 150; *Elektorów poczet*, s. 247; VL, t. 4, s. 108.

Wymienione oddziały wchodziły w skład zaciągów województwa mazowieckiego¹²² pod Wojciechem Wesslem, pułkownikiem mazowieckim, chorążym nadwornym i starostą różańskim¹²³. Skierowane były do obozu wojskowego pod Piławcami. Według Marka Rogowicza wzięły udział w tej wyprawie¹²⁴. Franciszek Hieronim Zbroski występował jako rotmistrz powiatowy ziemi czerskiej już w 1647 r.¹²⁵, a był nim również w listopadzie 1648 r.¹²⁶ Szlachta czerska ustaliła żołd w wysokości 100 zł na konia husarskiego i 50 zł na konia dragona. Jednocześnie rotmistrzom przekazano pobory w wysokości 10 000 zł dla husarzy i 3900 zł dla dragonii. Wyznaczono pobieranie poborów przez husarię ze starostw: czerskiego, grodzieckiego, wareckiego, garwolińskiego, goszczyńskiego, stromeckiego i rembkowskiego. Ponadto wyrażono zgodę na pobór zapłaty z dóbr duchownych: Przybyszewy, Wyśmierzyce, Borowe, Worów, Konary z przyległymi wsiami: Biskupice, Subienice, Ostrowice, Linin, Dębowa Wola. Dla dragonów pozostały powiaty osiecki i latowicki oraz „inne wszystkie wsi tak królewskie, jako i duchowne w ziemi czerskiej leżące te, które w ordynans usarski chorągwi nie są specyfikowane”. Zaznaczono, że rotmistrzowie nie mogą ścigać więcej niż 10 zł z włóki zarówno z dóbr królewskich, jak i duchownych. Pospolite ruszenie czerskie miało mieć okazany popis i podlegało Wojciechowi Wesslowi, staroście różańskiemu i pułkownikowi województwa mazowieckiego¹²⁷.

Szlachta czerska, zważywszy zapewne na wartość pospolitego ruszenia mniejszą od wojska zaciężnego, na sejmiku odbytym 8 VII 1652 r. poddała pod rozagę zastąpienie osobistego w nim udziału wystawieniem uzbrojonego piechura z każdych 20 łanów, wliczając w to dzierżawców królewskich oraz duchownych. Ostatecznie sejmik ten podjął uchwałę o zaciągu 150 arkebuzerów¹²⁸. Po sejmie brzeskim w 1653 r. szlachta czerska, zebrana 5 maja na sejmiku, uchwaliła wyprawę z maksymalnym obciążeniem wynoszącym wystawienie jednego konnego z pięciu włók szlacheckich oraz królewskich. W przypadku posiadaczy mniejszych majątków wezwano ich do łączenia się w celu wystawienia zbrojnego żołnierza lub zapłaty do rąk dowódcy po 40 zł z każdego łanu. Wybrany na pułkownika Olbracht Pęcławski, cześnik czerski, za dostarczone pieniądze miał obowiązek uzupełnić stany osobowe pułku, szacowane na 500 konnych, szukając rekrutów jedynie w dobrach królewskich. Popis pułku wyznaczono na 1–3 lipca pod Garwolinem przed komisarzami, na których czele stał kasztelan czerski Zygmunt Parys¹²⁹. Po sejmiku generalnym województwa mazowieckiego, szlachta czerska zebrana 29 VII 1653 r. znacznie zmodyfikowała swoje powinności obronne wobec ojczyzny, przyjmując wystawienie kozaka

¹²² J. Wimmer, *Wojsko polskie*, s. 50–51.

¹²³ *Urzędnicy centralni*, s. 30.

¹²⁴ M. Rogowicz, *Skład sił polskich pod Piławcami*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 1, 2019, s. 11–51.

¹²⁵ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czersk, 11 IV 1647 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 177v.

¹²⁶ VL, t. 4, s. 233–235.

¹²⁷ Instrukcja sejmiku czerskiego, Czersk, 17 VI 1648 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 189–190.

¹²⁸ Instrukcja sejmiku czerskiego, 8 VII 1652, B PAN K, sygn. 8319, k. 211v–212; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018, s. 63.

¹²⁹ Instrukcja sejmiku czerskiego, 5 V 1653 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 217–220; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego*, s. 96–97; T. Ciesielski, *Wyprawa łanowa 1653 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu Historia”, t. 30, 1994, s. 63.

z każdych 10 włók. Jednocześnie proponowała, aby wpłacano do regimentarza po 20 zł z włóki na prowadzone zaciągi rekrutów. Szlachta czerska dopuszczała możliwość osobistego wstawienia się szlachcica pod chorągiew, w przypadku kiedy nie chciał wysłać kozaka. Tak zebrane wojsko stawilo się na kampanię żwaniacką¹³⁰.

Kolejne znane zebranie ziemi czerskiej na pospolite ruszenie szlachty czerskiej wyznaczono na 2 V 1657 r. pod Wągradno. Na rotmistrza powiatowego obrano Samuela Rudzińskiego, chorążego ziemi czerskiej¹³¹, który jako najstarszy urzędnik ziemski został wybrany na dyrektora pospolitego ruszenia¹³². Chcąc zapewnić skuteczne zarządzanie pospolitym ruszeniem, Rudzińskiemu dodano do pomocy porucznika Zygmunta Włowskiego, chorążego Rafała Kozuchowskiego oraz skarbników Wacława Kozuchowskiego i Władysława Liszowskiego. Do czuwania nad porządkiem i bezpieczeństwem wyznaczeni zostali komisarze przypisani do poszczególnych powiatów. Do czerskiego naznaczono Stanisława Raciborskiego, grodzickiego – Teofila Grzybowskiego¹³³, wareckiego – Jana Remigiana Boglewskiego, podsędką czerskiego, do garwolińskiego – Krzysztofa Suffczyńskiego, skarbnika czerskiego. Pisarzem do ekspedycji wyznaczono Stefana Zyrzyńskiego, regenta czerskiego¹³⁴.

W przeprowadzonym popisie generalnym szlachty czerskiej 20 VIII 1668 r. obrano rotmistrzów do popisu dla każdego powiatu. Z powiatu czerskiego był nim Samuel Rudziński, chorąży czerski i pułkownik ziemi czerskiej, z grodzieckiego – dworzanin królewski Teofil Grzybowski, z wareckiego – Janusz Biejkowski, a z garwolińskiego skarbnik czerski Krzysztof Suffczyński. Ze znakami powiatowymi naznaczono do grodzieckiego – Hiacynta Załęskiego, do wareckiego – cześnika braclawskiego Adriana Rozciszewskiego, a do garwolińskiego – łowczego czerskiego Stanisława Cieciszewskiego. Szlachta czerska wyznaczyła do hetmana z ziemi czerskiej delegację, w której skład weszli stolnik różański Melchior na Michałowie Michałowski, cześnik braclawski Adrian Rozciszewski oraz Tomasz Leżeński¹³⁵.

Wybór osób odpowiedzialnych za pospolite ruszenie z ziemi czerskiej nie był przypadkowy. Wszyscy mieli doświadczenie w służbie wojskowej lub pełnili funkcje publiczne. O przebiegu służby wojskowej Samuela Rudzińskiego wiemy niewiele. Raczej rozpoczęła się dopiero u schyłku panowania Jana Kazimierza. Był wybrany na posła na dwa sejmy z roku 1666. Jako marszałek popisu ziemi czerskiej po abdykacji Wazy został wybrany na pułkownika swojej ziemi.

¹³⁰ Instrukcja ziemi czerskiej, 29 VII 1653 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 221–224; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego*, s. 100; *Krótką narracją ekspedycji w roku 1653 po świętach przeciwko rebelii kozackiej z potęgą tatarską po szósty raz stoczonej* [w:] D. Milewski, *Kampania żwaniacka 1653 roku. Dariusze i relacje wojenne*, Oświęcim 2016, s. 86–90.

¹³¹ Samuel Rudziński od 1662 r. był kasztelanem czerskim, K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 8, s. 187.

¹³² W. Rudziński, *Rudziński Samuel* [w:] PSB, t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 34–35. Elektor Jana Kazimierza z ziemi czerskiej, *Elektorów poczet*, s. 311; VL, t. 4, s. 109.

¹³³ A. Przyboś, J. Wimmer, *Grzybowski Teofil* [w:] PSB, t. 9, s. 112–113. Od 1642 r. starosta niegrodowy grodziecki, za: K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi*, s. 277.

¹³⁴ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czarsk, 2 V 1657 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 239–240.

¹³⁵ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czarsk, 20 VIII 1668 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 348–350.

Nominację na kasztelana czerskiego otrzymał 30 III 1670 r. i jako senator stanął na czele dowodzonej przez siebie chorągwi składającej się z 70 kozaków prokrólewskiej konfederacji pod Gołębkiem¹³⁶. Podobnie dworzanin królewski Teofil Grzybowski, do 1664 r. nie miał doświadczenia wojskowego, będąc raczej politykiem i dyplomata uczestniczącym w obradach sejmikowych i sejmowych. Wybrany z ziemi czerskiej na posła na sejm w 1662 r. nie pojawił się na obradach. Posłował razem z Samuelem Rudzińskim na sejm wiosenny 1666 r. Podobnie jak on stanął w obronie Michała Korybuta Wiśniowieckiego w konfederacji pod Gołębkiem¹³⁷. Z wymienionej grupy szlachty największym doświadczeniem wojskowym mógł się wykazać Janusz Bieykowski, który rozpoczął karierę wojskową jako pacholek u Jacka Michałowskiego towarzysza husarskiej chorągwi królewskiej w kampanii pod Zborowem. Był sędzią wojskowym i konsyliarzem podczas konfederacji wojskowej pod Świderskim. Uczestniczył w konfederacji wojskowej pod Ustrzyckim i jako jeden z pierwszych poruczników pancernych przyłączył się, wraz ze swoją chorągwią, do Jerzego Lubomirskiego. Po bitwie pod Mławami był współprowadzącym po stronie rokoszan układy z królem, zakończone podpisaniem ugody w Łęgonicach 31 VII 1666 r. Po rokoszu osiadł w ziemi czerskiej, zostając rotmistrzem powiatu wareckiego¹³⁸.

Lata panowania dynastii Wazów na polskim tronie to okres burzliwy i obfitujący w działania militarne Rzeczypospolitej. Mnogość wydarzeń wojennych, w tym duża rotacja kadry spowodowana śmiercią lub kalectwem, zmusiła do pozyskiwania i kształcenia nowych elit wiążących swój życiowy los z armią. Regalistycznie nastawiona szlachta czerska widziała możliwość intratnych zajęć w powiązaniu z dworem królewskim. Stąd nie dziwi, że przedstawiciele szlachty czerskiej znajdujemy w radach wojennych przy boku monarchy. Początek panowania Zygmunta III to okres ścisłej współpracy z Janem Leśniowolskim, który był powołany konstytucją sejmu walnego warszawskiego z 1590 r. jako deputat do rady wojennej¹³⁹. W czasie kampanii moskiewskiej w 1634 r. do rady wojennej przy Władysławie IV wyznaczono Jana Oborskiego¹⁴⁰, wcześniejszego chorążego czerskiego, następnie starostę liwskiego i posła na sejmik generalny z ziemi czerskiej wyznaczony na 24 IV 1635 r.¹⁴¹ Starosta warecki Piotr Szyszkowski został na mocy konstytucji delegowany z koła poselskiego jako komisarz do zapłaty wojsku¹⁴². Za swoje zasługi w 1634 r. otrzymał starostwo wareckie przynoszące około 40 000 zł rocznego dochodu. Był związany z ziemią czerską, gdyż posiadał dom w Warce oraz wsie w powiecie czerskim: Zalesie, Gożliny i część Ostrego Boru. W uznaniu zasług 20 IV 1635 r. Zygmunt III nadał

¹³⁶W. Rudziński, *Rudziński Samuel*, s. 34; J. Wimmer, *Wojsko polskie*, s. 168; P. Krakowiak, *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010, s. 480, 487.

¹³⁷A. Przyboś, J. Wimmer, *Grzybowski Teofil*, s. 112; P. Krakowiak, *Dwa sejmy*, s. 480; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej*, s. 346.

¹³⁸Z. Lasocki, *Bieykowski Janusz* [w:] PSB, t. 2, Kraków 1939, s. 91. Szerzej o jego działalności w rokoszu Lubomirskiego zob. M. Nagielski, *Druga wojna domowa*, s. 142–306.

¹³⁹VL, t. 2, s. 1320.

¹⁴⁰A. Keckowa, *Oborski Jan* [w:] PSB, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 436–437.

¹⁴¹*Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej*, Czarsk 17 IV 1635 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 110–110v; VL, t. 2, s. 833.

¹⁴²VL, t. 3, s. 837.

Szyszkowskiemu wójtostwo wsi Piaseczno w powiecie warszawskim, a 22 XII 1637 r. został awansowany na kasztelana sądeckiego. Nominacją nie cieszył się długo, bo już 16 IV 1638 r. otrzymał kasztelanę wojnicką¹⁴³. W okresie bezkrólestwa, na konwokacji głównej warszawskiej 16 VII 1648 r. do rady przy arcybiskupie wyznaczono Andrzeja Hieronima Parysa¹⁴⁴, starostę czerskiego¹⁴⁵. Reprezentację urzędników wchodzących w skład rady królewskiej i związanych z ziemią czerską widzimy także za panowania Jana Kazimierza Wazy. Byli najczęściej kierowani do prac i uczestnictwa w naradach i obradach podczas różnych komisji wojskowych. Kasztelana czerskiego Maksymiliana Ossolińskiego¹⁴⁶ spotykamy w komisji zajmującej się zapłatą wojsku Wielkiego Księstwa Litewskiego, powołanej konstytucją sejmu z 1658 r.¹⁴⁷ Do tej samej komisji wyznaczyła go także konstytucja sejmu 1659 r.¹⁴⁸ Na tym samym sejmie powołano deputatów wchodzących w skład aprobacji komisji do kontroli mennicy, do której wszedł chorąży czerski Samuel Rudziński¹⁴⁹.

Służba wojskowa niosła w wielu przypadkach awanse i zaszczyty ziemskie, ale wymagała także lokowania własnego kapitału. W przypadku nieregularnego opłacania armii i w znacznej mierze służby borgowej wielu spośród szlachty popadało w ubóstwo. Lauda czerskie pełne są próśb kierowanych do króla o zapłatę za poświęcenia dla Rzeczypospolitej. W instrukcji sejmikowej w 1593 r. szlachta ziemi czerskiej wnosi petita za Janem Lasockim, który będąc w 1589 r. szafarzem poborowym województwa mazowieckiego, dał „wydatek pieniędzy swych własnych na potrzeby żołnierskie”, uzyskawszy od deputatów lubelskich asekurację¹⁵⁰. W przypadku Stanisława Parysa, kasztelana warszawskiego i starosty czerskiego, szlachta ujęła się za nim, „aby pieniądze na Infflantach zasłużone ze skarbu JKM były zapłacone”¹⁵¹. W 1601 r. podejmuje próby uzyskania wstawiennictwa za „Ichmościów Panów Ręczajskich pieniądze w skarbie zasłużone były także Ichmości Panów Kazanowskich także i potomków nieboszczyka Jegomości Pana czerskiego Pana Leśniowolskiego podług porachowania skarbowego, aby zapłacone były”. Prośby wnoszono również za Janem Oborskim, który na potrzeby Rzeczypospolitej stracił zdrowie i majątek. Za wstawiennictwem panów braci proszono króla, aby łaskę swą okazał i wynagrodził jego starania¹⁵². Warto nadmienić, że petita w sprawie Ręczajskich szlachta czerska wносиła już w 1598 r.¹⁵³ Mimo problemów związanych z zapłatą za poniesione usługi szlachta czerska

¹⁴³ AGAD, MK, sygn. 180, k. 499–500; M. Sokalski, *Szyszkowski Piotr* [w:] PSB, t. 50, Warszawa–Kraków 2015, s. 416–418. Krzysztof Chłapowski (*Niegradowi starostowie*, s. 296) wymienił P. Szyszkowskiego jako starostę wareckiego od 13 I 1586 do 10 III 1591 r.

¹⁴⁴ J. Dziegielewski, *Parys Andrzej Hieronim* [w:] PSB, t. 25, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańska 1980, s. 229–230.

¹⁴⁵ VL, t. 4, s. 168.

¹⁴⁶ J. Długosz, *Ossoliński Maksymilian* [w:] PSB, t. 24, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańska 1979, s. 423–424.

¹⁴⁷ VL, t. 4, s. 527.

¹⁴⁸ Tamże, s. 553.

¹⁴⁹ Tamże, s. 599–600.

¹⁵⁰ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czernsk, 3 IV 1593 r., B PAN K, sygn. 8319, k. 11–11v.

¹⁵¹ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czernsk, 11 II 1598 r., tamże, k. 23.

¹⁵² Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czernsk, 13 I 1601 r., tamże, k. 32v.

¹⁵³ Instrukcja sejmikowa szlachty czerskiej, Czernsk, 24 VI 1598 r., tamże, k. 29.

spełniała swój obowiązek wobec ojczyzny. Sama ziemia czerska z racji swego położenia była terenem przechodu, stacjonowania i wybierania stacji podczas wielu działań militarnych, z których niejednokrotnie doznała zniszczeń, czego dowodzą prośby wnoszone do króla i lustracje dóbr królewskich.

Okres panowania na polskim tronie Wazów był bogaty w konflikty zbrojne. Toczne batalie na różnych frontach i z różnym przeciwnikiem wymagały stałego doskonalenia techniki walki, ale także dopływu dobrze uzbrojonego i wyszkolonego żołnierza. Dla szlachty udział w wojnie obronnej był nie tylko obowiązkiem wynikającym z długowiekowej tradycji, ale często także sposobem na pomnożenie majątku oraz rozwój kariery polityczno-wojskowej. Szlachta czerska na tym tle nie odstawała od przedstawicieli innych ziem czy województw i widziała w służbie wojskowej intratne zajęcie. Pnać się po szczeblach kariery wojskowej, będąc bliżej możnego patrona łatwiej było pozyskać bogate nadanie za zasługi, rekompensujące trudy obozowego życia lub niekiedy utratę zdrowia. Zdobyte doświadczenie i szacunek wśród współbraci szlacheckiej pozwalało na przewożenie lokalnym zgromadzeniom i wywieraniu politycznych korzyści dla siebie lub możnego protektora, który chętnie pomagał i promował u króla zabiegi o nadanie urzędu ziemskiego lub grodzkiego dla zasłużonego żołnierza i wiernego sługi, zarówno w uznaniu zasług wojennych, jak i wyrównania strat poniesionych na wojnie. Niemal wszyscy wymienieni reprezentanci szlachty czerskiej zajmujący się zawodowo rzemiosłem wojskowym otrzymali nadania urzędów za swoją posługę (Bieykowski, Rykalski, Oborscy, Opaccy Leśniowolscy), niekiedy awansując do grona senatorów (Leśniowolscy, Oborscy, Rudziński). Służba wojskowa była przypisana stanowi szlacheckiemu będąc dla niego, a tym samym dla szlachty czerskiej, naturalną profesją i zajęciem przynoszącym zaszczyty osobiste i splendor rodowi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. II, nr 469.

Metryka Koronna, sygn. 134–135, 140, 180–181, 186, 188–189, 206–207; Sigillata, sygn. 1, 3.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, sygn. 103, 335.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Instrukcja ziemi czerskiej, sygn. 8319.

Dariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006.

Dariusz oblężenia Pskowa, oprac. J. Urwanowicz, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku”, t. 10, 1996, s. 143–168.

Kochowski W., *Lata potopu 1655–1657*, oprac. A. Kersten, Warszawa 1966.

Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza, oprac. W. Chomętowski, „Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego”, t. 1, Warszawa 1875.

Krótką narracją ekspedycji w roku 1653 po świętach przeciwko rebelii kozackiej z potęgą tatarską po szósty raz stoczonej [w:] D. Milewski, Kampania żwaniacka 1653 roku. Dariusze i relacje wojenne, Oświęcim 2016, s. 73–105.

- Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617–1620; cz. 2: 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczyk, Warszawa 1968–1989.
- Łoś J., *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. R. Śreniawa-Szypkowski, Warszawa 2000.
- Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych*, oprac. Ż. Pauli, Kraków 1853.
- Pasek J.Ch., *Pamiętniki*, wyd. R. Pollak, Warszawa 1987.
- Pufendorf S., *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980.
- Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 2–4, Petersburg 1859.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961.

Opracowania

- Augusiewicz S., *Komput wojska koronnego z 1 stycznia 1651 r.*, „Echa Przeszłości”, t. 20, 2009, nr 2, s. 392–412.
- Biernacki W., *Żółte Wody–Korsuń 1648*, Warszawa 2004.
- Boniecki A., *Herbarz Polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 3, 6–7, 13–14, Warszawa 1899–1913.
- Budka W., *Gostomski Mikołaj [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 367.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
- Ciesielski T., *Wyprawa łanowa 1653 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu Historia”, t. 30, 1994, s. 47–80.
- Ciesielski T., Nagielski M., *Komputy wojska koronnego w latach 1651–1653*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 40, 2003, s. 239–247.
- Czapliński W., *Czarniecki Stefan [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 208–211.
- Choińska-Mika J., *Radziwiłł Stanisław [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 30, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 102–104.
- Dalecki D., *Zarys dziejów kancelarii grodzkiej i ziemskiej czerskiej w dobie panowania Wazów (1587–1668)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 28, 2021, s. 75–88.
- Długosz J., *Ossoliński Maksymilian [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 24, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk 1979, s. 423–424.
- Domagała K., *Komput wojska koronnego w 1635 roku*, „Słupskie Studia Historyczne”, t. 17, 2011, s. 71–92.
- Dworzaczek W., *Gostomski Jan [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 366–367.
- Dybaś B., *Plan oblężenia Torunia w roku 1658 z wiedeńskiego archiwum wojny*, „Zapiski Historyczne”, t. 80, 2015, z. 3, s. 427–447.
- Dzięgielewski J., *Parys Andrzej Hieronim [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 25, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1980, s. 229–230.

- Elektorowie królów Władysława IV, Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis stronników Augusta III*, red. J. Dunin-Borkowski, M. Dunin-Wąsowicz, Lwów 1910.
- Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektów Jana Kazimierza r. 1648, Jana III r. 1674, Augusta II 1697 i Stanisława Augusta r. 1764 najjaśniejszych Królów Polskich Wielkich Książąt Litewskich*, ułożył i wyd. O. Zaprzaniec Pietruski, Lwów 1845.
- Filipczak-Kocur A., *Poselstwo Aleksandra Piaseczyńskiego i Kazimierza Leona Sapiehy do Moskwy 1635 roku*, Opole 2017.
- Gawron P., *Żołnierz i trybunały w siedemnastowiecznej Koronie. Na marginesie artykułu Karola Łopateckiego Egzempcje wojskowe...*, „Zeszyty Prawnicze UKSW”, t. 7, 2007, z. 1, s. 293–310.
- Gieysztorowa I., *Ręczajski Wojciech* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989, s. 240–242.
- Herbst S., *Wojna obronna 1655–1660. Polska w okresie drugiej wojny północnej 1656–1660*, t. 2, Warszawa 1957.
- Janas E., *Konfederacja wojska koronnego w talach 1661–1663*, Lublin 1998.
- Janas E., Wasilewski L., *Spoleczne aspekty rozwoju husarii w latach 1648–1667 na przykładzie chorągwi hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i wojewody sandomierskiego Władysława Myszkowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 23, 1981, s. 65–112.
- Kadzik D., *„Wojsko nadworne” na początku wojny Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle akt skarbowych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 1, 2017, s. 9–43.
- Keckowa A., *Oborski Jan* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 436–437.
- Kersten A., *Lubomirski Jerzy Sebastian* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 14–20.
- Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006.
- Kłaczewski W., *W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664–1665*, Lublin 1984.
- Kotarski H., *Leśniowski Jan* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 180–181.
- Kotarski H., *Leśniowski Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 184–185.
- Kowalska H., *Leśniowski Marcin* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 181–184.
- Krakowiak P., *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010.
- Kupisz D., *Psków 1581–1582*, Warszawa 2015.
- Kupisz D., *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017.
- Kupisz D., *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018.
- Lasocki Z., *Biekowski Janusz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1939, s. 91.
- Lepszy K., *Firlej Andrzej* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 474–475.
- Lepszy K., *Gostomski Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 367–369.

- Lipski A., *Parys Zygmunt* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1980, s. 234–235.
- Łopatecki K., „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Egzempcje wojskowe – immunitet żołnierski w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVII wieku*, „Zeszyty Prawnicze UKSW”, t. 5, 2005, z. 1, s. 101–145.
- Łopatecki K., *Wydanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego* [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2012, s. 611–636.
- Maciszewski J., *Wojna domowa w Polsce (1606–1609)*, cz. 1: *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław 1960.
- Majewski W., *Sapieha Jan Fryderyk* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 1–6.
- Nagielski M., *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011.
- Nagielski M., *Działania zbrojne rokoszu Jerzego Lubomirskiego w 1665 r.*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 34, 1991, s. 101–148.
- Nagielski M., *Guardia przyboczna Władysława IV (1632–1648)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 27, 1984, s. 113–146.
- Nagielski M., *Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 37, 1995, s. 319–326.
- Nagielski M., *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668)*, Warszawa 1989.
- Nagielski M., *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, Warszawa 1999.
- Nagielski M., *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 r.*, Warszawa 1994.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. 3–4, 7–8, Lipsk 1839–1841.
- Nowak T., *Kampania wielkopolska Czarnieckiego i Lubomirskiego w r. 1656*, „Rocznik Gdański”, t. 11, 1937, s. 57–155.
- Nowak T., Przyboś A., *Gniewosz Mikołaj* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 148.
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszewski Z., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 2, Wrocław 2000.
- Pawłowska-Kubik A., *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Toruń 2019.
- Pietrzak J., *Konfederacja lwowska 1622*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 80, 1973, nr 4, s. 845–871.
- Piwarowski K., *Bieliński Franciszek* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 46–47.
- Piwarowski K., *Denhoff Ernest* [w:] *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1939, s. 108–109.
- Podhorecki L., *Bitwa pod Warką (7 IV 1656)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 2, 1956, s. 300–325.
- Przyboś A., *Prażmowski Samuel Jerzy* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 28, s. 390–391.
- Przyboś A., *Prażmowski Wojciech Remigian* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 395–396.

- Przyboś A., Wimmer J., *Grzybowski Teofil* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960–1961, s. 112–113.
- Rogowicz M., *Bitwa pod Zbarażem 1649*, Oświęcim 2013.
- Rogowicz M., *Skład sił polskich pod Piławcami*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 1, 2019, s. 11–51.
- Rudziński W., *Rudziński Samuel* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 32, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 34–35.
- Skworoda P., *Warka-Gniezno 1656*, Warszawa 2003.
- Sokalski M., *Szyszkowski Piotr* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 50, Warszawa-Kraków 2015, s. 416–418.
- Srogosz T., *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.
- Srogosz T., *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018.
- Stebelski A., *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 15–28.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–2, 4, 8, 13–15, Warszawa 1904–1931.
- Urwanowicz J., *Piaseczyński Aleksander* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 800–803.
- Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Urzednicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991.
- Wagner M., *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1992.
- Wagner M., *Korpus Oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015.
- Wagner M., *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1–3, Oświęcim 2018–2019.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wimmer J., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1648–1655*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 5, 1960, s. 489–490.
- Wimmer J., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1655–1660*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 4, 1958, s. 505–506.
- Wimmer J., *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660–1667*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojskowej”, t. 6, 1960, cz. 1, s. 234–235.
- Wimmer J., *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2019.
- Wróbel-Lipowa K., *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska”, t. 46/47, 1991/1992, Sectio F, s. 485–497.
- Żojdź K., Hundert Z., *Komput Chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 245–257.

Streszczenie

W okresie panowania Wazów szlachta czerska aktywnie uczestniczyła w działaniach militarnych prowadzonych przez polskich władców. Ziemia czerska z racji swego położenia była terenem przechodu, stacjonowania i wybierania stacji podczas wielu działań militarnych, w których wyniku niejednokrotnie doznawała zniszczeń, czego dowodzą wnoszone prośby do króla i lustracje dóbr królewskich. Służba wojskowa niosła w wielu przypadkach awanse i zaszczyty ziemskie, ale wymagała także lokowania własnego kapitału. Nic zatem dziwnego, że szlachta chętnie obierała zawód zawodowych żołnierzy, którzy poprzez służbę w armii zarabiali na swe utrzymanie oraz godne życie swych rodzin. Należy przy tym pamiętać, że podział ten jest płynny, a w sytuacji Mazowsza znaczenie miały także koligacje rodzinne, które niejednokrotnie dzięki służbie wojskowej umożliwiały zdobycie urzędu lub awansu na wakujące stanowisko dla zainteresowanego bądź członków jego rodziny. W artykule scharakteryzowano przedstawicieli szlachty czerskiej, którzy poprzez służbę wojskową wnosili wkład w działania militarne Rzeczypospolitej, a jednocześnie powiększali swoje rodzinne majątki. W przypadku ziemi czerskiej mamy do czynienia z wieloma rodami, w których tradycje wojskowe przekazywane były z pokolenia na pokolenie, co ułatwiało osiągnięcie kariery wojskowej i uzyskanie zaszczytów oraz profitów z obranej ścieżki kariery. Służba wojskowa szlachty czerskiej nie różni się znacząco od przedstawicieli innych ziem województwa mazowieckiego. Koligacje rodzinne, a także służba na dworze KJM w znacznym stopniu ułatwiała w zamian za zasługi wojenne pozyskanie nadań ziemskich dla przedstawicieli swojej rodziny z czego niewątpliwie korzystano. W wielu przypadkach służba wojskowa nie wybiegała poza ramy obowiązku wynikającego z koniecznej obrony ojczyzny, co skwapliwie podkreślano, próbując niekiedy zaliczyć swoje uczestnictwo w różnych potyczkach czy bataliach wojennych jako służbę wojska zaciężnego, podnosząc jednocześnie chwałę i prestiż domu oraz noszonego klejnotu szlacheckiego.

Czersk nobility in military service during the rule of the Vasa dynasty (1587–1668)

Summary

During the reign of the Vasas, Czersk nobility actively participated in military operations carried out by Polish rulers. Czersk territory, due to its location, was used for passage, stationing, and selection of stations during multiple military operations at the time of Swedish Deluge, from which it repeatedly suffered damage, as evidenced by requests to the king and inspections of royal property. In many cases, military service brought promotions and land honours, however it also required engaging one's own capital. No wonder, then, that members of the nobility eagerly chose to serve as professional soldiers who earned their living by serving in the army and provided a dignified life for their families. It should be kept in mind that this division is fluid, and in the situation of Mazovia, family relations were also important. Thanks to those, and military service, it was often possible for a nobleman, or his family members, to obtain a position or to be promoted to a vacant position. In this article, I would like to present those members of Czersk nobility who, for various reasons, chose this path of life and, through their military service, contributed to the military activities of the Republic while at the same time increasing their family wealth. In Czersk region, military traditions were passed down from generation to generation in many families; it also made it easier to achieve a military career and obtain honours and profits from the chosen career path. Military service of Czersk nobility does not differ significantly from that of representatives of other territories in the Mazowieckie Voivodeship. Family affinities, as well as service at the royal court, made it much easier to obtain land endowments for representatives of one's family

in exchange for war merits, and were undoubtedly used to such purpose. In many cases, military service did not go beyond the scope of duty involved in the necessary defence of the homeland, but was sometimes disproportionately emphasized by trying to present one's participation in various skirmishes or war battles as mercenary service, while raising the glory and prestige of one's house and its coat of arms.

Słowa kluczowe: sejmik czerski, wojsko, urzędy ziemskie, XVII wiek, szlachta, Czersk, ziemia czerska

Keywords: Czersk dietine, military, land offices, 17th century, nobility, Czersk, Czersk land

Henryk Bartoszewicz

<http://orcid.org/0000-0003-4449-0382>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

FORTECZNE PRACE KARTOGRAFICZNE KORPUSU INŻYNIERÓW WOJSKOWYCH 1815–1831

Służby topograficzne armii Królestwa Polskiego zostały zorganizowane na wzór rosyjski, ale z wykorzystaniem tradycji i doświadczeń polskich zarówno z epoki przedrozbiorowej, jak i z okresu Księstwa Warszawskiego. W latach 1815–1831 istniały dwie jednostki wojska polskiego zajmujące się pracami pomiarowymi i kartograficznymi. Były to Kwatermistrzostwo Generalne, powołane w ramach Sztabu Głównego z gen. broni Maurycym Haukiem na czele oraz Korpus Inżynierów Wojskowych dowodzony przez gen. bryg. Jana Chrzyciela Malleta. Pierwszej z nich, wzorowanej na analogicznej formacji rosyjskiej, powierzono najpierw delimitację granic nowo utworzonego państwa, a następnie sporządzenie mapy szczegółowej całego kraju. Natomiast druga jednostka, nawiązująca do tradycji istniejącego do 1795 r. Korpusu Inżynierów Koronnych, zajmowała się głównie sporządzaniem planów twierdz i miast. W armii Królestwa Polskiego nie powstał oddzielny korpus topograficzny (formacja taka istniała w armii francuskiej), który wyłącznie sporządzałby mapy. Jedynie w ramach Korpusu Inżynierów Wojskowych działało Biuro Topograficzne, utworzone jeszcze w armii Księstwa Warszawskiego, do 1820 r. kierowane przez ppłk. Mikołaja Rougeta, a następnie ppłk. Józefa Koriota¹.

Kadrę Kwatermistrzostwa Generalnego i Korpusu Inżynierów Wojskowych stanowili oficerowie doby napoleońskiej; niektórzy z nich rozpoczęli służbę jeszcze w wojsku Rzeczypospolitej przed 1795 r. Oficerowie ci, aż do wybuchu powstania listopadowego, należeli do wyższej hierarchii kwatermistrzostwa i korpusu. Najwyższym rangą był Maurycy Hauke, dawny konduktor i podporucznik Korpusu Inżynierów Koronnych, legionista, adiutant, później szef sztabu generała Henryka Dąbrowskiego, dowódca obrony Zamościa w 1813 r. Spośród

¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 119; M. Ochman, *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807–1831*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020, s. 265–288; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych (1809–1915)*, „Archeion”, t. 94, 1995, s. 57–59.

oficerów kwatermistrzostwa, oprócz Haukego, jeszcze trzech pułkowników – Michał Pełczyński, Franciszek Valentin d’Hauterive i Józef Wyszkowski – rozpoczęło karierę w Korpusie Inżynierów Koronnych². Do grona znanych oficerów tej formacji należeli wywodzący się z armii Księstwa Warszawskiego pułkownicy: Aleksander Alfonse, Adam Bojanowicz, Klemens Kołaczkowski, Feliks Szymanowski, Kazimierz Żwan oraz kpt Józef Lex i por. Ignacy Mysłakowski. Podobny był rodowód kadry oficerskiej Korpusu Inżynierów Wojskowych. Z wojsk inżynieryjnych epoki napoleońskiej wywodzili się nie tylko Mallet, Rouget i Koriot, ale także grono młodszych oficerów korpusu, jak porucznicy: Feliks Dunin, Michał Szymanowski, Aleksander Zakrzewski, oraz podporucznicy: Franciszek Starowolski i Teofil Zalewski³.

Dowódca Korpusu Inżynierów Wojskowych Jan Chrzyciel Mallet (Malletski) de Grandville urodził się 27 XI 1777 r. jako Jean-Baptiste Mallet de Grandville. W 1794 r. wstąpił do szkoły wojskowej w Metz, gdzie został przydzielony do korpusu inżynierów w stopniu adiunkta. Uczestniczył w kampaniach we Włoszech (1795–1798) i nad Renem (1798–1804). W 1800 r. awansował do stopnia kapitana II klasy, a we wrześniu 1804 r. kapitana I klasy. W sztabie armii napoleońskiej odbył kampanię pruską (1806–1807), podczas której dostał się do niewoli. Po uwolnieniu w sierpniu 1807 r. został odkomenderowany do armii Księstwa Warszawskiego, a w grudniu 1808 r. przejął szefostwo wojsk inżynieryjnych tejże armii. W maju 1809 r. awansował na podpułkownika. Uczestniczył w wojnie z Austrią w 1809 r, a po jej zakończeniu został dyrektorem Elementarnej Szkoły Inżynierii i Artylerii. W następnym roku awansował na pułkownika. Brał udział w pracach fortyfikacyjnych na ziemiach Księstwa Warszawskiego. Projektował wzniesienie twierdz w Modlinie i Zamościu. Uczestniczył w kampanii 1812 r. jako szef wojsk inżynieryjnych 5. korpusu księcia Józefa Poniatowskiego. Walczył w bitwach pod Smoleńskiem, Możajskiem i Borodino. W październiku 1812 r. został odznaczony Złotym Krzyżem Virtuti Militari. Podczas kampanii saskiej 1813 r. w bitwie pod Lipskiem dostał się do niewoli. Do armii Królestwa Polskiego złożył akces po jej utworzeniu, ale oficjalnie został przyjęty w styczniu 1815 r. do Korpusu Inżynierów Wojskowych w stopniu pułkownika. W listopadzie tegoż roku awansował do stopnia generał brygady i objął szefostwo korpusu. 16 X 1816 r. postanowieniem cara Aleksandra I otrzymał naturalizację w Królestwie Polskim z nadaniem praw obywatela i szlachcica oraz pozwoleniem używania nazwiska Grandville-Malletski i herbu Bastion⁴.

Do grona najbliższych współpracowników dowódcy Korpusu Inżynierów należeli dwaj kolejni szefowie Biura Topograficznego, ppłk Mikołaj Rouget

² H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Koronnych i ich autorzy. Stan zachowania kartografików* [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 23: *Mapa w służbie odrodzonej Polski*, red. B. Konopska, P.E. Weszpiński, Warszawa 2020, s. 43–68.

³ H. Bartoszewicz, *Korpus Inżynierów Wojskowych 1815–1831* [w:] H. Bartoszewicz, P.E. Weszpiński, 1825. *Korpus Inżynierów Wojskowych. Plan Warszawy. Plan Miasta Stołecznego Warszawy Wymierzony przez Officerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże roku 1822*, Warszawa 2017, s. 231–232.

⁴ Tamże, s. 232–233; S. Herbst, E. Kozłowski, *Mallet (Malletski de Granville) Jan Chrzyciel h. Bastion (1777–1846)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 19, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 379–381.

i ppłk Józef Koriot, dyrektor Biura Budowli Wojskowych płk Wilhelm Henryk Minter, szef sztabu Korpusu Inżynierów płk Filip Nereusz Meciszewski, dowódca inżynierów w Zamościu płk Leonard Jodko-Narkiewicz, komendant inżynierów w Lublinie ppłk Wojciech Gutkowski, szef Biura Rachunków korpusu płk Antoni Sałacki. Ważną rolę w działalności wojsk inżynieryjnych Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, zwłaszcza podczas wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831, odegrał profesor fortyfikacji, geodezji i topografii oraz dyrektor nauk w Szkole Aplikacyjnej płk (później gen. bryg.) Klemens Kołaczkowski⁵.

W pierwszych latach istnienia Korpusu Inżynierów Wojskowych armii Królestwa Polskiego jego kadre oficerską stanowili głównie wojskowi pochodzenia cudzoziemskiego o bardzo zróżnicowanym poziomie przygotowania zawodowego i różnym doświadczeniu bojowym. Dopiero od 1822 r., od kiedy co roku w jego szeregach trafiali pierwsi wychowankowie Szkoły Aplikacyjnej, zaczął zmieniać się skład korpusu. Młodzi oficerowie mieli dobre przygotowanie teoretyczne, które chcieli wdrażać w praktyce zajęć służbowych. W latach 20. XIX w. wiedza inżynierska coraz bardziej upowszechniała się również wśród oficerów liniowych, szerzona przez wychowanków kaliskiego korpusu kadetów, dobrze przygotowanych z tego przedmiotu⁶.

Działalność Korpusu Inżynierów Wojskowych koncentrowała się przede wszystkim wokół pomiarów i sporządzania planów miast i twierdz. Oficerowie korpusu tworzyli również mapy hydrograficzne, głównie Wisły i Narwi, oraz uczestniczyli w projektowaniu Kanału Augustowskiego⁷. Największą spuścizną kartograficzną korpusu stanowią plany Warszawy. Za pierwsze dzieło kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych należy uznać *Plan de la Ville de Varsovie et ses Environs* sporządzony 12 VI 1815 r. przez Malleta z rozkazu wielkiego księcia Konstantego wydanego w związku z toczącymi się wówczas obradami kongresu wiedeńskiego⁸. Uwieńczeniem pomiarów prowadzonych przez konduktorów i oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych w latach 1815–1822 na podstawie sieci triangulacyjnej i pomiarów niwelacyjnych była pierwsza wieloarkuszowa mapa wielkoskalowa Warszawy autorstwa kartografów Korpusu Inżynierów Wojskowych. Sporządzony na 25 arkuszach wielobarwny rękopis w skali około 1:1200 nie zachował się. Natomiast bardziej znana jest redukcja mapy, litografowana w skali około 1:4800⁹. Spośród map wielkoskalowych Warszawy będących

⁵ H. Bartoszewicz, *Korpus Inżynierów Wojskowych 1815–1831*, s. 233–238.

⁶ Tamże, s. 238–239.

⁷ H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych w latach 1815–1830* [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 10: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Warszawa 2000, s. 72, 80–83.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 590. Szerzej na temat okoliczności powstania tego planu, zob. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany Ogólne Warszawy 1809–1916. Katalog*, Warszawa 1997, s. 28.

⁹ Plan miasta stołecznego Warszawy, wymierzony przez Oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 litografowany przez tychże w roku 1822, AGAD, Zbiór Kartograficzny (dalej: Zb. Kart.) 77-5, ark. 1–9; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916*, s. 18–19, 34. Mapa wielkoskalowa Warszawy z 1822 r. uważana jest za dzieło doskonałe, jak na czas, w którym powstało. O jej wartości świadczy fakt, że przez kilka dziesięcioleci wpływała na kartografię warszawską. W ciągu 60 lat była wielokrotnie wznawiana, m.in. w 1838 i w 1859 r., a następnie – po zmianie orientacji z zachodniej na

efektem działalności pomiarowej, kartograficznej i wydawniczej Korpusu Inżynierów Wojskowych na uwagę zasługują dwie prace kartograficzne związane z osobą ówczesnego szefa Biura Topograficznego Józefa Koriota. Pierwsza z nich to plan niwelacyjny miasta sporządzony w 1825 r.¹⁰ Drugim dziełem Koriota jest mapa wielkoskalowa Warszawy z 1829 r. Powstała ona jako zaktualizowana redakcja planu Korpusu Inżynierów litografowanego w 1822 r. Zmieniono skalę planu na 1:4200, przystosowując ją do miar rosyjskich, zachowując dwie podziałki liniowe, podane w sążniach nowopolskich i w sążniach rosyjskich. Niewielkiemu powiększeniu w kierunku północnym uległ zasięg planu poprzez objęcie obozu wojskowego w Powązkach. Poza tym uaktualniono treść planu, w tym naniesiono bulwar budowany nad Wisłą. Nie uwzględniono natomiast numerów hipotecznych. Część odbitek litograficznych była ręcznie barwiona¹¹.

Najistotniejszym obszarem działalności Korpusu Inżynierów było projektowanie, budowa, utrzymanie w dobrym stanie technicznym i nadzorowanie obiektów wojskowych, przede wszystkim twierdz i mniejszych umocnień obronnych. W Królestwie Polskim, w porównaniu z okresem Księstwa Warszawskiego, liczba twierdz uległa zmniejszeniu. Toruń, na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego, przeszedł w ręce Prus, podobnie jak Gdańsk, który wraz z okolicą w latach 1807–1814 był wolnym miastem. Kasacie uległa przestarzała twierdza jasnogórska. Zrezygnowano z utrzymywania umocnień pruskich w Łowiczu i austriackich w Sandomierzu. Podobny los spotkał nieukończoną fortyfikację praską, której wznoszenie rozpoczęto w 1809 r.¹² W granicach Królestwa pozostały twierdze w Zamościu i Modlinie. Pierwsza z nich wymagała rozbudowy i gruntownej modernizacji. Natomiast twierdza w Modlinie, potężna i ważna strategicznie budowla forteczna, była jeszcze nieukończona. Po kongresie wiedeńskim oficerowie Korpusu Inżynierów przeprowadzili najpierw inwentaryzację wszystkich budowli wojskowych, a następnie opracowali plan ufortyfikowania Królestwa Polskiego. Projekty przygotowane pod kierunkiem Malleta zakładały rozbudowę Modlina i całkowitą przebudowę Zamościa oraz wzniesienie twierdzy w Brześciu nad Bugiem¹³.

północną – została wydana w 1885 r. jako tymczasowy plan regulacyjny. Najważniejsze dzieło Korpusu Inżynierów Wojskowych z zakresu kartografii miejskiej jest podstawowym źródłem dla badań nad rozwojem przestrzennym i urbanistycznym Warszawy, H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 73–76.

¹⁰ Plan ogólny niwelacyjny miasta Warszawy przez podpułkownika Korpusu Inżynierów Koriota w roku 1825, Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych neg. nr 47803.

¹¹ Plan miasta stołecznego Warszawy z rozkazu Jego Cesarzowiczowskiej Mości Wielkiego księcia Konstantego Cesarzowicza naczelnego Wodza przez Oficerów Korpusu Inżynierów Wojsk. Król. Pols. uskuteczony 1829. Triangulował i dyrygował zdjęcie podpułk. Inżynierów Koriot, AGAD, Zb. Kart. 92-5, ark. 1-9; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916*, s. 36–37.

¹² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 141–142; M. Ochman, *Polski korpus*, s. 323.

¹³ M. Ochman, *Polski korpus*, s. 334–339; R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003, s. 132–136, 188. W okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej nie podjęto prac nad wzniesieniem twierdzy w Brześciu nad Bugiem. Twierdzę przy ujściu Muchawca do Bugu, według projektu generała rosyjskich wojsk inżynieryjnych Karla I. Oppermana, zbudowano w latach 1833–1842. J. Sowa, *Brześć nad Bugiem. Dzieje miasta i twierdzy*, Biała Podlaska 1997, s. 85–86.

Urzeczywistnienie projektu Malleta dotyczącego twierdzy zamojskiej wymagało uregulowania sprawy własności miasta. W 1820 r. władze Królestwa Polskiego zawarły ze Stanisławem Kostką Zamoyskim umowę, na której mocy jako rekompensatę za Zamość otrzymał on rządowe dobra jądowskie i kołodziańskie. Rezydencję ordynata przeniesiono do Klemensowa, a siedzibę administracji ordynacji do Zwierzyńca¹⁴. Trzy lata wcześniej, w 1817 r., rozpoczęto remont twierdzy, którego celem było usunięcie zniszczeń powstałych w wyniku jej oblężenia w 1809 i 1813 r. Pracami kierował płk Leonard Jodko-Narkiewicz. Modernizację twierdzy na dużą skalę rozpoczęto po wykupieniu Zamościa przez państwo. W twierdzy w różnych okresach czasu do 1831 r. pracowało liczne grono oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych, kapitanowie: Bernard Engbricht (Eingebrecht), Jan Paweł Lelewel, Aleksander Linsenbarth (Lisenbarth, Linsenbarth), Józef Wilson i Franciszek Wiśniewski, porucznicy: Fryderyk Teodor Rossman i Filip Wiszniewski, oraz podporucznicy: Antoni Ignacy Goliszewski, Konstanty Jodko-Narkiewicz, Konstanty Kamiński, Michał Latałski, Feliks Jan Felicjan Pancer i Fryderyk Wielhorski¹⁵.

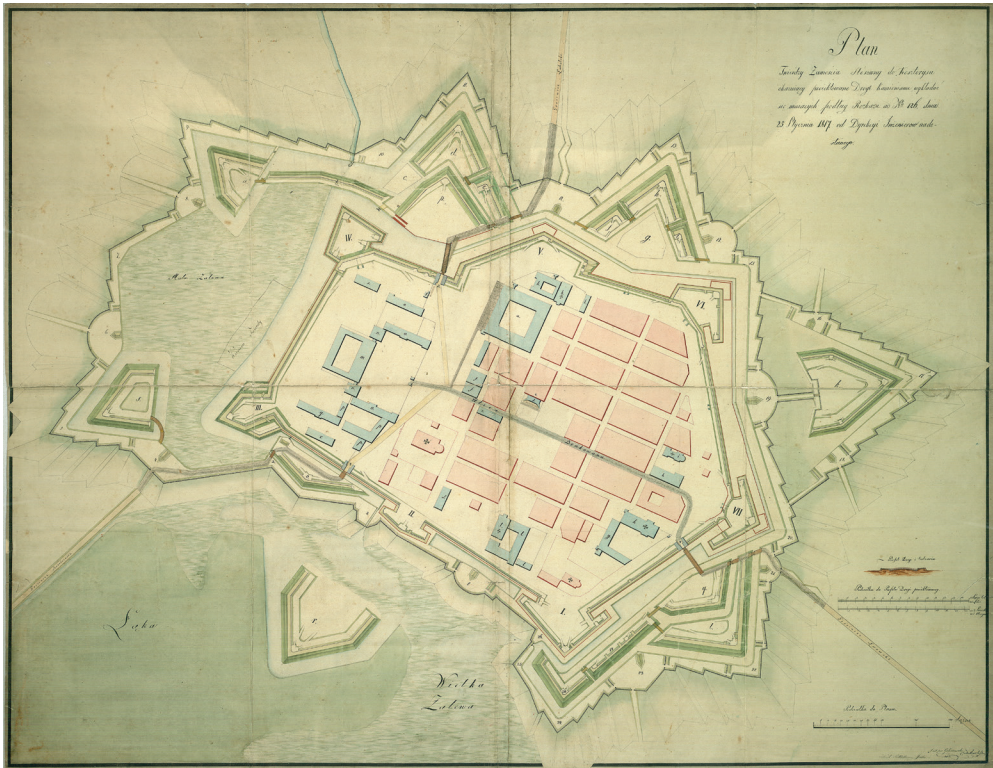
Rozbudowę twierdzy poprzedziły prace pomiarowe i projektowe. W latach 1817–1830 powstała obszerna dokumentacja kartograficzna sporządzona przez oficerów i konduktorów Korpusu Inżynierów Wojskowych dotycząca twierdzy Zamość. Wśród zachowanych z tego okresu fortecznych kartografików zamojskich znajdują się plany sytuacyjne, projekty modernizacji i rozbudowy oraz mapy twierdzy i jej okolic w skalach od około 1:500 do około 1:7200. Prace projektowe i ich realizację nadzorował dowódca korpusu Jan Chrzyciel Mallet. Autorami zachowanych planów, oprócz Malleta, byli: dowódca inżynierów twierdzy zamojskiej płk Leonard Jodko-Narkiewicz, płk Antoni Sałacki, kpt Jan Paweł Lelewel, ppor. Stefan Linda, konduktor (później por.) Antoni Goliszewski¹⁶.

Cztery najstarsze zachowane z tego okresu plany Zamościa sporządzono w 1817 r. Pierwszy z nich powstał w związku z przygotowaniem infrastruktury komunikacyjnej wokół miasta ułatwiającej prowadzenie prac budowlanych, m.in. transport materiałów. *Plan Twierdzy Zamościa Stosowny do Kosztorysu okazujący projektowane Drogi Kamieniami wykladać się mających podług Rozkazu nr 126 dnia 25 stycznia 1817 od Dyrekcji Inżynierów nadesłanego* został wykonany w języku polskim przez konduktora Antoniego Goliszewskiego i zatwierdzony przez płk. Konstantego Jodko-Narkiewicza. Dzieło to, o wymiarach 121,5 x 95 cm (r. 119,5 x 92,5 cm), wyrysowano wielobarwną techniką rękopiśmienną w skali około 1:1000. Na arkuszu umieszczono również profil poprzeczny drogi w skali około 1:160. Plan autorstwa Goliszewskiego przedstawia szczegółowo

¹⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936, s. 87.

¹⁵ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 142–143; B. Sawa, *Inżynierowie wojskowi w pierwszej połowie XIX wieku w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 3–4, 2000, s. 100–103; M. Ochman, *Polski korpus*, s. 339–341.

¹⁶ A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa w XVII–XX wieku [w:] Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1980, s. 243–278; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana, Kraków–Zamość 2018*, s. 74–83, 132–150 (ryc. 55–72); J. Żygawski, M. Sirko, *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38, 2006, nr 3, s. 233–245; H. Bartoszewicz, *Korpus Inżynierów Wojskowych 1815–1831*, s. 239.

Plan Twierdzy Zamościa Stosowany do Kosztorysu okazujący projektowane Drogi Kamieniami wykladać się mających podług Rozkazu nr 126 dnia 25 stycznia 1817 od Dyrekcyi Inżynierów nadesłanego, 1817 r. AGAD, Zb. Kart. 383-1

ówczesny stan zabudowy miasta w granicach fortyfikacji bastionowych otoczonych fosą oraz nowo powstałymi umocnieniami obronnymi pasa zewnętrznego. Bloki zabudowy zróżnicowano barwami. Kolorem niebieskim oznaczono obiekty należące do wojska. Na planie wykreślono także istniejące i projektowane drogi i mosty oraz sieć hydrograficzną (ryc. 1)¹⁷.

Drugi z planów z 1817 r. sporządził w języku francuskim kpt. Lelewel. Widnieje na nim także podpis dowódcy korpusu Malleta, który był współautorem planu lub raczej tylko akceptującym tę pracę kartograficzną swojego podwładnego. *Plan de la Place de Zamość pour servir au Rapport dressé le 1-er Mai 1817 sur la Situation de la Place* wyrysowano wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 68,5 x 52,1 cm (r. 65 x 47,5 cm) w skali około 1:2260. Opracowanie kartograficzne Lelewela obejmuje, podobnie jak plan Goliżewskiego, miasto w granicach fortyfikacji bastionowych otoczonych fosą oraz nowo powstałymi umocnieniami obronnymi pasa zewnętrznego oraz ilustruje

¹⁷ AGAD, Zb. Kart. 383-1; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 77; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamościana*, s. 74.

postęp prowadzonych prac fortecznych. Zabudowę miasta przedstawiono także blokowo, jedynie ważniejsze budowle wyróżniono rysunkiem ich przekrojów poziomych i opisano nazwami: pałac Zamoyskich, ratusz, kościoły i bramy. Oznaczono place (rynek i plac Armii) oraz ulice (nie podano ich nazw)¹⁸.

Plan de la Place de Zamość et de ses Environs représentant les inondations sporządzono 2 XII 1817 r. w języku francuskim. Widnieją na nim podpisy Malleta, komendanta twierdzy zamojskiej gen. bryg. Józefa Wasilewskiego i dowódcy Korpusu Rakietników płk. (później gen. bryg.) Piotra Karola Franciszka Bontempa. Skalę przedstawiono za pomocą podziałki liniowej w sążniach miary nowopolskiej i w arszynach. Plan zasięgiem terytorialnym obejmuje Zamość i jego okolice. Twierdzę ukazano w otoczeniu pasa zewnętrznego urządzeń obronnych. Zabudowę wewnątrz murów miejskich przedstawiono blokowo, różnicując kolorami według funkcjonalności. Wyrysowano uregulowaną sieć dróg wychodzących z twierdzy: trakt do Lublina, trakt do Lwowa, od którego odchodził trakt do Hrubieszowa. Bieg traktu szczebrzeszyńskiego nie uległ zmianie. Na wschód od Zamościa istniała jeszcze pierwotna sieć drogowa przedmieść. Dokładnie przedstawiono także sieć hydrograficzną, która w znacznej części pełniła funkcje obronne na przedpolu twierdzy. Linia w kolorze czerwonym zakreślono pierwszy obwód strategiczny, tzw. granicę całkowitej zabudowy, wyznaczony w odległości wystrzału armatniego (1169 m) od stoków twierdzy. Planowane inwestycje: budynki, fortyfikacje, mosty i kanały oznaczono linią lub geometryczną sygnaturą w kolorze żółtym. Ponadto na mapie przedstawiono zabudowę miejscowości położonych w pobliżu twierdzy: Mokrego, Żdanowa i Kalinowic¹⁹.

Ostatni z czterech zamojskich kartografików fortecznych z 1817 r., zatytułowany *Plan de Zamosc et de ses environs*, o treści zbliżonej do poprzedniego planu, jest dziełem anonimowym sporządzonym w języku francuskim na arkuszu papieru o wymiarach 90,5 x 66,3 cm, w skali około 1:4000. Główny jego wyróżnik stanowi obszerna legenda zawierająca objaśnienia sygnatur liczbowych i literowych, którymi na planie oznaczono elementy fortecy i budynki wojskowe. Na planie przedstawiono system fortyfikacyjny twierdzy oraz jej sieć komunikacyjną i hydrografię. Zabudowę w granicach murów oznaczono blokowo, wyróżniając kolorem niebieskim zmodernizowane obiekty wojskowe, a kolorem czerwonym budynki miejskie. Projektowane urządzenia militarne oddano w kolorze żółtym. Natomiast przeznaczoną do wyburzenia zabudowę przedmiejską zabarwiono kolorem brunatnoszarym. Nazwami na planie opisano wieś Janowice, trakty do Lwowa, Grabowa (Hrubieszowa), Lublina, Chyżej i Szczebrzeszyzna oraz zbiorniki wodne Wielkiej i Małej Zalewy²⁰. Treść tego planu przesądza

¹⁸ AGAD, Zb. Kart. 94-2; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 77; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 74.

¹⁹ Oryginał planu jest przechowywany w zbiorach Rosyjskiego Wojskowo-Historycznego Archiwum Państwowego w Moskwie (dalej: RWHAP), 846, 16, 21954, ark. 4. Jego fotokopia znajduje się w zbiorach kartograficznych AGAD. Plan ten w pomniejszeniu, w formie barwnej ryciny oraz jego analityczny opis zamieścili W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 75, 134 (ryc. 57). Dane o miejscu przechowywania planu podają za autorami tego opracowania.

²⁰ Oryginał planu jest przechowywany w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, Dz. XVI Kart.3. Plan ten w pomniejszeniu, w formie na barwnej ryciny

o jego autorstwie, pomimo braku podpisu wykonawcy. Autorem mapy twierdzy zamojskiej i jej okolic z oznaczonymi na niej fortyfikacjami i projektowanymi obiektami wojskowymi mógł być wówczas jedynie oficer lub konduktor Korpusu Inżynierów Wojskowych.

Dwa kolejne chronologicznie plany twierdzy sporządził wielobarwną techniką rękopiśmienną jej komendant ppłk Leonard Jodko-Narkiewicz. Pierwszy z nich, *Plan Twierdzy Zamościa* noszący datę 13 VIII 1818 r., został wykonany na arkuszu papieru o wymiarach 55,5 x 35,3 cm (r. 50,0 x 29,9 cm; r. planu bez legendy 32,8 x 29,9 cm), w skali około 1:5200. Integralną, ważną jego część stanowi obszerna legenda zatytułowana *Rapport Stanu terazniejszego Twierdzy Zamościa*. Składa się ona z dwóch części: 1) opisu położenia topograficznego twierdzy, danych techniczno-obronnych bastionów, oceny wartości obronnej twierdzy w połowie 1818 r. i propozycji dotyczących jej unowocześnienia oraz 2) objaśnienia znaków literowych, którymi na planie oznaczono budowle wykorzystywane na potrzeby wojska oraz budowle mogące zostać przeznaczone na cele wojskowe. Plan zasięgiem terytorialnym obejmuje Zamość i najbliższą okolicę. Twierdzę ukazano w otoczeniu pasa zewnętrznego urządzeń obronnych. Zabudowę miasta przedstawiono w formie blokowej, kolorem niebieskim wyróżniono budynki wojskowe, a kolorem różowym budynki miejskie. Przedstawiono także zabudowę przedmieść. Wrysowano sieć hydrograficzną i komunikacyjną. Trzy główne trakty opisano ich kierunkami: „do Lublina”, „do Lwowa”, „do Szczebrzeszyna”²¹.

Druga praca kartograficzna Jodko-Narkiewicza, nosząca datę 2 VII 1819 r., tylko w niewielkim stopniu różni się od powstałej niespełna rok wcześniej. *Plan de la place Zamość* sporządzono w języku francuskim w nieco większej skali, około 1:5000. Format arkuszu papieru 68,3 x 41,5 cm (r. 62,2 x 35,8 cm; r. planu bez legendy 44,6 x 35,8 cm) pozwolił także na przedstawienie większego obszaru przedpola twierdzy. Autor, wyróżniając na planie budowle wykorzystywane na potrzeby wojska oraz budowle, które mogły zostać przeznaczone na cele wojskowe, symbole literowe, zastąpił symbolami liczbowymi. Jednak treść legendy pozostała niezmienną. Twierdzę, zabudowę wewnątrz murów, zabudowę przedmieść, hydrografię i drogi wrysowano i opisano podobnie jak na planie z 1818 r. Jedynym elementem treści wyróżnionym na drugiej z prac kartograficznych ppłk. Jodko-Narkiewicza kolorem brązowym jest modernizowany wówczas bastion nr 4²². Obydwa plany powstały w związku z remontem bastionów, który miał podnieść wartość bojowo-obronną twierdzy.

Z początku lat 20. XIX w. zachowało się tematyczne opracowanie kartograficzne zatytułowane *Plan rozpołożenia Latarni Genewskich zwanych do oświetlenia Miasta Zamościa użytych w 1822 r.* Jest on dziełem anonimowym sporządzonym w języku polskim. Jednak z całą pewnością powstał w kręgu konduktorów

oraz jego analityczny opis zamieścili W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 75–76, 135 (ryc. 58). Dane o miejscu przechowywania planu podają za autorami tego opracowania.

²¹ AGAD, Zb. Kart. 57-23, ark. 1; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 77; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 76–77.

²² AGAD, Zb. Kart. 57-23, ark. 2; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 77–78; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 77.

i oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowym. W prawym dolnym rogu planu znajduje się adnotacja o akceptacji jego wykonania, złożona z daty, 21 XII 1821 r., i podpisu osoby przyjmującej pracę, ówczesnego dowódcy Dyrekcji Inżynierów Wojskowych w Lublinie, płk. Antoniego Sałackiego. Na wielobarwnym planie twierdzy przedstawiono blokowo zabudowę miasta i rozmieszczenie latarni olejnych. Budowle wojskowe oznaczono kolorem niebieskim, a prywatne kolorem różowym. Ten sam podział barw zastosowano również w odniesieniu do latarni – niebieski dla pozostających na utrzymaniu wojska, i różowy dla pozostających na utrzymaniu samorządu²³.

Spośród planów Zamościa sporządzonych przez oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych liczne są kartografika, które powstały po przejściu Zamościa, mocą umowy zawartej ze Stanisławem Kostką Zamoyskim, na własność rządu, kiedy to przystąpiono do rozbudowy i modernizacji twierdzy. Najstarszy jest datowany na 31 VII 1822 r. *Fragment du Plan de la Place de Zamość pour monter les maisons à demolir* sporządzony przez por. Antoniego Goliszewskiego i zatwierdzony przez gen. bryg. Jana Chrzyciela Malleta. Plan wyrysowano na arkuszu papieru o wymiarach 39,0 x 30,5 cm (r. 33,7 x 25,5 cm), w skali około 1:2000. Obejmuje on zasięgiem część miasta w granicach twierdzy w okolicy pałacu i kolegiaty, wzdłuż murów obronnych między bastionami czwartym, piątym i szóstym. Zabudowę przedstawiono częściowo blokowo, a częściowo w sposób zindywidualizowany. Ważniejsze budowle zostały opisane nazwami. Kolorem niebieskim oznaczono budynki wojskowe, żółtym budynki przeznaczone do wyburzenia w związku z modernizacją twierdzy, a różowym pozostałe budynki. Wyrysowano sieć komunikacyjną, ulice i place. Naniesiono projektowaną drogę brukowaną prowadzącą od Nowej Bramy Lubelskiej do Rynku Wielkiego. Plan ten powstał w związku z koniecznością wykupu posesji nr 132, której położenie uniemożliwiało realizację planowanej inwestycji komunikacyjnej²⁴.

W grupie map wielkoskalowych wykonanych w związku z przekształcaniem całości Zamościa w obiekt wojskowy spełniający funkcję twierdzy i więzienia, jednym z najbardziej szczegółowych, dokładnych i wartościowych dzieł kartograficznych jest *Plan général pour réunir les différentes maisons en bois construites au-délà 600 toises*. Opracowanie kartograficzne sporządzono wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 96,0 x 76,5 cm (r. 91,5 x 71,5 cm; r. planu bez legendy 74,6 x 71,5 cm) w skali około 1:7000. Przedstawiono na nim sytuację twierdzy w granicach murów (bez zabudowy), jej przedmieść: Lubelskiego, Hrubieszowskiego, Lwowskiego, Sadowisko oraz okolicznych wsi: Hyża (obecnie Chyża), Kalinowice Wielkie, Kalinowice Małe, Wólka Miejska, Żdanów, Mokre i folwarku Potopole przeznaczonych do wyburzenia w związku z powiększeniem przedpoła twierdzy. Na mapie liniami barwnymi oznaczono

²³ Oryginał planu jest przechowywany w zbiorach RWHAP, 418, 1, 305, 13. Fotokopia znajduje się w zbiorach kartograficznych AGAD. Plan ten w pomniejszeniu, w formie na barwnej rycinie oraz jego analityczny opis zamieścili W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamościana*, s. 77, 138 (ryc. 61). Dane o miejscu przechowywania planu podaję za autorami tego opracowania.

²⁴ AGAD, Komisja Rządowa Wojny (dalej: KRW), sygn. 216, k. 134; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 268, poz. 38; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamościana*, s. 77.

linię zasięgu twierdzy i dwie linie zasięgu przedpola, z których pierwsza w odległości 600 sążni francuskich (ok. 1169 m) od linii murów wytyczała strefę całkowitego zakazu zabudowy, a druga 1200 sążni francuskich (ok. 2338 m) strefę względnego zakazu zabudowy. Zabudowę przedmieść przedstawiono w sposób zindywidualizowany, wykreślono granice działek opisanych numerami własnościowymi, a zabudowę wsi i folwarku oznaczono w uproszczony sposób zindywidualizowany. Ważnym elementem treści mapy, jak w przypadku każdego fortecznego dzieła kartograficznego, jest szczegółowo i dokładnie przedstawiona sieć komunikacyjna. Główne drogi opisano nazwami ich kierunków. Na szczególną uwagę zasługują naniesione na mapę nowo projektowane osady, usytuowane w drugiej strefie przedpola twierdzy. Osady te miały stanowić miejsce osiedlenia dla mieszkańców wyburzonych przedmieść i wsi położonych w bezpośrednim sąsiedztwie twierdzy, przeznaczonych do wyburzenia (ryc. 2)²⁵.

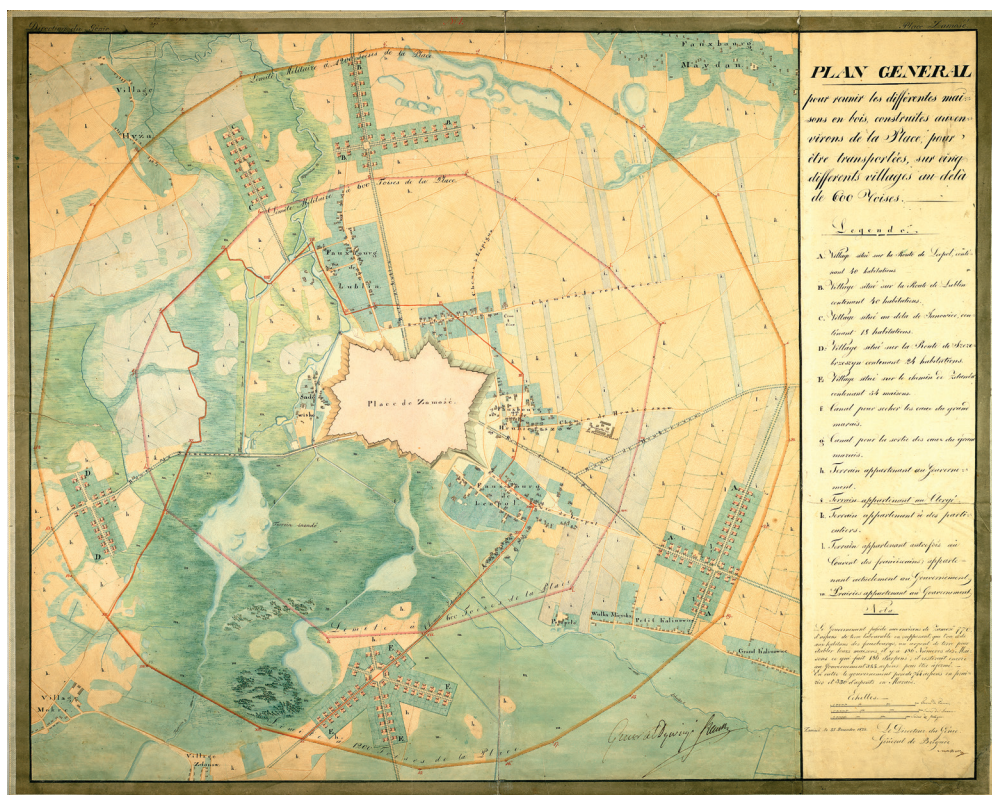
Plan général pour réunir les différentes maisons en bois construites an environs de la Place... należy do fortecznych dzieł kartograficznych autorstwa oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych, które najczęściej były wykorzystywane zarówno przez historyków kartografii okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, jak i badaczy dziejów Zamościa. Doczekał się szczegółowych opisów analitycznych treści²⁶. Natomiast nie w pełni wyjaśniona jest kwestia jego autorstwa. Wojciech Przegon i Jakub Żygawski w pracy *Kartograficzne Zamostiana* napisali, że plan został „zatwierdzony [...] przez generała Jana Chrzyciela Malletskiego” i dodali w przypisie, że „Na arkuszu widnieje także podpis generała dywizji Maurycego Haukego”. Jest to wyraźna sugestia, że Mallet nie jest autorem, a tylko osobą zatwierdzającą pracę wykonaną przez kogoś innego²⁷. Jednak nie rozstrzygają oni kwestii autorstwa mapy wielkoskalowej okolic twierdzy zamojskiej opatrzonej datą 25 XII 1822 r. Należy podkreślić, że problem ten pojawia się także w przypadku innych map z tego okresu, na których widnieje podpis Malleta²⁸. Trudno jednoznacznie stwierdzić kto był autorem dzieła kartograficznego zatytułowanego *Plan général pour réunir les différentes maisons en bois construites an environs de la Place...* Brak na mapie nazwiska innego autora, miejsce i sposób umieszczenia na niej stanowiska, stopnia wojskowego oraz podpisu Maletta, niepoprzedzonych słowem „zatwierdzam”, sugerują, że to on był autorem. Dodatkowo wydaje się to potwierdzać widniejący na arkuszu mapy podpis kwatermistrza generalnego Wojska Polskiego, wiceministra wojny Haukego, którego należy uznać za akceptującego przedłożone mu opracowanie kartograficzne i przedstawiony na nim projekt. Trzeba dodać, że Mallet nadzorował

²⁵ AGAD, Zb. Kart. 10-4.

²⁶ Najbardziej szczegółowy opis analityczny planu sporządzili Wojciech Przegon i Jakub Żygawski (*Kartograficzne Zamostiana*, s. 77–78), zob. także S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, s. 133, poz. 29; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 269, poz. 39; W. Śladkowski, *Zamość pod znakiem Marsa* [w]: *Czterysta lat Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 124; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 78.

²⁷ W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 77–78.

²⁸ H. Bartoszewicz, *Spór o autorstwo planów Kanalu Augustowskiego. Prądyński czy Mallet?* [w:] H. Bartoszewicz, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich XVII–XX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 35–39.

Plan général pour réunir les différentes maisons en bois construites aux environs de la Place, pour être transportés, sur cinq différents villages au-delà 600 toises, 1822 r. AGAD, Zb. Kart. 10-4

całość prac związanych z rozbudową i modernizacją twierdzy zamojskiej. Sądzę, że to dowódca Korpusu Inżynierów Wojskowych był autorem tej mapy, bądź było to dzieło zbiorowe (z jego udziałem) grupy oficerów formacji, którą on kierował.

Drugim opracowaniem kartograficznym autorstwa Malleta, akceptowanym przez gen. Haukego, jest *Plan Twierdzy Zamościa wykazujący Grunta i partykularnych właścicieli zajęte między fossami frontonów 1-2, 2-3, 3-4 y 4-5, a Granicą F.R.F. których projektuje się zmiana na Gronta należące do Rządu położone około Wsi projektowanych ABCD y F.* Tę mapę okolic Zamościa, opatrzoną datą 24 II 1823 r., sporządzono wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 46,0 (39,6) x 46,7 cm (r. 34,5 x 44,5 cm), w skali około 1:4800. Przedstawiono na niej sytuację twierdzy w granicach murów bez zabudowy miasta. Cyframi od 1 do 7 opisano jedynie bastiony, a nazwami bramy: Lubelską, Lwowską i Szczębrzeską. Oznaczono granice gruntów wokół miasta, opisanych numerami hipotecznymi, które zostały nabyte od właścicieli prywatnych przez skarb państwa i przeznaczone pod urządzenie przedpola twierdzy. Na mapie wyrysowano sieć hydrograficzną i sieć komunikacyjną. Nazwami opisano

Plan Twierdzy Zamościa wykazujący Grunta i partykularnych właścicieli zajęte między fossami frontonów 1-2, 2-3, 3-4 y 4-5, a Granicą F.R.F. których projektuje się zmiana na Gronta należące do Rządu położone około Wsi projektowanych ABCD y F, 1823 r. AGAD, Zb. Kart. 7-5

ulice: Krasnostawska, Hrubieszowska i Lwowska, przedmieście Sadowisko, teren Glinki oraz działkę Ordynackie (ryc. 3)²⁹.

W języku francuskim sporządzono 17 VI 1823 r. *Plan général des Travaux de Fortification exécuté dans la Place de Zamość pendant la Campagne de 1823*. Pracę tę wykonano na arkuszu papieru o wymiarach 30,6 x 29,4 cm, w skali około

²⁹ AGAD, Zb. Kart. 7-5; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 269–270, poz. 42; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 79; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 78–79.

1:6500. Na planie przedstawiono twierdzę i jej przedpole. W granicach murów kolorem różowym oznaczono bloki zabudowy, niebieskim zaś budynki należące do wojska. Naniesiono sieć hydrograficzną i komunikacyjną. Ulice brukowane wyróżniono kolorem błękitnym. Nazwami opisano bramy miejskie. Na przedpolu forticznym wykreślono trakty do Lublina, Lwowa i Szczebrzeszyna oraz nowo powstałą drogę obwodową po północno-wschodniej stronie twierdzy i projektowane drogi na przedpolu zachodnim. Nazwami opisano Wielką Zalewę i przedwał, bastiony ponumerowano cyframi od 1 do 7. Wyrysowano ukończone zewnętrzne urządzenia forteczne przedpola wschodniego i projektowane urządzenie przedpola północno-zachodniego i południowego³⁰. Ponieważ *Plan général...* nie został podpisany ani przez wykonawcę, ani osobę zatwierdzającą, dlatego ustalenie jego autora wydaje się niemożliwe, co nie znaczy, że nie można w tej sprawie stawiać hipotez. Właśnie tak czynią autorzy dzieła *Kartograficzne Zamostiana* stwierdzając, że sporządzili go Antoni Goliszewski, Jan Paweł Lelewel lub gen. Mallet. Hipoteza ta wydaje się prawdopodobna, przy założeniu, że zachowany plan jest oryginałem. Nie można jednak wykluczyć, że jest to kopia, a wówczas sprawa autorstwa nie jest oczywista. Jednak treść planu przesądza o tym, że autorem lub autorami oryginału mógł być oficer lub oficerowie Korpusu Inżynierów Wojskowych.

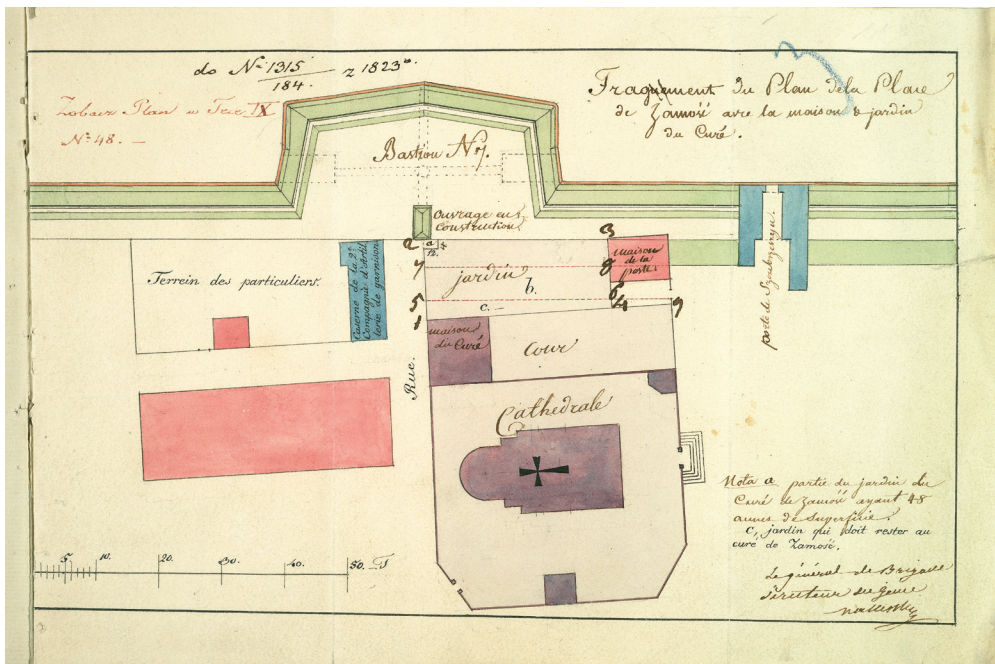
Językiem opisu kolejnego planu, który powstał w 1823 r., również jest francuski. *Fragment du Plan de la Place de Zamość avec la maison et jardin du Curé* sporządził gen. Mallet na arkuszu papieru o wymiarach 25,5 x 26,0 cm (r. 24,5 x 13,7 cm), w skali około 1:1200. Przedstawiono na nim sytuację ogrodu przykościelnego, którego część planowano zająć w związku z budową drogi stanowiącej połączenie komunikacyjne między południowymi kurtynami i bastionami twierdzy. Wyrysowano granice ogrodu. Dwiema liniami przerywanymi w kolorze różowym zakreślono jego część przewidzianą pod budowę drogi. Na planie oznaczono bastion 2 jako bastion 7 i fragment murów z opisaną nazwą bramą Szczebrzeską oraz sąsiednie budowle. Nazwami opisano: katedrę, probostwo, pocztę i koszary drugiej Kompanii Artylerii garnizonu fortecznego (ryc. 4)³¹.

Niezwykle interesującym dziełem kartograficznym o dużych walorach artystycznych, jest niedatowany *Vites des différentes place de Zamość* autorstwa kpt. Lelewela. Obszerna informacja o dziele tym, przechowywanym w zbiorach Muzeum Sztuki Petersburga i o okolicznościach wprowadzenia go do obiegu naukowego w Polsce została zawarta w pracy *Kartograficzne Zamostiana*³². Lelewel plan twierdzy i jej przedpola w otoczeniu widoków zamojskich fortyfikacji wyrysował wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 63,2 x

³⁰ Oryginał planu jest przechowywany w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, nr inw. 30. Plan ten w pomniejszeniu, w formie na barwnej rycinie oraz jego analityczny opis zamieścili W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 79, 143 (ryc. 66). Dane o miejscu przechowywania planu podają za autorami tego opracowania.

³¹ AGAD, KRW, sygn. 217, k. 3; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 270, poz. 44; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 79–80.

³² Oryginał planu jest przechowywany w zbiorach Państwowego Muzeum Sztuki Sankt Petersburga, sygn. VIII-A-909r. Plan ten w pomniejszeniu, w formie dwóch barwnych rycin oraz jego analityczny opis zamieścili W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 80–81, 146–147 (ryc. 69A, 69B). Dane o miejscu przechowywania planu podają za autorami tego opracowania.

Fragment du Plan de la Place de Zamość avec la maison et jardin du Curé, 1823 r.
AGAD, KRW, 217, k. 3

35,3 cm. Na 30 rycinach otaczających plan przedstawiono stan twierdzy z lat 1821 i 1824 r. Wszystkie ryciny zostały opisane w legendzie³³. Umieszczony w centralnej części arkusza plan ukazuje twierdzę w granicach fortyfikacji. Zabudowę miejską przedstawiono w postaci bloków barwionych kolorem różowym, a budowle użytkowane przez wojsko w sposób zindywidualizowany, uproszczonymi rysunkami przekrojów poziomych, w kolorze niebieskim. Na terenach przedmiejskich naniesiono układy urbanistyczne projektowanych osad, które po raz pierwszy przedstawiono na mapie wielkoskalowej okolic twierdzy gen. Malleta z 25 XII 1822 r. Oznaczono i opisano nazwami miejscowości Hyża (Chyża), Kalinowice, Mokre, część zabudowy Żdanowa i przedmieście Majdan. Uwagę zwraca dokładnie wyrysowana na planie uregulowana sieć komunikacyjna, drogi do Lublina, Lwowa, Hrubieszowa, Żdanowa, Szczepieszyna i Jarosławca. Ponadto zaznaczono sieć hydrograficzną, ogrody i łąki oraz lasy³⁴. Wojciech Przegon i Jakub Żygawski datują powstanie opracowania kartograficznego Lelewela na około 1824 r.³⁵ Hipoteza ta może budzić wątpliwości. Na planie Lelewela została wyrysowana działobitnia, którą gen. Mallet zaprojektował w 1825 r. Nie należy jednak wykluczyć, że projekt istniał wcześniej, wówczas to opracowanie kartograficzne Lelewela byłoby najwcześniej sporządzonym planem przedstawiającym zamojską działobitnię.

³³ W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 146, ryc. 69A.

³⁴ Tamże, s. 147, ryc. 69B.

³⁵ Tamże, s. 80.

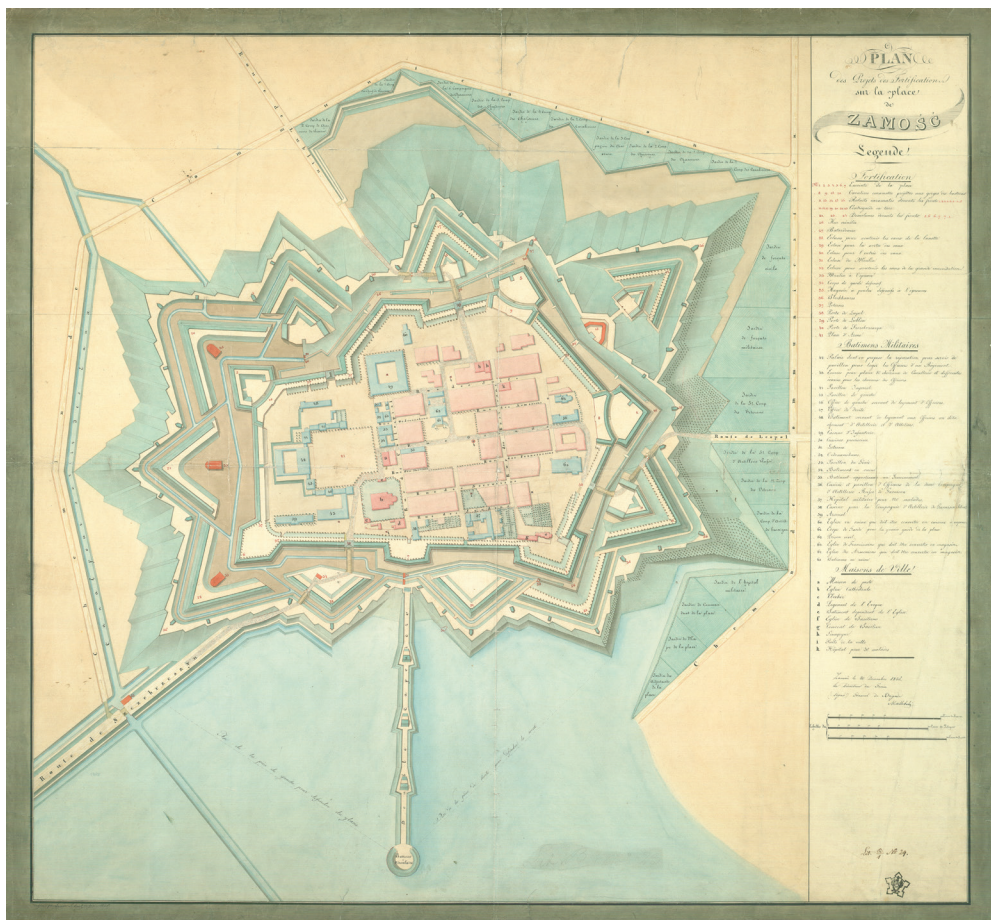
Jednak dotychczas za najstarszy przedstawiający zaprojektowaną w 1825 r. działobitnię, nazwaną też rotundą, uważa się *Plan des Projets des Fortification sur la place de Zamość*, którego opracowanie zakończono 20 grudnia tegoż roku. Jest to niezwykle szczegółowe i dokładne dzieło kartograficzne sporządzone w języku francuskim wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 97,5 x 92,0 cm (r. 91,5 x 85,7 cm; r. planu bez legendy 75,5 x 85,7 cm), w dużej skali około 1:1770. Na planie przedstawiono twierdzę Zamość z zabudową i realizowanymi umocnieniami przedpola. Uwzględniono na nim zmiany w zabudowie twierdzy, zarówno w części fortecznej, jak i w części miejskiej, jakie nastąpiły między 1820 a 1825 r. W tym czasie zostały znacznie rozszerzone wały i bastiony, zwieńczone nadszańcami. Naniesiono projekt działobitni, który w 1825 r. wszedł w fazę realizacji. Urządzenia forteczne wyrysowano z niezwykłą pieczołowitością i opisano liczbami od 1 do 41. Budowle użytkowane przez wojsko przedstawiono w sposób zindywidualizowany, uproszczonymi rysunkami przekrojów poziomych w kolorze niebieskim i opisano liczbami od 42 do 65. Zabudowie miejskiej nadano postać bloków barwionych kolorem różowym, a tylko ważniejsze budowle opisano małymi literami od a do k. Znaki liczbowe i literowe użyte na planie objaśniono w legendzie w prawej części arkusza. Szczegółowo i dokładnie przedstawiono sieć komunikacyjną. Ulice i place w granicach miasta opisano nazwami, co wyróżnia plan w porównaniu z wcześniejszymi pracami kartograficznymi twierdzy zamojskiej autorstwa oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych. Oznaczono nawierzchnię brukowaną ciągów komunikacyjnych łączących trzy bramy miejskie. Na przedpolu twierdzy wyrysowano główne trakty komunikacyjne do Lublina, Lwowa i Szczebrzeszyna. Wykreślono także sieć hydrograficzną: rzeki, kanały i studnie. Ponadto oznaczono ogrody, opisane nazwami właścicieli³⁶. W przypadku tego planu, podobnie jak innych opracowań kartograficznych, na których widniej podpis gen. Malleta, nasuwa się pytanie, czy dowódca Korpusu Inżynierów tylko go zatwierdzał, czy jednak był on jego autorem, bądź współautorem. Dotychczas w historiografii przyjmowano najczęściej, że *Plan des Projets des Fortification sur la place de Zamość* sporządził Mallet „wspólnie z lejtnantem Lindą”³⁷. Sądzę że umieszczone na arkuszu, poniżej ramki, nazwisko oficera Korpusu Inżynierów Wojskowych, ppor. Stefana Lindy poprzedzone słowem *dessinée* (rysował), rozstrzyga kwestię autorstwa planu. Mallet pracę swojego podkomendnego być może nadzorował, a z całą pewnością zatwierdził. Wydaje się także mało prawdopodobne, że był jej współautorem, chociaż nie można tego wykluczyć (ryc. 5)³⁸.

Znacznie więcej pytań nasuwa analiza *Plan de l'intérieur de la place de Zamość* sporządzonego 12 VIII 1827 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 60,0 x 44,0 cm (r. 52,5 x 35,2 cm), w skali około 1:1800.

³⁶ AGAD, Zb. Kart. 383-2; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 271, poz. 48; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 81; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 79.

³⁷ W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 81.

³⁸ Stwierdzenie, że autorem planu fortyfikacji Zamościa sporządzonego w 1825 r. był ppor. S. Linda, a gen. Mallet tylko dzieło to zatwierdził, weryfikuje także moje wcześniejsze ustalenia w tym zakresie. H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 79.

Plan des Projets des Fortification sur la place de Zamość, 1825 r. AGAD, Zb. Kart. 383-2

Zasięgiem obejmuje on miasto w granicach fortyfikacji. Przedstawiono jedynie zabudowę miejską wewnątrz murów (częściowo w formie bloków, częściowo w sposób zindywidualizowany), rozróżniając kolorami, objaśnionymi w legendzie budowle wojskowe, świątynie i budowle należące do wiernych, synagogę z domem kahalnym należące do Żydów, budynek poczty, budynki i działki należące do mieszczan oraz zabudowę części miasta, która została zniszczona podczas wielkiego pożaru w dniu 18 VI 1827 r. Podobnie jak na planie autorstwa ppor. Lindy, wyrysowano sieć komunikacyjną: ulice, place i bramy, które opisano nazwami w języku francuskim³⁹. Nie ulega wątpliwości, że plan nie jest oryginalnym pomiarowym dziełem kartograficznym. Wynika to z zamieszczonej na arkuszu

³⁹ AGAD, KRW, sygn. 231, k. 21; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 271, poz. 51; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 82.

adnotacji o jego zgodności z oryginałem. Była to więc kopia bądź odrys całości lub części innego, oryginalnego opracowania kartograficznego, na który naniesiono podziały własnościowe zabudowy i zasięg szkód wyrządzonych w zabudowie miejskiej podczas pożaru 18 czerwca. Skala planu i jego opis w języku francuskim, wskazują na pracę kartograficzną ppor. Lindy jako oryginał, zgodnie z którym powstał plan z 12 VIII 1827 r. Z całą pewnością autorem planu nie był gen. Hauke, pomimo, że jego nazwisko widnieje na planie⁴⁰. Z adnotacji w lewym górnym rogu arkusza poza ramką planu *Direction du Génie*, Dyrekcja Inżynierów Wojskowych, oraz z nieczytelnego podpisu „kapitana Inżynierów” potwierdzającego zgodność planu z oryginałem wynika, że to opracowanie kartograficzne powstało w kręgu oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych stacjonujących w Zamościu.

W 1828 r. został sporządzony plan części Zamościa usytuowanej wokół Rynku Wodnego. Jest to anonimowe opracowanie kartograficzne bez tytułu, podziałki i legendy, wykonane wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 31,5 x 20,5 cm, zatwierdzone przez płk. Leonarda Jodko-Narkiewicza. Przedmiotem opracowania kartograficznego jest projektowany gmach Urzędu Muncypalnego, który miał być usytuowany w miejscu dawnego klasztoru klarysek. Integralną część tego opracowania stanowi nakładka (arkusz), która umożliwiła porównanie istniejącego stanu zabudowy części miasta wokół Rynku Wodnego z planowaną w tym rejonie inwestycją. Na planie zabudowę przy rynku oraz przy ulicach Ślusarskiej i Ogrodowej przedstawiono blokowo, wyróżniając jedynie klasztor i kościół bazylianów, Nową Bramę Lwowską oraz dawne założenie klasztorne klarysek. Oznaczono też działki przy ulicach Bazylikańskiej i Ogrodowej. Wyrysowano linie regulacyjne sieci ulic w tej części miasta. Na nakładce przedstawiono sieć ulic i usytuowaną wokół nich zabudowę według stanu w 1828 r.⁴¹ Anonimowe opracowanie kartograficzne z 1828 r. jest ostatnim spośród zachowanych planów Zamościa sporządzonych w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej przez konduktorów i oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych.

Równie ważną pozycję w projektach strategicznych obrony Królestwa Polskiego jak Zamość położony na południowo-wschodniej rubieży Królestwa Polskiego, zajmowała twierdza modlińska usytuowana na kierunku północno-zachodnim ewentualnych operacji wojskowych. Pomysł zbudowania twierdzy w rejonie ujścia Narwi do Wisły powstał w okresie wojny francusko-prusko-rosyjskiej 1806–1807. W Poznaniu 1 XII 1806 r. cesarz Napoleon Bonaparte podjął decyzję o budowie tymczasowej twierdzy w Modlinie oraz o ufortyfikowaniu przyczółków na prawym brzegu Wisły w Wyszogrodzie i Pradze oraz na prawym brzegu Narwi w Serocku⁴². Prace projektowe i budowlane na ziemiach polskich

⁴⁰ W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 82. Szef Sztabu Głównego, wice-minister wojny gen. Maurycy Hauke, był w tym przypadku zleceniodawcą opracowania kartograficznego.

⁴¹ AGAD, KKW, sygn. 232, k. 12; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa*, s. 272, poz. 53; W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne Zamostiana*, s. 82.

⁴² O wcześniejszych pomysłach powstania twierdzy w Modlinie i o okolicznościach podjęcia przez Napoleona decyzji w sprawie prac fortyfikacyjnych na ziemiach polskich zob. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 19–30, A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, wyd. 2, Warszawa-Pułtusk 2012, s. 96.

nadzorował szef francuskich służb inżynierskich gen. François de Chasseloup-Laubat. Rola jaką odegrały modlińskie fortyfikacje podczas wojny 1809 r. oraz bliska perspektywa wojny z Rosją spowodowały podjęcie 16 X 1810 r. przez Napoleona decyzji o budowie w Modlinie nowoczesnej twierdzy. Dwuvariantowy projekt rozbudowy twierdzy, który przygotował francuski Komitet Fortyfikacyjny, został przekazany Dyrektorowi Generalnemu Inżynierów Wojskowych armii Księstwa Warszawskiego płk. Malletowi podczas jego pobytu w Paryżu w marcu 1811 r. Mallet z urzędu kierował pracami fortyfikacyjnymi w Modlinie. Budowę zaprojektowanych umocnień nadzorowali por. (od 23 marca kapitan) Klemens Kołaczkowski i por. (od 20 I 1812 r. kapitan) Ignacy Prądyński. Rezultatem robót przeprowadzonych w latach 1811–1812 były umocnienia, dzięki którym twierdza wytrzymała prawie roczne oblężenie wojsk rosyjskich od lutego do grudnia 1813 r.⁴³

Badacz dziejów polskich fortyfikacji Ryszard Henryk Bochenek sądził, że w okresie okupacji rosyjskiej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej twierdza modlińska nie uległa zmianie, a jej dzieła fortyfikacyjne nie zostały przebudowane, a po 1815 r. nie były nawet zbyt starannie konserwowane⁴⁴. Nie znaczy to, że w tym okresie twierdzą nie zajmowano się lub traktowano ją marginalnie. Modlinem interesowały się formacje inżynierskie rosyjskich wojsk okupacyjnych. W tym czasie rosyjscy kartografowie wojskowi, podobnie jak w przypadku fortec zamojskiej⁴⁵ i jasnogórskiej⁴⁶, sporządzili mapę okolic twierdzy modlińskiej. W odróżnieniu od map dwóch pierwszych twierdz, których autorem był kpt Pritvic, w przypadku anonimowego opracowania kartograficznego zatytułowanego *Plan okrestnoŝtej Modlina* sporządzonego w skali około 1:21 000 nie oznaczono na nim fortyfikacji. Na mapie przedstawiono natomiast sytuację dwóch miast sąsiadujących z twierdzą modlińską, Nowego Dworu i Zakroczymia, wyrysowując schematycznie ich zabudowę⁴⁷.

Z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej zachowały się w zbiorach polskich tylko dwie wielkoskalowe mapy forteczne Modlina. Pierwsza z nich zatytułowana *Projet de Fortification de la Place de Modlin* została sporządzona wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 105,5 x 65,5 cm (r. 93,0 x 58,5 cm; r. planu bez legendy 68,0 x 58,5 cm), w skali około 1:4780⁴⁸. Data powstania projektu ufortyfikowania Modlina („15 mai 1818 r.”) została napisana na arkuszu ołówkiem⁴⁹. Na planie brakuje także nazwiska jego autora. Ponieważ w miejscu podpisu znajduje się jedynie napis *Le Colonel*

⁴³ Szerzej o realizacji projektu gen. François de Chasseloup-Laubata, planach budowy nowoczesnej twierdzy oraz pracach nad ich urzeczywistnieniem w latach 1811–1812 zob. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 33–72.

⁴⁴ Tamże, s. 131.

⁴⁵ Plan okrestnoŝtej kresposti Zamoscja 1814 r., Pritvic, AGAD, Zb. Kart. 94-1.

⁴⁶ Plan kreposti Czenstochowy w Georcogstwie Warszawskom, 1814 r., AGAG, Zb. Kart. 57-24.

⁴⁷ AGAD, Zb. Kart. 57-15.

⁴⁸ AGAD, Zb. Kart. 383-3. Ryszard Henryk Bochenek, który dokonał niezwykle szczegółowej i kompetentnej analizy tego planu podał, że został on sporządzony w skali 1:4450. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 136. Sądzę, że to wyliczenie jest nieścisłe.

⁴⁹ Jest to prawdopodobna data powstania planu. Inaczej jego datę roczną odczytał Bochenek, pisząc, że powstał on 15 V 1816 r., R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 136. Błędne odczytanie daty prawdopodobnie było wynikiem niewyraźnego obecnie jej napisu.

Projet de Fortification de la Place de Modlin, 1818 r. AGAD, Zb. Kart. 383-3

Directeur du Genie (pułkownik dyrektor Inżynierów Wojskowych). W napisie tym wyraz *Colonel* (pułkownik) został przekreślony ołówkiem i tymże poprawiony pod spodem na *Général de Brigade* (generał brygady), co może sugerować, że autorem planu był Mallet. Najprawdopodobniej *Projet de Fortification de la Place de Modlin* był dziełem zbiorowym grupy oficerów kierowanej przez dowódcę Korpusu Inżynierów Wojskowych (ryc. 6)⁵⁰.

Na planie twierdzy modlińskiej z 1818 r. naniesiono istniejącą zabudowę forteczną i wyrysowano projektowane fortyfikacje, które miały zostać wzniesione w ramach przebudowy. Ukazano twierdzę właściwą na wysokiej skarpie na prawym brzegu Narwi i Wisły, ufortyfikowane przedmoście nowodworskie w widłach Narwi i Wisły, ufortyfikowane przedmoście kazuńskie na lewym brzegu Wisły i fortyfikacje Wyspy Szwedzkiej. Wewnątrz głównego obwarowania twierdzy wyrysowano koszary obronne, tworzące zamknięty dziesięciobok. Wykreślono sieć hydrograficzną (rzeki Wisłę i Narew, rowy forteczne oraz tamy) i komunikacyjną

⁵⁰ Wątpliwości budzi napis: *Le Colonel Directeur du Genie*. Mallet nominację na stopień generała brygady otrzymał w listopadzie 1815 r., a więc nawet gdybyśmy przyjęli datę powstania planu proponowaną przez Bochenka, to i tak – jak sądzę – dużo wcześniej niż 12 V 1816 r. wszyscy w otoczeniu dowódcy Korpusu Inżynierów Wojskowych wiedzieli o jego generalskiej nominacji, S. Herbst, E. Kozłowski, *Mallet*, s. 380. Dlatego napis *Le Colonel Directeur du Genie* może także sugerować, że autorem mógł być nie podpisany nazwiskiem pułkownik Dyrekcji Korpusu Inżynierów Wojskowych. Nasuwa się pytanie, dlaczego chciano przypisać autorstwo planu Malletowi? a może zmiany tej dokonał osobiście dowódca korpusu?, H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 79–80.

(place, ulice i drogi fortecy oraz trzy mosty). W obszernej legendzie umieszczonej w prawej części arkusza objaśniono znaki liczbowe i literowe, którymi na planie opisano istniejące i projektowane dzieła forteczne⁵¹.

Plan przebudowy twierdzy Modlin z 1818 r. jest w zasadzie projektem nowej twierdzy bez zmiany jej usytuowania. Dzieło to pokazuje wysoki kunszt oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych jako fortyfikatorów, którzy potrafili opracować znakomity projekt klasycznej twierdzy usytuowanej w trudnych warunkach topograficzno-hydrograficznych Modlina, a jednocześnie ich duże umiejętności kartograficzne pozwalające im wyrysować niezwykle szczegółowy i dokładny plan forteczny. Projekt twierdzy modlińskiej z 1818 r. autorstwa inżynierów wojskowych armii Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, mimo że nie został zrealizowany, odegrał jednak, jak nie bez racji stwierdził R.H. Bochenek, „inspirującą rolę przy planowaniu przez fortyfikatorów rosyjskich przebudowy twierdzy Modlin, dokonanej w latach 1832–1841”⁵².

Nie udało się ustalić dokładnej daty powstania niezachowanego *Planu Twierdzy Modlina* autorstwa kpt. Jana Fedorowicza (Fiedorowicza), od 1821 r. oficera Korpusu Inżynierów Wojskowych, później ppłk. artylerii. Dzieło to zostało sporządzone najprawdopodobniej w latach 1821–1822. Zachowała się jedynie jego kopia, którą w 1822 r. wykonał konduktor (później ppor.) Korpusu Inżynierów Piotr Sokolnicki wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 73,5 x 62,0 cm (r. 65,0 x 52,0 cm) w skali około 1:6400. Na kopii autorstwa Sokolnickiego planu twierdzy modlińskiej Fedorowicza naniesiono istniejącą wówczas zabudowę forteczną. Przedstawiono twierdzę właściwą, ufortyfikowane przedmoście nowodworskie w widłach Narwi i Wisły, ufortyfikowane przedmoście kazuńskie na lewym brzegu Wisły i zabudowania na Wyspie Szwedzkiej. Wewnątrz głównego obwarowania twierdzy wyrysowano istniejącą zabudowę forteczno-koszarową. Wykreślono sieć hydrograficzną (rzeki Wisłę i Narew oraz rowy), sieć komunikacyjną twierdzy, drogi i mosty oraz sieć komunikacyjną Nowego Dworu (ulice i place). Oznaczono tereny zadrzewione oraz ogrody na terenie twierdzy i w Nowym Dworze. Na planie wyrysowano jedyne dzieło fortyfikacyjne zbudowane w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, najprawdopodobniej wzniesione między 1818 a 1822 r., którym było dodatkowe obwarowanie, usytuowane przed prawym frontem bastionowym korony „Modlin”, zaznaczonej i opisanej nazwą (Couronne de Modlin) na projekcie z 1818 r. (ryc. 7)⁵³.

Okres działalności Korpusu Inżynierów Wojskowych zamyka udział tej formacji w wojnie polsko-rosyjskiej 1830–1831. Niejasne było postępowanie dowódcy tej formacji gen. Malleta, który po wybuchu powstania uciekł z Warszawy razem z wojskami księcia Konstantego, a następnie z własnego wyboru, 4 XII 1830 r. w Puławach dał się aresztować ppłk. Franciszkowi Piętce. Odesłany

⁵¹ Szczegółowej analizie projektu przebudowy twierdzy Modlin, przedstawionego na planie z 1818 r., dokonał R.H. Bochenek ukazując obraz projektowanych zmian w zabudowie fortecznej. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 139, 141–142, 144.

⁵² Tamże, s. 146.

⁵³ AGAD, Zb. Kart. 383-4; H. Bartoszewicz, *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych*, s. 80; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza*, s. 97; R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 150.

Plan Twierdzy Modlina, 1822 r. AGAD, Zb. Kart. 383-4

do Warszawy, szybko pozyskał względy dyktatora powstania listopadowego, gen. Józefa Chłopcickiego i 9 grudnia powrócił na swoje dawne stanowisko szefa Korpusu Inżynierów, a 16 grudnia został mianowany kwatermistrzem generalnym, wszedł do Rady Wojennej i przewodniczył Komitetowi Artylerii i Inżynierii. Mallet nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Ponoś on odpowiedzialność za wybór niewłaściwej koncepcji prac fortyfikacyjnych Warszawy. Kolejno odrzucał projekty pułkowników Wojciecha Chrzanowskiego, Ignacego Prądzyńskiego i Klemensa Kołaczekowskiego. Ponadto nie zadbał o dostateczne wyposażenie kartograficzne wojska⁵⁴.

Mianowany 26 II 1831 r. naczelnym wodzem powstania gen. dyw. Jan Zygmunt Skrzynecki odwołał Malleta z zajmowanych stanowisk, pozostawiając mu jedynie funkcje tytularne. Na komendanta inżynierów armii czynnej wyznaczył Kołaczekowskiego, który dał się poznać jako znakomity organizator, kiedy podczas

⁵⁴ H. Bartoszewicz, *Gotuj się do wojny. Udział inżynierów i kartografów armii Królestwa Polskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1830–1831* [w:] H. Bartoszewicz, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich XVII–XX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 42–44.

ucieczki Malleta pełnił obowiązki dowódcy Korpusu Inżynierów. W pierwszych dniach grudnia 1830 r. Kołaczkowski przygotował środki do obrony Warszawy, Pragi i Modlina. Kierownictwo robót inżynierskich powierzył młodym zdolnym oficerom. Komendantem inżynierów Modlina mianował kpt. Augusta Szultza, a kierownictwo prac na przedmieściu Pragi powierzył kpt. Janowi Pawłowi Lelwelowi. Prace fortyfikacyjne w Modlinie były prowadzone głównie od 6 lutego do 31 VIII 1831 r. pod kierownictwem ppłk. Szulca, który w tym czasie był dwukrotnie awansowany za przygotowanie twierdzy do obrony. Jednak fortyfikacyjne przygotowanie Modlina do obrony realizowano również w końcowym etapie wojny polsko-rosyjskiej, a nawet podczas oblężenia twierdzy 25 IX – 8 X 1831 r.⁵⁵ Twierdza zamojska była w tym czasie w dużo lepszym stanie aniżeli modlińska. W Zamościu 16 XII 1830 r. podkomendantem został ppłk Ignacy Prądzyński. Pod jego dowództwem dokonano naprawy wałów i rozpoczęto budowę palisad w rowach i drogach ukrytych. Podkomendant twierdzy podczas pobytu w Zamościu dokonał także korekt w planach Malleta, co umożliwiło szybszą realizację prac, a ponadto zaplanował i rozpoczął budowę blokhauzów wzmacniających palisady. Prądzyński 25 lub 26 I 1831 r. na rozkaz mianowanego naczelnym wodzem gen. Michała Gedeona Radziwiłła, powrócił do Warszawy, a komendantem twierdzy zamojskiej mianowano płk. Jana Krysińskiego. Pracami fortyfikacyjnymi w Zamościu, które ukończono w kwietniu 1831 r., kierował oficer Korpusu Inżynierów Wojskowych kpt. Ludwik Szkaradowski⁵⁶.

Podczas wojny polsko-rosyjskiej nie prowadzono żadnych większych prac pomiarowych i kartograficznych w twierdzach zamojskiej i modlińskiej. Nie powstały w tym czasie również nowe projekty ich modernizacji. W trakcie prac fortyfikacyjnych przygotowujących twierdze do obrony najprawdopodobniej nie sporządzano nowych planów, a raczej wykorzystywano te, które powstały wcześniej, ewentualnie nanosząc na nich projektowane dzieła. Prawdopodobnie wykonywano tylko szkice podręczne do prowadzonych prac. Jeśli podczas wojny polsko-rosyjskiej konstruktorzy i oficerowie Korpusu Inżynierów Wojskowych wykonali plany forteczne, co wydaje się mało prawdopodobne, nie zachowały się one w zbiorach polskich.

Obecnie nie sposób ustalić dokładnej liczby kartograficznych opracowań fortecznych sporządzonych w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej przez oficerów i konstruktorów Korpusu Inżynierów Wojskowych. Nie jesteśmy także pewni czy wiemy ile spośród nich zachowało się do dzisiaj. Wśród kartografików przechowywanych w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych dominują plany twierdzy zamojskiej. Jest ich szesnaście. Wydaje się mało prawdopodobne, by dwa zachowane plany twierdzy modlińskiej są jedynymi pracami kartograficznymi ukazującymi jej fortyfikacje, jakie sporządzili konstruktorzy i oficerowie korpusu w latach 1815–1831. Większość spośród 18 zachowanych fortecznych prac kartograficznych, to plany ogólne obejmujące twierdze w granicach fortyfikacji lub twierdze wraz z ich przedpołem. Tylko cztery z nich, dotyczą Zamościa, są planami części twierdzy. Plany forteczne były wówczas najczęściej sporządzane w związku z projektami rozbudowy i modernizacji twierdz.

⁵⁵ R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, s. 152–154.

⁵⁶ M. Ochman, *Polski korpus*, s. 341–342, 517.

Zachowane kartografika powstawały w związku z budową nowo powstających dzieł fortecznych. Niektóre z nich były przedstawieniem obrazu kartograficznego twierdzy według stanu na czas ich sporządzenia, na których nanoszono zrealizowane bądź projektowane inwestycje budowlane lub komunikacyjne.

Badaczom dziejów Korpusu Inżynierów Wojskowych wiele problemów nastęcza kwestia ustalania autorstwa ich prac kartograficznych, które nie zostały podpisane przez ich wykonawców. Nie zawsze umieszczone na planie nazwisko należy do autora. Często jest to podpis osoby akceptującej wykonaną pracę, czasami zlecającej jej wykonanie lub osoby, pod której kierunkiem praca powstała. Zdarza się, że nazwisko znajdujące się na planie jest niesłusznie traktowane jako należące do jego autora. W przypadku opracowań kartograficznych Korpusu Inżynierów Wojskowych najczęściej problemów sprawia umieszczony na nich podpis dowódcy tej formacji. Czasami obok nazwiska Malleta, który także podpisywał się Malletski, umieszczono na planie dopisek, że generał zaakceptował dzieło. Natomiast tam, gdzie występuje tylko jego nazwisko, w zasadzie powinniśmy przyjmować, że był autorem tego opracowania kartograficznego. Jednak w przypadku Malleta nie jest to takie oczywiste. Po pierwsze, niektórzy spośród jemu współczesnych, między innymi gen. Ignacy Prądzyński z Korpusu Inżynierów Wojskowych i Kwatermistrzostwa Generalnego twierdził, że dowódca korpusu był miernym kartografem. Prądzyński nie tylko pisał w swych pamiętnikach, że u Malleta „głowa była mało logiczna w inżynierskich pomysłach”⁵⁷, ale także zarzucał mu przywłaszczanie cudzych planów i ich fałszowanie poprzez umieszczanie na nich swojego podpisu, po uprzednim usunięciu podpisu faktycznego autora⁵⁸. O niezbyt wysokich kwalifikacjach Malleta w sporządzaniu planów fortecznych świadczą jego wcześniejsze opracowania kartograficzne, których autorstwa nie można kwestionować, między innymi wykonany w 1811 r. projekt fortyfikacji praskiej⁵⁹.

Zachowane forteczne prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych są, obok planów Warszawy, map wojskowych manewrów i map hydrograficznych, ważną częścią spuścizny kartograficznej tej formacji wojskowej z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Stanowią one ważne źródło do badań nad dziejami twierdz w Zamościu i Modlinie. W przypadku twierdzy zamojskiej pokazują skalę projektowanych prac modernizacyjnych i kolejne etapy ich realizacji. Niezwykle cenne są plany z lipca 1822 r. (ukazujący twierdzę i jej poszerzone przedpole wraz z projektowanymi na jego terenie osadami) i z grudnia 1825 r., na którym obiekty forteczne wyrysowano z niezwykłą pieczołowitością. Oba opracowania zostały wykonane z dużą dokładnością i szczegółowością. Wyjątkowy jest plan Zamościa z 1824 r. autorstwa Lelewela ukazujący twierdzę w otoczeniu 30 widoków jej ważniejszych obiektów fortecznych. Te wielobarwne ilustracje pozwalają poznać wygląd budowli twierdzy zamojskiej w połowie lat 20. XIX w. Na szczególną uwagę zasługuje sporządzony w 1818 r. projekt

⁵⁷ *Pamiętniki generała Prądzyńskiego*, oprac. B. Gembarzewski, t. 1, Kraków 1909, s. 270–271.

⁵⁸ Tamże, s. 102; H. Bartoszewicz, *Spór o autorstwo planów Kanału Augustowskiego. Prądzyński czy Mallet?*, s. 36.

⁵⁹ Plan de la tête de pont de Praga, 1811 r., AGAD, Zb. Kart. 548-24; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny Pragi XVIII-XIX wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 25, 2012, s. 32.

twierdzy modlińskiej, który pokazuje wysokie umiejętności oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych jako fortyfikatorów. Wszystkie zachowane prace forteczne konduktorów i oficerów korpusu stanowią świadectwo znakomitego kunsztu kartograficznego ich autorów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 590.

Komisja Rządowa Wojny, sygn. 216–217, 231–232.

Zbiór Kartograficzny 7-5; 10-4; 57-15; 57-23, ark. 1–2; 57-24; 77-5, ark. 1–9; 92-5, ark. 1–9; 94-1; 94-2; 383-1; 383-2; 383-3; 383-4; 548-24.

Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, neg. nr 47803.

Pamiętniki generała Prądzyńskiego, oprac. B. Gembarzewski, t. 1, Kraków 1909.

Opracowania

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, wyd. 2, Warszawa–Pułtusk 2012.

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Plany Ogólne Warszawy 1809–1916. Katalog*, Warszawa 1997.

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Plany ogólne Warszawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych (1809–1915)*, „Archeion”, t. 94, 1995, s. 52–75.

Bartoszewicz H., *Korpus Inżynierów Wojskowych 1815–1831* [w:] H. Bartoszewicz, P.E. Wespiański, 1825. *Korpus Inżynierów Wojskowych. Plan Warszawy. Plan Miasta Stołecznego Warszawy Wymierzony przez Officerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże roku 1822*, Warszawa 2017, s. 231–243.

Bartoszewicz H., *Obraz kartograficzny Pragi XVIII–XIX wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 25, 2012, s. 27–41.

Bartoszewicz H., *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Koronnych i ich autorzy. Stan zachowania kartografików* [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 23: *Mapa w służbie odrodzonej Polski*, red. B. Konopska, P.E. Wespiański, Warszawa 2020, s. 43–68.

Bartoszewicz H., *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych w latach 1815–1830* [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 10: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Warszawa 2000, s. 71–84.

Bartoszewicz H., *Spór o autorstwo planów Kanału Augustowskiego. Prądzyński czy Mallet?* [w:] H. Bartoszewicz, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich XVII–XX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 35–39.

Bochenek R.H., *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003.

Herbst S., Kozłowski E., *Mallet (Malletski de Granville) Jan Chrzyciel h. Bastin (1777–1846)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 379–381.

Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.

- Ochman M., *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807–1831*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020.
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921.
- Pawłowska A., *Plany i mapy Zamościa w XVII–XX wieku [w:] Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1980, s. 243–278.
- Przegen W., Żygawski J., *Kartograficzne Zamostiana*, Kraków–Zamość 2018.
- Sawa B., *Inżynierowie wojskowi w pierwszej połowie XIX wieku w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 3–4, 2000, s. 100–104.
- Sowa J., *Brześć nad Bugiem. Dzieje miasta i twierdzy*, Biała Podlaska 1997.
- Śladkowski W., *Zamość pod znakiem Marsa [w:] Czterysta lat Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 117–128.
- Żygawski J., Sirko M., *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38, 2006, nr 3, s. 233–245.

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są zachowane opracowania kartograficzne twierdz w Zamościu i Modlinie sporządzone przez konduktorów i oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Korpus dowodzony przez gen. bryg. Jana Chrzyciela Malleta był jedną z dwóch formacji wojska polskiego, obok Kwaternistrzostwa Generalnego powołanego w ramach Sztabu Głównego, które w latach 1815–1831 zajmowały się pracami pomiarowymi i kartograficznymi. Najistotniejszym obszarem jego działalności było projektowanie, budowa, utrzymanie w dobrym stanie technicznym i nadzorowanie obiektów wojskowych, przede wszystkim twierdz i mniejszych umocnień obronnych. Zachowane kartografika twierdz zamojskiej i modlińskiej są obrazem kartograficznym twierdz według stanu na czas sporządzenia planów, na których nanoszono zrealizowane, bądź dopiero projektowane, inwestycje budowlane lub komunikacyjne. Obok planów Warszawy, map wojskowych manewrów i map hydrograficznych są one ważną częścią spuścizny kartograficznej Korpusu Inżynierów Wojskowych. Plany forteczne twierdzy zamojskiej i modlińskiej zostały wykonane z dużą dokładnością i szczegółowością.

Cartographic documentation of fortresses by the Corps of Military Engineers 1815–1831

Summary

This paper discusses the extant cartographic studies of the fortresses at Zamość and Modlin drawn up by officers of the Corps of Military Engineers in Kingdom of Poland's constitutional period. The Corps, under the command of Brigadier-General Jean-Baptiste Mallet de Grandville, alongside the General Quartermaster Corps established within the General Staff, was one of the two subdivisions of the Polish Army which in the years 1815–1831 dealt with surveying and cartographic work. Its most important area of activity was the design, construction, maintenance, and supervision of military facilities, above all fortresses and smaller defensive fortifications. Preserved cartographic records of Zamość and Modlin fortresses are a cartographic image of the fortresses at the time when the plans were drawn up, on which the completed, or yet to be designed, construction or communication investments were plotted. Alongside the plans of Warsaw, military manoeuvre maps and hydrographic maps, these form an important part

of the cartographic legacy of the Corps of Military Engineers. Plans of Zamość and Modlin fortresses were drawn with great accuracy and detail.

Słowa kluczowe: Korpus Inżynierów Wojskowych, twierdze, Zamość, Modlin, plany forteczne

Keywords: Corps of Military Engineers, fortresses, Zamość, Modlin, fortress plans

Rafał Jankowski

<https://orcid.org/0000-0001-7634-9565>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

ARCHIWUM DÓBR JAGODNE

W artykule podjęto próbę opisania losów archiwum średnio zamożnej szlachty z terenów dawnej Rzeczypospolitej. Losy te zostaną przedstawione na przykładzie archiwum szlacheckiego dóbr Jagodne. Celem nie jest dokładny opis zawartości archiwum, ale uświadomienie historykom, że ciągle jeszcze zachowało się wiele dokumentów rękopiśmiennych, w tym całe archiwa szlacheckie, które wciąż oczekują na swych badaczy. Jest wiele archiwów, które literatura przedmiotu uważa za utracone, podczas gdy odnajdują się one po latach. Niekiedy więc aktualności nabiera cytata z *Mistrza i Małgorzaty* Michaiła Bułhakowa mówiący o tym, że „rękopisy nie płoną”.

Dokumenty w archiwach szlacheckich nie były brakowane, nawet te z jednoznaczną adnotacją dziewiętnastowiecznego archiwisty pod regestem fascykułowym: „niepotrzebny” w Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów linii czabisko-szyłeńskiej. Zachowane dla potomnych zostały w tym archiwum dokumenty zarówno odnoszące się do rodzin spokrewnionych (Bugieniów, Dowgiałłów, Masalskich, Naruszewiczów, Orwidów, Pacewiczów, Stadnickich-Koledów, Syruciów, Szwykowskich, Tołłoczaków, Ukolskich), jak i związane z samymi Piłsudskimi herbu Kościesza¹. Archiwum ocalała pasja kolekcjonerska prawnika Stefana Dominika Piłsudskiego (1870–1944), krewnego Marszałka, choć wywodzącego się z innej linii. Zbiory te były początkowo gromadzone w majątku w Czabiszkach w dawnym województwie wileńskim oraz w majątku Szyłełe na Żmudzi². Z czasem historyczny zasób wymienionych archiwów włączono do

¹ Zob. dokumenty z lat 1550–1741, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów (dalej: AP-G), sygn. dz. XIII, nr LVI.C., s. 2 in. i tamże, sygn. dz. I, nr A, s. 11 in. (dokument z 2 X 1802 r.).

² R. Piłsudski, *Kronika rodu Piłsudskich*, London 1988, s. 5: „to obszerne archiwum dokumentów rodzinnych (obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie), które udało się Stefanowi Piłsudskiemu zabezpieczyć, zanim dwa główne majątki rodowe z jego linii – Szyłełe i Czabiszki – gdzie były one przechowywane, przeszły w obce ręce”. Do 1945 r. archiwum w rękach rodziny, następnie w AGAD. W 1964 r. AGAD zakupiło kolejny fragment,

materiałów zbieranych z myślą o napisaniu sagi rodu Piłsudskich przez Stefana Dominika Piłsudskiego, którą ostatecznie przygotował do druku i wydał jego syn Rowmund (1903–1988) w Londynie w 1988 r.³

Taką skarbnicą ocalonych od zagłady i zapomnienia materiałów archiwalnych składowanych w dawnych dworach szlacheckich jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie zbiór „Akta osób i rodzin”, liczący aktualnie 734 jednostki archiwalne pozyskane drogą kupna lub darowizny⁴. W niedawno przedstawionej ofercie zakupu znalazła się spuścizna archiwalna po dwóch rodzinach szlacheckich osiadłych w dawnym województwie, a później guberni witebskiej: Wodzianickich herbu Jastrzębiec oraz spokrewnionej z nimi rodziny Kossow vel Kossów⁵. Obecny kształt archiwum to zawdzięcza Janowi Wodzianickiemu, inżynierowi działającemu dawniej na terenie Rosji, zmarłemu 2 I 1939 r. w Warszawie. W jego wiele mówiącej dyspozycji dotyczącej losu zgromadzonego archiwum, wydanej w Warszawie 23 IX 1935 r. znalazły się następujące polecenia:

Proszę raz na zawsze pamiętać: planów i żadnych dokumentów nikomu nie wydawać; można tylko wydać odpis lub fotografię z dokumentu lub planu. Nie wiadomo co nas czeka: bolszewików mogą wyrzucić, a wówczas musimy mieć dokumenty na prawa władania majątkami⁶.

W dalszej części autor dyspozycji zdecydowanie faworyzuje męskich członków rodziny jako dziedziców archiwum. Jednocześnie podkreśla wagę i znaczenie archiwaliów zgromadzonych przez rodzinę Wodzianickich. Kończy swoje wywody proroczym stwierdzeniem, że archiwum może trafić do zbiorów publicznych, gdy cała męska linia rodu wymrze:

Papiery i wszystkie dokumenty rodzinne dostaje Staś z tem aby nigdy nie dostały się do rąk kobiecych. Gdyby zaś nie żył i nie miał syna, to papiery rodzinne dostaje Witek. Gdyby i z Witkiem było to samo, to papiery rodzinne dostaje brat mój, gdyż ma on syna. Myśl ta, aby dokumenty rodzinne nigdy nie poszły do obcej rodziny. Gdyby jednak cała męska linia wymarła, należy dokumenty oddać do Archiwum Państwowego. Gdybym nie miał tych dokumentów, nigdy nam by się nie udało wyjechać z Rosji⁷.

J. Zawadzki, L. Lesiński, *Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, 1500–1944* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 677–678.

³ R. Piłsudski, *Kronika rodu Piłsudskich*, passim; „Nowsze materiały do monografii rodziny Giniatowiczów Piłsudskich”, t. 1–3, głównie wycinki prasowe i wypisy z monografii, AGAD, AP-G, sygn. dz. XIV, nr LIX–LXI.

⁴ J. Zawadzki, T. Zielińska, *Nabytki Oddziału III, 1401–1994* [w:] *Informator*, s. 708–710. AGAD, Akta osób i rodzin, nr 1–734 (dokumenty z lat [1372] 1421–2005). O gromadzeniu przez archiwa historyczne dokumentacji wytworzonej przez osoby prywatne, zob. W. Chorażyczewski, *Zachęta do archiwistyki*, Toruń 2022, s. 218–219.

⁵ Zob. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 5, Lipsk 1840, s. 288.

⁶ Tekst w źródle podkreślony na czerwono. Oferta zakupu, AGAD, Registratura, znak: OD5.512.9.2022 i OD2.512.1.2023. Z materiałów tych utworzono w AGAD zespół nr 560, Archiwum Wodzianickich, akta niesygnowane.

⁷ AGAD, Archiwum Wodzianickich, akta niesygnowane. Tekst w źródle podkreślony na czerwono. Dalej następuje obszerny opis archiwaliów w dwóch pakach. „W każdej z pak jak w 1^{ej} tak i w 2^{ej} jest wykaz zawartych w nich dokumentów i tak że orientować się i znaleźć

Dziewiętnastowieczne kolekcjonerstwo w mniejszym lub większym stopniu wiąże się z losami mniejszych archiwów szlacheckich. Zasób wielu z nich, czasem w całości lub we fragmentach, zaczął przenikać do zbiorów publicznych. Nasilająca się po powstaniu styczniowym pauperyzacja dawnej szlachty sprzyjała pojawieniu się archiwaliów na rynku antykwarycznym. Dwudziestowieczne wojny światowe i reformy rolne tylko spotęgowały te zjawiska. Przypadki systemowego brakowania w archiwach szlacheckich są sporadyczne. Wydaje się, że standardem było podejście siedemnastowiecznego archiwisty radziwiłłowskiego: „Listy niektóre dawne [...] acz mało potrzebne, jednak je schować się godzi do czasów przyszłych”⁸.

Straty w zasobie drobnych archiwów szlacheckich wiązały się głównie z przemieszczaniem archiwaliów z miejsca na miejsce, ukrywaniem w okresie zagrożenia lub nieodpowiednim przechowywaniem, szeroko rozumianymi działaniami wojennymi i licznymi pożarami, w większości drewnianych siedzib szlacheckich, w których były zlokalizowane archiwa.

Poniżej przedstawione zostaną losy dokumentów z archiwum szlacheckiego w Jagodnem w świetle wspomnień Teresy (1892–1978)⁹ i pośrednio Władysława (1886–1980) Tatarkiewiczów. Teresa Tatarkiewicz kilkakrotnie wzmiankowała w nich o bezpowrotnych stratach rękopisów rodzinnych przechowywanych w archiwach w Jagodnem i Radoryżu¹⁰. W toku naszych rozważań udowodnimy, że wbrew zapiskom Tatarkiewiczów całkiem sporo dokumentów z archiwum dóbr w Jagodnem ocalało i jest dzisiaj przechowywana w AGAD.

Przykładów wzmianek o archiwach w literaturze pamiętnikarsko-wspomnieniowej jest wiele. Aby nie być gołosłownym, wspomnę o jednym z głośniejszych. W 1904 r. w Małoszycach w powiecie opatowskim urodził się Witold Gombrowicz (1904–1969). Znajdował się tam modrzewiowy dworek należący do rodziny pisarza. Przed II wojną światową został kupiony przez gospodarzy z Krzczonowic. Budynek rozebrano, a pochodzący z niego materiał użyto do budowy szkoły w Krzczonowicach¹¹. Witold Gombrowicz w swojej twórczości

każden dokument bardzo łatwo. Należy te dokumenty trzymać we wzorowym porządku jak było u śp. Mamy i u mnie”.

⁸ Zob. AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział XXVII, sygn. 5, s. 71.

⁹ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, Poznań 2011, s. 14: „Pragnęłabym napisać o wszystkim, co dotyczy mojej rodziny, i oddać atmosferę, w której moje pokolenie wzrastało”. Na s. 13 wspomina też o próbach pisania: „Moja matka [Teresa Ksawera Potworowska z Szydłowskich (1865–1948) – R.J.] spisywała swe wspomnienia już w dwudziestoleciu, kreśląc obyczajne wiejskie, życie towarzyskie w Warszawie, stosunki rodzinne w końcu XIX wieku i początku XX, które już wtedy, po pierwszej wojnie światowej, bardzo się zmieniły. Niestety, wszystko to [przypadło – R.J.]. [...] W latach 1944–1948, czując zapewne zbliżanie się końca epoki i będąc jednym z paru pozostałych przy życiu świadków swojej młodości, zaczęła spisywać to, co pamiętała o swej rodzinie, o swym dzieciństwie i młodych latach. Zdażyła napisać tylko do roku 1883. Notatki te znalazłam i przepisałam już po napisaniu początku moich wspomnień o rodzinie. Kilkakrotnie więc wspomnienia nasze się spotykają i obie powtarzamy to samo o rodzinie i wypadkach z XIX wieku. Moje naturalnie są tylko powtórzeniem tego, co słyszałam z ust mojej matki lub ciotki Hanki Zalewskiej” (z Szydłowskich, 1862–1931).

¹⁰ Tamże, s. 13–14 i 30. Dołączona na końcu tego wydania wspomnień genealogia rodziny Szydłowskich i Szamotów nie do końca pokrywa się z informacjami ze źródeł rękopiśmiennych.

¹¹ b.a., *Małoszyce 3* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s. 78; <http://>

literackiej niejednokrotnie, głównie w *Dziennikach*, wspominał archiwum rodzinne. Z zapisek tych wynika, że nie tylko wiedział o jego istnieniu (notabene było składowane pod łóżkiem, w którym sypiał w młodości), dobrze też znał jego zawartość, co kilkakrotnie udowodnił w swojej twórczości: „Pierwszym utworem, jaki napisałem w wielu lat osiemnastu, była historia mojej rodziny, opracowana na podstawie naszych papierów, które obejmowały lat czterysta dostatniego życia na Żmudzi”¹².

„Archivum Rodzinne Szymkowiczów-Gombrowiczów”, bo taką miało oficjalną nazwę, widniejącą na zachowanych oryginalnych drukowanych obwolutach do poszczególnych plików, składało się z około 1000 dokumentów z lat 1541–1886. Były to głównie wypisy z ksiąg sądów szlacheckich oraz kopie dokumentów związanych z rodziną Gombrowiczów wydobyte z Biblioteki Krasieńskich w Warszawie i Archiwum Nieświeskiego¹³. Na obwolutach zachowały się oryginalne zapiski i uwagi sławnego pisarza. Obecnie to archiwalne dziedzictwo rodu Gombrowiczów znajduje się w AGAD¹⁴. Niestety z uwagi na bardzo zły stan zachowania nie jest udostępniany badaczom.

Wszelkie wzmianki o archiwach szlacheckich zawarte w literaturze pamiętnikarsko-wspomnieniowej są tym cenniejsze, że – jak niemal sto lat temu pisał Adam Stebelski – niegdyś bogate archiwa szlacheckie z byłego województwa sandomierskiego uległy zniszczeniu w czasie licznych wojen i wypadków związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej¹⁵. Z pewnością II wojna światowa i ponowna reforma rolna pogłębiła straty w zasobie akt podworskich z tego województwa.

Wieś Jagodne (na zachód od Okrzei) położona jest około 40 kilometrów od Łukowa, blisko miasteczka Żelechów w dawnym województwie sandomierskim w ziemi stężyckiej. Wieś była znana już w XVI w. Początkowo należała do dóbr okrzejskich¹⁶. Z czasem na wschód od tej wsi powstał folwark zwany Dwór Jagodne (Dworzec, Nadworzec), z którego wyodrębniły się dobra Jagodne. W skład dóbr wchodził folwark Jagodne, wieś Jagodne, wieś Gęsia Wólka z początku

www.polskaniezwykla.pl/web/place/18776,maloszyce-obelisk-ku-czci-witolda-gombrowicza.html [dostęp: 2022-02-22].

¹² Zob. W. Gombrowicz, *Dziela*, t. 9: *Dzienniki 1961–1966*, red. J. Błoński, Kraków–Wrocław 1986, s. 14.

¹³ Tamże, s. 214–215.

¹⁴ AGAD, Archiwum Gombrowiczów (zespół nr 490), sygn. 1–3. 31 X 1979 r. zostało kupione od Teresy Gombrowicz z Radomia. Archiwum rodzinne Gombrowiczów h. Kościeszka zawiera wypisy z ksiąg sądowych pow. upickiego oraz kontrakty i inne materiały o charakterze prawno-majątkowym (0,35 mb. akt), tamże, Księga Nabytków AGAD, t. 4 (1970–1982), s. 266–267 (nr 1077). Przekazane do Oddziału I AGAD 2 I 1980 r., tamże, Archiwum Zakładowe AGAD, nr 145/1 cz. 2 (Księga Nabytków Oddziału III, t. 2), k. 118 (nr 570).

¹⁵ Zarys dziejów archiwów szlacheckich dawnego woj. sandomierskiego (części południowej), w większości już nie istniejących, zob. A. Stebelski, *O archiwach województwa kieleckiego w ogóle i archiwum kurozweckim w szczególności* [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 373–378.

¹⁶ Zob. sumariusz dokumentów kasztelana połanieckiego Antoniego Cieciszowskiego (ok. 1720–1792) z 24 VIII 1791 r. sporządzony w związku z procesem granicznym z sąsiadem; dokumenty z lat 1523–1642, AGAD, Akta dóbr Jagodne (dalej: AdJ), sygn. 31 (w całym zespole sygn. tymczasowe, brak paginacji).

XVI w., wieś Gózd z XV w., wieś Sokola z XVI w.¹⁷, folwark Dworzec, wieś Grabów Okrzejski z XVI w.¹⁸, wieś Zawodnik z XVI w., Łąki na wsi Mściskach nad Wieprzem, folwark Radoryziec (vel Radoryż), wieś Radoryziec-Cisownik, wieś Wólka Radoryska, wieś Ostrów Wielki, wieś Grań. Według Klemensa Kurzypa dobra Jagodne dzielone były na: (1) dobra Jagodne vel Sosnówka, oprócz tej wsi obejmujące jeszcze wsie Gęsia Wólka, Gózd, Sokole i Kokoszki czyli Sokole czynszową oraz (2) dobra Folwark Dworzec albo Nadworze, obejmujące ponadto wsie Grabów, Zawodnik, Bramkę (z XVI w.), Mściską Łakę oraz folwark Zawodnik i Mściska Strojańszczyne¹⁹.

Dobra Jagodne nie były sprzedawane, tylko wielokrotnie dziedziczone po kądzieli. Początki zespołu dworskiego w Jagodnem sięgają XVI–XVII w., kiedy znajdował się tam folwark należący do kompleksu dóbr Kłoczew nad rzeką Okrzejką, będących w posiadaniu rodziny Samborzeckich herbu Rawicz²⁰. Następnie należały do senatorskiej rodziny Parysów herbu Prawdzic. Od nich, jeszcze w tym samym stuleciu, przeszły do Leśniowolskich herbu Roch II. Anna Leśniowska wniosła dobra Jagodne do rodziny Rostworowskich herbu Nałęcz, poślubiając Wawrzyńca (Laurentego), chorążego kaliskiego²¹. Była córką Prokopa Leśniowskiego (1588–1653), wojewody podlaskiego i Katarzyny z Parysów. Gdy ich córka Katarzyna Rostworowska poślubiła Kazimierza Cieciszowskiego, starostę mielnickiego, dobra Jagodne przeszło do rodziny Cieciszowskich vel Cieciszewskich herbu Kolumny. Pierwszą żoną starosty była Marianna (vel Anna) Pili-chowska, wdowa po Lambercie Grothcie, pisarzu ziemi drohickiej. Wśród właścicieli dóbr Jagodne w 2. połowie XVII w. Krzysztof Kurzyp wymienił też rodzinę Stoińskich herbu Janina²².

W XVII stuleciu w dobrach Jagodne nie było siedziby właścicieli ani za czasów Parysów, ani za Leśniowolskich, ani za Rostworowskich²³. Dwór wybud-

¹⁷ Zob. wczesny, niedatowany „Regestr spraw na Sokory” [sic!] z dokumentami z lat 1634–1679”, AGAD, AdJ, sygn. 26.

¹⁸ Zob. sumariusz dokumentów do wsi Grabów z 1785 r. z dokumentami z lat 1742–1779, AGAD, AdJ, sygn. 28.

¹⁹ K. Kurzyp, *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, przygotował do druku F. Pawłowski, Stężyca 1990, s. 28.

²⁰ AGAD, AdJ, sygn. 26.

²¹ *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław 1987, s. 135 (nr 910) podstoli poznański w 1641 r., s. 47 (nr 129) chorąży kaliski w latach 1642–1648; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 7, Lipsk 1841, s. 253; t. 8, Lipsk 1841, s. 146–147, 231–232; <https://zabytek.pl/pl/obiekty/jagodne-dwor> [dostęp: 2023-02-22].

²² K. Kurzyp, *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, s. 28. Z akt zachowanych w archiwum w Jagodnem wynika, że Leśniowolscy byli skoligaceni ze Stroińskim (np. Franciszek Stroiński, sędzia ziemski lubelski był żonaty z Elżbietą Leśniowską). Zachował się rejestr rzeczy po Macieju Stroińskim, podstolim łukowskim z 22 VI 1684 r. i dokumenty majątkowo-prawne Stroińskich z 2. połowy XVII w., AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 386–389, 390–393, 398–401, 408–411.

²³ Genealogia Rostworowskich, Leśniowolskich i Cieciszowskich, AGAD, AdJ, sygn. 9, 10; W. Tatarkiewicz, *Trzy dwory podlaskie: Stanin, Jagodne, Sarnów*, Kraków 1932, s. 6; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 168–169 i wklejka: „Rodowód Cieciszowskich h. Kolumna”; t. 14, Warszawa 1911, s. 125–126; K. Niesiecki, op.cit., t. 3, Lipsk 1839, s. 111–112; t. 6, Lipsk 1841, s. 48–49; <https://zabytek.pl/pl/obiekty/jagodne-dwor> [dostęp: 2023-02-22].

wano tam dopiero w końcu XVII lub w 1. połowie XVIII w. Stał się on główną siedzibą Cieciszowskich. W 1729 r. w Jagodnem miał miejsce chrzest Antoniego Cieciszowskiego (ok. 1720–1792), syna Kazimierza, starościca mielnickiego i Anny z Opackich, późniejszego kasztelana połanieckiego w latach 1783–1792, wcześniej sędziego ziemi stężyckiej (1765–1783), cześnika stężyckiego (1764–1765) i stolnika nowogrodzki w 1757 r. W 1790 r. był członkiem Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej dla ziemi stężyckiej. Kasztelan odziedziczył po Parysach i Leśniowolskich część wielkiej fortuny, obejmującej majątki w pięciu województwach. Posiadał też rozległe dobra w starostwie łukowskim. Należały do nich wioski: Okrzeja z Wołą Okrzejską, Burzec, Jagodne, Kłoczew, Radoryż i Dwurzec. Według Adama Bonieckiego, co potwierdzają nowe źródła, od 1783 r. był żonaty z Ewą Szaniawską²⁴ 1^ovoto Karczewską, która po jego śmierci wyszła za Andrzeja Głuskiego, cześnika łukowskiego. Antoni i Ewa Cieciszowscy nie mieli potomstwa.

W dworze w Jagodnem znalazło się z pewnością miejsce na niejedną skrzynię na archiwalia po Samborzeckich, Strińskich, Parysach, Leśniowolskich, Rostworowskich i Cieciszowskich oraz na dokumenty związane z działalnością publiczną kasztelana Antoniego Cieciszowskiego. Z tego archiwum zachował się spis zawartości „skrzyni drewnianej” z 9 V 1786 r. zawierającej 43 pliki z dokumentami majątkowo-prawnymi dotyczącymi dóbr pozostających w posiadaniu kasztelana. Spis został sporządzony w związku z procesem z Adamem Gostkowskim o dobra radoryżskie²⁵. W archiwum znalazł się również oryginalny sumariusz dokumentów z lat 1634–1748 przedstawionych w sądzie przez Gostkowskiego jako dowód w procesie²⁶. Wynikało z niego, że za czasów kasztelana Antoniego Cieciszowskiego w archiwum w Jagodnem dokumenty ułożone były w plikach, które składowano w skrzyni lub (w przypadku bieżącej dokumentacji) w „biurku” kasztelana²⁷.

Dobra po kasztelanie Antonim Cieciszowskim, poza Wołą Okrzejską i Burcem, odziedziczył jego cioteczny brat August Szydłowski herbu Lubicz, przyrodni brat generałowej Elżbiety z Szydłowskich Grabowskiej (1748/49–1810), domniemanej morganatycznej żony króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

²⁴ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 16; *Urzednicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993, s. 67 (nr 417), s. 133 (nr 1040), s. 141 (nr 1123).

²⁵ AGAD, AdJ, sygn. 9. Pod tą sygnaturą zachowało się też kilka sumariuszy dokumentów Antoniego Cieciszowskiego do spraw sądowych z lat: 1569–1715, 1698–1774, 1743–1784, 1747–1784 (kopia, tamże, sygn. 32), 1523–1639 (tamże, sygn. 31) oraz starosty drohickiego (bez podanego nazwiska) z dokumentami z lat 1654–1723. Z kolei w AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 122–151 znajduje się kilka sumariuszy dokumentów do spraw sądowych Cieciszowskich z przełomu XVII i XVIII w. z dokumentami z lat 1616–1712. Proces z Adamem Gostkowskim o dobra w Radoryżu był wznowiony w 1814 r. przez synów Augusta, Jakuba i Franciszka Szydłowskich, kolejnych właścicieli tych dóbr. Zachował się obszerny spis dokumentów z lat 1743–1813 służących jako dowody w procesie, tamże, AdJ, sygn. 26. W darowiźnie zachował się również spis dokumentów do procesu braci Szydłowskich z Łukaszem Bętowskim, starostą stężyckim z 16 III 1796 r. z dokumentami z lat 1735–1791, tamże, sygn. 28.

²⁶ AGAD, AdJ, sygn. 29.

²⁷ Tamże, sygn. 31: „Te papiery z biurka”.

Szydłowski przeniósł się tam z województwa płockiego, gdzie mieszkał z synami, Franciszkiem (zm. 20 VII 1838 r.), żonatym z Dorotą z Bobińskich (1791–1875), i Jakubem (zm. 2 IV 1824 r.), żołnierzem napoleońskim, porucznikiem 4. pułku piechoty Księstwa Warszawskiego, masonem i marszałkiem sejmiku powiatu żelechowskiego. Ten ostatni zrzekł się swojej schedy na rzecz brata i zamieszkał w domku zbudowanym w ogrodzie w Jagodnem²⁸.

Franciszek i Dorota Szydłowscy mieszkali ze swą liczną rodziną w dworze w Jagodnem, w osmiopokojowym domu drewnianym, wybudowanym dla kasztelana połanieckiego. Opis wnętrza tego dworu, przytoczony przez Władysława Tatarkiewicza na podstawie przekazu zachowanego w papierach rodzinnych, nie lokalizuje miejsca przeznaczonego na skrzynie na archiwalia²⁹. Dworek przebudowano w latach 1830–1840 i 1860–1874. Zmieniono dach mansardowy na czterospadowy, dobudowano drewniany ganek od frontu, ryzalit od ogrodu oraz oficyny boczne³⁰. W pierwszej ćwierci XIX w. Szydłowscy w dobrach Jagodne wybudowali drugi dwór w Dwórczu³¹.

Szydłowscy mieli siedmioro dzieci: Teresę (1810–1891), która wyszła za Ludwika Mędrzeckiego; Augusta Grzegorza (1813–1893), żonatego z Olimpią z Ordęgów (1825–1906); Ludwikę Julianę (1815–1899), która wyszła za Antoniego Dmochowskiego (1805–1885); Emiliana Jana Chrzyciela (1817–1875), żonatego z Rozalią z Szamotów (1838–1878), właściciela dworu i dóbr Dwórzec³²; Klotyldę (1826–1894), która wyszła za Filipa Grodzickiego (zm. 1864); Włodzimierę (1831–1916), która wyszła za Henryka Kiwerskiego (1826–1910) i Edwarda Maksymiliana (1828–1880), żonatego z Zofią z Szamotów (1836–1928) właściciela majątku Jagodne. Edward Maksymilian i Zofia Szydłowscy mieli dwie córki – Gabriellę (1858–1927), która wyszła za Ignacego Niedziałkowskiego (1853–1895) i Zofię Teodorę (1865–1948), która była żoną Antoniego Floriana Zalewskiego (1858–1895) oraz syna Edwarda (1865–1932), zdeklarowanego kawalera. Ich dziadkiem, czyli ojcem matki żony Władysława Tatarkiewicza, był August Grzegorz Szydłowski, który w 1848 r. ożenił się z Olimpią Ordega z Żelechowa, córką Jana żonatego z Dangłówną (ze znanego rodu fabrykantów powozów w Warszawie) i zamieszkał z nią w Radoryżu³³.

Historia rodziny Ordęga zaczęła się w mieście Żelechowie, gdzie zaczęli budować rezydencję Lubomirscy. W 1790 r. miasto i dobra żelechowskie sprzedali Ignacemu Wyssogota Zakrzewskiemu (1745–1802), chorążemu poznańskiemu

²⁸ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 16–17; AGAD, AdJ, sygn. 9, 26: „Przychylając się do życzenia Jmci Pana Jakuba Szydłowskiego bywszego porucznika pułku 4^{go} piechoty dozwalam onemuż w nagrodę zasług jego wojskowych w ostatniej kampanii okazanych nosić mundur wysłużonych ze złota” (mundur galowy – R.J.) dnia 19 VII 1810 r. i podpis Józefa Poniatowskiego, ministra wojny księstwa warszawskiego.

²⁹ Tamże, s. 7–11.

³⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 21: *Powiat rycki*, inwentaryzację przeprowadzili: I. Galicka, H. Sygietyńska, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967, s. 10; <https://zabytek.pl/pl/obiekty/jagodne-dwor> [dostęp: 2023-02-22].

³¹ *Katalog zabytków*, s. 9–10; K. Kurzyp, *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, s. 29.

³² K. Kurzyp, op.cit., s. 29.

³³ AGAD, AdJ, sygn. 26; T. i W. Tatarkiewiczowie, op.cit., s. 17; Br. Ch[lebowski], *Radoryż 1.* *Szydłowski* [w:] SGPK, t. 9, Warszawa 1888, s. 434.

w latach 1790–1795, posłowi poznańskiemu i pierwszemu prezydentowi Warszawy. Dokończył on budowę pałacu wznoszonego przez Lubomirskich. Syn prezydenta Tadeusz Wysogota Zakrzewskiego sprzedał dobra żelechowskie Ordegom. Zapewne od nich majątek był kupiony za posag Dangłówny³⁴.

Po powstaniu styczniowym August Grzegorz i Olimpia z przyczyn natury politycznej przenieśli się do Żelechowa, gdyż nad Augustem władze rozciągnęły nadzór policyjny. Dwór stał na skraju miasteczka, w którym funkcjonował posterunek policyjny. Augustowie Szydłowski mieli trzy córki: Marię (1852–1915), która w 1870 r. wyszła za mąż za Karola Ochenkowskiego (1840–1894) ze Skrzyszewa; Annę vel Hannę (1862–1931), która wyszła za Szczęsnego Zalewskiego (1856–1920) oraz Teresę Ksawerę (1865–1948), matkę żony Władysława Tatarkiewicza. Gdy tylko August Szydłowski został zwolniony spod nadzoru policyjnego, około 1875 r. przeniósł się z całą rodziną do Warszawy i zamieszkał przy ulicy Nowy Świat 41. Teresa Ksawera wyszła w 1888 r. za Jerzego Potworowskiego (1857–1896). Małżeństwo zamieszkało po ślubie w Radoryżu i miało troje dzieci, w tym Teresę Helenę, urodzoną w 1892 r., przyszłą żonę znanego filozofa³⁵.

Według Edwarda Chwalewika w 1927 r. w „Potworowskich dominium”, czyli w Radoryżu, znajdowała się biblioteka założona około 1850 r. przez Augusta Szydłowskiego, licząca 1100 tomów z zakresu historii, geografii, filozofii, beletrystyki, przyrody i rolnictwa³⁶. Teresa i Władysław Tatarkiewiczowie tak wspominali archiwum w Radoryżu:

Niestety, wszystko, co napisała [Teresa Ksawera Potworowska z Szydłowskich (1865–1948), teściowa Władysława Tatarkiewicza – R.J.], a było tego sporo, zostało zniszczone w Radoryżu przez barbarzyńców, którzy dostali te papiery do swych rąk. Część spaliła się w naszym mieszkaniu w Warszawie w 1944 roku³⁷.

W innym miejscu uzupełnili:

Dodam tylko, że do II wojny światowej w Radoryżu zachowało się parę listów Lucyny Ćwierczakiewiczowej do mojej babki [Olimpii Szydłowskiej z Ordegow (1825–1906) – R.J.] na papierze listowym ozdobionym narzędziami kuchennymi tworzącymi inicjały autorki³⁸.

Po Franciszku Szydłowskim Jagodne przechodziło z ojca na syna, a po śmierci w 1932 r. Edwarda Szydłowskiego³⁹, ostatniego członka rodziny w linii męskiej, właścicielką majątku została jego siostra, wówczas już wdowa Zofia Teodozja Zalewska z Szydłowskich. To ona 30 IX 1933 r. aktem notarialnym upoważniła

³⁴ Br. Ch[lebowski], *Żelechów [w:] SGKP*, t. 14, Warszawa 1895, s. 766; K. Kurzyp, *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, s. 65–67.

³⁵ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 18–31.

³⁶ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa–Kraków 1927, s. 139; T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 20–25.

³⁷ T. i W. Tatarkiewiczowie, op.cit., s. 13. W innym miejscu, na s. 50: „Gdy wybuchła rewolucja 1917 roku, wszystko w majątku tym zostało rozgrabione”.

³⁸ Tamże, s. 30.

³⁹ E. Chwalewik wspominał (*Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa–Kraków 1926, s. 131), że Edward Szydłowski był właścicielem biblioteki historyczno-beletrystycznej.

zięcia swego Wacława Adama Janasza (1878–1956), męża Zofii Juli z Zalewskich (1890–1973) zamieszkałego w tych dobrach do ich administrowania.

W 1944 r. dwór w Jagodnem został uszkodzony w trakcie działań wojennych. Później został odrestaurowany. Z zachowanych licznych spisów ruchomości wynika, że ostatni właściciele starali się zabezpieczyć u zaufanych sąsiadów przynajmniej mienie ruchome z wyposażenia dworu. Zachowały się spisy tego mienia, niestety nie obejmowały archiwaliów. 2 XI 1944 r. prawowici właściciele dóbr w Jagodnem zostali usunięci z majątku i do 16 grudnia zamieszkiwali w pobliskiej Okrzei u gospodarza Siwińskiego i byli na jego utrzymaniu. 3 IX 1945 r. Powiatowy Urząd Ziemski w Garwolinie polecił wydać za pokwitowaniem wszelkie ruchomości z dworu byłej już właścicielce. Dwór w Jagodnem remontowany był w latach 1956–1957. Po II wojnie światowej w budynku dworu umieszczono szkołę, obecnie jest to własność prywatna⁴⁰.

Dwór w Jagodnem (lato 1937 r.), AGAD, AdJ, sygn. 11 (fot. K. Zgliński)

Według Teresy i Władysława Tatarkiewiczów dokumenty z archiwum w dobrach Jagodne zostały utracone:

Zońka [Zofia Julia (1890–1973) – R.J.] z Zalewskich Wacławowa Janaszowa, której pamięć była imponująca: pamiętała bowiem świetnie historię naszej rodziny wstecz z opowiadania babki, matki i ciotki oraz wiele szczegółów zawartych w papierach, dotyczących się rodziny naszej (Szydłowskich) i Jagodnego, a datujących się od XVII wieku – niestety i te papiery przepadły po II wojnie światowej⁴¹.

⁴⁰ AGAD, AdJ, sygn. 11; W. Tatarkiewicz, *Trzy dwory podlaskie: Stanin, Jagodne, Sarnów*, Kraków 1932, s. 7. Opracowanie dedykowane „Drogiej pamięci Edwarda Szydłowskiego z Jagodnego”, tamże, b.s.; Br. Ch[lebowski], *Jagodne I.* [w:] SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 369; b.a., *Jagodne [w:]* tamże, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 625; *Katalog zabytków*, s. 10; <https://zabytek.pl/pl/obiekty/jagodne-dwor> [dostęp: 2023-02-22].

⁴¹ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 14.

Dwór w Jagodnem (zima 1938 r.), AGAD, AdJ, sygn. 11 (fot. K. Zgliński)

Wojciech Nosowski 5 X 2021 r. przekazał w darze do AGAD 12 pudeł dokumentów dotyczących dóbr Jagodne i ich dawnych właścicieli, przede wszystkim rodzin Samborzeckich, Leśniowolskich, Cieciszowskich, Szydłowskich, Zalewskich i Janaszów. Wśród dokumentów był jeden dokument pergaminowy z 1589 r., będący oblatą przywileju na dobra okrzejskie dla Stanisława Samborzeckiego z 1523 r., trzy dokumenty z autografami królewskimi (dwa Jana III Sobieskiego i jeden Augusta II) i dokument z podpisem ministra wojny Księstwa Warszawskiego księcia Józefa Poniatowskiego⁴². Wiele akt ma charakter majątkowo-prawny. Są to zarówno oryginały, jak również wypisy z ksiąg sądów szlacheckich: czerskich, drohickich, liwskich, lubelskich, lwowskich, łukowskich, mielnickich (m.in. nieznany w literaturze inwentarz starostwa mielnickiego z 1646 r.)⁴³, radomskich, stężyckich, warszawskich i innych sądów z XVII i XVIII w. Materiały te są cenne również z tego powodu, że większość wymienionych ksiąg sądowych została zniszczona przez Niemców⁴⁴ w trakcie powstania

⁴² AGAD, AdJ, sygn. 26.

⁴³ Tamże. Zapewne spuścizna aktowa po starostach mielnickich, Kazimierzu Cieciszowskim i jego synu i następcy, Janie Sewerynie; A. Boniecki, *Herbarz polski*, s. 168–169. Z zachowanych inwentarzy starostwa z XVII w. znana jest tylko lustracja starostwa mielnickiego z 1616 r., AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. XLVI (Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich), sygn. 149, k. 148–161 i z 1674 r., tamże, dz. I (Rejestry podatkowe), sygn. 70, k. 284–313v.

⁴⁴ A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835 [w:] Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych,*

warszawskiego we wrześniu 1944 r.⁴⁵ Ponadto w darowiźnie znajdują się akta procesowe Edwarda Maksymiliana Szydłowskiego z Ickiem Behagenem oraz Dawidem i Sarą Weintraub z 1877 r.⁴⁶ czy wcześniejszego procesu granicznego Szydłowskich z Walentym Józefem Świderskimi, toczącego się w latach 1787–1824⁴⁷ oraz fragmenty akt procesu Szydłowskich z Andrzejem Głuskim, cześnikiem łukowskim prowadzonego o dobra Jagodne do około 1816 r.⁴⁸ Interesujące są również dokumenty organizacji dobroczynnych z I wojny światowej, w tym protokoły posiedzeń Centralnego Komitetu Obywatelskiego z 1915 r.⁴⁹ i z lat 20. XX w.⁵⁰ Z akt osobistych najciekawszy jest poszyt zatytułowany „Konsygnacja dowodów JW. Edwarda Maksymiliana Szydłowskiego kandydata na wójta gminy Jagodne” z 1861 r.⁵¹, będący swoistym *curriculum vitae* kandydata na ten urząd w Królestwie Polskim, oraz akta osobowe Antoniego Floriana Zalewskiego (zebrane w związku z jego pogrzebem) i Wacława Janasza (korespondencja z lat 20. XX w. związana z jego działalnością publiczną w organizacjach dobroczynnych)⁵².

Źródłem do badań nad gospodarką majątku ziemskiego są dokumenty administracyjno-gospodarcze oraz prywatna korespondencja właścicieli majątku Jagodne. W darowiźnie Wojciecha Nosowskiego zachowała się nieliczna korespondencja, głównie z przełomu XVIII i XIX w. oraz z okresu międzywojennego. Zachowały się również nieliczne inwentarze dóbr, raporty administratorów, kontrakty, kwity podymne, rejestry zboża i innych produktów. Z tych interesujący jest spis wina kupionego 15 III 1668 r. dla Szczęsnego Parysa, kasztelana lubelskiego i starosty czerskiego⁵³.

Akta są częściowo zbutwiałe, nadgryzione przez myszy, zalane, niektóre dość mocno zniszczone i zagrzybione. Musiały być poddane fumigacji. Rozmiar daru wynosi około 1,5 mb. Jest w nim 1430 dokumentów od połowy XVI w. po lata 30. XX stulecia⁵⁴.

t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 195–196 (czerskie), s. 196 (drohickie), s. 198 (liwskie), s. 199 (łukowskie i mielnickie), s. 203 (radomskie), s. 205 (stężyckie) i s. 206–207 (warszawskie). Księgi lubelskie i lwowskie szczęśliwie ocalały.

⁴⁵ W. Stępiak, *Spalenie Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] 2 września 1944*, red. V. Urbania, Warszawa 1996, s. 35, 40–41.

⁴⁶ AGAD, AdJ, sygn. 26.

⁴⁷ Tamże, sygn. 26–27, 29–30, 33, 35: sumariusz dokumentów, które służyły jako dowody w procesie z lat 1716–1817.

⁴⁸ Tamże, sygn. 29, 31, 33–34 i 35: sumariusz dokumentów, które służyły jako dowody w procesie z lat 1698–1816.

⁴⁹ Tamże, sygn. 37.

⁵⁰ Tamże, sygn. 36–37.

⁵¹ Tamże, sygn. 35. Nominacja Edwarda Maksymiliana Szydłowskiego na urząd wójta gminy Jagodne w powiecie łukowskim w guberni lubelskiej z 10 III 1862 r.; AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 327.

⁵² AGAD, AdJ, sygn. 36–37.

⁵³ Tamże, sygn. 35.

⁵⁴ W dowód uznania w „Dniu Darczyńcy” Pan Wojciech Nosowski otrzymał od Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych dr. Pawła Pietrzyka odznaczenie „Za zasługi dla archiwistyki”. Registratura AGAD, znak: OD5.512.16.2020 (Umowa darowizny), załącznik 1 (Szczegółowy opis darowanych materiałów archiwalnych) i załącznik 2 (Protokół zdawczo-odbiorczy

Na podkreślenie zasługuje fakt, że darczyńca nie tylko przekazał ten cenny zbiór instytucji państwowej jaką jest AGAD, gdzie będą przechowywane, zabezpieczone, opracowane i udostępniane, ale wcześniej uchronił je przed zniszczeniem. Jest to pięknym przykładem troski o dziedzictwo historyczne. Według relacji darczyńcy dokumenty te zostały pozyskane drogą zakupu od mieszkańca okolic dworu w Jagodnem po ich odnalezieniu podczas poszukiwań pamiątek pochodzących z tego dworu u okolicznych mieszkańców. Na jednym ze strychów odnaleziono kufer z dokumentami, którymi – według relacji – ich ówczesny posiadacz miał czasami palić w piecu. Papiery te pochodziły zapewne z szabru dworu w 1944 r. lub z czasów późniejszych, gdy remontowano dwór.

Przekazanie dokumentów do AGAD nastąpiło w ramach projektu „Archiwa Rodzinne Niepodległej”, szeroko rozreklamowanego przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych⁵⁵. Darowizna ta jest tym bardziej cenna, że stanowi istotne uzupełnienie istniejącego już w AGAD zespołu archiwalnego nr 535, który miał pierwotną nazwę „Papiery Janaszów”, a po scaleniu z darowizną Wojciecha Nosowskiego zmienił nazwę na „Akta dóbr Jagodne”. Natomiast „Papiery Janaszów” подарowane były niegdyś przez przedstawiciela rodziny Tatarkiewiczów⁵⁶. Jest to część ocalonego archiwum w Jagodnem, rodzinnego Parysów, w tym spisy dokumentów z lat 1630–1642 Adama Parysa⁵⁷, Cieciszowskich, w tym rejestr dokumentów z lat 1642–1676 po Grotowskich przejętych drogą małżeństwa przez Kazimierza Cieciszowskiego, starostę mielnickiego⁵⁸, Gostkowskich, Szamotach, Szydłowskich, Zalewskich oraz Janaszów i Tatarkiewiczów⁵⁹. Główna jego część to „tzw. archiwum jurydyczne”, czyli dokumenty prawno-majątkowe, w większości w postaci wypisów z ksiąg sądów szlacheckich głównie stężyckich oraz brańskich, czerskich, drohickich, liwskich, lubelskich, lwowskich, łukomskich, makowskich, mielnickich, piotrkowskich, radomskich, rawskich, sochaczewskich, warszawskich, wieluńskich i innych, od 2. połowy XVI po schyłek XVIII w.⁶⁰, oraz akta majątkowo-prawne z XIX w. W tej grupie przeważają liczebnie akta majątkowe niesporne oraz akta procesowe⁶¹. Są tam odpryski akt ciągnącego się latami procesu Szydłowskich z braćmi Turowskimi o dobra w Jagodnem⁶². Druga część tego archiwum, skromniejsza, „tzw. archiwum ekonomiczne” z dokumentami administracyjno-gospodarczymi

z 9 grudnia 2020 r. sporządzony w Warszawie). Podarowane dokumenty dołączono do zespołu AGAD, AdJ, jako kolejne 12 sygnatur (sygn. 26–37).

⁵⁵ Zob. <https://archiwarodzinne.gov.pl/> [dostęp: 2023-02-22].

⁵⁶ AGAD, Archiwum Zakładowe AGAD, nr 145/1, cz. 2 (Księga Nabytków Oddziału III, t. 2), k. 161 (nr 787); ZOSIA (Zintegrowany System Informacji Archiwalnej), Księga nabytków i ubytków AGAD, nr 1759: darowizna Jakuba Tatarkiewicza z 25 X 2011 r.

⁵⁷ AGAD, AdJ, sygn. 3.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, sygn. 1–25.

⁶⁰ Niezachowane akta scharakteryzował A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego*, s. 205 (stężyckie), s. 194–195 (brańskie), s. 195–196 (cherskie), s. 196 (drohickie), s. 198 (liwskie), s. 199 (łukowskie i mielnickie), s. 203 (piotrkowskie), s. 203 (radomskie), s. 204 (rawskie), s. 205 (sochaczewskie), s. 206–207 (warszawskie). Szczęśliwie ocalały natomiast księgi makowskie, lubelskie, lwowskie i wieluńskie.

⁶¹ AGAD, AdJ, sygn. 1–10.

⁶² Od śmierci kasztelana Antoniego Cieciszowskiego do co najmniej 1821 r., AGAD, AdJ, sygn. 26–27, 31, 34–35, 30: „Zbiór dowodów z strony Jakuba i Franciszka Szydłowskich dóbr Jagodne z przyległościami własności przeciwko [...] Turowskim” z dokumentami z lat

z XVII–XIX w., ilustrującymi stan gospodarki w dobrach, dochodowość dóbr, zawierają inwentarze, kwity podatkowe, rachunki itp. dokumentację aktową wymienionych wsi wchodzących w skład kompleksu dóbr Jagodne⁶³. Wspomniane i cytowane już drzewo genealogiczne rodziny Cieciszowskich z naniesionymi powiązaniem rodzinnymi z Leśniowolskimi i Rostworowskimi wraz ze schematem dziedziczenia dóbr, metryki urodzeń (Zalewskich i Szydłowskich) i plenipotencje wystawione przez Szydłowskich⁶⁴ oraz dyplom Heroldii Królestwa Polskiego, guberni podlaskiej dla Franciszka Szydłowskiego herbu Lubicz, sędziego pokoju⁶⁵ i marszałka sejmiku powiatu żelechowskiego⁶⁶ z 14 VII 1837 r. wraz z resztkami jego kancelarii sędziowskiej oraz dyplom Heroldii Królestwa Polskiego, guberni mazowieckiej dla Waleriana Szamota herbu Prawdzic z 1 IV 1837 r. W darowiźnie Tatarzkiewiczów zachowała się w postaci szczątkowej korespondencja Szydłowskich, w tym urzędowa Franciszka Szydłowskiego z „Deputacją szlachecką guberni podlaskiej”. Ponadto barwny „Plan gospodarstwa cztero-polewego w folwarku Browary w roku 1860 projektowany” i „Sprawozdanie Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej” za 1915 i 1916 rok w uwierzytelnionej kopii⁶⁷.

W darowiźnie Tatarzkiewiczów znajduje się ponadto korespondencja Tatarzkiewiczów, w tym nieznaną badaczom sławnego filozofa i historyka sztuki Władysława Tatarzkiewicza, z Janaszami z lat 1945–1956 i 1962–1979⁶⁸. Głównie jednak zachowała się wymiana listów między Zofią Julią Janasz a Teresą Tatarzkiewicz⁶⁹. Ponadto znalazły się w tej darowiźnie dokumentacja nieaktowa w postaci płaskorzeźby z papier mâché z fragmentem ramy, zapewne sentymentalna pamiątka z dworu w Jagodnem lub Radoryżu, plan dóbr Jagodne z 1939 r., cztery plany dóbr Jagodne z czasów okupacji niemieckiej, dwa niekompletne albumy i kilkadziesiąt luźnych fotografii z przedstawicielami rodziny: Szydłowskich, Ordęgów, Szamotów, Zalewskich, Janaszów, Tatarzkiewiczów. Po Szydłowskich, Zalewskich i Janaszach zachowała się dokumentacja osobista w postaci wypisów metrykalnych, paszportu, kenkarty oraz korespondencji urzędowej⁷⁰. Po scaleniu zespół ten składa się obecnie z 37 j.a. (około 2,2 mb.) i zawiera materiały z lat 1539–1979.

W obu darowiznach zachowały się dwa spisy ksiąg grodzkich stężyckich z 1792 r., które zostały już opublikowane⁷¹. Spisy ksiąg grodzkich stężyckich

1716–1814. Zob. „meritum sprawy” i genealogie przybliżająca konflikt o dobra, AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 277–287.

⁶³ AGAD, AdJ, sygn. 2–5, 9–10.

⁶⁴ AGAD, AdJ, sygn. 9–10.

⁶⁵ Akt mianowania na urząd sędziego powiatu żelechowskiego dla Franciszka Szydłowskiego z 4 IV 1826 r., AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 321.

⁶⁶ Akt mianowania na urząd marszałka sejmiku powiatu żelechowskiego dla Franciszka Szydłowskiego z 12 I 1830 r., AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 323.

⁶⁷ AGAD, AdJ, sygn. 10.

⁶⁸ Są uzupełnieniem publikacji: *Władysław Tatarzkiewicz (1886–1980). Pamięć i wspomnienie*, edycja materiałów źródłowych oprac. R. Kulik, M. Pandura, Ł. Ratajczyk, J.J. Tatarzkiewicz, Kęty 2022.

⁶⁹ AGAD, AdJ, sygn. 11–25.

⁷⁰ Tamże, sygn. 11.

⁷¹ R. Jankowski, *Spis ksiąg grodzkich stężyckich z 1792 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 29, 2022, s. 177–190. W darowiźnie Wojciecha Nosowskiego, AGAD, AdJ,

uściśliły wiedzę o stratach w zasobie AGAD w czasie II wojny światowej w zakresie ksiąg partykularnych. Zapewne spisy wchodziły w skład spuścizny archiwalnej sędziego pokoju i marszałka sejmiku powiatu żelechowskiego Franciszka Szydłowskiego. W darowiznach daje się zauważyć, że część dokumentów ma charakterystyczne sygnowanie liczebnikami rzymskimi. Są to zapewne pozostałości sygnowania plików w kancelarii urzędu sędziego powiatowego.

Na uwagę i zapewne edycję zasługuje sygnalizowany wyżej inwentarz starostwa mielnickiego z 1646 r. Z czasów, gdy starostą mielnickim był Kazimierz Ciecieszewski, a następnie jego syn Jan Seweryn, w obu darowiznach zachowało się kilkanaście dokumentów pochodzących z kancelarii starościńskiej.

Trzeci fragment z dokumentami pochodzącymi z archiwum dóbr Jagodne, który znajduje się w AGAD, został kupiony w 1966 r. od Ryszarda Jęczmyka⁷². Jego proveniencja jest trudna do uchwycenia. W tym miejscu należy podkreślić inicjatywę sprzedającego zaferowania archiwaliów instytucji publicznej, zamiast spieniężenia ich na rynku antykwarycznym. Ten fragment archiwum dóbr w Jagodnem został włączony do zbioru „Akta osób i rodzin”, a następnie opracowany przez Jarosława Zawadzkiego. W trakcie porządkowania zbioru otrzymał sygnaturę 125 i składa się z 434 stron. Zawiera pojedyncze dokumenty po Parysach (m.in. spis ruchomości po Annie z Parysów Adamowej Mniszewskiej, kasztelanowej czerskiej, oraz szereg wypisów z ksiąg sądów szlacheckich)⁷³, Cieciszowskich (akta związane ze sprawami spornymi Kazimierza, starosty mielnickiego; akta związane z realizacją zapisów testamentowych pierwszej żony tegoż Marianny Pilichowskiej z pierwszego męża Lambertowej Grothowej i inne)⁷⁴, Szydłowskich (akta związane z działalnością publiczną Franciszka Szydłowskiego; akta związane z karierą wojskową płk. Jakuba Szydłowskiego, akta administracyjno-gospodarcze dóbr Jagodne i inne)⁷⁵ oraz wymienione już w darowiznach akta procesowe Szydłowskich z braćmi Turowskimi⁷⁶ i Józefem Walentym Świdorskim⁷⁷ o dobra w Jagodnem i inne dokumenty luźno powiązane z opisywanym majątkiem i jego właścicielami⁷⁸.

sygn. 26: „Regestr ksiąg grodzkich stężyckich tudzież kopii wszelkich w archiwum znajdujących się do oddania W[ielmożnem]u Stanisławowi z Lubomir Treterowi pisarzowi aktowemu ziemskiemu stężyckiemu z przypisu prawa i ustawy sejmikowej ziemi stężyckiej w roku terażniejszym 1792 nastąpionej spisany”. W darowiźnie rodziny Tatarkiewiczów, tamże, sygn. 5: „Regestr ksiąg grodzkich stężyckich, tudzież kopii wszelkich w archiwum znajdujących się w roku 1792, a na żądanie W[ielmożnego] Słotwińskiego komornika ziem[ie] stężyckiej] w dniu 4 junii roku bieżąc[ego] 1800 wydany”.

⁷² AGAD, Księga Nabytków AGAD, t. 3 (1963–1970), s. 152–153 (nr 529). Przekazane do Oddziału I AGAD dnia 28 XI 1966 r., tamże, Archiwum Zakładowe AGAD, nr 145/1 cz. 1 (Księga Nabytków Oddziału III, t. 1), k. 68 (nr 230).

⁷³ AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 125, s. 181–273.

⁷⁴ Tamże, s. 1–151.

⁷⁵ Tamże, s. 274–346.

⁷⁶ Tamże, s. 152–157, 277–287, 296–298.

⁷⁷ Tamże, s. 162–176, 299–305, 328.

⁷⁸ Tamże, zob. szczegółowy opis: [https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=0&_Zespol_id_zespolu=125308&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_sygnatura=125&_Zespol_tytul=&_Zespol_data_od=&_Zespol_data_do=\[dostęp: 2023-02-22\]](https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=0&_Zespol_id_zespolu=125308&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_sygnatura=125&_Zespol_tytul=&_Zespol_data_od=&_Zespol_data_do=[dostęp: 2023-02-22]).

Stan zachowania „Akt dóbr Jagodne”, na które składają się darowizny Wojciecha Nosowskiego i rodziny Tatarkiewiczów oraz akta kupione od Ryszarda Jęczmyka, może sugerować, że były one przez dłuższy czas przechowywane w jednym miejscu. W grę wchodzi dworek w dobrach Jagodne, obecnie własność prywatna. W opisywanym materiale aktowym brakuje jakichkolwiek adnotacji kancelaryjnych lub archiwalnych. Zachował się jedynie spis z natury dokumentów z przełomu lat 20. i 30. XX w. o roboczym tytule „Katalog”. W spisie tym brakuje układu chronologicznego lub rzeczowego. W większości są tam spisane dokumenty tzw. kolekcjonerskie, gdyż autor katalogu stawiał nacisk na słowo „autograf”. Z ważniejszych znalazły się tam dokumenty z autografami królów Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Jana III Sobieskiego i Augusta II oraz hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego Stanisława Jana Jabłonowskiego, kanclerza wielkiego koronnego i biskupa krakowskiego Jerzego Albrechta Denhoffa, generała artylerii koronnej Alojzego Fryderyka Brüla oraz księcia Józefa Poniatowskiego, ministra wojny i naczelnego wodza polskich Księstwa Warszawskiego. Katalog zawiera 43 pozycje dokumentów z lat 1597–1810, w większości zachowanych w darowiznie Wojciecha Nosowskiego⁷⁹.

Archiwa szlacheckie, choć były skarbnicą wiedzy o historii rodziny, z czego zdawali sobie sprawę Teresa i Władysław Tatarkiewiczowie, traktowane były jednak przede wszystkim jako część majątku ruchomego i podlegały takim samym regulacjom prawnym, jak inne ruchomości. Bywały więc obiektem umów rodzinnych, zbywano je w wyniku cesji majątku ziemskiego. Cechą charakterystyczną archiwów rodowych jest też masowe występowanie w aktach majątkowo-prawnych wypisów z ksiąg szlacheckich. Nie inaczej było w archiwum w Jagodnem. Akta zgrupowano według procesów albo według dóbr, tworzyły fascykuly lub pliki wiązane w obwoluty z odpowiednimi napisami. Takich fascykulów w archiwum dóbr Jagodne zachowało się sporo. Wiele z nich zawiera dokumenty złożone do formatu fascykulów. Dokumenty w tym archiwum nigdy nie zostały scalone w pliki lub wiązki. Jest wyjątkowe, że dokumenty z fascykulów przetrwały przez tyle lat do czasów nam współczesnych⁸⁰.

W XIX stuleciu impulsem do ratowania archiwów drobnej szlachty był proces legitymowania szlachty w Królestwie Polskim rozpoczęty po ukazie cara Mikołaja I z 25 VI 1836 r. o „prawie szlacheckim”, który w założeniu miał przywrócić szlachcie rodowej należne jej prawa⁸¹. Ustanowiona została wtedy instytucja Heroldii Królestwa Polskiego, której zadaniem miało być rejestrowanie miejscowych rodzin szlacheckich i ułożenie ich herbarzy. To spowodowało, że szlachta zaczęła przeglądać ocalone dokumenty rodzinne w swoich archiwach lub zaczęła prowadzić kwerendę w księgach publicznych w celu udowodnienia pochodzenia szlacheckiego. Niewątpliwie proces ten w niejednym przypadku ocalił

⁷⁹ AGAD, AdJ, sygn. 26. Zachowały się dwa spośród pięciu dokumentów z autografem króla Jana III, jeden z dwóch dokumentów z autografem króla Augusta II oraz autograf ks. Józefa Poniatowskiego.

⁸⁰ AGAD, AdJ, sygn. 6–8, 32.

⁸¹ „Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]”, t. 19, 1836, nr 67, s. 187–289: „Prawo o szlachectwie w Królestwie Polskiem” z 16/28 VIII 1836 r.

archiwa rodzin szlacheckich od zagłady i zapomnienia⁸². Ślady tego ponownego zainteresowania przeszłością rodziny w kontekście potwierdzenia szlachectwa da się zauważyć w archiwum w Jagodnem (wymienione dwa dyplomy Heroldii, genealogia z wymienionymi urzędami piastowanymi przez członków rodziny Leśnowolskich, Rostworowskich i Cieciszowskich oraz schematem dziedziczenia dóbr, korespondencja z „Deputacją szlachecką” i odpisy metryk)⁸³. Skarbnica archiwaliów drobnej szlachty zebranych pod kątem potwierdzenia szlachectwa w Królestwie Polskim, jest zbiór „Akta osób i rodzin” w AGAD⁸⁴.

Straty w zasobie aktowym z archiwum w Jagodnem związane są głównie z przenoszeniem archiwaliów z miejsca na miejsce, nieodpowiednim przechowywaniem i działaniami wojennymi. Część zasobu archiwum w Jagodnem została zapewne przeniesiona w wyniku rozrodzenia się i przemieszczenia się członków rodziny Szydłowskich do innych siedzib w Żelechowie, Radoryżu, Dwórcu i z końcem XIX w. do Warszawy, do kamienicy przy ulicy Nowy Świat (Szydłowscy) lub do kamienicy na ulicy Mokotowskiej (Janasze). Szydłowscy i Janasze to modelowy przykład rodzin, które przeszły drogę od posiadaczy ziemskich do przedstawicieli inteligencji polskiej. Proces ten przybrał na sile po powstaniu styczniowym i jest uchwytany w dokumentacji ocalonej z archiwum w Jagodnem.

Część dokumentacji archiwalnej znajdującej się w dobrach Jagodnem zniszczyły wojska radzieckie w trakcie operacji Bagration w 1944 r., z uwagi na PRL-owską cenzurę nazwanej przez Tatarkiewiczów „barbarzyńcami”⁸⁵, oraz nie mniej bezwzględni żołnierzy niemieccy w trakcie powstanie warszawskiego w 1944 r.

Ogólny stan zachowania akt z dwóch darowizn i nabytku potwierdza, że dokumenty w archiwum w Jagodnem były nieodpowiednio przechowywane. Wydaje się jednak, że akta były źle traktowane dopiero po reformie rolnej przeprowadzonej po II wojnie światowej, gdy ich prawowici właściciele pozbawieni zostali praw do dworu w Jagodnem. Dwór został rozszabrowany, a ruchomości, w tym akta właścicieli, zniszczone albo rozkradzione. Zapewne z tym wiązać należy zły stan ocalonych dokumentów. Zauważalny jest jednak lepszy stan zachowania dokumentów w darowiznie Tatarkiewiczów i w zakupie od

⁸² Zob. E. Sęczys, *Wstęp* [w:] *Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2018, s. 7–17; tejże, *Wstęp* [w:] *Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2007, s. IX–XIII.

⁸³ *Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej*, s. 433 (Szydłowski h. Lubicz); *Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, s. 683–684 (Szamota h. Prawdzic), s. 698 (Szydłowski h. Lubicz).

⁸⁴ AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 19, s. 1–27 (Wysocki h. Dryja); sygn. 98, s. 1–10, 13–14 (Dzianotta de Castellani h. własnego); sygn. 147, s. 3–17, 20–29 (Mikorski h. Ostoja i Grzybowski h. Prus II); sygn. 155, s. 1–6 (Sojecki h. Grzymała); sygn. 172, s. 3–12 (Dąbrowski h. Dąbrowski i Januszowski h. Strzemię); sygn. 186, s. 1–3, 6–8 (Matusewicz h. Łabędź?); sygn. 221, s. 1–9 (Dunin h. Łabędź); sygn. 242, s. 2–8, 143–145 (Skrzyński h. Zaremba?); sygn. 366, s. 2–7 (Żałuski h. Junosza); sygn. 466, s. 1–11 (Górski h. Boża Wola); sygn. 474, s. 3–16 (Wilkowujski h. Senniki?); sygn. 507, s. 81–84, 139–162 (Milewski h. Korwin); sygn. 519, s. 1–33 (Trembiński h. Rogala); sygn. 527, s. 157–160, 166–167, 204–205 (Okniński h. Okno); sygn. 648, s. 1–6 (Chalecki h. Bończa).

⁸⁵ T. i W. Tatarkiewiczowie, *Wspomnienia*, s. 11. Egzemplarz tego wydania znalazł się w darowiznie Tatarkiewiczów, AGAD, AdJ, sygn. 11. Kolejne wydania zachowują ocenzurowany tekst.

Ryszarda Jęczmyka. Wydaje się, że ten ostatni materiał poddany został jakiejś selekcji. Według zeznań Zofii Julii i Wacława Janaszów z 1 I 1948 r. księgi gospodarcze, rachunki, kontrakty i umowy dotyczące majątku w Jagodnem zostały zarekwirowane przez milicję na zlecenie komisji wysiedleńczej i przewiezione do Lublina jeszcze w 1944 r.⁸⁶ O losach tej części akt autorowi artykułu nic nie wiadomo. Być może jest to kolejna część archiwum dóbr w Jagodnem, która czeka na swego odkrywcę.

W wyniku szczęśliwego zbiegu okoliczności (dwie darowizny i zakup) archiwum państwowe stało się posiadaczem archiwum dóbr w Jagodnem zawierającego wytworzone w latach 1523–1979 dokumenty dotyczące majątku i jego kolejnych właścicieli (oraz rodzin spokrewnionych): Samborzeckich, Stroińskich, Leśniowolskich, Rostworowskich, Cieciszowskich, Szydłowskich, Szamotów, Zalewskich, Janaszów i Tatarkiewiczów. Przedstawione powyżej w dużej mierze hipotetyczne dzieje niewielkiego archiwum szlacheckiego przeniosły więcej pytań niż odpowiedzi, jednak autor wyraża przekonanie, że tekst ten choćby w niewielkim stopniu pogłębi wiedzę o tak zwanych archiwach podworskich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Akta dóbr Jagodne, sygn. 1–37.

Akta osób i rodzin, nr 1–734.

Archiwum Gombrowiczów, sygn. 1–3.

Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, sygn. dz. I, nr A; dz. XIII, nr LVI.C; dz. XIV, nr LIX–LXI.

Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I (Rejestry podatkowe), sygn. 70; dz. XLVI (Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich), sygn. 149.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział XXVII, sygn. 5.

Archiwum Wodzianickich, akta niesygnowane.

Archiwum Zakładowe AGAD, nr 145/1, cz. 1 (Księga Nabytków Oddziału III, t. 1), cz. 2 (Księga Nabytków Oddziału III, t. 2).

Księga Nabytków AGAD, t. 3 (1963–1970); t. 4 (1970–1982).

Registratura AGAD, znak: OD5.512.16.2020; OD5.512.9.2022; O2.512.1.2023.

ZOSIA (Zintegrowany System Informacji Archiwalnej), Księga nabytków i ubytków AGAD, nr 1759.

Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 19, 1836.

Tatarkiewiczowie T. i W., *Wspomnienia*, Warszawa 1979; Poznań 2011.

Gombrowicz W., *Dziela*, t. 9: *Dzienniki 1961–1966*, red. J. Błoński, Kraków–Wrocław 1986.

⁸⁶ W zeznaniach nadal używano przedwojennej nazwy: „policja”. Pozostałości tej dokumentacji z lat 1933–1944 w czterech nieskonfiskowanej plikach dokumentów są w AGAD, AdJ, sygn. 11.

Władysław Tatarkiewicz (1886–1980). *Pamięć i wspomnienie*, edycję materiałów źródłowych oprac. R. Kulik, M. Pandura, Ł. Ratajczyk, J.J. Tatarkiewicz, Kęty 2022.

Opracowania

- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900; t. 14, Warszawa 1911.
- Chorażyczewski W., *Zachęta do archiwistyki*, Toruń 2022.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1926–1927.
- Jankowski R., *Spis ksiąg grodzkich stężyckich z 1792 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 29, 2022, s. 171–194.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 21: *Powiat rycki*, inwentaryzację przeprowadzili: I. Galicka, H. Sygietyńska, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967.
- Kurzypp K., *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, przygotował dodruku F. Pawłowski, Stężyca 1990.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 3, Lipsk 1839; t. 5–8, Lipsk 1840–1841.
- Piłsudski R., *Kronika rodu Piłsudskich*, London 1988.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882; t. 6, Warszawa 1885; t. 9, Warszawa 1888; t. 14, Warszawa 1895; t. 15, cz. 1, Warszawa 1900.
- Stebelski A., *O archiwach województwa kieleckiego w ogóle i archiwum kurozwęciem w szczególności [w:] Pamiętnik świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 373–378.
- Stępnia W., *Spalenie Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] 2 września 1944*, red. V. Urbaniak, Warszawa 1996, s. 31–45.
- Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2018.
- Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2007.
- Tatarkiewicz W., *Trzy dwory podlaskie: Stanin, Jagodne, Sarnów*, Kraków 1932.
- Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław 1987.
- Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993.
- Wolff A., *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835 [w:] Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 175–221.
- Zawadzki J., Lesiński L., *Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, 1500–1944 [w:] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 677–678.
- Zawadzki J., Zielińska T., *Nabytki Oddziału III, 1401–1994 [w:] Informator*, s. 708–710.
- <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/18776,maloszyce-obelisk-ku-czci-witolda-gombrowicza.html> [dostęp: 2022-02-22].

https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=0&_Zespol_id_zespolu=125308&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_sygnatura=125&_Zespol_tytul=&_Zespol_data_od=&_Zespol_data_do= [dostęp: 2023-02-22].

<https://zabytek.pl/pl/obiekty/jagodne-dwor> [dostęp: 2023-02-22].

<https://archiwarodzinne.gov.pl/> [dostęp: 2023-02-22].

Streszczenie

W artykule podjęto próbę opisu znajdującego się obecnie w zbiorach publicznych (w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie) typowego archiwum średnio zamożnej szlachty z terenów dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Posłużono się przykładem archiwum szlacheckiego dóbr Jagodne w dawnym województwie sandomierskim. Losy dokumentów z tego archiwum są ukazane w świetle wspomnień Teresy Tatarkiewiczowej (1892–1978) i jej męża, znanego historyka filozofii Władysława Tatarkiewicza (1886–1978). Zawartość i dzieje archiwum dóbr w Jagodnem odtworzono, analizując dokumenty z darowizn przekazanych do AGAD przez rodzinę Tatarkiewiczów w 2011 r. i przez Wojciecha Nowakowskiego w 2021 r. Uzupełnieniem zawartości archiwum w Jagodnem są dokumenty kupione przez AGAD w 1966 r. W wyniku tego szczęśliwego zbiegu okoliczności w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych znalazło się odtworzone archiwum szlacheckie dóbr w Jagodnem, uznawane wcześniej za bezpowrotnie utracone. Są w nim dokumenty z lat 1523–1979 dotyczące samych dóbr Jagodne, jak również ich kolejnych właścicieli i rodzin z nimi spokrewnionych: Samborzeckich, Stroińskich, Leśniowolskich, Rostworowskich, Cieciszowskich, Szydłowskich, Szamotów, Zalewskich, Janaszów i Tatarkiewiczów.

Archives of the Jagodne estate

Summary

The article attempts to describe a typical archive of a moderately wealthy noble family from the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth; the archive is currently preserved in a public collection at the Central Archives of Historical Records in Warsaw (Archiwum Główne Akt Dawnych – AGAD). The described sample archive is that of the Jagodne estate, from former Sandomierz Voivodeship. The history of documents from this archive is shown in the light of the memoirs of Teresa Tatarkiewiczowa (1892–1978) and her husband, the renowned historian of philosophy Władysław Tatarkiewicz (1886–1978). The contents and history of the Jagodne estate archive were reconstructed by analysing documents from donations to AGAD made by Tatarkiewicz family in 2011 and by Wojciech Nowakowski in 2021. The contents of the Jagodne archive are supplemented by documents purchased by AGAD in 1966. As a result of such a fortunate coincidence, the Central Archives of Historical Records (Archiwum Główne Akt Dawnych) found itself in possession of a reconstituted nobility archive of the Jagodne estate, previously considered irretrievably lost. It contains documents from 1523–1979 concerning the Jagodne estate itself, as well as its successive owners and families related to them: Samborzecki, Stroiński, Leśniowolski, Rostworowski, Cieciszowski, Szydłowski, Szamot, Zalewski, Janasz and Tatarkiewicz families.

Słowa kluczowe: Jagodne, archiwum dóbr Jagodne, archiwa szlacheckie, Władysław Tatarkiewicz, Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD

Keywords: Jagodne estate archive, nobility archives, Władysław Tatarkiewicz, Central Archives of Historical Records, AGAD

Jan Tyszkiewicz

<https://orcid.org/0000-0003-0757-5758>

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

BOHDAN BARANOWSKI (1915–1993), ARCHIWISTA I HISTORYK

Bohdan Baranowski urodził się w Warszawie 1 VII 1915 r. w rodzinie ewangelickiej. Ojciec Waclaw był urzędnikiem i mieszkał z żoną Eugenią w Warszawie, w dzielnicy Praga. Rodzeństwa nie miał. Rodzice skierowali go do Gimnazjum im. M. Reja prowadzonego przy warszawskiej parafii ewangelicko-augsburskiej, na placu Małachowskiego. Liceum zapewniało dobre kształcenie i miało wysoką pozycję wśród wszystkich szkół warszawskich. Bohdan Baranowski był zdolny i ukończył liceum ze świetnymi wynikami¹.

Wśród Polaków noszących nazwisko Baranowski występuje także grupa wywodząca się z Tatarów litewsko-polskich. Do 1945 r. (repatriacja do Polski) zamieszkiwali oni na terenie dawnych województw nowogródzkiego, wileńskiego, trockiego i brzeskiego. Najzamożniejsza rodzina Baranowskich, z przydomkiem i herbem Tuhan, mieszkała od XVII stulecia w województwie wileńskim; inna na terenach zwanych Zapuszczańskimi, w powiecie kalwaryjskim. Wielu Baranowskich od XVII do początku XIX w. służyło w wojsku koronnym albo litewskim. Mustafa Baranowski, chorąży I Pułku Straży Przedniej Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1786 r., posiadał majątki w Wiksznupiu, Wilkobołu i Pilokalni. Jego synowie utracili majątki i zapewne służyli w wojsku pruskim (Salich, Elias, Mustafa i Abraham), zostając ewangelikami. Nie pozostawili po sobie dokumentacji². Baranowscy mieszkający przed I wojną światową w Warszawie mogli pochodzić od jednego z synów Mustafy lub od innej rodziny, która przyjęła chrześcijaństwo.

Już jako student Uniwersytetu Warszawskiego Bohdan Baranowski pomagał w porządkowaniu dokumentów w Dziale Wschodnim Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD). Uzyskał magisterium z historii (1937) i został przyjęty na dwuletni staż archiwalny, także do AGAD³. Młodego Bohdana Baranowskiego

¹ Informacja od prof. Aleksandra Gieysztora. Por. świadectwa w teczce studenckiej, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, nr 42682, autopsja autora w 1982 r.

² S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 47–52.

³ A. Gieysztor, *W Archiwum Głównym prawie przed pół wiekiem*, MHA, t. 2, 1987, s. 184–191.

interesowały dzieje osadnictwa Tatarów na Litwie i wojny z Krymem. Dyskutował na ten temat ze Stanisławem Kryczyńskim (z rodziny o pochodzeniu tatarskim) i innymi kolegami na studiach. Kryczyński ukończył studia historyczne we Lwowie (1936) i od 1 IV 1938 r. był pracownikiem kontraktowym w AGAD. Później Kryczyński i Baranowski pogłębiali problematykę epoki powstań kozackich i wojen z Tatarami, uczęszczając na seminarium prof. Oskara Haleckiego⁴. Promotorem pracy doktorskiej Baranowskiego był doc. Władysław Tomkiewicz, zajmujący się wtedy Kozaczyzną i Tatarami w XVII stuleciu⁵. Rozprawa doktorska Baranowskiego nosiła tytuł „Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648” i została szybko opublikowana⁶. Profesorowie Oskar Halecki i Władysław Tomkiewicz preferowali tematykę wojenną dotyczącą dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy w nowożytności. Zajmowali tak zwane stanowisko optymistyczne, pozytywnie oceniając dawne poczynania polityczne i wojenne wodzów polsko-litewskich. Ich studia i wnioski krytycznie oceniał doc. Olgierd Górka, publikując artykuły polemiczne i dyskutując w gremiach historycznych. Rozbieżne stanowiska w ocenie historycznej wydarzeń łączyły się z odmiennymi poglądami politycznymi profesorów. Wpłynęły one na zmiany dokonane później (1939) we władzach Instytutu Wschodniego w Warszawie⁷.

Studia orientalistyczne w Uniwersytecie Warszawskim rozpoczął Baranowski w 1934 lub 1935 r. Był uczestnikiem seminarium prowadzonego przez prof. Ananiasza Zajączkowskiego, gdzie poznał znanych historyków (Jana Reychmana, Stanisława Kryczyńskiego, Armanda Stefański) i orientalistów (Stanisława Szachno-Romanowicza, Stanisławę Płaskowicka, Józefa Szulimowicza) i innych. Zwieńczeniem studiów orientalistycznych było magisterium z turkologii uzyskane w 1938 r.⁸

W tym czasie (1935–1938) Kryczyński opracowywał hasła dotyczące Tatarów-muzułmanów służących w wojsku koronnym (polskim) i litewskim (Wielkiego Księstwa Litewskiego)⁹. Rezultaty dyskusji genealogicznych prowadzonych

⁴ Por. J. Tyszkiewicz, *Międzywojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu*, „Przegląd Historyczny”, t. 76, 1985, nr 2, s. 305–320 (tam literatura).

⁵ W. Tomkiewicz, *Powstanie kozackie w 1630 roku*, Warszawa 1930; tenże, *Jeremi Wiśniowiecki 1612–1634*, Warszawa 1933; tenże, *Ukraina między Wschodem i Zachodem*, Warszawa 1938; tenże, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1939; tenże, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939.

⁶ B. Baranowski, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Warszawa 1938.

⁷ Por. wspomnienia o Oskarze Haleckim: J. Pajewski, *Przeszość z bliska. Wspomnienia*, Warszawa 1983, s. 66–78; o zmianach w Instytucie Wschodnim zob. I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie: 1926–1939*, Warszawa 2007, s. 155–158.

⁸ I. (Krudowska) Kryczyńska, relacja, Warszawa 8 III 1980; S. Płaskowicka-Rymkiewicz, relacja, Falenica 15 XI 1982; B. Baranowski, relacja, Łódź 20 XII 1982; J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania*, passim; tenże, *Początki seminarium*, passim (tam szczegóły).

⁹ Stanisław Kryczyński opublikował w *Polskim słowniku biograficznym* (dalej: PSB) hasła dotyczące: Mustafy Achmatowicza (zm. 1794), Mustafy Achmatowicza Murzy, Jakuba Azulewicza (zm. 1794), Jakuba Mustafy Tuhana Murzy Baranowskiego, Janusza Tuhan Murzy Baranowskiego, gen. Józefa Bielaka (1741–1794), Jakuba Murzy Buczackiego i innych, zob. S. Kryczyński, *Achmatowicz Mustafa* [w:] PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 18; tenże, *Achmatowicz Mustafa Murza* [w:] tamże, s. 18–19; tenże, *Azulewicz Jakób* [w:] tamże, s. 191; tenże, *Baranowski Jakób Mustafa Tuhana Murza* [w:] tamże, s. 280; tenże, *Baranowski Janusz Tuhana Murza* [w:] tamże, s. 282; tenże, *Bielak Józef* [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 32–33; tenże, *Buczacki Jakub Murza* [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 83–84. Por. J. Tyszkiewicz,

między Kryczyńskim i Baranowskim nie są znane. Prof. Bohdan Baranowski w swojej relacji tego tematu nie poruszył¹⁰.

Podobnie jak koledzy z seminarium Zajęczkowskiego, Baranowski korzystał z wykładów, niektórych lektoratów, biblioteki i odczytów wygłaszanych w Instytucie Wschodnim. Wykładowcami byli: Oskar Halecki, Ludwik Kolankowski, Tadeusz Kowalski, Marceli Handelsman, Stanisław Arnold, Myron Korduba, Stanisław Poniatowski, Mojżesz Schorr i Roman Smal-Stocki¹¹. Baranowski należał w Instytucie Wschodnim do Koła Młodych, włączonego w prace prometejskie, czyli służące popularyzacji kultury i aspiracjom narodów objętych granicami Rosji, a wówczas Związku Sowieckiego¹².

Działalność i dorobek naukowy Baranowskiego zbudowane zostały na umiejętnościach uzyskanych w Uniwersytecie Warszawskim i w AGAD. Baranowski intensywnie korzystał z zasobu tego archiwum i wcześniej (od 1936 r.) został wolontariuszem pomagając w niezbędnych pracach inwentaryzacyjnych. Od jesieni 1937 r. został na dwa lata oficjalnym stypendystą, zgodnie z umową zawartą między Uniwersytetem Warszawskim i AGAD. O charakterze tych praktyk wiemy dzięki zachowanemu zaświadczeniu (z 9 VII 1937 r.) o przebytych stażu przez jego starszego kolegę, Aleksandra Gieysztor¹³. Rozwój naukowy Baranowskiego opierał się na poznaniu zasobu AGAD, głównie Działu Wschodniego, i uzyskaniu tam umiejętności archiwistycznych oraz na uniwersyteckim przygotowaniu rzeczowym w zakresie badań nad Polską i Krymem w XVII stuleciu. Wokół tej osi tematycznej podejmował również wątki poboczne. Dorobek młodego badacza (miał wówczas 24 lata), z tytułem doktora historii był już do 1939 r. niemały. Opublikował monografię, kilka artykułów i recenzji w periodykach naukowych¹⁴. Podobnie jak Kryczyński, kupował książki, gromadził odbitki arty-

Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941) [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane prof. Ludwikowi Bazyłowowi*, red. W. Barbasiewicz, Warszawa 1985, s. 381 i in.; J. Tyszkiewicz, *Początki seminarium turkologicznego prof. Ananiasza Zajęczkowskiego: 1933–1936*, „Almanach Karaimski”, t. 3, 2014, s. 107–118; tenże, *Badacze i inni czytelnicy źródeł w Archiwum Głównym Akt Dawnych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 29, 2022, s. 111–121.

¹⁰ B. Baranowski, relacja; Łódź 20 XII 1982 r.

¹¹ O organizacji, podstawowych zasadach i zakresie działalności Instytutu Wschodniego, zob. I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego*, s. 17–139. Tam literatura do problemu tzw. prometeizmu.

¹² W. Bączkowski, *Prometeizm polski*, Warszawa 1938; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego*, s. 97 i nn.

¹³ A. Gieysztor, *W Archiwum Głównym*, passim; J. Krochmal, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807–2011)*, MHA, t. 18, 2011, s. 50–51. Zamieszczono tam pełny tekst zaświadczenia o odbytych dwuletnim stażu w AGAD przez A. Gieysztor. O współpracy Baranowskiego z dr. S. Szachno-Romanowiczem, zob. J. Tyszkiewicz, *Dział wschodni Archiwum Głównego przed osiemdziesięciu laty* [w] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.

¹⁴ B. Baranowski, *Turcja i Krym wobec walk polsko-kozackich w 1625 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 3, 1937, nr 2, s. 1–20; tenże, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Warszawa 1938; tenże, *Przyczynki do stosunków Karaimów polskich ze Wschodem muzułmańskim*, „Myśl Karaimska”, t. 12, 1938, s. 11–19; tenże, *Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do poł. XVII w.)*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 14, 1939, s. 9–36; tenże, *F. Mesgnien-Meński et l'enseignement des langues orientales en Pologne vers la moitié du XVIIe siècle*,

kułów i wymieniał je z innymi badaczami piszącymi o Tatarszczyźnie. Niektóre zachowały się, wraz z dedykacjami (np. u rodziny Kryczyńskich). Sądząc z tematyki jego publikacji i ich aparatu naukowego, prezentowanego w latach 1946–1950, większość notatek i wypisów źródłowych przetrwała wojnę¹⁵. Okres stażu archiwalnego w AGAD (1937–1939) był dla Baranowskiego przyjemny i owocny. Wtedy poznał wiele źródeł rękopiśmiennych i zrobił z nich sporo notatek.

Wojna i zniszczenia Warszawy we wrześniu 1939 r. oraz bezwzględne zarządzenia okupanta zmieniły zupełnie warunki życia wszystkich jej mieszkańców. Uniwersytet Warszawski, Archiwum Główne i inne archiwa zostały zamknięte, a pracownicy zwolnieni z pracy. Grupa koleżeńska rozpadła się. Szachno-Romanowicz został ewakuowany do Rumunii 6 września 1939 r., Kryczyński wyjechał do Łowicza. Archiwiści i historycy gorączkowo poszukiwali zatrudnienia. Zaczęły się aresztowania¹⁶. Baranowski przetrwał okupację w Warszawie, podejmując różne prace zarobkowe i uczestnicząc w nielegalnym nauczaniu. Znając język niemiecki, zaczął pracować w spółkach przewozowych (sprzężaj konny) dostarczających produkty rolne, zapewne z bliskiego Podlasia¹⁷. Został zaprzysiężony w Armii Krajowej. O jego działalności konspiracyjnej nic nie wiadomo. Został ranny podczas powstania warszawskiego i w pierwszych dniach października 1944 r. wywieziony do obozu przejściowego w Pruszkowie.

Po zakończeniu wojny (w maju 1945 r.) znalezienie pracy na uniwersytecie czy w archiwum w Warszawie nie było możliwe. O etaty na uczelniach w Krakowie, Poznaniu, Warszawie i Toruniu zabiegały dziesiątki profesorów i doktorów. Sytuację tę stosunkowo dobrze przedstawił w swych wspomnieniach Stefan Kieniewicz. Habilitację udało mu się przeprowadzić w 1946 r. w Krakowie¹⁸. Łatwiej było otrzymać pracę w nowo tworzonych uczelniach. Baranowski wybrał Łódź.

Najpierw jednak w Warszawie w 1946 r. przeprowadził habilitację pod opieką prof. Władysława Tomkiewicza, przedstawiając tekst „Polska a Krym w latach 1648–1667”. Na nowym uniwersytecie w Łodzi wydał kilka ważnych publikacji opracowanych na podstawie źródeł poznanych w AGAD przed 1940 rokiem¹⁹. Zapewnił sobie

„Rocznik Orientalistyczny”, t. 15, 1939–1949, s. 63–71; tenże, [recenzja:] *Kryczyński Stanisław, Tatarzy Litewscy (Próba monografii historyczno-etnograficznej)*, Warszawa 1938, s. XVI + 318 (*Rocznik Tatarski t. III*), „Kwartalnik Historyczny”, t. 52, 1938, s. 661–664.

¹⁵ Por. J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek*, s. 370 i in. Zbiór książek Stanisława Kryczyńskiego. Katalog, Warszawa 1936 (334 pozycje); w tym wiele darów z dedykacjami od historyków zajmujących się wojskowością i wojnami z Krymem.

¹⁶ J. Tyszkiewicz, *Turkolodzy polscy podczas II wojny światowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 63, 2018, nr 4, s. 71–92.

¹⁷ Mieszkały tam wówczas rodziny o nazwisku Baranowscy, co sprzyjało kontaktom i wspólnym interesom, zob. L. Dacewicz, *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok 2012, s. 134–135.

¹⁸ S. Kieniewicz, *Pamiętniki*, do druku przygotował J. Kieniewicz, Kraków 2021, s. 457–468 i in. Por. T. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.

¹⁹ B. Baranowski, *Źródła wschodnie w Archiwum Koronnym do dziejów orientalizacji smaku artystycznego w Polsce w 16–18 w.*, Warszawa 1946; tenże, *O potrzebie współpracy między orientalistyką i historią Polski*, „Życie Nauki”, t. 2, 1947, nr 9–10, s. 1–6; tenże, *Najdawniejsze polskie przekłady z literatury orientalnej*, Łódź 1947; tenże, *Polska a Tatarszczyzna 1624–1629*, Łódź 1948; tenże, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Łódź 1949; tenże, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*, Łódź 1950. Zob. J. Tyszkiewicz,

dorobek potrzebny do szybkiego mianowania profesorem, co nastąpiło w 1950 r. W Uniwersytecie Łódzkim podejmował się uciążliwych, ale niezbędnych prac organizacyjnych. Kilkakrotnie był dziekanem Wydziału Filozoficznego, dwukrotnie dyrektorem Instytutu Historii (1952–1956 i 1978–1981). Potrzeby uczelni i presja ideologiczna spowodowały, że zmienił profil swoich zainteresowań. Objął kierownictwo Katedry Historii Polski, a następnie Historii Polski XVI–XVIII w. (1952–1970), później Zakładu Historii Polski Nowożytnej (1970–1985). Znaczne poszerzenie pola badań było warunkiem otrzymania etatu profesorskiego. Wojskowość i Tatarszczyzna zostały usunięte z pola zainteresowań Bohdana Baranowskiego²⁰.

Od 1950 r. więc działalność naukową poświęcił historii nowożytnej, dziejom polskiej wsi feudalnej, różnym zakresom gospodarki wiejskiej, sprawom społecznym wsi i wierzeniom ludowym. W obfitym dorobku autorskim Baranowskiego dają się wyróżnić trzy okresy: początkowy (1947–1956), główny (1957–1981) i późny (1982–1993). Okres pierwszy charakteryzował się wydaniem kilku ważnych publikacji o Tatarszczyźnie (dorobek oparty na materiałach zebranych przed wojną) i prac popularnonaukowych, podręczników itp. Drugi, najowocniejszy, okres poświęcił Baranowski opracowaniu źródłowych monografii z dziejów wsi i małych miast w czasach staropolskich²¹. Napisał kilka prac o wierzeniach ludowych, czarach i procesach czarownic w XVII stuleciu, które były parokrotnie wznawiane. Miały one charakter popularno-naukowy albo zbiorów źródeł wzbogaconych komentarzem. Wydał cenne opracowanie o tak zwanych ludziach luźnych w Polsce nowożytnej, pozbawionych ziemi, praw i rodziny²².

W późnym okresie twórczości napisał dwie książki o rozwoju miasta Łodzi (1973, 1976) i wrócił do fascynacji Bliskim Wschodem, Zakaukaziem, Gruzją i Azerbejdżanem²³. W ten sposób nawiązywał do swojej dawnej działalności w Instytucie Wschodnim i ówczesnej pracy swego mentora prof. W. Tomkiewicza²⁴. Baranowskiego ominęły sankcje i zarzuty kierowane w latach 1951–1953 wobec

Ex Oriente lux. Turkologia w Polsce międzywojennej 1918–1939. Badacze. Środowiska. Współpracownicy, Warszawa 2022.

²⁰ B. Baranowski, *Pierwsze lata Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1949)*, Łódź 1985; tenże, *Trudne lata Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1956)*, Łódź 1990. Autor wykorzystał w tych publikacjach zachowane źródła urzędowe i własne doświadczenia oraz wspomnienia.

²¹ Z ważniejszych: B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Łódź 1958; tenże, *Życie codzienne wsi między Wartą i Pilicą w XIX w.*, Łódź 1969; tenże, *Kultura ludowa XVII i XVIII w. na ziemiach Polski Ludowej*, Wrocław 1971; tenże, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975; tenże, *Łódź rolnicza: od poł. XVI do pocz. XIX w.*, Łódź 1973; B. Baranowski et al., *Zarys dziejów gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. J. Leskiewiczowa, t. 3, Warszawa 1970.

²² B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII w.*, Łódź 1952; tenże, *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*, Łódź 1965; tenże, *O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach*, Warszawa 1978; tenże, *Ludzie gościńca w XVII–XVIII w.*, Łódź 1986.

²³ B. Baranowski, *Polsko-azerbejdżańskie stosunki kulturalne w 1 poł. XIX w.*, Łódź 1979; tenże, *Polskie zainteresowania z XVIII i XIX w. kulturą Gruzji*, Wrocław 1983; tenże, *Polaków kaukaskie drogi*, Łódź 1985; tenże, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987; tenże, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987. Trzy ostatnie książki napisał wspólnie z synem Krzysztofem Baranowskim.

²⁴ Z. Wójcik, *Władysław Tomkiewicz (4 IX 1899–5 VIII 1982)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 90, 1983, nr 1, s. 289–294; I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego*, s. 61, 153–156; S. Kieniewicz, *Pamiętniki*, s. 458–468.

Tomkiewicza w Warszawie, jako sekretarza generalnego Instytutu Wschodniego (1939) i kierownika referatu spraw narodowościowych w Biurze Informacji i Propagandy Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej–Armii Krajowej (1941–1944). Represji za działalność i pracę w Instytucie Wschodnim w latach 1934–1939 uniknęli w Polsce Ludowej również Ananiasz Zajączkowski i Jan Reychman.

Bohdan Baranowski był historykiem Tatarszczyzny, popularnego w badaniach międzywojennych okresu „ogniem i mieczem”, wojskowości nowożytnej, kultury i gospodarki wiejskiej w centralnie położonych ziemiach polskich w XVIII i XIX stuleciu. W publikacjach wydawanych do 1950 r. opierał się na źródłowym rozeznaniu zasobu AGAD, później również na materiałach z innych archiwów (główne księgach sądowych miast). Dzięki intensywnej pracy w AGAD w latach 1935–1939, jego dorobek naukowy miał solidne podstawy do badania tematyki orientalnej. Duży i wielowątkowy dorobek naukowy B. Baranowskiego powstał dzięki jego intensywnej pracy w dwóch środowiskach badawczych, Katedrze Historii Uniwersytetu Łódzkiego i Łódzkim Oddziale Instytutu Kultury Materialnej, którymi kierował. Publikacje z lat 1950–1968 i grono wykształconych uczniów (kilkunastu doktorów) pozwoliły mu planować zmianę Katedry Etnografii w Uniwersytecie Łódzkim na Katedrę Etnografii Historycznej. Miała ona uprawiać i posługiwać się nową metodologią, przy znacznym poszerzeniu podstaw źródłowych. Takie przekształcenie Katedry Etnografii mogło nastąpić w związku z przejściem na emeryturę jego dotychczasowego kierownika, którym była prof. Kazimiera Zawistowicz-Adamska. Napięta sytuacja społeczna i polityczna początku roku 1968 przekreśliła plany prof. B. Baranowskiego. Większość środowiska uniwersyteckiego (Komisja, dziekani) odrzuciła propozycję, zachowując odrębną Katedrę Etnografii. Zrozumienie dla idei rozwijania etnografii historycznej wykazał tylko prof. Józef Burszta (Poznań) i grono uczniów Baranowskiego (Zbigniew Kuchowicz, Leonard Pełka, Julian Janczak i inni), którzy kontynuowali poszerzone metody i analizę wielu typów źródeł z przeszłości²⁵.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego,teczka studencka Bohdana Baranowskiego (Nr 42 682).

Zbiór książek Stanisława Kryczyńskiego. Katalog, Warszawa 1936. Rękopis w posiadaniu Ireny Kryczyńskiej.

Gieysztor A., *W Archiwum Głównym prawie przed pół wiekiem*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 2, 1987, s. 184–191.

Kieniewicz S., *Pamiętniki*, do druku przygotował J. Kieniewicz, Kraków 2021.

²⁵ Z. Kuchowicz, W. Szczygielski, *Profesor dr hab. Bohdan Baranowski. W czterdziestolecie pracy naukowej*, „Rocznik Łódzki”, t. 25, 1977, s. 5–14; A. Lech, *Etnografia historyczna w ujęciu Bohdana Baranowskiego. W 100 rocznicę urodzin Mistrza*, „Zeszyty Wiejskie”, t. 21, 2015, s. 9–24.

Relacje ustne:

Bohdana Baranowskiego, Łódź, 20 XII 1982 r.

Ireny (Krudowskiej) Kryczyńskiej, Warszawa, 8 III 1980 r. i in.

Stanisławy Płaskowickiej-Rymkiewicz, Falenica, 15 XI 1982 r.

Literatura²⁶

- Baranowski B., *F. Mesgnien-Meniński et l'enseignement des langues orientales en Pologne vers la moitié du XVIIe siècle*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 15, 1939–1949, s. 63–71.
- Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Łódź 1958.
- Baranowski B., *Kultura ludowa XVII i XVIII w. na ziemiach Polski Ludowej*, Wrocław 1971.
- Baranowski B., *Ludzie gościńca w XVII–XVIII w.*, Łódź 1986.
- Baranowski B., *Łódź rolnicza: od poł. XVI do pocz. XIX w.*, Łódź 1973.
- Baranowski B., *Najdawniejsze polskie przekłady z literatury orientальной*, Łódź 1947.
- Baranowski B., *O hultajach, wiedzmach i wszetecznicach*, Warszawa 1978.
- Baranowski B., *O potrzebie współpracy między orientalistyką i historią Polski*, „Życie Nauki”, t. 2, 1947, nr 9–10, s. 1–6.
- Baranowski B., *Pierwsze lata Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1949)*, Łódź 1985.
- Baranowski B., *Polska a Tatarszczyzna 1624–1629*, Łódź 1948.
- Baranowski B., *Polskie zainteresowania z XVIII i XIX w. kulturą Gruzji*, Wrocław 1983.
- Baranowski B., *Polsko-azerbejdżańskie stosunki kulturalne w 1 poł. XIX w.*, Łódź 1979.
- Baranowski B., *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*, Łódź 1965.
- Baranowski B., *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII w.*, Łódź 1952.
- Baranowski B., *Przyczynki do stosunków Karaimów polskich ze Wschodem muzulmańskim*, „Myśl Karaimska”, t. 12, 1938, s. 11–19.
- Baranowski B., *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Łódź 1949.
- Baranowski B., *Trudne lata Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1956)*, Łódź 1990.
- Baranowski B., *Turecja i Krym wobec walk polsko-kozackich w 1625 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 3, 1937, nr 2, s. 1–20.
- Baranowski B., *Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do poł. XVII w.)*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 14, 1939, s. 9–36.
- Baranowski B., *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*, Łódź 1950.
- Baranowski B., *Źródła wschodnie w Archiwum Koronnym do dziejów orientalizacji smaku artystycznego w Polsce w 16–18 w.*, Warszawa 1946.
- Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975.
- Baranowski B., *Życie codzienne wsi między Wartą i Pilicą w XIX w.*, Łódź 1969.
- Baranowski B., [recenzja:] *Kryczyński Stanisław, Tatarzy Litewscy (Próba monografii historyczno-etnograficznej)*, Warszawa 1938, s. XVI + 318 (Rocznik Tatarski t. III), „Kwartalnik Historyczny”, t. 52, 1938, s. 661–664.
- Baranowski B. i in., *Zarys dziejów gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. J. Leskiewiczowa, t. 3, Warszawa 1970.

²⁶ Spośród liczących około 300 pozycji publikacji autorstwa Bohdana Baranowskiego dokonano wyboru, podając głównie dotyczące Orientu.

- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Wrocław 1987.
- Baranowski B., Baranowski K., *Polaków kaukaskie drogi*, Łódź 1985.
- Bączkowski W., *Prometeizm polski*, Warszawa 1938.
- Dacewicz L., *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok 2012, s. 134–135.
- Dziadulewicz S., *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929.
- Krochmal J., *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807–2011)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 18, 2011, s. 13–119.
- Kryczyński S., *Achmatowicz Mustafa* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 18.
- Kryczyński S., *Achmatowicz Mustafa Murza* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 18–19.
- Kryczyński S., *Azulewicz Jakób* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 191.
- Kryczyński S., *Baranowski Jakób Mustafa Tuhan Murza* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 280.
- Kryczyński S., *Baranowski Janusz Tuhan Murza* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 282.
- Kryczyński S., *Bielak Józef* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 32–33.
- Kryczyński S., *Buczacki Jakub Murza* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 83–84.
- Kuchowicz Z., Szczygielski W., *Profesor dr hab. Bohdan Baranowski. W czterdziestolecie pracy naukowej*, „Rocznik Łódzki”, t. 25, 1977, s. 5–14.
- Lech A., *Etnografia historyczna w ujęciu Bohdana Baranowskiego. W 100 rocznicę urodzin Mistrza*, „Zeszyty Wiejskie”, t. 21, 2015, s. 9–24.
- Maj I.P., *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie: 1926–1939*, Warszawa 2007.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Pajewski J., *Przeszość z bliska. Wspomnienia*, Warszawa 1983.
- Rutkowski T., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.
- Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki 1612–1634*, Warszawa 1933.
- Tomkiewicz W., *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1939.
- Tomkiewicz W., *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939.
- Tomkiewicz W., *Powstanie kozackie w 1630 roku*, Warszawa 1930.
- Tomkiewicz W., *Ukraina między Wschodem i Zachodem*, Warszawa 1938.
- Tyszkiewicz J., *Badacze i inni czytelnicy źródeł w Archiwum Głównym Akt Dawnych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 29, s. 111–121.
- Tyszkiewicz J., *Dział wschodni Archiwum Głównego przed osiemdziesięciu laty* [w] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.
- Tyszkiewicz J., *Ex Oriente lux. Turkologia w Polsce międzywojennej 1918–1939. Badacze. Środowiska. Współpracownicy*, Warszawa 2022.
- Tyszkiewicz J., *Międzywojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu*, „Przegląd Historyczny”, t. 76, 1985, nr 2, s. 305–320.
- Tyszkiewicz J., *Początki seminarium turkologicznego prof. Ananiasza Zajączkowskiego: 1933–1936*, „Almanach Karaimski”, t. 3, 2014, s. 107–118.

- Tyszkiewicz J., *Turkolodzy polscy podczas II wojny światowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 63, 2018, nr 4, s. 71–92.
- Tyszkiewicz J., *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)* [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane prof. Ludwikowi Bazylowowi*, red. W. Barbasiewicz, Warszawa 1985, s. 363–385.
- Wójcik Z., *Władysław Tomkiewicz (4 IX 1899–5 VIII 1982)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 90, 1983, nr 1, s. 289–294.

Streszczenie

Bohdan Baranowski (1915–1993), mgr historii (1937) i mgr orientalistyki (1938) w Uniwersytecie Warszawskim, odbył staż archiwalny w AGAD (1937–1938), w Dziale Wschodnim. Studiował w Instytucie Wschodnim w Warszawie (1934–1939). Badał stosunki Polski z Krymem i Turcją w XVII–XVIII w. Pracę doktorską o stosunkach Polski z Chanatem Krymskim (1632–1648) obronił u prof. W. Tomkiewicza w 1938 r. Na materiale archiwalnym badał znajomość języka tureckiego w czasach staropolskich. W Uniwersytecie Łódzkim kierował (1952–1970) Katedrą Historii Polski XVI–XVIII w. i Zakładem Historii Polski Nowożytnej (1970–1985). Najbogatszy dorobek naukowy Baranowskiego dotyczy historii gospodarczej i kultury wsi polskiej w XVI–XVIII w. Opublikował kilka monografii o zabobonach, włoczęgach i procesach czarownic. Od 1979 r. badał dzieje Gruzji i Azerbejdżanu. Wykorzystanie źródeł orientalnych i staropolskich pozwoliło B. Baranowskiemu oświetlić mało znane problemy historii politycznej i gospodarczej.

Bohdan Baranowski (1915–1993), archivist and historian

Summary

Bohdan Baranowski (1915–1993) held master's degrees in history (1937) and in oriental studies (1938) at the University of Warsaw. He also completed an archival internship at AGAD (1937–1938) in the Eastern Department. He studied at the Eastern Institute in Warsaw (1934–1939). The topic of his studies were Poland's relations with Crimea and Turkey in the 17th and 18th centuries. He defended his doctoral thesis on Poland's relations with the Crimean Khanate (1632–1648) under prof. W. Tomkiewicz (1938). Using archival materials, he researched knowledge of Turkish language in Old Polish times. At the University of Łódź, he headed the Department of Polish History: 16th–18th century (1952–1970) and the Department of Modern Polish History (1970–1985). Baranowski's most prolific academic work concerns economic history and culture of Polish countryside in 16th–18th centuries. He published several monographs on superstitions, vagabonds, and witch trials. Starting from 1979, he researched the history of Georgia and Azerbaijan. Using both oriental and old Polish sources allowed B. Baranowski to illuminate little-known problems of political and economic history.

Słowa kluczowe: Bohdan Baranowski, Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD, Polska, Chanat Krymski, Azerbejdżan, Kultura i gospodarka wsi polskiej XVI–XVIII w.

Keywords: Bohdan Baranowski, Central Archives of Historical Records, AGAD, Poland, Crimean Khanate, Azerbaijan, Culture and economy of the Polish countryside 16th–18th centuries

II ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Bogusław Ulicki

<https://orcid.org/0000-0001-6643-8804>

Warszawa

ZAPOBIEGANIE POŻAROM W WARSZAWIE W ŚWIETLE DOKUMENTÓW MARSZAŁKOWSKICH Z LAT 1760–1795

*Mała iskierka wielkie pożogi wznieca [...].
Kto nie gasi ognia u sąsiada,
jego się ściana prędko zajmie rada¹*

Walka z pożarami i ochrona przed nimi, zarówno dawniej, jak i dziś, opierała się na trzech elementach. Pierwszym były narzędzia ogniowe i woda do gaszenia, drugim publiczne i prywatne finanse, niezbędne do zakupu sprzętu gaśniczego i organizacji walki z ogniem, trzecim zapobieganie pożarom. Z upływem czasu wartość i organizacja służb pożarowych wielokrotnie się zmieniała. Początkowe działania intuicyjne, rozwiązania znane z antycznego Rzymu, po miejskie organizacje samorządowo-cechowe, przekształciły się w zawodowe i wyspecjalizowane służby – strażę pożarną.

Ogień to zjawisko przyjacielskie ludziom i wrogie im zarazem – sprzyja rozwojowi człowieka, ale też niszczył jego dorobek². Ogień zwalczano różnymi sposobami technicznymi i prawnymi. Prewencyjne formy obrony przed pożarami według dzisiejszego nazewnictwa (ochrona bierna i gaszenie, czyli ochrona czynna), przedstawiano w wielu źródłach. Do najważniejszych należą prawne dyspozycje (nakazy i zakazy) właścicieli miast i wsi oraz samorządów miejskich (wilkierze, Porządki Ogniowe³, ordynacje pożarowe). Nie mniejszą rolę odgrywały dokumenty

¹ S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894, s. 176, 354.

² Jakub Haur w traktacie *O czterech żywiołach* tak pisał o ogniu: „Ogień elementarny, który sprawuje światło domowe [...] iest miły y pożyteczny nie tylko kuchni, piecom y kominom [...] także iest y szkodliwy osobliwie tym, którzy go iakim głupstwem abo nieostrożnością używają [...]”, I.K. Haur. *Skład abo skarbiec znakomitych sekretow oekonomiey ziemiańskiej* [...], Kraków 1693, s. 89.

³ Porządek Ogniowy: niekiedy pod tym określeniem rozumiano przepisy przeciwpożarowe, a niekiedy zestaw narzędzi ogniowych; dla rozróżnienia przepisy będą opisywane terminem „Porządki Ogniowe”, a sprzęt przeciwpożarowy „porządek ogniowy”.

sejmowe, lauda sejmikowe i publiki (choć wykorzystywane incydentalnie). W systemie prawnym istotne znaczenie miały kodeksy Bartłomieja Groickiego i Pawła Szczerbica⁴, dokumenty Komisji Dobrego Porządku i niekiedy Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych oraz regulaminy ogniowe. Publicystyczno-poradnikowymi źródłami wiedzy o zapobieganiu i zwalczaniu pożarów były prace Andrzeja Frycza Modrzewskiego⁵, Anzelma Gostomskiego⁶ i Jakuba Haura⁷. Dzięki oświeceniowej rewolucji do tych tekstów dołączyło piśmiennictwo naukowo-techniczne, wydawnictwa periodyczne i prasa codzienna. Przedtem ważne kwestie pożarowe były regulowane przez właścicieli miasta, którzy określali rodzaj i wysokość rekompensat po pożarze, najczęściej zwolnień podatkowych i celnych. Nierzadko nadawano miejscowościom prawa miejskie lub ich ponowienie oraz zgody na zbudowanie łaźni, foluszu, młynów, domów wodnych.

Początków skodyfikowanej formuły obrony przed pożarami na terenie Polski można upatrywać w krakowskich wilkierzach z lat 1374 i 1375, podanych do wiadomości przez Franciszka Piekosińskiego⁸ i Stanisława Estreichera⁹. Pierwszy nosi datę 30 VIII 1374 r., drugi 5 kwietnia roku następnego. Bardzo skromne treściowo ustalenia krakowskich wilkierzy dotyczące zapobiegania i gaszenia pożarów z czasem dzięki doświadczeniom rad miejskich, zamieniały się w bogatsze od nich przepisy przeciwpożarowe, obejmujące wiele aspektów, nieznanymi w 2. połowie XIV w. Zmiany te doprowadziły do powstania pierwszych Porządków Ogniowych, szczegółowych przepisów pożarowych, które niekiedy miały dwojaki charakter. Na przykład Porządek Ogniowy *Rady Poznańskiej postanowienye czassv przigody ognya*¹⁰ z 1544 r., regulujący organizację gaszenia pożarów¹¹, nie zawierał tematyki prewencyjnej, podobnie jak gdański Porządek Ogniowy z 1539 r. (*Fewers Ordnung der Königlichen Stadt Dantzick, durch einen Erbarn Rath daselbigest, den gemeinen einwonern zum besten, bera- met vnd ausgesetzt*). Z kolei wrocławski przepis z 1574 r. (*Eines Erbarn Rathes der Kayserlichen Stadt Bresslaw new auffgerichte Fewer Ordnung*), mówił nie tylko o organizacji gaszenia, ale i zasadach prewencji¹². W tym czasie w Warszawie po dużym pożarze w 1544 r. uchwalono dwa przepisy dotyczące gaszenia pożarów. Pierwszym była uchwała rady miejskiej z 26 VII 1546 r.¹³, drugim jej

⁴ B. Groicki, *Artykuły prawa maydeburskie ktore zową Speculum Saxonum* [...], Kraków 1559; P. Szczerbic, *Speculum Saxonum albo prawo saskie y maydeburskie* [...], Lwów 1581.

⁵ *O uwiarowaniu pożogi y gaszeniu* [w:] Andrzeia Fricza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitey księgi czwore* [...], Łosk 1577, s. 84v–84r.

⁶ *Porządek około gaszenia* [w:] A. Gostomski, *Gospodarstwo*, Kraków 1621, s. 144.

⁷ *O ogniu domowym y przychodniowym* [w:] J.K. Haur, *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiemy ziemiańskiej*, Kraków 1693, s. 93–94.

⁸ F. Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*, cz. 2–4, Kraków 1882.

⁹ S. Estreicher, *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936.

¹⁰ F. Baranowski, *Dokumenty do historii ubezpieczeń ogniowych* [...], Poznań 1935, s. 76–80.

¹¹ Pod określeniem organizacja gaszenia pożarów należy rozumieć także wyposażenie miasta w narzędzia ogniowe, zaopatrzenie w wodę.

¹² Wrocławskie Porządki Ogniowe z lat 1574, 1586 i 1602 uwzględniały także trzeci problem – obronność miasta, dla której uchwalono, że organizacja ochrony przed pożarami będzie wykorzystywana także do tego celu.

¹³ F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 99 (wersja łacińska); B. Ulicki, *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261–1795)*, Warszawa 2021, s. 267 (wersja polska).

postanowienie z 20 XI 1548 r.¹⁴ Oba dokumenty, w porównaniu z Porządkami Ogniwymi Gdańska, Poznania i Wrocławia, omawiały zagadnienia pożarowe bardzo skromnie. Dopiero w 2. połowie XVIII w. społeczeństwo Warszawy otrzymało nowoczesny, wieloaspektowy Porządek Ogniowy podobny do wrocławskiego *Fewers-Ordnung* z 1574 r. Jednak jego żywot nie był długi i skończył się po niecałych dwóch dekadach, gdy Polska utraciła niepodległość.

W strukturę przepisów przeciwpożarowych uchwalonych do roku 1795 wpisały się rozporządzenia (obwołania, obwieszczenia i dyspozycje) marszałków wielkich koronnych i nadwornych, odpowiedzialnych za bezpieczeństwo w Warszawie, w tym pożarowe. Na przełomie XVIII i XIX stulecia ich funkcje przejęła policja, a w końcu ministrowie spraw wewnętrznych. Przez długi czas osnową ich przepisów były Artykuły Sądów Marszałkowskich (zwane krócej Artykułami Marszałkowskimi), które w formie zapisu sejmowego po raz pierwszy opublikowano w 1632 r., a następnie powtórzono w latach 1648, 1669 i 1674¹⁵.

Porządek na seymie elekcyi między Warszawą a Wolą przez opisane artykuły do samego aktu elekcyi należące, uchwalony y postanowiony Roku Pańskiego 1632 dnia 27 września. My rady, duchowne i świeckie, y wszystko rycerstwo Koronne y W.X.L. na terazniejszą elekcyą nowego Pana zgromadzone, zabiegając temu, aby pokoy pospolity pod tą elekcyą zatrzymany był, artykuły niżej opisane [...] postanowiliśmy [punkt 18]: W gospodach, tak w mieście, iako y na wszelakich, po wsiach y miasteczkach, stanowiskach, aby się każdy skromnie y uczciwie zachował, występkow żadnych nie czynił; niebezpieczeństwa ogniowego pilnie się wystrzegając, dla czego każdy gospodarz powinien mieć wodę w statkach [naczyniach], oseki [bosaki], drabiny, y insze rzeczy do tego należące: także przy kuchniach w rynkach postawionych, aby statki dla niebezpieczeństwa ogniowego zawsze gotowe były: czego urząd Ichmci PP. Marszałkow przestrzegać ma, y w tym nieposłusznych y niedbałych, winą czternastu grzywien karać: a kto by statki z wodą, y insze potrzeby do tego należące, rąbał y psował, taki ma bydz karany siedzeniem w więzy przez sześć niedziel, y wynagrodzeniem szkody¹⁶.

Pierwotny zapis z 1632 r. można wywieść z najprawdopodobniej pierwszych zasad bezpieczeństwa skodyfikowanych dla potrzeb okazowania wojsk, opublikowanych 1 IV 1564 r. i „Porządku na seymie walnym do obierania Pana i Krola naszego”, uchwalonego w 1573 r.¹⁷ Istotna zmiana nastąpiła w 1678 r., gdy król Jan III nakazał, aby ustalenia z roku 1632 dotyczyły każdego miejsca, w którym król był obecny, a więc nie tylko obrad sejmu. Druga zmiana dotyczyła kar: „[...] nieposłusznych y niedbałych winą 14 grzywien karać. A kto by statki z wodą, y insze potrzeby do tego należące, rąbał y psował, taki ma bydz stem grzywien karany”¹⁸. O ważności Artykułów Marszałkowskich w następnym

¹⁴ F. Giedroyc, *Porządek ogniowy*, s. 100; B. Ulicki, *Pożary dawnej Warszawy*, s. 268.

¹⁵ Wielu autorów swoje analizy zapisów konstytucyjnych rozpoczynają dopiero od późniejszych „Artykułów sądów marszałkowskich” z 1678 r.

¹⁶ *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego* [...], (dalej: VL), t. 3, Petersburg 1860, s. 358–360.

¹⁷ VL, t. 2, s. 125. Wbrew tytułowi zasady te obowiązywały także podczas sejmików i roków sądowych.

¹⁸ VL, t. 5, s. 315–316.

stuleciu i o konieczności ich przypomnienia świadczy nota „Immunitas jurydykcy marszałkowskiej” zawarta w diariuszu sejmowym z 1748 r.¹⁹

Dokumenty z lat 1760–1795

Z tego okresu w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) i w bibliotekach zachowało się łącznie 108 dokumentów dotyczących prawnych rozwiązań ochrony przeciwpożarowej Warszawy, włączając w to przepisy miasteczek podwarszawskich i jurydyk. Informacje charakteryzujące te dokumenty zestawiono w poniższych tabelach.

Tabela 1 – Intensywność ustawodawcza wystawców prawa

Wystawcy	Liczba dokumentów	Udział procentowy
Marszałkowie ²⁰	62	57
Publiki	11	10
Prezydenci Warszawy	8	7
Urząd marszałkowski ²¹	4	4
Magistrat Warszawy	4	4
Inni	19	18
Razem	108	100

Źródło: opracowanie własne autora.

Tabela 2 – Podział dokumentów według źródła pochodzenia

Proweniencja	Liczba dokumentów	Udział procentowy
Dokumenty w AGAD	79	73
Dokumenty w bibliotekach	15	14
Dokumenty w prasie	8	7
Dokumenty w <i>Volumina Legum</i>	4	4
Inne	2	2
Razem	108	100

Źródło: opracowanie własne autora.

¹⁹ W. Konopczyński, *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII. Dyaryusz sejmu z r. 1748*, Warszawa 1911, s. 358.

²⁰ W tym korespondencja Stanisława Lubomirskiego z biskupem poznańskim i warszawskim duchowieństwem w sprawie ustaleń Porządku Ogniowego z 1779 r. (razem 22 dokumenty).

²¹ Dokumenty bez podpisów, ale powołujących się na jurysdykcję marszałkowską.

Tabela 3 – Udział marszałków w ustawodawstwie warszawskim

Wystawca	Liczba dokumentów	Udział procentowy
Stanisław Lubomirski	18	45
Michał Wandalin Mniszech	14	35
Franciszek Bieliński	4	10
Fryderyk Moszyński	1	2,5
Ignacy Ogiński	1	2,5
Kazimierz Raczyński	1	2,5
Franciszek Rzewuski	1	2,5
Razem	40	100

Źródło: opracowanie własne autora.

Pod względem głównej treści dokumenty pożarowe można podzielić na trzy grupy, z których najliczniejsza regulowała zagadnienia organizacji gaszenia pożarów (65 dokumentów). Druga grupa zawiera przepisy prewencyjne (18 dokumentów), trzecia zaś dokumenty mieszane z regulacjami gaszenia pożarów i dotyczące zasad zapobiegania im (15 dokumentów). Z zestawienia tego wynika, że w Warszawie XVIII w. dominowała problematyka związana z organizacją gaszenia pożarów: zaopatrzenia w wodę, wyposażenia w narzędzia ogniowe, alarmowania, utrzymywania porządku na ulicach, oraz administracja pożarowa, stworzona przez władze miasta i cechy. Dziedzina zapobiegania pożarom obejmowała materiały palne, kominy, budynki drewniane, oświetlenie, używanie ognia otwartego, lokalizację pożarowo niebezpiecznych warsztatów i palenie tytoniu. Dla porządku trzeba wspomnieć o trzech dokumentach, które niekiedy, dla porównania, będą cytowane razem z innymi przepisami *Porządek względem ostrożności [...] w Zamku Królewskim*²², *Ustawa względem ognia dla koszar [...]*²³ i *Porządek Ogniowy [Pałacu Saskiego]*²⁴.

²² *Porządek względem ostrożności ognia dla tych którzy w Zamku Królewskim [...]*, zwany dalej *Regulaminem Zamku Królewskiego*, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne (dalej: WE), sygn. 855, k. 223 (brak autora i daty).

²³ *Ustawa względem ognia dla Koszar do Korpusu Kadetów J.K.Mci y Rzpltey [...]*, zwana dalej *Ustawą Ogniową dla Koszar* [koszary Szkoły Rycerskiej obejmowały obszar i budynki należące kiedyś do Pałacu Kazimierzowskiego; ustawa ukazała się dziewięć lat po otwarciu Szkoły – B.U.]; Centralna Biblioteka Wojskowa, sygn. SP-XVIII/III-93; Biblioteka Naukowa PAN i PAU w Krakowie, sygn. St. Dr. 4378.

²⁴ *Porządek Ogniowy. Następujący porządek z rozkazu y z Approbacyą Nayiaśnieyszego Elektora Saskiego [...]*. [Warszawa] 1781, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCzart.), sygn. 19036); tekst w języku polskim i niemieckim. Wydaje się, że powyższa lista powinna być uzupełniona o nieistniejący lub jeszcze nieodkryty regulamin ogniowy Pałacu Rzeczypospolitej, jednego z najważniejszych budynków Warszawy XVIII stulecia; motywacją powstania regulaminu mógł być pożar w 1782 r. („Gazeta Warszawska” 1782, nr 101; 1783, nr 101; w AGAD jest dokument potwierdzający przyjęcia wynagrodzenia za dostarczenie narzędzi ogniowych i przybycie do pożaru szprycmajstra, AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/494, k. 45–47).

1. Rozporządzenia marszałkowskie XVIII wieku

W rozporządzeniach marszałkowskich wykorzystywano ustalenia wcześniejszych przepisów przeciwpożarowych, jednak nie tak odległych w czasie, jak wilkierze krakowskie. Do najważniejszych należą dwie uchwały rady miejskiej Starej Warszawy z 26 VII 1546 r. i 20 XI 1548 r. Oba dokumenty, powstałe po dużym pożarze Warszawy w 1544 r.²⁵ i znane z opracowania Franciszka Giedroycia²⁶, ustalały organizację gaszenia pożarów w dość wąskim zakresie. Następnym zachowanym dokumentem jest uchwała rady miejskiej z 24 września 1696 roku, również dotycząca organizacji gaszenia, ale traktująca te zagadnienia obszerniej niż dwa wcześniejsze²⁷. Jeżeli chodzi o przepisy prewencyjne, znane są trzy. Pierwszy to edykt Stefana Batorego z 15 II 1580 r., drugi – Jana Kazimierza z 1 XII 1649 r.²⁸; oba dotyczą przeniesienia browarów poza mury miasta (w drugim przypadku chodziło o browary usytuowane przy ulicy Freta). Przepis trzeci, będący zatwierdzeniem uchwały rady miasta przez Jana III Sobieskiego, regulował zasady składowania i sprzedaży prochu²⁹.

Przyjmując, że pierwsze znane dzisiaj i w większości zachowane przepisy marszałkowskie powstały w 2. połowie XVIII w., na pierwszym miejscu należy umieścić dyspozycje marszałka Franciszka Bielińskiego, opublikowane w gazecie codziennej (oryginał przepisu nie jest mi znany)³⁰. Z uwagi na jego pierwszeństwo oraz treści przewijające się w polskim systemie prawnym przez następne ćwierćwiecze, wart jest dokładniejszego przedstawienia. Nie jest obszerny, zawiera bowiem tylko sześć artykułów, z których cztery dotyczą prewencji pożarowej, a dwa gaszenia pożarów. We wstępie redakcyjnym czytamy:

Jmć Pan Marszałek W.K. dając nowy dowod gorliwości i starania swego około dobra publicznego, a zabiegając wielkiemu z przypadku ognia niebezpieczeństwa, które się już tyle razy tu w Warszawie przytrafiło³¹, kazał dyspozycyie mądrze od siebie ułożone, niżey wyrażoney przez Woźnego obwołać³².

Wskazany sposób powiadamiania mieszkańców zastępowano niekiedy przybijaniem rozporządzenia do drzwi ratusza, kościoła bądź ścian budynków

²⁵ Wydarzenie wspomnieli Marcin Bielski, Stanisław Okszyć Orzechowski, Maciej Strykowski i Łukasz Górnicki, zob. B. Ulicki, *Pożary dawnej Warszawy*, s. 55–56, 158–169; tenże, *Pożar Warszawy w roku 1544 w dokumentach epoki i opracowaniach*, „Almanach Warszawy”, t. 14, 2022, s. 1–19.

²⁶ F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie*, s. 99–100.

²⁷ AGAD, WE, sygn. 855, k. 164–165.

²⁸ AGAD, Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 1026.

²⁹ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, Warszawa 1913, s. 135.

³⁰ Doniesienie z 4 czerwca 1760 roku, „Kuryer Polski” 1760, nr 23.

³¹ W 1760 r. odnotowano trzy duże pożary ważnych dla miasta budynków. Spaliły się wówczas Pałac pod Błachą („Kuryer Polski” 1760 nr 41), pałac Lubomirskich (*Pamiętniki Anny z Lubomirskich Rzewuskiej z lat 1758–1762* [w:] *Kronika Podhorecka 1706–1779*, Kraków 1860, s. 167) i kościół Jezuitów przy ulicy Świętojańskiej [w:] S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4: *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza* [...], Kraków 1905, s. 1526.

³² „Kuryer Polski” 1760, nr 23.

narożnych kwartałów. Marszałkowskie obwołanie rozpoczyna się nakazem, powtarzanym aż do XX w. i egzystującym do dziś, choć w nieco innej formie³³.

Aby każdy gospodarz pałaców, dworów, wszelkich domów tak w mieście iako y po przedmieściach będących, kominy należyce opatrywał, a lepione, iezeliby się gdzieś znajdowały, aby pod surową karą zrzucił³⁴.

Zalecenia dotyczące kominów, a także przenosin browarów, gorzelni, ozdow- ni i innych obiektów, w których do produkcji używano ognia, ponawiano wie- lokrotnie. W rozporządzeniu zakazano używania ognia po godzinie dziewiątej wieczorem (z wyjątkiem świec). Przypominali o tym stróże nocni, którzy cho- dząc ulicami wołali, że czas gasić ognie. Ostatnim zakazem mającym związek z prewencją pożarową było ustalenie, że domy drewniane nie mogą być stawiane w miejscach dowolnych, ale tych wyznaczonych dekretem Komisji królewskiej i Rzeczypospolitej. Każdego właściciela rozpoczynającego budowę zobowiąza- no do poinformowania marszałka o rozpoczęciu robót, co przypomina obecne przepisy z kontrolną funkcją Powiatowego Inspektoratu Nadzoru Budowlanego.

2. Przegląd dokumentów marszałkowskich

W niniejszym opracowaniu przepisy przedstawiono w podziale rzeczowym, a na- stępnie chronologicznym. Poza nielicznymi przypadkami omawiane poniżej do- kumenty są publikowane po raz pierwszy.

2.1. Zapobieganie pożarom

Przegląd tej grupy dokumentów pokazuje najważniejsze zmiany wymogów prze- ciwpożarowych w XVIII stuleciu w odniesieniu do budownictwa drewnianego, manufaktur niebezpiecznych pożarowo, stosowania ognia i oświetlenia, prochu i palenia tytoniu.

2.1.1. Budynki drewniane

O problemie obecności budynków drewnianych w XVIII w. wypowiedano się kil- kukrotnie, poczynając od roku 1764, kiedy sejm uchwalił konstytucję o treści:

[...] chcieć chcemy by w rynkach Starey y Nowey Warszawy *pro publico commodo* [dla dobra publicznego] targow, place od domow drewnianych, klitek, iatek, wolne y niezabudowane były salva designatione inszych na to placow; domostwa drev- niane z kominami murowanemi, ktore są dobre w ulicach y na przedmieściach pryncypalnych, zostać maia; bez reparacyi iednak, y aby tylko w nich wodek, oleiow składu nie było. A gdzie blisko kościołow, pałacow są drewniane budowy, a tych sąsiedzi dla publicznego bezpieczeństwa od ognia, będą żądali zniesienia, tedy za taxą sądu marszałkowskiego [...] zniesione być powinny³⁵.

Zapisy rozporządzeń marszałków Stanisława Lubomirskiego i Michała Wan- dalina Mniszcha oraz warszawskiego magistratu, już w 1795 r., za czasów

³³ Chodzi o zakaz budowy drewnianych kominów obłożonych gliną i nakaz ich czyszczenia.

³⁴ „Kuryer Polski” 1760, nr 23.

³⁵ VL, t. 7, s. 44.

gubernatora Fiodora (Friedricha) Bukshevdena (Bukshevdena, Buxhovdena), były tak ogólnikowe, że trudno ocenić, jak wpłynęły na bezpieczeństwo pożarowe miasta. Zakaz ten brzmiał bardzo podobnie w trzech dokumentach i zawierał zakaz składowania i przepalania wódek oraz olejów. Znajdziemy go także w Porządku Ogniowym Stanisława Lubomirskiego z 29 V 1779 r.³⁶, obwołaniach z 19 XI 1783 i 3 II 1784 r. Michała Wandalina Mniszcha³⁷ oraz ordynacji warszawskiego magistratu z 14 I 1795 r.

Aby w drewnianych domach domach, gorzałek, oleiów, loiów i innych tłustości nikt nie składał, ani przepalał, pod karą grzywien na czyjażkolwiek delacją wskazać mianych, i nadgrodzieniem szkody w przypadku wszczętego ztąd ognia wynikley³⁸.

O budynkach drewnianych zagrażających Zamkowi Królewskiemu interesującą wypowiedział się sejm w roku 1766³⁹.

Utwierdzenie kontraktu o plac zamkowi naszemu Warszawskiemu przyległy z Wielbną Kapitułą Warszawską przez Kommissyą Skarbową zawartego. Kontrakt z Wielbną Kapitułą Warszawską, gruntu ku Wiśle przy zamku Warszawskim od Gnoiowej Gory leżącego dziedzicami, tudzież Urodzonymi Krasuckimi, y Sławetnemi Krzemieńskimi, łaźni i domkow na tych placach będących drewnianych, ogniem zamkowi grożących, possessorami, przez Kommissyą Skarbu Koronnego z potrzeby y przyczyn słusznych zawarty, we wszystkich obowiązkach y warunkach zupełnie na zawsze potwierdzamy⁴⁰.

Intrygujące jest, że władze marszałkowskie i miejskie pomijały w swych przepisach zagadnienie palnych dachów na budynkach murowanych; pożar szybko się rozprzestrzenił z powodu dachów ze strzechami i gontami, nawet gdy ściany były murowane. Warto dodać, że niepalna konstrukcja budynku nie gwarantowała bezpieczeństwa, gdyż oprócz palnej więźby dachowej i takiego samego pokrycia, w budynkach nadal były drewniane stropy, drewniane ściany działowe, a także palny wystrój wewnątrz i żywność.

2.1.1. Budynki drewniane

Lokalizacja browarów, gorzelnii i ozdowni była bardzo ważna dla bezpieczeństwa pożarowego miasta. Podobnie jak problem budynków drewnianych, również ten został potraktowany na tyle ogólnikowo, że tylko nieznacznie wpływał na podwyższenie bezpieczeństwa. Nie bez znaczenia była niska skuteczność egzekwowania ówczesnego prawa. W latach 1760–1791 ukazały się cztery podobne dokumenty na ten temat. W dyspozycjach Franciszka Bielińskiego z 1765 r. do wymienionych obiektów dołączono pieczę garncarskie⁴¹.

Po prawie 20 latach Mniszech uzupełnił swe rozporządzenie o następujący tekst:

³⁶ AGAD, WE, sygn. 855, k. Aij; Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), sygn. 4.18.310adl.; wersja niemiecka Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), sygn. St. Dr. 9323 III.

³⁷ AGAD, WE, sygn. 855, k. 180; BUW, sygn. 4.18.2.37.

³⁸ Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. P-18-f-199, k. 3.

³⁹ O słuszności decyzji i zasadności obaw o bezpieczeństwo Zamku może świadczyć wielość pożarów Starej Warszawy, zob. B. Ulicki, *Pożary*, s. 46–103.

⁴⁰ VL, t. 7, s. 196.

⁴¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), sygn. XVIII.3.2260, k. 1; BUW, sygn. 4.18.5.153.

Aby Piekarze, Kowale i Gancarze, podług przepisu Kommissyi Brukowej w Roku 1767 zapadłego, professyi swoiey w Mieście Starey i Nowey Warszawie nie praktykowali, lecz z sprawowaniem tychże professyi, na inne odlegleysze Przedmieścia, przenieśli się⁴².

Szczegółowiej na ten temat wypowiedziała się Komisja Policji podczas posiedzenia 15 X 1791 r.

Kuźnie, Gorzelnie, Browary z pośród Domów mieszkalnych Miejskich, na mieysce osobne przenieść starały się. Kupcom zaś wszelkim, mienia Prochów w Domach zamieszkalnych, zabroniły. Względem czego wszystkiego, iak równie i innych Artykułów Policji, aby Szlachetne Magistraty, i inne Urzędy Policyjne, nim Kommissya nowe w tey mierze nadeszłe Urządzenia, pilne czyniły starunki, iak najmocniey zaleca się⁴³.

Ze wszystkich poruszanych tu zagadnień najczęściej i najobszerniej opisywano sprawę konstrukcji, kontroli i czyszczenia kominów. Ustawodawstwo warszawskie (podobnie jak innych miast) nie potrafiło skutecznie rozwiązać tej kwestii. W zdecydowanej większości miast nie zdołano wytworzyć sprawnego systemu, który byłby możliwy do wyegzekwowania. Listę dokumentów z XVIII w. rozpoczyna uchwała sejmowa z 1764 r., która dopuściła obecność w mieście budynków drewnianych pod warunkiem, że kominy będą w nich murowane.

Domostwa drewniane z kominami murowanemi, które są dobre w ulicach y na przedmieściach pryncypalnych, zostać mają; bez reparacyi iednak, y aby tylko w nich wodek, oleiow składu nie było⁴⁴.

Następnego roku ukazał się przepis Franciszka Bielińskiego, który we fragmencie dotyczącym kominów jako nieczytelny⁴⁵ został pominięty. Tego samego roku opublikowano dyspozycje różniące się od poprzednich tylko tym, że ich tytuł odnosił się do, jak napisano, Warszawy jako miasta rezydencji Jego Królewskiej Miłości i Pana Naszego Miłościwego:

Aby każdy Gospodarz kominy opatrywał, często one wycierać kazał, a kto ma lepsze aby ie rozrzucił, a nowe z fundamentu *etiam* w drewnianych domach wszystkich murowane stawiał⁴⁶.

W 1779 r. wydano najważniejszy dla Warszawy przepis przygotowany i opublikowany przez Stanisława Lubomirskiego *Porządek Ogniowy dla miasta Warszawy*, w którym problem kominów opisano obszerniej niż we wcześniejszych.

Aby Kominy, każdy w Domie swoim zawsze dobrze wytarte y wychędożone utrzymywał, z zaniedbania czego, gdyby ogień pokazał się, karze nie odwołoczney podpadnie. Aby w Domach drewnianych dotąd stojących wszędzie murowane były kominy, z łatwością wychędożenia onych. Aby Kominiarze⁴⁷ kominy iak naydo-

⁴² BN, sygn. W.6.681, k. 3; BUW, sygn. 4.18.5.226.

⁴³ BUW, sygn. 143967.

⁴⁴ VL, t. 7, s. 44.

⁴⁵ AGAD, WE, sygn. 855, k. 172.

⁴⁶ BN, sygn. XVIII.3.2260, k. 1; BUW, sygn. 4.18.5.153.

⁴⁷ Dwóch kominiarzy z narzędziami uwiecznił Jan Paweł Norblin [w:] F. Schultz, *Podróże Inflanckczyka z Rygi do Warszawy* [...], Warszawa 1956, s. 264; na obrazie Bellotta *Widok*

skonaley wyczyszczali, w zakątkach sadzy nie zostawiali, y w tym czeladzi swey (za którą w odpowiedzi zostawać będą) doglądali, y *depaktacyi* nie czynili⁴⁸. Aby przy Fabryce Domów, Jchmc Architektki, lub Mularze bacność y dozór mieli, by kominy obszerne, y do wycierania były sposobne, przykrego łamania y zakrętów nie miały, oraz aby w takowe kominy, tudzież kuchnie y piece, balek [balek]⁴⁹, podwalin, lub innego drzewa, nie wpuszczano⁵⁰.

Po raz pierwszy pojawił się zapis ustalający zadania architekta miejskiego. On to bowiem z murarzami miał sprawdzać obszerność kominów dopuszczając tylko te, które nie miały załamań utrudniających swobodny przepływ dymu i sprzyjających gromadzeniu się sadzy. Zwracano również uwagę na to, aby „takowe kominy, tudzież kuchnie y piece, balek, podwalin lub innego drzewa nie wpuszczano”⁵¹. Tego samego dnia, 29 V 1779 r., marszałek Lubomirski ponownie wydał rozporządzenie, w którym powołał się na przepisy z 30 V 1767 r. i 31 V 1775 r. Ponieważ jego treść jest analogiczna do treści Porządku Ogniowego, zrezygnowałem z omówienia ponownego rozporządzenia. Następny dokument w sprawie kominów, tym razem podpisany 19 XI 1783 r. przez marszałka Mniszcha, zawiera następujące zalecenia:

Aby kominy każdy w domu swoim zawsze dobrze opatrzone, i często wycierane utrzymywał, z zaniedbanie czego, gdyby ogień pokazać się miał, karze nieodwłoczney podpadnie. Aby w domach drewnianych dotąd stoiących, wszędzie kominy bez zakrętów, do wycierania łatwe, wymurowane były; a lepione ieżeli gdzie dotąd znajdują się, zniesione zostały. Aby Kominiarze iak najlepiej kominy wycierali, sadzy w kątach niezostawiali, i w tym czeladzi swey, (za którą w odpowiedzi będą) pilnie doglądali, y *depaktacyi* nieczynili⁵².

Marszałek Mniszech 31 XII 1783 r. wydał jednolite pod względem treści rozporządzenie, poświęcone tylko kominom. Obszerność tego przepisu zawdzięczamy powtórzeniom i specyfic polszczyzny XVIII w. Po odrzuceniu nieistotnych dla meritum fragmentów otrzymujemy następujący tekst:

Wszem wobec y każdemu z osobna komu o tym wiedzieć należy, do wiadomości podaie iż [...] Rzepltey Kommissyi Brukowej, z troskliwością o całość tak Powszechności, iako y każdego wszczegulności [sic!] obywatela, stosując się do prawa y poprzedzających w tey mierze obwołań, przykazuię, aby każdy u kogo-kolwiek kominy lepione, w domach, mieszkaniach y kuchniach, tak w mieście Warszawie, iako y wszelkich iey przedmieściach, oraz juryzdykcyach przy niey sytuowanych dotąd znajdują się też kominy lepione zrzucić starał się. Daiąc zaś czas każdemu w porze terazniejszey zimowey do takowego zrzucenia kominow

Krakowskiego Przedmieścia od strony bramy Krakowskiej (dzisiaj nie istniejącej) widoczne są dwie figurki kominiarzy stojących na dachu.

⁴⁸ AGAD, WE, sygn. 855, k. Ai-Aij; BUW, sygn. 4.18.3.310, wersja niem. BJ St. Dr. 9323 III.

⁴⁹ Znane są dwa historyczne pożary powstałe od wady konstrukcyjnej komina; pierwszy z nich dotyczy Zamku Krakowskiego, zniszczonego przez ogień 29 I 1595 r., a drugi poznańskiego klasztoru Bernardynów w 1673 r. Zob. B. Ulicki, *Budownictwo ognioodporne w polskiej literaturze naukowej i technicznej XVIII–XIX i początku XX stulecia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 64, 2019, s. 124–125.

⁵⁰ AGAD, WE, sygn. 855, k. Ai-Aij; BUW, sygn. 4.18.3.310, wersja niem. BJ St. Dr. 9323 III.

⁵¹ Tamże.

⁵² AGAD, WE, sygn. 855, k. 180; BUW, sygn. 4.18.2.37.

lepionych, y nowych na miejsce zrzucić mianych wymurowania, przeciąg czasu do takowego zrzucenia, do dnia tylko ostatniego miesiąca lipca ro: 1784 zamierza y oznacza, po którym dniu upłynionym, że nie tylko kominy lepione, gdziekolwiek bądź znajdują się, przez Juryzdykcyą Marszałkowską Koronną, moc z Prawa przestrzegania bezpieczeństwa od ognia zleconą mającą, zrzucone zostaną, ale nadto każdy niniejszemu wyrokowi, przez niezrzucone komina w czasie wyżej oznaczonym sprzeciwiający się, karze grzywien dwóchset do kassy porządku ogniowego, w Sądzie Marszałkowskim Koronnym pierwszej Instancyi [podlegać będzie], z doniesienia każdego obywatela, lub instygatora, albo dozorczy porządku ogniowego wskazać mianey, popadnie⁵³.

Do 1795 r. pojawiły się jeszcze trzy przepisy o kominach, z których pierwsza była ordynacja zatwierdzona 14 stycznia przez prezydentów Warszawy, Józefa Łukaszewicza i Andrzeja Rafałowicza⁵⁴, drugi niedatowany i anonimowy regulamin ogniowy Zamku Królewskiego⁵⁵, trzecim zaś rozporządzenie gubernatora Bukshewdena z 8 VII 1795 r.⁵⁶ Nie zostaną one omówione, gdyż nie należą do grupy przepisów marszałkowskich, a ich przekazy nie wnoszą nic nowego w stosunku do wcześniejszych uregulowań.

2.1.4 Ogień i oświetlenie

Jednym z pierwszych przepisów na temat oświetlenia jest obwieszczenie marszałka Bielińskiego z 1765 r., w którym zapisano:

Aby od godziny dziewiątej wszystkie generalnie ognie, (oprócz świec) pogaszone były; pod karą, y nadgrozdem szkoły, gdyby się ztąd pożar gdzie pokazał⁵⁷.

Pod względem merytorycznym ważniejszymi dokumentami są Ustawa Ogniowa dla Koszar i Regulamin Ogniowy Zamku Królewskiego. Mimo podobnej treści widać jednak i różnice. W Ustawie Ogniowej dla Koszar, odnosząc się do ognia i oświetlenia, tak przedstawiono kwestię zapobiegania pożarom⁵⁸:

Tak zimą iako y latem o godzinie dziesiątej wieczornej na ogniskach w piecach i kominach zupełnie ogień wygaszony bydz powinien, tak dalece, że jeżeliby nad spodziewanie o godzinie dziesiątej, z którego się kurzyło komina, po uczynionym examinie sprzeciwiający się ustawie karany będzie zaplaceniem do Kassy dla ubogich złotych sześć, albo też insza podług upodobania naznaczoną karę poniesie. Kuchnia Korpusu Kadeckiego zostaje pod dozorem Traktyera⁵⁹, tu codziennie doświadczenie pokazuje, że Kalefaktor⁶⁰ Obwachu [odwachu] Gwardyi nosi wielką głownię z kuchni y nią na Obwachu w piecu podpała, iże mieszkający w Koszarach

⁵³ AGAD, WE, sygn. 855, k. 181.

⁵⁴ Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. P-18-f-199.

⁵⁵ AGAD, WE, sygn. 855, k. 223.

⁵⁶ „Gazeta Warszawska” 1795, nr 55.

⁵⁷ BN, sygn. XVIII.3.2260, k. 1; BUW, sygn. 4.18.5.153.

⁵⁸ *Ustawa względem ognia dla koszar do Korpusu Kadetów J.K.Mci y Rzpłtey należących z wyrażnego rozkazu J.K.Mci publikowana dnia pierwszego miesiąca października*, Warszawa 1773, 1 k.; Centralna Biblioteka Wojskowa, sygn. SP-XVIII/III-9, k. 5

⁵⁹ Szeffa kantyny. Traktiernia – jadłodajnia, garkuchnia. *Słownik języka polskiego*, red. R. Doroszewski, t. 9, Warszawa 1967, s. 221.

⁶⁰ Kalefaktor – młodzieniec wyznaczony do rąbania drewna i palenia w piecach. *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa 1964, s. 473.

chodzą pod czas największego wiatru z palącą się świecą w rękę, lub żarzącemu się węglami w skorupie, aby więc takowemu wielkiemu nierządowi zapobiec przykazuje się Traktyerowi, ażeby nikomu bądź ktokolwiek nie pozwalał brać ognia z kuchni pod karą złotych 30 na ubogich, co rozumieć się ma także o ludziach jego, których dopilnować powinien, aby na to baczną mieli, y za których odpowiadać winien będzie. Wszyscy w Koszarach mieszkający Gospodarze, nigdy w przód kłaść się spać nie powinni, póki świec i ognia w swym nie zagaszą mieszkaniu, bo żadna w tej mierze wymówka przyjęta nie będzie, ale jak najsurowsza nastąpi kara. Jeżeli na takim miejscu, gdzie ogień się pali, to iest, na piecu, kominie etc. bądź latem lub zimą, Drzewo do suszenia, płócienne szmaty, suknie, papier, albo inne materiały, prędkiemu zapaleniu podległe, znalezione były, tedy Gospodarz w tym punkcie albo karę na ciele poniesie, albo też sześć Złotych do Kassy ubogich zapłacić będzie musiał.

Również Regulamin Ogniowy Zamku Królewskiego przedstawia to zagadnienie obszerniej i nieco inaczej niż przepis Bielińskiego⁶¹.

Nikomus bądź kto chce, w Zamku Królewskim zaświeconą pochodnią po schodach iść, lecz przychodzący pochodnie zgasić, a odchodzący przy Bramie zaświecić ma, wzajemnie nikt ważyć się nie ma zaświeconą pochodnią do officyn na teras [taras?] iść, [?] y dopuszczać nie mają. W stajniach żadnej świecy świecący się niewolno mieć, oprócz w latarniach z szkłem, lichtarze, latarnie drewniane y papierowe patrole mają odbierać, a ktoby się temu sprzeciwiał, y dobrowolnie laterni oddać nie chciał, do aresztu ma być wzięty. Po dziesiątej godzinie wieczór, aby się u żadnego mieszkańca na kominku ogień nie znajdował, ponieważ Straż Ogniowa przymuszona go będzie zgasić, a ktoby się go powtórnie wzniecić ważył, y pokaże się na niego, ten służbę swoją utraci. Pokoje zaś pańskie z tego się excyтуią [wyłączają się], jednak powinni swoich służących jak najsurowiej przestrzegać, aby żadnego zbytniego ognia nakładać nie ważyli się, a przy ich niebytności aby ogień zagaszony był, bo jeżeli Straż Ogniowa to postrzeże będzie przymuszona drzwi wybić, y ogień zalać. Drzewo zaś do pieców ma być tak rznięte, aby płomień czeluściami nie wychodził, bo jeżeli Straż Ogniowa takowy ogień znajdzie, ma go wygasić y zwierzchności donieść. Także aby nikt nie ważył się piece drzewem zatykać, a jeżeli się zaś u kogo tak znajdować będzie, Straż to drzewo wyżać ma, y oznajmić.

Oświetlenie świecami czy pochodniami (łuczyczami) w przestrzeniach zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych, stwarzało takie samo zagrożenie jak otwarty ogień. W zasobie AGAD w wielu archiwaliach wskazuje się, że oświetlenie, choć bywa przyczyną pożarów, podnosi jednak poziom życia w mieście⁶². W celu poprawy bezpieczeństwa pożarowego we wszystkich dokumentach nakazywano stosowanie zamiast świec, bezpiecznych lamp ze szklaną osłoną. Dobrym przykładem jest rysunek Jana Piotra Norblina pokazujący dwóch stróżów nocnych. Jeden z nich trzyma taką lampę, a drugi zaś grzechotkę do ogłaszania alarmu⁶³. Innym ważnym dokumentem o oświetleniu i jego stosowaniu jest Porządek Ogniowy Stanisława Lubomirskiego, ustanowiony 29 V 1779 r.

⁶¹ AGAD, WE, sygn. 855, k. 223.

⁶² Drogi dojazdowe do pożaru, po ogłoszeniu alarmu, oświetlano za pomocą panwi ogniowych ze smolnymi szczapami, lokalizowanych na narożnikach. Tak było na przykład w Gdańsku i we Wrocławiu w XVI i XVII w.

⁶³ Jan Piotr Norblin. *Grafika ze zbiorów Jacka Kozińskiego*, Puławy 2010, s. 95.

[...] aby [czeladź] w stajniach tudzież w składach siana, słom, oraz węgla, drewna i wiorów, z światłem bez latarni nie chodzili, y fajki kurzyć, pod karami warowali się. Służącym zaś za powozami jeżdżącymi, lub innym wszystkim pieszo idącym, pod karami zakazuje się, aby w przeiaździe, lub przechodzie, po ulicach na parkanach, budynkach drewnianych, pochodni zapalonych otrząsać nie ważyli się⁶⁴, y wszelką ostrożność w używaniu onych zachowali [...]. A gdyby u kogo namienione narzędzia do ugaszania ognia [...] nie znajdowały się, [...] taki pozwanym będzie na Sądzie Jurysdykcji Marszałkowskiej Koronnej i nieodwłócznie ukarany⁶⁵.

Takie same nakazy można znaleźć w ponowionym rozporządzeniu Stanisława Lubomirskiego, datowanym również na 29 V 1779 r.⁶⁶ Następny przepis, z 19 XI 1783 r., podpisany przez Michała Wandalina Mniszcha zawiera nieco inny przekaz.

Każdy w swym mieszkaniu, Dziedzic, Possessor, Rządca lub Murgrabia, najpilniejszy mieć powinien dozór i bacność by w stajniach, drwalniach, składach i gdziekolwiek siano, słoma, drwa, wióry i inne rzeczy, przypadek pożaru ognia zrzadzić mogące, znajdują się, tudzież pod dachem osobliwiej gontami nakrytym, nie mniej po podwórzach i dziedzińcach, nikt z innym światłem, iak tylko świecą lub lampą w latarni dobrze ustawioną, opatrzonej chodzić, ognia w stajni krzesać, i lulki palić nie ważył się, ludziom także piechotą z pochodniami chodzącym, lub za kareta jeżdżącym, surowo przykazuje się, aby żaden z nich pochodni rozpalonej, o parkany, Dworki drewniane i kobelice⁶⁷ roztrząsać i rozbijać, do stajen, składów, na podwórza, między drwa, wióry i słomy, z zapalonemu pochodniami wchodzić nie ważył się; i wszelką ostrożność zachował każdy; a to pod karami w Sądzie pierwszej Instancji wskazać mianem, i wolnym ludzi w tej mierze wykraczających pod areszt oddaniem, w przypadku niezachowania tego obwołania, jak najmocniej zaleca⁶⁸.

Mniszech zatwierdził 18 XII 1784 r. przepis dotyczący bezpieczeństwa ogniowego, prochu i palenia tytoniu, w którym przypomniał zasady bezpiecznego oświetlania pomieszczeń:

Równie nieszczęśliwe zdarzenia przeświadczają każdego, jak częste przypadki ognia z nieostrożności Ludzi służących, po poddasza domów, oraz do stajen, szop, wozowni, szlachtuzów⁶⁹, z świecą bez latarni w nocy chodzących, wynikają, zapobiegając więc temu wszystkim, zaleca się, aby każdy Gospodarz, Rządca lub Murgrabia Pałaców i Domow, nie tylko latarnie w stajniach, dla nocnej posługi utrzymywał, oraz nie inaczej Ludziom, jak tylko z świecą w latarnią wstawioną, do stajen, wozowniów, szlachtuzów i w inne miejsca iść dozwalał, ale owszem jak najpilniej każdy w swym Domu tego dostrzegał, aby ciż Ludzie służący świc do ściany i drzewa nie przylepiali, y ostrożność wszelką względem ognia zachowywali,

⁶⁴ W przeszłości wiele warszawskich budynków posiadało przy bramach gasidła (gaśniki) pochodni. Dzisiaj można je zobaczyć już tylko przy bramach wjazdowych do Pałacu Raczynskich (gmach AGAD przy ulicy Długiej 7) i do siedziby Zakładu Ubezpieczeń Społecznych przy ulicy Miodowej 5 w Warszawie.

⁶⁵ AGAD, WE, sygn. 855, k. Aij.

⁶⁶ Tamże, k. 154.

⁶⁷ Kobylica – drewniana konstrukcja do wiązania koni, na przykład przed karczmą.

⁶⁸ AGAD, WE, sygn. 855, k. 180; BUW, sygn. 4.18.2.37.

⁶⁹ Szlachtuz – budynek, pomieszczenie przeznaczone do uboju bydła, *Encyklopedia powszechna*, t. 24, Warszawa 1867, s. 699.

a to Gospodarze y Rządcy Domow pod winą Grzywien sta i nadgrodzieniem szkody, zaś Ludzie służący pod karą plag stu, za samo tylko Urządzenia niniejszego niezachowanie, nieochybnie wskazać mianą⁷⁰.

Problematykę tę poruszono jeszcze w kilku przepisach, z których najważniejsza jest ordynacja warszawskiego magistratu, wnosząca do bezpieczeństwa pożarowego nowe wartości.

Każdy Dziedzic, Possessor, Rządca, lub Murgabia najpilniejszą mieć powinien bacność, aby w stajniach, drwalniach, składach i gdziekolwiek siano, słoma, drwa, wióry i inne tym podobne palne rzeczy, przypadek ognia zrzucić mogące znajdą się, tudzież po dachem osobliwie gontem nakrytym, niemniej po podwórzach i dziedzińcach, nikt z innym światłem, iak tylko z świecą lub lampą w latarni dobrze ustawioną chodzić; ognia w stajni krzesać i lulki palić nie ważył się, ludziom także piechotą z pochodniami chodzącym, lub za Karetą jeżdżącym, surowo przykazuje się, aby żaden z nich pochodni zapalonej, o parkany, Dworki drewniane i kobylice roztrząsać i rozbiać, do stajen, składów, na podwórza między drwa, wióry i słomy, z zapalonymi pochodniami wchodzić nie ważył się, i każda wszelką ostrożność zachował, a to pod karami w Sądzie Policyjnym Wydziałowym, na czyjąkolwiek instancją wskazać mianami, i wolnych ludzi w tej mierze wykrajających pod areszt oddaniem, jak najmocniej Magistrat zaleca⁷¹.

Podobnie zagadnienie to opisano w Regulaminie Ogniwym Zamku Królewskiego, nakazując stosowanie blaszanych, mosiężnych lichtarzy z szerokimi podstawami.

Ponieważ najczęściej z nieugaszonej świecy staje się nieszczęście, więc żadnych innych lichtarów nie pozwala się, jak żelaznych, blaszanych, y mosiężnych, na spodzie z szeroką blachą, gdyż przez nieostrożność świeca się stopi i rozciecze, to knot na blachę upadnie i zagaśnie, a jeżeli znajdzie patrol przy mieszkających insze lichtarze bez blachów szerokich u spodu, to takowe zabrać mają, y Panu Burgrabiemu Zamku oznajmić, a któryby się temu sprzeciwił do aresztu ma być wzięty⁷².

Dla porównania warto przytoczyć interesującą i szczegółową regulację problem oświetlenia w koszarach Szkoły Rycerskiej.

Kto zimą lub latem przez całą noc lampę palić zechce, powinien wprzód Adiutantowi Korpusowemu o tym donieść, na to pozwolenie otrzyma pod tą kondycją, ażeby ta lampa w glinianej misie na wolnym stała miejscu, ktoby takowej kondycyi nie zachowywał, utraci na tych miast wolność używania takowej lampy. Każdy gospodarz, ognia używający mocą niniejszej ustawy, obowiązany będzie mieć porządną latarnię do noszenia ognia, jeżeliby mimo tego, lub gospodarz, lub służący ważył się ze świecą w ręce, lub żarzącemu się węglami lub też z głownią zapaloną ogień po ulicach koszarnych nosić podpadnie karze zapłacenia złotych sześć, albo winę do upodobania naznaczoną ponieście. Wszyscy w koszarach mieszkający gospodarze, nigdy wprzod kłaść się spać nie powinni, póki świec y ognia w swym nie zagaszą mieszkaniu, bo żadna w tej mierze wymówka przyjęta nie będzie, ale jak najsurowsza nastąpi kara. Ktokolwiek będzie postrzeżony z świecą pod dachem bądź w dzień, lub w nocy, z latarnią lub bez latarni, skarany będzie na zapłacenie

⁷⁰ AGAD, WE, sygn. 855, k. 182.

⁷¹ Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. P-18-f-199, k. 3.

⁷² AGAD, WE, sygn. 855, k. 224.

dla ubogich do kasy złotych sześć. W stajniach gdziekolwiek konie stoją, nigdy się świece palić nie powinny, w tym zaś małym czasie przeciągu kiedy stajenny obrok koniom daje, powinien mieć świece w blaszanej latarni co odbywszy zgasić zaraz świece powinien; dla czego w każdej stajni blaszana znajdować się powinna latarnia. Stajenny któryby przy świecy lub z lulką spać poszedł, albo też innych czasów tytoń kurzył, a był postrzeżony, skarany będzie na ciele jak najsurowszą karą⁷³.

2.1.5 Proch

Pierwszym znanym warszawskim dokumentem ustalającym zasady składowania i sprzedaży prochu w mieście jest uchwała rady miejskiej z 25 VI 1691 r., nawiązując w preambule do dwóch niedawnych pożarów⁷⁴, zatwierdzona przez Jana III Sobieskiego⁷⁵. Najważniejszymi punktami było wyznaczenie dwóch miejsc sprzedaży prochu, jednego przy bramie Krakowskiej, a drugiego przy bramie Nowowarszawskiej (Nowomiejskiej). Wyznaczono także urzędników kontrolujących sprzedaż i zobowiązanych do przekazywania radzie miejskiej corocznych sprawozdań. Nakazano również, aby niesprzedany proch był odnoszony do wieży prochowej, tak aby w nocy stragany zostawały puste. Warto dodać, że uchwała była podpisana nie tylko przez sekretarza królewskiego Ignacego Niedziałkowskiego, ale także przez 39 przedstawicieli magistratu Starej Warszawy, wymienionych z imienia, nazwiska i funkcji. Najwcześniejszym XVIII-wiecznym dokumentem o prochu jest Porządek Ogniowy Stanisława Lubomirskiego z 1779 r., w którym zawarto wymagania dotyczące nie tylko prochu, lecz także rac i ogni sztucznych.

Aby nikt w Domach, Piwnicach, Skleпах, Prochów konserwować nie ważył się, prócz dla potrzeby swojej, najwięcej kilka funtów, a w miejscu do sprzedaży oznaczonym, najwięcej funtów 25. Aby robienia rac i wszelkich fajerwerków, w pobliżności Domów mieszkalnych, oraz puszczenia y okazywania tychże, przez nikogo praktykowane nie były; tym bardziey zaś wszelkie strzelania, jako dawniejszemu obwołaniami z przepisu Artykułów Marszałkowskich Koronnych zabronione, zakazują się⁷⁶.

Wraz z Porządkiem Ogniowym Lubomirski podpisał rozporządzenie ponawiające obowiązywanie tych zasad bezpieczeństwa ogniowego⁷⁷. Następny dokument w sprawie prochu pojawił się 29 III 1781 r., gdy Stanisław Lubomirski ogłosił uszczegółowienie zasad podanych w Porządku Ogniowym z 1779 r.

Z Władzy Urzędy Marszałkowskiego Koronnego, wszystkim jakiegokolwiek godności i kondycyi osobom, tudzież wszystkim miast Starej i Nowej Warszawy, oraz miasteczek i jurydyk przy tychże miastach Warszawy znajdujących się, obywatelom i mieszkańcom podaje się do wiadomości, aby nikt prochu u siebie na potrzebe

⁷³ Ustawa względem ognia dla koszar. AGAD, WE, sygn. 855, k. B.

⁷⁴ Znane mi są dwa pożary z roku 1691 (z 7 i 26 marca), o których w pamiętnikach wspomniął Giovanni Battista Fagioli, włoski poeta i dramaturg, zob. G.B. Fagioli, *Diariusz podróży do Polski 1690–1691*, oprac. i wstęp M.E. Trzeciak, Warszawa 2017, s. 124; B. Ulicki, *Pożary*, s. 75. Nie wiadomo, czy wydarzenia te były związane z zapaleniem i wybuchem prochów.

⁷⁵ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy*, s. 135.

⁷⁶ AGAD, WE, sygn. 855, k. Aij; BUW, sygn. 4.18.3.310adl.

⁷⁷ AGAD, WE, sygn. 855, k. 154.

własną więcej nad funtów dwa nie konserwował, a sprzedaży onego nikt nie czynił, prócz magistratu miasta Starej Warszawy, w miejscu tylko wyżej namienionym, a to na fundamencie przywilejów od Najjaśniejszych Królów temuż miastu nadanych, prawami i konstytucjami zatwierdzonych, które temuż miastu Starej Warszawie tylko takowej sprzedaży pozwalają, a miastu Nowej Warszawy i innym miastom i jurydykom przyległym też zakazują. Co aby ściśle od wszystkich zachowane i dopełnione było, pod karami przez sąd podług miary wykroczenia wskazać mianami przykazuje się⁷⁸.

Znaczącym przepisem było rozporządzenie Mniszcha z 18 XII 1784 r., w którym po raz pierwszy uwzględniono Pragę.

Że utrzymywanie po domach i sklepach prochu, nieszczęśliwego przypadku ognia zrzadzić może przyczynę, zacytujmy się do poprzedzającego obwieszczenia, pod dniem 29. miesiąca marca 1781. roku wyszłego, zaleca się i przykazuje, aby nikt na potrzebę nawet własną, więcej prochu na funtów dwa konserwować nie ważył się. Przedaż zaś tychże prochów w mieście Warszawie i wszelkich jurydykcyjach, przy tymże mieście sytuowanych, podług praw miastu Starej Warszawie służących, do tegoż miasta należąca, nie gdzie indziej, jak tylko w miejscu dawniej przez Jurydykcyjną Marszałkowską oznaczonym, to jest na górze niegdy Gnoiowa zwanej, wolna być ma, z ostrzeżeniem iednak, aby w tym miejscu nie więcej, jak tylko 25 funtów prochu toż miasto konserwowało, pod wolnym zabraniem prochu, nad ten zamiar znalezione, y karą grzywien sta, na rzecz Kassy Porządku Ogniewego, wskazać mianą⁷⁹.

W sprawie praskiego miasteczka ustalono:

A co do prochów, tych dla sprzedaży tamże, nie więcej jak po funtów 4. y to w sklepach murowanych konserwowali⁸⁰. Gdyby zaś który z obywatelów, handel prochem chcąc utrzymać, tenże w znacznej kwocie sprowadzać przedsięwziął, nade wszystko miejsce osobne, y od wszelkich zabudowań y mieszkań odległe opatrzyć, y o takowym miejscu upatrzonym, do Jurydykcji Marszałkowskiej, celem tylko udeterminowania bezpieczeństwa takowego składu, donieść ma; inaczej każdy temu obwieszczeniu sprzeciwiający się, karze zabrania prochu i oddaniu onegoż do Arsenалу Rzeczypospolitej podpadnie. Ktore to obwieszczenie, aby do wiadomości każdego doszło, toż przy odgłosie trąby, tak w mieście Warszawie, iako y na Pradze, przez woźnego ogłosić i w exemplarzu drukowanym, do kancelaryi każdej jurydykcji oddać zalecam⁸¹.

W AGAD przechowywane są jeszcze dwa dokumenty nawiązujące do problematyki prochu, ale ponieważ powielają zasady wcześniejszych przepisów, nie będą tu omawiane. Są nimi obwieszczenie Mniszcha z 19 XI 1783 r.⁸² i ordynacja warszawskiej rady miejskiej z 14 I 1795 r., podpisana przez prezydentów Warszawy Józefa Łukaszewicza i Andrzeja Rafałowicza⁸³.

⁷⁸ AGAD, WE, sygn. 1212, k. 371.

⁷⁹ AGAD, WE, sygn. 855, k. 182.

⁸⁰ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy*, s. 135.

⁸¹ AGAD, WE, sygn. 855, k. 182.

⁸² AGAD, WE, sygn. 855, k. 180; BUW, sygn. 4.18.2.37.

⁸³ Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. P-18-f-199.

2.1.6. Palenie tytoniu

Wraz z rozpowszechnianiem się palenia tytoniu wydłużyła się lista przyczyn pożarów. Ogień zaprószano przez nieostrożne obchodzenia się z fajkami, a dokładniej z żarem o temperaturze wystarczającej, aby zapalić siano, słomę, tkaniny i podobne materiały. Zdarzały się też zgony palaczy zasypiających z żarzącym się cybuchem⁸⁴. W Porządku Ogniomym Stanisława Lubomirskiego z 1779 r. czytamy:

Wszyscy zaś w ogólności obywatele, possessorowie, lub w domach i pałacach rząd trzymający, zachowując jak najbaczniejszą ostrożność od ognia w swych domach, jak najusilniej swą czeladź dostrzegać maia, aby w Stayniach, tudzież w składach, siana, słom, oraz węgla, drew i wiórów, z światłem bez latarni nie chodzili, i fajki kurzyć, pod karami, warowali się⁸⁵.

Ten sam tekst zawarto w ponowionym obwołaniu marszałka Lubomirskiego⁸⁶. Nieco więcej zasad na ten temat zawarto w rozporządzeniu marszałka Mniszcha z 18 XII 1784 r.

Przypadki wielokrotnie zdarzonym, każdego przyświadczają, jak wielkiego nieszczęścia i zguby majątku mieszkańców, używanie lulek, y palenie tytoniu, przez ludzi służących, bywa przyczyną, przeto dla zapobieżenia temu, jak najsurowiej zaleca się, aby nikt z Ludzi służących y furmanów, nie ważył się palić tytoniu w stayniach, wozowniach, szopach, a nawet dziedzińcach i podwórzach, gdzie wióry, słoma, siano, lub śmieci znajduia się, pod wolnym każdego czleka służącego, lub furmana temu urządzeniu [zarządzeniu] sprzeciwiającego się, schwyтaniem, do aresztu oddaniem i plag 50 ukaraniem. Czego pilny dozór gospodarzom, rządcom i murgrabiom pałaców, kamienic i domów, a nawet i dozorcóm Jurysdykcji Marszałkowskiej, zaleca się⁸⁷.

2.1.7. Składowanie drewna

Drewno opałowe było drugim, oprócz prochu, powszechnie występującym materiałem palnym, którego obecność w mieście dość szczegółowo regulowały przepisy marszałkowskie. Nie oznacza to, że w Warszawie nie znajdowały się inne niebezpieczne materiały, o których wspomniano w kontekście oświetlenia i budownictwa drewnianego. Jakże przepisy obowiązywały w kwestii drewna pokazuje obwieszczenie marszałka Mniszcha z 16 III 1792 r.

Ponieważ ulice wąskie dla szczupłości miejsca, tudzież inne do mostu i Wisły idące, oraz Rynek w cyrkułach miasta będący, dla łatwego przejazdu, od wszelkich składów wolne bydź powinny: nikt drzewa w sztukach, składać pod nieochybną konfiskacją nie ważył się, na innych zaś ulicach wyżej nie specyfikowanych, to jest: publiczniejszych, nie dłużej iak na dni pięć, a na odleglejszych i mniej publicznych do dni 10. skład drzewa w sztukach bez zacieśniania iednak ulicy, i zawalania kanałów, ścieków, i rynsztoków, pozwala się, w którym przeciągu czasu,

⁸⁴ Śmierć następowała nie na skutek działania wysokiej temperatury, ale z powodu wdychania silnie toksycznych gazów pożarowych.

⁸⁵ Porządek ogniowy, k. Aij.

⁸⁶ AGAD, WE, sygn. 855, k. 154.

⁸⁷ Tamże, k. 182.

gdymby złożone drzewo sprzątnione nie było, lub na kanale złożone zostało, albo ścieki, i rynsztoki zawałalo, konfiskacie na szpitalu podpadnie⁸⁸.

Codzienną praktyką w Warszawie było składowanie kłód drewna pod ścianami budynków, co można zobaczyć na obrazach Zygmunta Vogla („Plac Krasińskich”)⁸⁹ i Karola Albertiego („Brama Nowomiejska”)⁹⁰. Składowane na ulicach drewniane kłody przedstawił też warszawski wedytysta Belotto („Krakowskie Przedmieście w stronę kolumny Zygmunta III”)⁹¹. Drewnu leżącemu na ulicach często towarzyszyło siano, słoma i podobne materiały przywożone do miasta przez furmanów. Jadące przez miasto wozy wypełnione sianem lub stojące przy Krakowskim Przedmieściu albo na rynku Nowej Warszawy są widoczne na obrazach Bellotta. Uzupełnieniem prawniczych i graficznych przekazów jest pamiątkarski zapisek królewskiego medyka Bernarda O’Connora. Przy okazji zjazdów warszawskich zauważył, że „każdy ze szlachty przywozi ze sobą [...] drzewo nawet i siano dla koni Wisłą sprowadzane”⁹².

3. Czego nie ma w przepisach marszałkowskich?

Przepisy marszałkowskie to przede wszystkim akty prawne dotyczące organizacji gaszenia, w których kwestie prewencji pożarowej były jedynie wątkiem pobocznym. Porównując je z przepisami dla innych miast można zauważyć pewne niedostatki. Choć nie dyskwalifikują przepisów, warto je przedstawić. Dotyczy to materiałów niebezpiecznych, budynków i kominów. Co do materiałów, oprócz alkoholu, drewna, olejów, prochu, siana, słomy wymienianych w przepisach warszawskich, inne przepisy wskazują także na dziegieć, konopie, len, paździerze, przędzywa, siarkę, smołę, terpentynę, żywice, o których stosowaniu pisano najczęściej w formie zakazów.

1) Według ordynacji Wolborza z 1713 roku⁹³ i wytycznych Anny Jabłonowskiej z 1787 roku⁹⁴ suszenie lnu, konopi, siana, słomy i paździerzy nie mogło odbywać się w budynkach, zwłaszcza mieszkalnych. Dopuszczone były suszarnie lokowane poza miastami i wsiami (starostwo gniewkowskie 1676⁹⁵, wieś Łąkosza 1629⁹⁶ i klasztorne wsie oliwskie 1610⁹⁷, Wolborz 1713).

⁸⁸ Tamże, sygn. 869, karta niepaginowana.

⁸⁹ K. Sroczyński, *Zygmunt Vogel. Rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969, s. 106.

⁹⁰ A. Kraushar, *Widoki Warszawy i jej okolic Albertiego malarza nadwornego [...]*, Warszawa 1912, s. 13.

⁹¹ Zbiory Zamku Królewskiego w Warszawie.

⁹² B. O’Connor, *Historia Polski*, Warszawa 2012, s. 411.

⁹³ *Ordynacja m. Wolborza z dnia 15 Lipca 1713 r.* [w:] *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 13, Włocławek 1896, s. 36.

⁹⁴ *Ustawy powszechne dla dobr moich* [księżnej Anny Jabłonowskiej, wojewodziny braclawskiej] *rzádzcow*, t. 7, Warszawa 1787, s. 101.

⁹⁵ *Wilkierz starostwa gniewskiego* [w:] S. Kutrzeba, A. Mańkowski, *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 11, Kraków 1938, s. 154.

⁹⁶ *Tomasza Działyńskiego wilkierz na starostwo łąkorskie* [w:] S. Kutrzeba, A. Mańkowski, *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 11, Kraków 1938, s. 188–189.

⁹⁷ *Wilkierz albo prawo do wszystkich dobr i wsiow oliwskich należące, w roku 1616 wydane* [w:] S. Kutrzeba, A. Mańkowski, *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 11, Kraków 1938, s. 67.

2) Lwowski Porządek Ogniowy (1782)⁹⁸ zakazywał przechowywania drewna opałowego w budynkach w ilości przeznaczonej na więcej niż na dwa miesiące ogrzewania. Ograniczył także ilości przedziw, smoły i drewna do niezbędnej dla dziennej produkcji; pozostałości miały być składowane w magazynach poza miastem.

3) Znany był zakaz przechowywania łuczyw i smolnych drasek na piecach lub za nimi (Gostomski 1629⁹⁹, Wolborz 1713).

4) Przestrzegano zakazu młócenia przy otwartych źródłach światła a czesania lnu i konopi przy otwartych paleniskach (wieś Łakosza 1692).

5) W Warszawie nie wyznaczono placów do składowania drewna opałowego, jak na przykład we Wrocławiu (1574)¹⁰⁰.

6) W Warszawie zwracano uwagę na zagrożenie pożarem pochodzące od kuchni zewnętrznych (zob. Artykuły Marszałkowskie i następne przepisy). Nie sformułowano jednak żadnych zaleceń dotyczących gotowania i pieczenia, topienia masła i innych tłuszczów, a także obchodzenia się z patelniami i piecami piekarniczymi, jak zapisano to we wrocławskim Porządku Ogniowym w 1630 r.¹⁰¹

7) Listy rzemieślników, dla których ustalano ograniczenia co do lokalizacji ich warsztatów, składowanych i przetwarzanych materiałów, była znacznie dłuższa niż w Warszawie i obejmowała bednarzy, cieśli, garncarzy, goździarzy, kapeluszników, malarzy, mydlarzy, rzeźników, stelmachów, stolarzy, tokarzy, rzeźników.

Analiza problemu kominów również wskazuje, że regulacje prawne w innych miastach nie były tak ogólnikowe, jak w Warszawie:

1) Czyszczenie kominów browarnianych i gorzelnianych odbywało się raz w miesiącu, a w pozostałych budynkach raz na dwa miesiące; częstotliwości te były podane w Porządku Ogniowym Lwowa z 1782 r. oraz ustawach poznańskich z 1780 r.¹⁰²; we Lwowie kominy kuchni klasztornych czyszczono raz na dwa tygodnie. Anzelm Gostomski – nie wdając się w szczegóły, sugerował czyszczenie kominów raz w miesiącu.

2) Z kolei księżna Jabłonowska wyznaczyła na to dwa okresy: zimowe czyszczenie kominów odbywało się raz w tygodniu, a letnie raz na trzy tygodnie.

3) Formą zabezpieczenia słomianych strzech przed zapaleniem się od iskier było wydłużenie kominów ponad dach na wysokość dwóch-trzech stóp (Lwów 1782, Modrzewski 1581); w dobrach księżnej Jabłonowskiej obowiązywała wysokość dwóch łokci (1787).

⁹⁸ *Uniwersal, ustanawiający Porządek Gaszenia Ognia dla stołecznego miasta Lwowa* [w:] *Patenten-Sammlung. Sammelband verschiedener Patente 1779–82*, [Lwów po 1782], s. 70.

⁹⁹ A. Gostomski, *Gospodarstwo*, Kraków 1588, s. 32.

¹⁰⁰ *Eines Erbaren Rathes der Kayserlichen Stadt Bresslaw new auffgerichte Feuer Ordnung*, druk. C. Scharffenberg, Bresslaw 1574 (1573), k. D2v.

¹⁰¹ *Der Kayserlichen Stadt Bresslaw Feuer-Ordnung wie dieselbe anderwärts vbersehen, auff's new umbgefertiget vnd verbessert*, druk. G. Bawmann, Wrocław 1630, k. IX.

¹⁰² *Treść ustaw dla miasta J.K.Mci Poznan przez Kommissyą J.K.Mci Dobrego Porządku województwa Poznańskiego w roku 1780 uchwalonych*, Warszawa 1781, s. 32.

Podsumowanie

Przegląd rozporządzeń marszałkowskich wskazuje, że na równi z władzami miejskimi (magistrat i prezydenci Warszawy) także urząd marszałkowski miał duży udział w tworzeniu prawa pożarowego, które nie tylko w Warszawie było istotną częścią przepisów porządkowych. To, co stworzyli marszałkowie w trosce o bezpieczeństwo miasta, jest fragmentem większej części, wywodzącej się z *Artykułów Sądów Marszałkowskich*, uchwalonych przez sejm w 1. połowie XVII w.

Przedstawione i analizowane dokumenty marszałkowskie dotyczą organizacji gaszenia pożarów i zapobiegania im, nie odbiegają od przepisów pożarowych innych miast i ustanowionych w innych czasach. Większość z nich powstała w 2. połowie XVIII w., z których 79 znajduje się w AGAD a 15 w zbiorach bibliotek Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, lubelskiej Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego, Biblioteki Czartoryskich w Krakowie oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Najbardziej twórczymi marszałkami byli Stanisław Lubomirski, twórca 18 przepisów i Michał Wandalin Mniszech (14). Wszystkie stanowią ważne źródło do historii ochrony przeciwpożarowej osiemnastowiecznej Warszawy, ponieważ dotychczas tylko kilka z nich było wspomnianych w różnych opracowaniach, jednak bez powoływania się na ich treść¹⁰³.

Aby uzyskać pełny obraz zwalczania pożarów w Warszawie XVIII wieku, tutaj tylko zarysowanego, niezbędne jest przedstawienie i opracowanie pozostałych przepisów marszałkowskich, regulujących zagadnienia wyposażenia miasta w narzędzia ogniowe, zaopatrzenia w wodę, udziału cechów i mieszkańców w gaszeniu pożarów, alarmowania, aby wymienić tylko najważniejsze aspekty organizacji gaszenia pożarów. W analizowanym okresie najważniejszym przepisem był *Porządek Ogniowy* Stanisława Lubomirskiego ustanowiony, po kilku latach przygotowań, w 1779 r. Żaden inny dokument marszałkowski nie był tak obszerny i wieloaspektowy. Jego nowelizacja nie pojawiła się nie dlatego, że marszałek poruszył wszystkie kwestie i nie było potrzeby ich aktualizacji, ale dlatego, że wkrótce po ich wydaniu Polska utraciła swoją niezależność i niezawisłość.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Kameralne, sygn. III/494.

Księgi miejskie Warszawa-Ekonomiczne, sygn. 855, 869, 1212.

Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 1026.

Biblioteka Jagiellońska, sygn. St. Dr. 9323 III.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 19036.

Biblioteka Narodowa, sygn. XVIII.3.2260, sygn. W.6.681.

Biblioteka Naukowa PAN i PAU w Krakowie, sygn. St. Dr. 4378.

¹⁰³ Monografie na temat historii ochrony przeciwpożarowej Warszawy, szczególnie te wydane w drugiej połowie XX i na początku XXI w., charakteryzują się tym, że ich autorzy niezwykle rzadko prowadzili własne badania, powielając ustalenia poprzedników.

- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 143967; sygn. 4.18.2.37; sygn. 4.18.3.310; sygn. 4.18.310adl.; sygn. 4.18.5.153; sygn. 4.18.5.226.
- Centralna Biblioteka Wojskowa, sygn. SP-XVIII/III-93; sygn. 4.18.2.37.
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. P-18-f-199.
- Der Kayserlichen Stadt Bresslaw Feuer-Ordnung wie dieselbe anderwärts vbersehen, aufs new vmbgefertiget vnd verbessert*, druk. G. Bawmann, Wrocław 1630.
- Eines Erbaren Rathes der Kayserlichen Stadt Bresslaw new auffgerichte Feuer Ordnung*, druk. C. Scharffenberg, Bresslaw 1574 (1573).
- Fagioli G.B., *Diariusz podróży do Polski 1690–1691*, oprac. M.E. Trzeciak, Warszawa 2017.
- Gostomski A., *Gospodarstwo*, Kraków 1588.
- Haur I.K., *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiey ziemiańskiej [...]*, Kraków 1693.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*, cz. 2–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1882.
- Konopczyński W., *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII. Dyaryusz sejmu z r. 1748*, Warszawa 1911.
- Kutrzeba S., Mańkowski A., *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 11, Kraków 1938.
- Modrzewski A.F., *O naprawie Rzeczypospolitey księgi czwore*, tłum. C. Bazylik, Warszawa 1914.
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 13, Wladislaviae 1896.
- O'Connor B., *Historia Polski*, tłum. W. Duży, T. Falkowski, P. Hanczewski, K. Pękacka-Falkowska, red. P. Hanczewski, Warszawa 2012.
- Ordynacya m. Wolborza z dnia 15 Lipca 1713 r.* [w:] *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 13, Włocławek 1896.
- Pamiętniki Anny z Lubomirskich Rzewuskiej z lat 1758–1762* [w:] *Kronika Podhorecka 1706–1779*, Kraków 1860.
- Patenten-Sammlung. Sammelband verschiedener Patente 1779–82*, [Lwów po 1782].
- Porządek Ogniowy. Następujący porządek z rozkazu y z approbacyą Nayiaśnieyszego Elektora Saskiego [...]*, [Warszawa] 1781.
- Porządek względem ostrożności ognia dla tych którzy w Zamku Krolewskim [...]*, [Warszawa b.d.].
- Schultz F., *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, tłum. J.I. Kraszewski, Warszawa 1956.
- Tomasza Działyńskiego wilkierz na starostwo łąkorskie* [w:] S. Kutrzeba, A. Mańkowski, *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 11, Kraków 1938.
- Treść ustaw dla miasta J.K.Mci Poznan przez Kommissyą J.K.Mci Dobrego Porządku województwa Poznańskiego w roku 1780 uchwalonych*, Warszawa 1781.
- Uniwersał, ustanawiający Porządek Gaszenia Ognia dla stołecznego miasta Lwowa* [w:] *Patenten-Sammlung. Sammelband verschiedener Patente 1779–82*, [Lwów po 1782].
- Ustawa względem ognia dla Koszar do Korpusu Kadetów J.K.Mci y Rzpltey [...]*, [Warszawa] 1773.
- Ustawy powszechne dla dobr moich* [księżnej Anny Jabłonowskiej, wojewodziny braclawskiej] *rządczow*, t. 7, Warszawa 1787.

- Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego* [...], t. 7, Petersburg 1860.
 Wierzbowski T., *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, Warszawa 1913.

Prasa

- „Gazeta Warszawska”, 1782, nr 101; 1783, nr 101; 1787, nr 71; 1795, nr 55.
 „Kuryer Polski”, 1760, nr 23, 41.

Opracowania

- Adalberg S., *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894.
 Baranowski F., *Dokumenty do historii ubezpieczeń ogniowych* [...], Poznań 1936.
Encyklopedia powszechna, t. 24, Warszawa 1867.
 Estreicher S., *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936.
 Giedroyc F., *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915.
 Jan Piotr Norblin. *Grafika ze zbiorów Jacka Kozińskiego*, red. S. Kuter, D. Święcicka-Odorowska, B. Kasperowicz, Puławy 2010.
 Kraushar A., *Widoki Warszawy i jej okolic Alberta'ego malarza nadwornego* [...], Warszawa 1912.
Słownik języka polskiego, red. R. Doroszewski, t. 3, Warszawa 1964; t. 9, Warszawa 1967.
 Sroczyński K., *Zygmunt Vogel. Rysownik gabinetowy Zygmunta Augusta*, Wrocław 1969.
 Ulicki B., *Budownictwo ognioodporne w polskiej literaturze naukowej i technicznej XVIII–XIX i początku XX stulecia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 64, 2019, s. 93–145.
 Ulicki B., *Pożar Warszawy w roku 1544 w dokumentach epoki i opracowaniach*, „Almanach Warszawy”, t. 14, 2022, s. 1–19.
 Ulicki B., *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261–1795)*, Warszawa 2021.
 Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4: *Kolegia i domy założone za króla Jana Kazimierza* [...], Kraków 1905.

Streszczenie

W artykule przedstawiono treści i analizę rozporządzeń marszałków wielkich koronnych oraz marszałków nadwornych koronnych dotyczących bezpieczeństwa pożarowego Warszawy w latach 1760–1795. Dokumenty te ustalały organizację gaszenia pożarów, wyposażenie miasta w narzędzia ogniowe (publiczne i cechowe) i alarmowanie. Tylko w niewielkim zakresie regulowały one kwestie zapobiegania pożarom. Ważnym uzupełnieniem analizy są konstytucje sejmowe i przepisy prezydentów Warszawy.

Fire Prevention in Warsaw in the light of Marshals' records from 1760–1795

Summary

The article presents the content and analysis of the regulations of the Grand Marshals of Crown and Marshals of the Court of the Crown regarding fire safety of Warsaw in the second half of 18th century (1760–1795). These documents established the organization of firefighting forces, equipping the city with firefighting tools (public and guild) and alarm systems. They regulated the issues of fire prevention only to a small extent. The parliamentary constitutions and mayors' ordinances constitute an important supplement to the analysis.

Słowa kluczowe: Warszawa, przepisy przeciwpożarowe, marszałkowie koronni

Keywords: Warsaw, Fire Regulations, Crown Marshals

Konrad Rzemieniecki

<http://orcid.org/0000-0003-4856-0245>

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław

ARCHIWUM KOMISJI PORZĄDKOWYCH CYWILNO-WOJSKOWYCH POWIATU ŻYTOMIERSKIEGO I POWIATU KIJOWSKIEGO W CENTRALNYM PAŃSTWOWYM ARCHIWUM HISTORYCZNYM UKRAINY W KIJOWIE

Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe koronne i litewskie powołano konstytucją Sejmu Czteroletniego w końcu 1789 r. Jako pierwsi z projektem utworzenia administracji lokalnej wystąpili posłowie litewscy, którzy 6 XI 1789 r. wnieśli pod obrady własny, gotowy już projekt *O komisjach porządkowych cywilno-wojskowych* na Litwie, który bez większych zmian przyjęto 17 listopada, a 19 listopada wpisano do ksiąg grodzkich warszawskich. Podobny projekt dla Korony wniesiono 24 listopada. Po krótkich dyskusjach i niewielkich poprawkach został on przyjęty i oblatowany 15 grudnia tego samego roku¹. Powołane do życia komisje porządkowe stały się terenowym szczeblem władzy administracyjnej realizującym zadania wynikające z treści powołującej je ustawy sejmowej oraz zadania nakładane na nie przez administrację centralną reprezentowaną przez Komisję Skarbową i Komisję Wojskową, a od 1791 r. również przez Komisję Policji i Straż Praw.

Zadania komisji porządkowych obejmowały sprawy natury cywilno-wojskowej ujęte w czterech obszernych punktach poświęconych kwaterowaniu, rekrutowaniu, magazynom wojskowym i czynieniu sprawiedliwości, rozumianej jako działania o charakterze policyjnym i sądowniczym (dbałość o bezpieczeństwo publiczne na powierzonym obszarze, zwalczanie włóczęgostwa, zapobieganie i zwalczanie dezercji żołnierzy oraz rozsądzanie spraw spornych pomiędzy ludnością cywilną i wojskowymi)². Większość zadań miała być realizowana w porozumieniu

¹ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1, cz. 2, Kraków 1895, s. 642–643; T. Korzon, *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792*, „Ateneum”, t. 25, 1882, s. 427–428; tenże, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. 5, Warszawa 1897, s. 196–198; J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010, s. 23.

² *Volumina Legum* (dalej: VL), t. 9, Kraków 1889, s. 150–153.

z Komisją Wojskową. Oprócz zadań związanych z wojskowością komisje miały podjąć luźno ze sobą powiązane kwestie natury ekonomicznej, o charakterze statystycznym, podatkowym, gospodarczym, edukacyjnym i społecznym, realizowanych w porozumieniu z Komisją Skarbową³.

Komisarze Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu żytomierskiego, kijowskiego oraz owruckiego, zostali wybrani na sejmiku elekcyjnym województwa kijowskiego 8 II 1790 r.⁴ Działalność obu komisji została zainaugurowana 22 II 1790 r. i trwała nieprzerwanie do wybuchu wojny z Rosją i wkroczenia wojsk rosyjskich w granice Rzeczypospolitej w maju 1792 r. Nie udało się ustalić dokładnej daty zajęcia Żytomierza przez Rosjan, ale najprawdopodobniej miało to miejsce w pierwszej połowie czerwca. Urzędujące w Żytomierzu komisje żytomierska i kijowska działały do 26 maja. Z tego dnia zachowała się informacja o zawieszeniu działalności komisji kijowskiej oraz o transporcie kasy i akt obu komisji z Żytomierza – komisji żytomierskiej do Połonnego⁵, a komisji kijowskiej do Dubna⁶.

Akta komisji żytomierskiej wróciły do Żytomierza we wrześniu 1792 r. Świadczy o tym wpis w rachunkach komisji żytomierskiej informujący, że z woli konfederacji targowickiej regent komisji żytomierskiej odebrał z kasy komisyjnej pieniądze wydane na podróż z Połonnego do Żytomierza⁷. Była to suma zbliżona do wydanej na majowy transport do Połonnego. Nie udało się ustalić szczegółów dalszych losów dokumentacji obu komisji. Najprawdopodobniej jeszcze w latach 90. XVIII w. została dołączona do ksiąg grodzkich i umieszczona przy żytomierskim powiatowym (ujezdny) sądzie ziemskim, o czym świadczą pieczęcie odcisnięte na ostatnich kartach ksiąg i zachowane w większości jednostek zespołu. Pieczęcie oraz towarzyszące im informacje o liczbie kart i podpisy członków komisji, w tym urzędników miejscowego sądu, są pokłosiem działalności specjalnej komisji do rewizji ksiąg utworzonych w 1835 r. przy kijowskim, wołyńskim i podolskim generał-gubernatorach, której zadaniem było zlokalizowanie i ustalenie liczby ksiąg sądowych⁸. W latach 50. XIX w. księgi sądów szlacheckich i księgi miejskie prawa magdeburskiego województw wołyńskiego, kijowskiego, podolskiego i braclawskiego przewieziono do Kijowa, do utworzonego w 1852 r. Archiwum Akt Dawnych umieszczonego przy Uniwersytecie św. Włodzimierza. Pozostawały w nim aż do II wojny światowej⁹. Jesienią 1943 r., w obliczu zbliżającego się frontu niemiecko-radzieckiego, niemieckie władze okupacyjne podjęły decyzję o ewakuacji cennych z ich punktu widzenia zbiorów archiwalnych. W dwóch transportach, 17 września i 8 października, wywieziono z Kijowa kilka tysięcy woluminów archiwalnych, w tym księgi sądów szlacheckich. Ewakuowany

³ Tamże, s. 153–156.

⁴ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (dalej: CPAHU w Kijowie), f. 8, op. 1, spr. 11, k. 2.

⁵ CPAHU w Kijowie, f. 8, op. 1, spr. 20, k. 7.

⁶ Tamże, spr. 3, k. 62v.

⁷ Tamże, spr. 20, k. 7.

⁸ B.K. Nykiel, *Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie w świetle projektu „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej”* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 68–69.

⁹ Tamże, s. 69.

zasób przewieziono do Kamieńca Podolskiego, a następnie, jego cenniejsze części, w trzech transportach, w grudniu 1943 i styczniu 1944 r., do czeskiej Opawy¹⁰. W styczniu 1945 r., w obawie przed bombardowaniami, część archiwaliów, w tym księgi grodzkie, przewieziono do zamku Trpisty w pobliżu Pilzna, gdzie doczekały końca wojny i przejęcia przez wojska amerykańskie¹¹. Archiwalia odnalezione na terenie Czechosłowacji, przekazano stronie radzieckiej umową z 25 kwietnia i w końcu 1945 r. przewieziono do Kijowa¹². Zbiory Archiwum Akt Dawnych¹³, pozostawione przez Niemców w Kijowie, zostały zniszczone podczas walk o miasto na początku listopada 1943 r.¹⁴

Po 1945 r. ocalały zasób archiwalny przeformowano i przesygnowano nadając mu zupełnie nową strukturę kancelaryjną. Pierwotną numerację ciąglą zastąpiono podziałem rzeczowym na zespoły (fondy) i działy (opisy) zawierające księgi jednego rodzaju (np. ziemskie, grodzkie, podkomorskie), pochodzące z konkretnego ośrodka terenowego (np. powiat kijowski, żytomierski, owrucki) i numerowane w obrębie tego konkretnego zbioru¹⁵. Formowanie nowej struktury organizacyjnej zbiorów zakończono w 1956 r.¹⁶

Akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powiatów kijowskiego i żytomierskiego zebrano w jednym zespole o nazwie Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu żytomierskiego (wówczas *Гражданско-военная порядковая комиссия житомирского повята*). Nie udało się ustalić kiedy dokładnie powstał fond 8, ale na pewno istniał już w 1956 r., o czym świadczą pieczęć archiwum przyłożona na ostatniej karcie sprawy nr 1 i wpisana w niej data 28 XII 1956 r.¹⁷ Fond początkowo składał się z 15 jednostek. Na przełomie kwietnia i maja 1975 r. dosłownie na kilka dni do zespołu dodano, a następnie wyłączono sprawę (sygnaturę) nr 16¹⁸. Kolejna zmiana nastąpiła w 1985 r. – 24 marca do zespołu dodano sprawy numerowane od 17 do 22. Obecnie zespół składa się z 21 jednostek numerowanych od 1 do 22, z pominięciem numeru 16¹⁹.

Sprawa 1. Zszyta i oprawiona księga złożona z 878 kart. Oprawa wtórna. Zbiór ekstraktów z ksiąg metrykalnych chrztów, pogrzebów i ślubów parafii rzymsko- i greckokatolickich leżących na terenie powiatu żytomierskiego. W jednostce znajdują się niemal kompletne wyciągi wszystkich 13 leżących na terenie powiatu parafii łacińskich (brakuje metryk urodzeń parafii malińskiej) oraz metryk 255 cerkwi unickich (dla 17 cerkwi brakuje kompletu ekstraktów). Całość dokumentacji wytworzono w pierwszych miesiącach 1791 r., ale zawarte

¹⁰ П. Кеннеді Грімстед, *Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрібна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди*, „Архіви України”, вип. 4–6, 2002, с. 54–55, 58.

¹¹ Тамże, с. 58–59, 63.

¹² Тамże, с. 63, 65.

¹³ 29 III 1941 r. przemianowane na Centralne Państwowe Archiwum Historyczne USRR, W. Straszko, *Inwentaryzacja ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 10, 1999, s. 51.

¹⁴ П. Кеннеді Грімстед, *Доля Київського*, с. 61.

¹⁵ В.К. Nykiel, *Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych*, s. 73.

¹⁶ Тамże, с. 75.

¹⁷ СРАНУ в Кijowie, ф. 8, оп. 1, spr. 1, к. нienumerована, по к. 878.

¹⁸ Тамże, ф. 8. Adnotacje archiwalne w inwentarzu zespołu, к. 2v.

¹⁹ Тамże.

w niej informacje o chrztach, pogrzebach i ślubach dotyczą poprzedniego roku. Układ sprawie prawdopodobnie nadali jeszcze komisarze żytomierscy, którzy ułożyli według swoich potrzeb dostarczane im zestawienia, rozdzielając je na poszczególne rodzaje. Jako pierwsze ułożono metryki chrztów, a następnie pogrzebów i ślubów, za każdym razem rozpoczynając szeregowanie od metryk łacińskich, po których następowały unickie. W układzie metryk rzymskokatolickich jako pierwsze umieszczono parafie leżące na południu powiatu, a następnie parafie północne. W wypadku metryk unickich trudno zauważyć, by kierowano się jakimś zamysłem kolejności ich ułożenia. Wszystkie parafie zostały ułożone w niemal identycznej kolejności w poszczególnych rodzajach metryk.

Sprawa 2. Zszyta i oprawiona księga złożona z 35 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce częściowo nieczytelny tytuł: *Sentencjonarz spraw cywilno-wojskowych i ekonomicznych r[ok]u 1790*. Dotyczy komisji żytomierskiej. Wpisy od 4 III 1790 do 15 X 1790 r. W księdze numeracja wpisów od 1 do 65. Jest to protokół komisyjnych sesji sądowych z opisem wykonywanych przez komisarzy czynności, na których podstawie komisja wydawała wyroki (dekrety) w prowadzonych przez siebie procesach sądowych.

Sprawa 3. Zszyta i oprawiona księga złożona z 63 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Regestr wpisów w Komm[un]issyi Cywilno Wojskowej Województwa P[owia]tu Kiiowskiego Spraw Ekonomicznych y Skarbowych 1790 r[ok]u*. Dotyczy komisji kijowskiej. Wpisy od 23 IV 1790 do 26 V 1792 r. Jest to regestr sentencji wyroków komisji porządkowej spraw sądowych wniesionych przez instygatora komisji, najczęściej toczonych przeciwko osobom, które przyjęły osoby podróżujące bez paszportu. Zawiera opisy 81 spraw i treści ogłoszonych wyroków.

Sprawa 4. Zszyta i oprawiona księga złożona z 29 kart. Oprawa oryginalna. Bez tytułu na oprawie. Dotyczy komisji żytomierskiej. Zapisy prowadzone z dwóch stron księgi. Na kartach 1–9 specyfikacja rekrutów oddanych do Regimentu im. Potockich z dóbr powiatu żytomierskiego oraz treść pokwitowań odebrania rekrutów. Na wewnętrznej stronie okładki wzór treści kwitu. Wpisy od 12 X 1790 do 26 V 1792 r. We wpisach odnotowano m.in. datę, nazwę wsi, z której oddano rekruta oraz jego imię, nazwisko lub przezwisko i wiek oraz imię i nazwisko osoby dostarczającej rekruta. Na kartach 14–28v protokół zawierający treści dokumentów dotyczących spraw wojskowych: m.in. rozkazy aprowizacyjno-kwaterunkowe wystawiane oddziałom przechodzącym przez powiat żytomierski, ordynanse Komisji Wojskowej, noty wojskowych do komisji oraz zwrotne odpowiedzi i rezolucje komisji, noty komisji żytomierskiej kierowane do wojskowych. Wpisy od 6 V 1790 do 28 III 1792 r.

Sprawa 5. Zszyta i oprawiona księga złożona z 48 kart (według numeracji pierwotnej, w odróżnieniu do późniejszej, ołówkowej, zapisanej atramentem, brak karty nr 5). Oprawa wtórna. Bez tytułu na oprawie. Na karcie 1 tytuł: *Protokół uniwersałów prześwietney Kommissyi Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego y kommissyi cywilno wojskowej województwa podolskiego ziemi kamienieckiej a teraz JWWW Imperat[orowej]*. Jest to kopiariusz dokumentów o charakterze urzędowym datowanych od 18 IV 1789 do 30 IV 1794 r. Jego powstanie należy wiązać z ostatnią datą lub późniejszą. Autorem odpisów jest ksiądz Bazyli Michałowicz, który sporządził niemal wszystkie wpisy. Jedynie dwa dokumenty zostały zapisane wyraźnie innym charakterem pisma. Kolejność wpisów

w mniejszym lub większym stopniu zachowuje układ chronologiczny. W księdze znajduje się około 60 wpisów. Są to przeważnie uniwersały Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu kamienieckiego (19) i czerwonogrodzkiego (1), Komisji Skarbu Koronnego (13), Komisji Wojskowej (2), Komisji Policji (2), marszałków Sejmu Czteroletniego (5), króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (2), a także odpis i objaśnienie ustaw sejmowych (2), pismo Piotra Bielańskiego, unickiego biskupa lwowskiego (1), ukazy carycy Katarzyny II (4), pisma Wasyla Szeremietiewa generał-majora i gubernatora izjasławskiego (7), listy Tymofieja Tutołmina do Katarzyny II (2), dwie instrukcje dla urzędników ziemskich (2).

Sprawa 6. Zszyta i oprawiona księga złożona z 12 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Regestr zawierający percepte i expens Prześwietnej Kommissyi powiatu kyowskiego 1790*. Dotyczy komisji kijowskiej. Zapisy prowadzone z dwóch stron księgi. Wpisy od 21 IV 1790 do 26 V 1792 r. Na kartach 1–5v regestr dochodów, na kartach 6–11v regestr wydatków komisji.

Sprawa 7. Zszyta i oprawiona księga złożona z 25 kart. Oprawa wtórna. Bez tytułu na oprawie. Dotyczy komisji żytomierskiej. Na karcie 1 tytuł: *Regestr directi mandati roku 1790 dnia 4 marca sporządzony*. Wpisy prowadzone z dwóch stron księgi. Na kartach 1–9 regestr sentencji wyroków komisji spraw sądowych wniesionych przez instygatora komisji. Zawiera opisy 10 spraw i treści ogłoszonych wyroków. Wpisy od 23 III 1790 do 10 I 1791 r. Na kartach 10–24 regestr spraw. Wpisy przemieszane: na kartach 10v–21v wpisy od 30 X 1790 do 22 V 1792 r., na kartach 22–25 od 22 III 1790 do 10 I 1791 r.

Sprawa 8. Zszyta i oprawiona księga złożona z 51 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Indagacye z aresztantów wyciągnione 1790 r[ok]u No 1mo*. Dotyczy komisji żytomierskiej. Wpisy od 9 VII 1790 do 13 IX 1791 r. Rękopis jest zbiorem przesłuchań zebranych od osób przemieszczających się bez paszportu i z tego powodu doprowadzonych przed oblicze komisji żytomierskiej.

Sprawa 9. Zszyta i oprawiona księga złożona z 120 kart. Oprawa wtórna. Bez tytułu na oprawie. Dotyczy komisji żytomierskiej i kijowskiej. Wpisy od 28 V 1790 do 14 VII 1791 r. Na kartach 1–16v tabela dymów powiatu kijowskiego z 1790 r., na kartach 17–112v i 117–119v sumariusze tabel lustracji i taryfy dymów powiatu żytomierskiego z 1790 r., na kartach 114–115 tabela lustracji klucza białosorockiego w powiecie owruckim z 6 VIII 1790 r., na karcie 116 taryfa dymów miasta Korosteszowa z ich klasyfikacją podatkową z 14 VII 1791 r.

Sprawa 10. Zszyta i oprawiona księga złożona z 16 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Taryffa zsyпки zbozowej z dobr powiatu kijowskiego na mocy prawa 1770 roku Seymu teraz agitującego zgodnie z brzmieniem tegoż przez Prześwietną Kommissyą Porząd[kową] Cywill[no] Woysk[ową] Powiatu Kijowskiego ułożona roku 1790 d[zie] 3go marca w Zytom[ierz]u*. Dotyczy komisji kijowskiej. Wpisy od 20 I do 3 III 1791 r.

Sprawa 11. Zszyta i oprawiona księga złożona z 95 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce zatarty tytuł: *Protokół kazdodzienney czynos[cy] r[ok]u 1790 Komy[ssy]j P[owiat]u Zytom[ierskiego]*. Dotyczy komisji żytomierskiej. Wpisy od 22 II 1790 do 31 VIII 1791 r. Jest to protokół ze szczegółowymi wykazami codziennych czynności podejmowanych przez komisję żytomierską od jej pierwszego posiedzenia 22 II 1790 r. do końca sierpnia 1791 r. Protokół rozpoczyna obszerna ordynacja zasad działania komisji i jej kancelarii. W ordynację wpisano

odpis laudum sejmiku kijowskiego z 8 II 1790 r., na którym wybrano komisarzy komisji kijowskiej, żytomierskiej i owruckiej.

Sprawa 12. Zszyta i oprawiona księga złożona z 705 kart. Oprawa wtórna. Bez tytułu na oprawie. Dotyczy wielu organów administracji terenowej i sądowniczej, w tym komisji żytomierskiej i kijowskiej. Datacja od 24 XII 1780 do 29 XII 1794 r. Akta komisji żytomierskiej zajmują 214 kart sprawy i stanowią 30,4% jej objętości²⁰. Datacja od 17 V 1790 do 26 V 1792 r. W skład zbioru liczącego około 214 dokumentów i wpisów wchodzi liczne memoriały spraw wnoszonych do komisji (styczeń–marzec 1792), fragment protokołu dekretowego (czerwiec–lipiec 1791) oraz niemal kompletny protokół ekspedycji z Komisjami Wojskową i Skarbową z wpisami od 17 V 1790 do 26 V 1792 r. (brakuje wpisów od marca do maja 1790). Dokumentacja komisji jest rozproszona i znajduje się w trzech miejscach księgi.

Akta komisji kijowskiej zajmują 137 kart sprawy i stanowią 19,4% jej objętości²¹. Datacja od 15 III 1790 do 21 V 1792 r. Na zbiór składa się około 125 wpisów i dokumentów, głównie memoriały i rezolucje w sprawach wnoszonych do komisji (styczeń–maj 1792), fragmenty protokołu dekretowego sądu komisarskiego (marzec–sierpień 1791), fragmenty protokołu ekspedycji (listopad 1791 – maj 1792). Dokumentacja komisji jest rozproszona i znajduje się w dziewięciu miejscach księgi. Części protokołów dekretowego i ekspedycji są zdefragmentowane i przemieszane, ale niektóre z nich można połączyć w całość. W dwóch przypadkach kontynuacje wpisów odnajdujemy w sprawie nr 15.

Akta konfederacji targowickiej sejmiku generalnego województwa kijowskiego, a właściwie fragmenty ksiąg lub jednej księgi sądu konfederackiego zawierające 124 wpisów różnych spraw²². Wpisy od 21 IX do 23 XI 1792 r. Materiał składa się z sześciu fragmentów ksiąg i jednego aktu wniesionego do sądu konfederackiego.

Akta grodzkie żytomierskie to 27 różnych dokumentów²³. Datacja od 24 XII 1780 do 2 XII 1793 r. Na zbiór składa się 14 dokumentów lub fragmentów wpisów, z których trzy dotyczą okresu sprzed wojny polsko-rosyjskiej, cztery pochodzą z czasu rządów konfederacji targowickiej, siedem z czasu okupacji rosyjskiej, a jeden powstał po zatwierdzeniu II rozbioru Rzeczypospolitej. Na akta grodzkie żytomierskie składają się głównie fragmenty ksiąg grodzkich zawierające całe wpisy i fragmenty wpisów do tych ksiąg, wypisy dokumentów z ksiąg grodzkich oraz dekrety zjazdowe urzędu vicesgerencjalnego. Wśród wpisów znalazły się trzy testamenty: Anny Gumińskiej, Tomasza Gorszkowskiego i Michała Grzegorza Dunajewskiego.

Akta ziemskie żytomierskie to materiał rozproszony w czterech miejscach sprawy²⁴, wytworzony pomiędzy 5 V 1791, a 8 X 1792 r. Na zbiór składają się po dwa dokumenty dotyczące spraw sukcesorów Antoniego Baczyńskiego oraz

²⁰ Tamże, spr. 12, k. 51–58v, 240–323v, 361–482v.

²¹ Tamże, k. 1–16v, 19–28v, 59–108v, 135–152v, 165–168v, 175–176v, 218–239v, 343–354v, 355–360v, 485–486v.

²² Tamże, k. 29–44v, 129–129v, 153–164v, 177–196v, 198–217v.

²³ Tamże, k. 45–50v, 132–134v, 169–174v, 341–342v, 483–484v, 487–492v, 532–547v, 549–556v, 651–659v, 664–677v, 684–685v.

²⁴ Tamże, k. 109–126v, 335–336v, 501–520v, 601–648v.

spraw Kajetana Truszkowskiego przyniesione do wpisania w księgi sądowe, jednej kopii wpisu oraz z fragmentu księgi sądowej sądu ziemskiego powiatu żytomierskiego z wpisami około 60 spraw. Fragment ten zachował się w dwóch częściach. Pierwszą częścią jest fragment ze sprawami numerowanymi od 39 do 70, a zaraz po nim następuje fragment z numeracją spraw od 5 do 34.

Akta grodzkie kijowskie to dwa dokumenty wniesione do kancelarii grodzkiej z maja i grudnia 1793 r. oraz trzy wpisy we fragmencie księgi grodzkiej kijowskiej z kwietnia 1781 r.²⁵

Akta ziemskie kijowskie to osiem dokumentów, które powstały między 16 III 1792 a 29 III 1794 r.²⁶ Poza kilkoma wypisami z akt i dokumentami wniesionymi do wpisania warto zwrócić uwagę na instrukcję dla ciwunów ziemskich kijowskich z 12 IX 1793 r. oraz pochodzące z tego samego dnia polecenie gubernatora izjasławskiego, by wybrać ciwuna powiatowego.

Poza omówionymi większymi grupami materiałów w sprawie nr 12 znajduje się jeszcze 15 innych najczęściej niezwiązanych ze sobą dokumentów z 1792 i 1793 r.²⁷ Warto wspomnieć o ciekawych i bliższych tematyce całego zespołu dwóch wypisach z akt radzieckich i akt wójtowskich żytomierskich z 1793 r. oraz o dwóch dokumentach sygnowanych przez generał-majora Wasyla Szeremietiewa, gubernatora izjasławskiego. Ponadto w sprawie znajduje się również wykaz przychodów różnych gatunków mąk (z nieznanymi dóbr) oraz remanent rachunku zbóż z instruktarzem dla administratora, również nieznanymi dóbr.

Sprawa 13. Zszyta i oprawiona księga złożona z 48 kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Sentencyonarz Kommissyi Cywilno Woyskowej Pttu Zytomierskiego Roku 1791*. Dotyczy komisji żytomierskiej. Wpisy od 9 VIII 1791 do 10 XII 1791 r. W księdze numeracja od 193 do 279. Jest to kontynuacja i kolejna księga protokołu komisyjnych sesji sądowych z opisem wykonywanych przez komisarzy czynności, na podstawie których komisja wydawała dekrety, czyli wyroki w sprawach przeprowadzanych procesów sądowych. Pierwszy tom znajduje się w sprawie nr 2. Porównując numerację, zakres chronologiczny i objętość obu ksiąg można założyć, że księga w sprawie nr 13 jest czwartym z kolei tomem.

Sprawa 14. Zszyta i oprawiona księga złożona z 39 zapisanych kart. Oprawa oryginalna. Na okładce tytuł: *Protokół indagacyow z aresztantow i różnego gatunku ludzi sądow [...] od d[nia] 10 7bris 1791 R[ok]u No 2*. Dotyczy komisji żytomierskiej. Wpisy od 10 IX 1791 do 25 V 1792 r. Jest to kontynuacja i druga księga protokołu przesłuchań osób przemieszczających się bez paszportu i z tego powodu doprowadzonych przed oblicze komisji żytomierskiej.

Sprawa 15. Zszyta i oprawiona księga złożona z 953 kart. Oprawa wtórna. Bez tytułu na oprawie. Dotyczy wielu organów administracji terenowej i sądowniczej, w tym komisji żytomierskiej i kijowskiej. Datacja od 10 X 1775 do 26 I 1792 r. Akta komisji żytomierskiej zajmują 530 kart księgi i stanowią 55,6% jej objętości²⁸. Datacja od 22 VII 1791 do 26 I 1792 r. Wśród akt znajduje się 28 spisów ludności unickich

²⁵ Tamże, k. 197–197v, 528–531v, 548–548v.

²⁶ Tamże, k. 17–18v, 127–128v, 130–131v, 324–326v, 686–699v.

²⁷ Tamże, k. 327–334v, 337–340v, 493–500v, 521–527v, 557–600, 649–650v, 661–663v, 678–681, 700–704v.

²⁸ Tamże, spr. 15, k. 45–66v, 147–274v, 281–342v, 349–350v, 392–421v, 436–638v, 674–717v, 800–808v, 865–904v.

parochii sporządzonych przez miejscowych parochów w 1791 i 1792 r. na polecenie komisji żytomierskiej. Spisy ludności zostały sporządzone w tym samym czasie i przez te same osoby, co wyciągi z ksiąg metrykalnych zajmujące całą sprawę nr 1²⁹. Oprócz spisów ludności w skład zbioru akt dotyczącego komisji żytomierskiej wchodzi również około 153 dokumentów i wpisów, na które składają się trzy rodzaje dokumentacji: zbiór 143 memoriałów wnoszonych w różnych sprawach z odnotowanymi na nich rezolucjami komisji żytomierskiej (lipiec–grudzień 1791), niewielki fragment protokołu ekspedycji z komisjami innych powiatów i osobami urzędującymi (generalicja, wojewoda) z wpisami za okres od lipca do grudnia 1791 r. oraz rejestru wydatków mieszkańców Berdyczowa poniesionych podczas stacjonowania w mieście chorągwi tatarskiej z 26 I 1792 r.

Akta komisji kijowskiej zajmują 153 kart sprawy i stanowią 16,1% jej objętości³⁰. Datacja od 19 I do 29 XII 1791 r. Na zbiór składa się około 255 dokumentów i wpisów, głównie memoriałów i rezolucji w sprawach wnoszonych do komisji (styczeń–grudzień 1791), fragmentów protokołu memoriałów (marzec–maj 1791), fragmentów protokołu ekspedycji (marzec–maj 1791), fragmentu protokołu komisyjnych sesji sądowych (sentencjonarz) z opisem czynności wykonywanych przez komisarzy (marzec 1791), uniwersał Komisji Policji z 29 XII 1791 r. Dokumentacja jest rozproszona, mocno zdefragmentowana i przemieszana. Wiele rozproszonych fragmentów można połączyć w całość.

Akta grodzkie żytomierskie reprezentuje 17 dokumentów i wpisów³¹. Datacja od 10 IV 1789 do 20 XII 1791 r. W zbiorze dokumentów z akt grodzkich żytomierskich znajdują się dekrety sądów kompromisarskich (3), dekret zjazdowy urzędu grodzkiego vicesgerencjalnego, tradycja majątku na podstawie dekretu Trybunału Koronnego i kilka wypisów z akt (5) oraz dwa fragmenty akt grodzkich.

Akta grodzkie kijowskie to 13 dokumentów i wpisów³². Datacja od 1 V 1780 do 26 XI 1791 r. Na zbiór akt grodzkich kijowskich składają się dwie obszerne sprawy dotyczące dóbr Motowidłówka toczące się w latach 80. XVIII w. przed sądem pogranicznym komisji generała województwa kijowskiego, dekret komisarza z maja 1792 r. ogłaszający Bohusław miastem wolnym, niewielki fragment księgi grodzkiej z rezolucjami sądu grodzkiego oraz kilka wypisów z ksiąg grodzkich i dwie inkwizycje sądowe.

Akta sądów apelacyjnych wydziałowych wydziału kijowskiego. Fragment księgi z 41 wpisami relacji memoriałów i memoriałów z rezolucjami z okresu od 16 IX do 21 XII 1791 r. Na szczególną uwagę zasługują obszerne protokoły posiedzeń komisji powołanej w 1775 r. przez sejmik województwa kijowskiego do rozliczenia poborów podatku podymnego oraz do wysłuchania i rozliczenia

²⁹ W Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (fond nr 1044, Rzymskokatolicki dekanat żytomierski) znajduje się 141 kolejnych spisów ludności sporządzonych na polecenie komisji żytomierskiej (na zbiór składa się 13 spisów parafii rzymskokatolickich, wszystkie istniejące na terenie powiatu) oraz 128 spisów parochii unickich (prawie jedna trzecia istniejących). CPAHU w Kijowie, f. 1044, op. 1, spr. 1.

³⁰ Tamże, f. 8, op. 1, spr. 15, k. 25–36v, 69–80v, 123–146v, 655–666v, 673–673v, 738–771v, 796–799v, 809–810v, 841–864v, 905–953v.

³¹ Tamże, k. 37–44v, 81–81v, 85–85v, 275–278v, 343–348v, 651–654v, 718–737v, 772–775, 804–804v, 835–840v.

³² Tamże, k. 87–112, 307–307v, 376–391v, 422–435v, 667–672v, 827–834v.

kalkulacji komisarzy wojewódzkiej komisji furażowej i prowiantowej zaopatrującej wojska rosyjskie³³. Dokumentacja nie jest kompletna – pierwszy i ostatni wpis to fragmenty bez początku (początkowy) i końca (ostatni). Kompletnie wpisy są datowane od 10 X 1775 do 16 IV 1777 r. W odróżnieniu od sprawy nr 12 w sprawie nr 15 znajduje się niewiele materiałów spoza zasadniczego trzonu tematycznego, czyli dokumentacji związanej z komisjami porządkowymi żytomierską i kijowską, czy innymi większymi partiami dokumentów związanych z wymienionymi powiatami z lat 90. XVIII w. Poza omówionymi powyżej zespołami materiałów w sprawie znajdują się również dwie plenipotencje, wypis z księgi radzieckiej żytomierskiej, inwentarz miasta Korsunia, po jednym wypisie z ksiąg grodzkich owruckich i latyczowskich.

Sprawa 17. Zbiór 5 luźnych dokumentów. Kart 7. Dotyczy komisji żytomierskiej i kijowskiej. Datacja od 29 III do 23 V 1790 r. oraz jeden dokument nie-datowany. Komisji żytomierskiej dotyczy jeden dokument. Jest to datowana na 29 III 1790 r. odpowiedź Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego na dwie noty komisji żytomierskiej dotyczące organizacji kwarantann oraz przeniesienia miejsca poboru podatków z Cudnowa do Żytomierza. Kolejne cztery dokumenty to memoriały i noty do komisji kijowskiej: memoriał wicebrygadiera Bonawentury Tarnawieckiego w sprawie rosyjskich dezertów, odbierania broni i furażu; memoriał mieszczan bohusławskich w sprawie różnych przykrości doświadczanych ze strony żołnierzy; nota dowódcy przemieszczającego się oddziału wojska w sprawie dostarczenia furażu; odpowiedź Żórawskiego, superintendenta prowincji ukraińskiej na pismo komisji kijowskiej.

Sprawa 18. List Komisji Wojskowej Obojga Narodów do komisji żytomierskiej dotyczący poboru rekrutów z 30 IV 1790 r. Karta 1.

Sprawa 19. List Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego do komisji żytomierskiej i kijowskiej w sprawie zakupu zboża do magazynów wojskowych z 26 III 1790 r. Karta 1.

Sprawa 20. Rozliczenie komisji żytomierskiej z przychodów i wydatków komisji zestawione na polecenie konfederacji targowickiej województwa kijowskiego, datowane 2 III 1793 r. Kart 10.

Sprawa 21. Raport lekarzy powiatowych przygotowany na polecenie komisji kijowskiej dotyczący zrewidowania przywilejów oraz umiejętności chirurgów, felczerów i cyrulików praktykujących na terenie powiatu kijowskiego, datowany na 13 II 1791 r. Kart 4.

Sprawa 22. Uniwersały komisji powiatu kijowskiego i naddnieprzańskiego. Kart 8. Uniwersał komisji kijowskiej z 19 XII 1791 r. dotyczy wprowadzenia ksiąg ziemiańskich i informuje o ich przygotowaniu, wzywając uprawnionych (dziedzic, posesor zastawny i dożywotni) do wpisywania się do księgi w dniach wyznaczonych dla poszczególnych parafii (w sprawie trzy egzemplarze tego uniwersału). Datowany na 19 V 1792 r. uniwersał komisji powiatu kijowskiego i naddnieprzańskiego, wydany już w trakcie toczącej się wojny polsko-rosyjskiej, dotyczący dostarczania zaopatrzenia maszerującym jednostkom, wyłapywania dezertów i przygotowywania kwitów potwierdzających rekwizycje wojskowe.

³³ Tamże, k. 641–650v.

*

Spośród 21 omówionych spraw 10 zachowało oryginalne oprawy nadane im na polecenie komisji żytomierskiej i kijowskiej (sprawy 1–4, 6, 8, 10–11, 13 i 14). W obu wypadkach księgi oprawiono tekturowymi, marmurkowymi okładkami, ze skórzanymi grzbiecami. Oprawy ksiąg komisji kijowskiej są w kolorze zielonym, a komisji żytomierskiej w jasnobrazowym. Każda z zachowanych ksiąg ma nieco inny wzór i odcień koloru oprawy. Dwie księgi zostały oprawione odwrotnie: księga nr 8 ma zieloną oprawę, choć była używana przez komisję żytomierską, a księga nr 10 ma oprawę jasnobrazową, chociaż była używana przez komisję kijowską. Papier przed oprawą był zszywany, najczęściej w czterech lub pięciu miejscach.

Analiza poszczególnych jednostek archiwalnych zgromadzonych w fondzie 8 wyraźnie wskazuje, że nazwa tego zbioru nie oddaje w pełni jego zawartości. Nazwa nadana w chwili utworzenia fondu (Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu żytomierskiego) odnosiła się tylko do mniej więcej połowy zgromadzonego w nim materiału. W aktualnym wykazie fondów figurującym na internetowej stronie archiwum fond został nazwany: Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa województwa kijowskiego, m. Żytomierz województwa kijowskiego (*Цивільно-військова порядкова комісія Київського воєводства, м. Житомир Київського воєводства*)³⁴. Nazwa ta odwołuje się do nieistniejącego tworu, co być może jest skutkiem nieudanej próby odniesienia się w jednej nazwie zarówno do komisji żytomierskiej, jak i kijowskiej.

W fondzie 8, poza obszerną dokumentacją wytworzoną przez komisje żytomierską i kijowską, znajduje się również jedna jednostka tematycznie związana z komisją kamieniecką (nr 5) – nie są to jednak materiały bezpośrednio wytworzone przez tę komisję, a jedynie odpisy jej uniwersałów. Oprócz materiałów związanych z komisjami porządkowymi w zespole znajdujemy również, zebrane w sprawach 12 i 15, fragmenty akt grodzkich i ziemskich powiatów żytomierskiego i kijowskiego, fragment księgi sądu konfederacji targowickiej województwa kijowskiego oraz pojedyncze akta i pisma osób prywatnych, urzędników i organów administracji powstałych w ostatniej ćwierci XVIII w. i w większości związanych z województwem kijowskim.

Dokumentacja związana z komisją żytomierską znajduje się w sprawach 1, 2, 4, 7–8, 11, 13–14 i 20, z komisją kijowską w sprawach 3, 6, 10, 18, 21 i 22, a jednostki zawierające materiały obu komisji to sprawy 9, 12, 15, 17 i 19. Znacznie obszerniejszy, bogatszy w treść i kompletniejszy jest materiał pozostały po komisji żytomierskiej. Szczególnie cenne są protokoły posiedzeń komisji żytomierskiej, zachowane od początku jej działalności w końcu lutego 1790 r. do połowy 1791 r., w których odnajdujemy zapisy codziennych czynności komisarzy, w tym zarys treści i opisy spraw sądowych rozpatrywanych przez sąd komisarzski i wydawanych wyroków, otrzymywanych i wysyłanych pism, rozporządzeń i żądań raportów kierowanych do magistratu żytomierskiego, ogłaszanych uniwersałów, realizowanych zadań zleczanych komisji przez Komisję Skarbu Koronnego i Komisję Wojskową, wykazy wydawanych paszportów. Pełną treść zapisów

³⁴ https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0008/ [dostęp: 2023-02-15].

dokumentacji, jedynie sygnalizowanej w księdze protokołów czynności, odnajdujemy w protokołach ekspedycji (korespondencji), dekretowym, sentencjonarzu spraw cywilno-wojskowych i ekonomicznych, księgach przesłuchań aresztantów czy memoriałach spraw wnoszonych do kancelarii komisji, które w różnym stopniu zachowały się dla całego okresu działalności komisji żytomierskiej. Przeglądając materiały komisji żytomierskiej, można odnieść wrażenie, że większość z nich dotyczy 1790 r. oraz części roku następnego, choć wśród nich są również materiały kompletne chronologicznie, jak księga dedykowana sprawom poboru rekrutów (nr 4), księga protokołów przesłuchań aresztantów (nr 8, 14) oraz niemal kompletny protokół ekspedycji z Komisją Wojskową i Komisją Skarbową (nr 12) (bez wpisów z marca, kwietnia i pierwszej połowy maja 1790 roku). Nieco na marginesie tematycznym wymienionych materiałów pozostaje lustracja dymów podatku podymnego z 1790 r. (nr 9).

Znacznie skromniej prezentują się materiały komisji kijowskiej, zwłaszcza z pierwszego roku jej działalności. Dla 1790 r. zachował się jedynie registr sentencji wyroków komisji w sprawach sądowych wniesionych przez instygatora komisji, który zawiera również wpisy za lata 1791–1792 (nr 3), oraz registr dochodów i wydatków komisji w latach 1790–1792 (nr 6). Z lat 1791–1792 pochodzą obszerne fragmenty protokołu ekspedycji obejmujące okres od marca do maja 1791 oraz od listopada 1791 do maja 1792 r. (nr 12), a także zbiór memoriałów i rezolucji w sprawach wnoszonych do komisji od stycznia 1791 do maja 1792 (nr 15). Zachowały się również materiały odnoszące się do konkretnych zadań, do których wykonania komisje zostały powołane. W przypadku Komisji kijowskiej jest to tabela dymów podatku podymnego z 1790 r. (nr 9), tabela zsyпки zbożowej z 1791 r. (nr 10) oraz raport lekarzy powiatowych przygotowany na polecenie komisji kijowskiej dotyczący zrewidowania przywilejów i umiejętności chirurgów, felczerów i cyrulików praktykujących na terenie powiatu kijowskiego z 1791 r. (nr 21).

Poza księgami komisji kijowskiej i żytomierskiej zgromadzonymi w fondzie 8 w kijowskim archiwum znajduje się jeszcze pięć innych ksiąg wytworzonych przez powyższe komisje, z których cztery błędnie przypisano i umieszczono w innych fondach podczas powojennego formowania nowego układu archiwalnego. Do fondu 3 (księgi ziemskie kijowskie) trafił komparycjonarz sądów komisji powiatu kijowskiego z wpisami z lat 1790–1792³⁵ (sprawa 54), a do fondu 11 (księgi grodzkie żytomierskie) trafiły trzy księgi. Dwie z nich to sentencjonarze komisji żytomierskiej (sprawy 149³⁶ i 172³⁷), które są uzupełnieniem i kontynuacją dwóch sentencjonarzy przechowywanych w fondzie 8 (sprawy 2 i 13). Ich datacja i numeracja wskazuje, że brakuje księgi numer 3 z wpisami z pierwszej połowy 1791 r. o numerach 133–193. Trzecią księgą jest sprawa 138, która jest zbiorem

³⁵ Zszyta i oprawiona księga złożona z 17 kart. Na okładce tytuł: *Komparycjonarz sądów Komissyi powiatu kyowskiego*. Wpisy od 23 IV 1790 do 26 V 1792 r. Oprawa oryginalna.

³⁶ Zszyta i oprawiona księga złożona z 40 kart, zapisanych 36. Na okładce tytuł: *Sentencyonarz spraw cywilno wojskowych y ekonomicznych [...] komis[syji] C[ywilno] W[ojkowej] P[owia]t[u] Zytomiers[kiego] od d[nia] 17. Grud[nia] 1791 roku. No 4*. Oprawa oryginalna. Wpisy od 17 XII 1791 do 22 V 1792 r. W księdze numeracja od 281 do 347.

³⁷ Zszyta księga złożona z 67 kart. Bez oprawy. Wpisy od 14 X 1790 do 4 VIII 1791 r. W księdze numeracja od 64 do 132.

37 drukowanych uniwersałów i pism królewskich, marszałków sejmowych, Komisji Skarbu Koronnego, Komisji Wojskowej, Komisji Policji kierowanych do komisji kijowskiej w latach 1790–1791³⁸. Piątą księgą jest omówiony w przypisie 29 zbiór spisów ludności znajdujący się w fondzie rzymskokatolickiego dekanatu żytomierskiego.

Drukowany w latach 1862–1864 spis ksiąg sądowych przechowywanych w Kijowskim Centralnym Archiwum umożliwia identyfikację ksiąg obu komisji zaginionych podczas II wojny światowej³⁹. Wedle tego wykazu w tym okresie w kijowskim archiwum znajdowało się jeszcze kolejnych siedem ksiąg wytworzonych przez obie komisje, pięć przez komisję kijowską, a dwie przez komisję żytomierską. Zakres tematyczny ksiąg komisji kijowskiej przedstawiał się następująco: dwie księgi to protokoły jej codziennych czynności z lat 1790–1792, kolejne to wykazy aresztantów z lat 1790–1792, dekryty w szeroko rozumianych sprawach ekonomicznych z lat 1790–1791 oraz taryfa podatku podymnego powiatu naddnieprzańskiego na podstawie danych z 1790 r.⁴⁰ Zestawione w powyższym spisie dwie księgi komisji żytomierskiej to druga księga protokołów codziennych czynności komisji z lat 1791–1792 (pierwsza księga to sprawa nr 11) oraz wykaz poboru rekruta w powiecie żytomierskim z 1790 r., zapewne tożsamy z księgą zarchiwizowaną jako sprawa nr 4.

Stan zachowania archiwaliów pozostałych po obu komisjach należy określić jako niepełny, ale dość obszerny, zwłaszcza w odniesieniu do komisji żytomierskiej⁴¹. Informacje pochodzące z lat 60. XIX w. wyraźnie wskazują, że już wtedy

³⁸ Druków jest 40, w tym trzy zdublowane. Uniwersał Komisji Wojskowej z 11 I 1790 r., czyli sprzed rozpoczęcia prac komisji, kierowany jest do kancelarii grodzkiej żytomierskiej. CPA-HU w Kijowie, f. 11, op. 1, spr. 138, k. 1.

³⁹ Э.В. Станкевич, *Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве*, „Университетские известия”, 1862, № 6, c. 1–37; 1862, № 9, c. 3–8 [39–44], 45–68; 1863, № 1, c. 69–92; 1863, № 2, c. 93–108; 1863, № 5, c. 109–124; 1863, № 6, c. 125–148; 1864, № 7, c. 149–172; 1864, № 8, c. 173–188; 1864, № 12, c. 189–216. Wykorzystałem druk z katalogiem E.W. Stankiewicza z naniesionymi uzupełnieniami I.M. Kamanina przechowywany w poświęconym mu zespole archiwalnym, CPAHU w Kijowie, f. 237, op. 1, spr. 73. Skany katalogu oraz ksiąg grodzkich i ziemskich udostępnił mi Pan Marcin Kowal, któremu składam wielkie wyrazy podziękowania. Szerzej na temat Stankiewicza i Kamanina, zob. B.K. Nykiel, *Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych*, s. 73–74.

⁴⁰ Powiat naddnieprzański wyodrębniła z południowo-wschodniej części powiatu kijowskiego konstytucja sejmowa z 2 XI 1791 r. Jego stolicą było miasto Bohusław, VL, t. 9, s. 326.

⁴¹ Wyobrażenie o ilości i rodzajach dokumentacji związanej z działalnością poszczególnych komisji dają zapisy ordynacji organizującej prace komisji żytomierskiej oraz wpisy w protokoły czynności codziennych tej komisji. W opracowanej przez siebie ordynacji komisarzy żytomierscy wymienili potrzebę przygotowania i prowadzenia ośmiu protokołów do wpisywania napływających dokumentów i rejestrowania dokonywanych czynności: protokół na memoriały w sprawach cywilno-wojskowych, protokół na rezolucje i uniwersały w sprawach ekonomicznych i skarbowych, protokół na korespondencje z Komisjami Wojskową i Skarbową, protokół na raporty nadsyłane przez komisarzy delegowanych do zadań poza Żytomierzem, w którym planowano wpisywać również wiadomości o cenach targowych, protokół do wpisywania dochodów pieniężnych wpływających do kasy komisji oraz dokonywanych wydatków, protokół zawierający wykazy przystawionych do komisji rekrutów oraz spraw związanych z rekrutowaniem, rejestr na pokwitowania wydania paszportów oraz protokół *directi mandati*, czyli sentencji wyroków w sprawach wniesionych przez instygatora komisji. Oprócz nich prowadzony był wspomniany protokół czynności codziennych, a także protokół *zeznań* aresztantów. Powyższe

materiał pokomisyjny był zdekompletowany, a wydarzenia II wojny światowej jedynie ten stan pogłębiły. Prawdopodobnie obecny stan zachowania powyższej dokumentacji zaistniał w nieznanymi okolicznościach już w początkach XIX w., gdy była ona przechowywana w powiatowym sądzie ziemskim, lub na etapie prac specjalnej komisji do rewizji ksiąg sądowych utworzonej w 1835 r. Wskutek tych okoliczności zachowany materiał rozdzielono na księgi (materiały oprawione, ewentualnie zszyte), które połączono z księgami grodzkimi i ziemskimi, oraz na materiały luźne, które trafiły w inne, nieznanie nam dzisiaj miejsce, przez co uległy rozproszeniu i zniszczeniu. Może to potwierdzać dzisiejsza lokalizacja wspomnianej już księgi zawierającej spisy ludności, przechowywanej w fondzie rzymskokatolickiego dekanatu żytomierskiego (nr 1044), oraz prze-mieszczenie nielicznych, luźnych materiałów włączonych do niniejszego fondu w 1975 r. jako sprawy 17–22.

Zachowana dokumentacja, choć wyraźnie zdekompletowana, jest ważnym materiałem, na którego podstawie możliwe są, jeśli nie całościowe, to przynajmniej częściowe, badania nad działalnością i organizacją – zwłaszcza – komisji żytomierskiej i zapewne – w wybranych aspektach – komisji kijowskiej. Szczególnie cenne w tym kontekście są protokoły codziennych czynności komisji żytomierskiej z wpisami od lutego 1790 do sierpnia 1791 r., protokoły ekspedycji z Komisjami Wojskową i Skarbową z wpisami od 17 V 1790 do 26 V 1792 r. oraz memoriały spraw wnoszonych do komisji zachowane od lipca 1791 do marca 1792 r., które chronologicznie uzupełniają protokół codziennych czynności. Całość dokumentacji prawdopodobnie pozwoli przedstawić procedurę przebiegu procesu sądowego przed komisjami, wysokość i rodzaj zasądzanych kar oraz ich uzasadnienia.

Oceniając znaczenie i możliwości tego zasobu należy jeszcze wskazać na materiały statystyczne i podatkowe, m.in. lustrację podatku podymnego i tabelę zsyпки zbożowej, które mogą się stać podstawą opisanie lokalnej sieci osadniczej, struktury własności, granic parafii łacińskich i unickich, oraz spisy ludności i wyciągi z ksiąg metrykalnych, które – poza tym, że uzupełniają źródłowo powyższe zagadnienia – mogą również stanowić podstawę szerokich badań nad strukturą i wielkością rodziny oraz gospodarstwa chłopskiego, mieszczańskie-go, szlacheckiego i plebańskiego.

protokoły to kopia-rusze uniwersałów, memoriałów, listów, raportów i tym podobnych dokumentów napływających codziennie do kancelarii komisji, które po wpisaniu do odpowiedniego protokołu trafiły do komisyjnego archiwum. Podobnie odpowiedzi na nie oraz pisma i uniwersały przygotowywane i ogłaszane przez komisję żytomierską. Zachowane wyciągi z ksiąg metrykalnych i spisy ludności powiatu żytomierskiego dotyczą tylko około połowy leżących na jego terenie parafii i niemal wszystkie tylko 1790 r. Dla lat 1790–1791 powinno być ich czterokrotnie więcej. Plebani przygotowujący statystykę ludności byli również zobowiązani do dostarczenia wykazów uczniów szkółek parafialnych oraz przedstawienia dochodów funduszy szpitalnych istniejących przy parafiach i klasztorach. Do tej pobieżnej listy można dodać brak bogatej, jak to wynika z zapisów protokołu czynności codziennych, korespondencji z magistratem żytomierskim z załączonymi licznymi raportami i zestawieniami przygotowywanymi przez tenże na zlecenie komisji oraz m.in. tabel zsyпки zbożowej, comiesięcznych cen targowych z poszczególnych miast, raportów komisarzy delegowanych do lustracji szlaków, kruszców oraz do obozów wojskowych, raportów lekarskich, egzaminów medyków, lustracji aptek i wielu innych. CPAHU w Kijowie, f. 8, op. 1, spr. 11, k. 7–7v, 45, 49v, 70v; VL, t. 9, s. 146–156.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie:

- f. 3, Kijowski sąd ziemski, miasto Żytomierz województwa kijowskiego (Земський суд Київського воєводства, м. Житомир Київського воєводства), op. 1, spr. 54.
 f. 8, Cywilno-Wojskowa Komisja Porządkowa województwa kijowskiego, miasto Żytomierz województwa kijowskiego (Цивільно-військова порядкова комісія Київського воєводства, м. Житомир Київського воєводства), op. 1, spr. 1–20.
 f. 11, Żytomierski sąd grodzki, miasto Żytomierz województwa kijowskiego (Житомирський городський суд, м. Житомир Київського воєводства), op. 1, spr. 138, 149, 172.
 f. 237, Kamanin Iwan (Каманін Іван Михайлович [1850–1921], historyk, paleograf, archiwista, archeograf, zwiadowca Київського центрального архіву давніх актів), op. 1, spr. 73.
 f. 1044, Rzymskokatolicki dekanat żytomierski (Житомирський деканат, м. Житомир Київського воєводства), op. 1, spr. 1.

Volumina Legum, t. 9, Kraków 1889.

Оpracowania

- Gordziejew J., *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010.
 Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. 1, cz. 2, Kraków 1895.
 Korzon T., *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792*, „Ateneum”, t. 25, 1882, s. 427–455.
 Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. 5, Warszawa 1897.
 Nykiel B.K., *Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie w świetle projektu „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej”* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 59–82.
 Straszko W., *Inwentaryzacja ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 10, 1999, s. 49–54.
 Кеннеді Грімстед П., *Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрібна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди*, „Архіви України”, вип. 4–6, 2002, с. 46–76.
 Станкевич Э.В., *Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве*, „Университетские известия”, 1862, № 6, с. 1–37; 1862, № 9, с. 3–8 [39–44], 45–68; 1863, № 1, с. 69–92; 1863, № 2, с. 93–108; 1863, № 5, с. 109–124; 1863, № 6, с. 125–148; 1864, № 7, с. 149–172; 1864, № 8, с. 173–188; 1864, № 12, с. 189–216.

Streszczenie

W drugiej połowie XVIII w. anachroniczna i zdecentralizowana administracja państwowa Rzeczypospolitej podlegała coraz szybszym i gruntowniejszym przeobrażeniom i rozbudowie, choć z pominięciem administracji terenowej. Zwieńczeniem reform administracyjnych było utworzenie organów administracji terenowej w postaci Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powołanych konstytucją Sejmu Czteroletniego w końcu 1789 r. Najważniejszym celem komisji porządkowych było realizowanie szeroko rozumianych zadań na rzecz rozbudowywanej w tym czasie armii. W trakcie swojej działalności komisje porządkowe wytworzyły obszerną i bogatą dokumentację, która w przypadku większości komisji, zwłaszcza koronnych, nie dotrwała do dzisiejszych czasów. Celem artykułu jest przedstawienie losów, stanu zachowania i opis zawartości oraz potencjalnej wartości badawczej dokumentacji pozostałej po działalności komisji żytomierskiej i kijowskiej przechowywanej Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie. Zachowany materiał, pomimo znacznego zdekompletowania, może stanowić podstawę szczegółowych analiz poszczególnych zakresów działalności komisji, jak i ogólniejszych opracowań monograficznych poświęconych szerszym zagadnieniom.

Archive of Civil-Military Order Commissions of Zhytomyr and Kyiv districts in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv

Summary

In the second half of the 18th century, the outdated and decentralised state administration of the Commonwealth underwent ever more rapid and thorough transformation and expansion, albeit with the exclusion of field administration. The administrative reforms culminated in formation of field administration bodies named Civil-Military Order Commissions, established by the constitution of the Four-Year Sejm at the end of 1789. The most important objective of the Order Commissions was to carry out wide-ranging tasks for the army, which was being enlarged at the time. In the course of their activities, the Order Commissions produced extensive, rich documentation, which in the case of most commissions, especially those of the Crown, has not survived to the present day. The aim of this article is to present the history, state of preservation and description of the contents and potential research value of the extant records of the activities of Zhytomyr and Kyiv commissions, preserved at the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. The preserved materials, despite their considerable incompleteness, may form the basis for detailed analyses of specific areas of the commissions' activities, as well as for more general monographic studies devoted to broader issues.

Słowa kluczowe: administracja, archiwa, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa, powiat kijowski, powiat żytomierski

Keywords: administration, archives, Civil-Military Order Commission, Kyiv district, Zhytomyr district

Małgorzata Końska

<https://orcid.org/0000-0002-6858-6592>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

PRZEJĘCIE ZABUDOWAŃ POKLASZTORNYCH W GÓRZE KALWARII PRZEZ KOMISJĘ RZĄDOWĄ WOJNY (1818–1820)¹

Gdy ciekawość coraz wzrasta,
Ujrzałem coś na kształt miasta.
Domki szczupłe, tych niewiele,
A zaś kościół przy kościele.
Zamiast miejsca, gdzie gospoda,
Dom Piłata, dom Heroda.
Kaifaszowe piwniczki,
Porozrzucane kapliczki:
Miejsce Piotrowej ucieczki,
Most przez Cedron, a bez rzeczki.
Zgoła wszystko niezamożnie,
Pusto, głodno, lecz pobożnie.
Rozwalone przez połowę
O miasto wielkopiątkowe!
Życzyłbym ci najgoręcej
Mniej kapliczek, a karczm więcej.
(Ignacy Krasicki)

Taki obraz Góry Kalwarii² z początku lat 80. XVIII w. przedstawił w jednej z satyr biskup Ignacy Krasicki³. Miasto, w którym gościł, zachowało nieliczne już ślady dawnej świetności. Nowa Jerozolima, jak chciał jej założyciel biskup

¹ Artykuł jest zmienioną i rozszerzoną wersją wystąpienia wygłoszonego podczas konferencji „Losy i znaczenie dziedzictwa kulturowego po klasztorach skasowanych w Płocku oraz na Mazowszu i ziemi dobrzyńskiej”, Płock, 5–7 VII 2014 r. Materiały pokonferencyjne nie zostały opublikowane.

² Formalnie dopiero w 1867 r. do nazwy Góra dodano Kalwaria.

³ I. Krasicki, *Podróż z Warszawy [w:] Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1954, s. 172. Biskup Krasicki był w Górze około 1782 r.

poznani Stefan Wierzbowski, wzniesiona na planie krzyża łacińskiego, którego podstawę stanowił kościół Świętego Krzyża, wierzchołek kościoła bernardynów, a ramiona klasztor dominikanów i pijarów⁴, chyliła się ku upadkowi. Tylko niektóre z powstałych 100 lat wcześniej budowli nadawały się do dalszego użytkowania. Z pięciu czynnych klasztorów⁵ w pierwszej ćwierci XIX stulecia w najgorszym stanie był klasztor i kościół dominikanów, które już w 1784 r. uznano za nadające się jedynie do rozbiórki. W XIX w. zabudowania klasztorne rozebrano, a plac poddominikański połączono z istniejącym wcześniej placem musztry⁶. Kościół i klasztor dominikanek w 1794 r. zniszczył pożar, a samotnie żyjąca w Górze ostatnia przeorysza około 1830 r. przeniosła się do domu w Piotrkowie⁷. Najpóźniej fundowany klasztor marianów przetrwał do kasaty w 1864 r.⁸ Najokazalsze i w stosunkowo najlepszym stanie były zespoły

⁴ Według założenia kalwaryjskiego było w Górze około 35 kaplic, 6 kościołów i 5 klasztorów. Na ten temat zob. A. Liczbiński, *Góra Kalwaria: lokacja i układ przestrzenny miasta (1670–1690)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 2, 1957, nr 3–4, s. 199–213; M. Pisarzak, *Kościół i klasztor w Górze Kalwarii. Szkic historyczny*, „Ephemerides Marianorum. Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 4, 2015, s. 115–150.

⁵ Biskup Wierzbowski sprowadził do Góry bernardynów (franciszkanów obserwantów), dominikanów, dominikanki, marianów i pijarów. Parafią Świętego Krzyża początkowo opiekowali się oratorianie (filipini), a od 1683 r. sprowadzeni z Bawarii komuniści (bartoszkowie). Opis stanu klasztorów górskich w 1819 r. znajduje się w aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), zob. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), KRSW, sygn. 812, s. 53–58.

⁶ Małgorzata Borkowska w opracowaniu dotyczącym Góry Kalwarii (*Dzieje Góry Kalwarii*, Kraków 2009, s. 332), przywołując akta Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego (dalej: CWW), podała, że klasztor dominikanów został skasowany w 1827 r., kościół rozebrano około 1830 r., a klasztor jeszcze przed tą datą. Wspomniane akta to korespondencja z 1846 r. pomiędzy Rządem Gubernialnym Warszawskim (dalej: RGW) i Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Mowa w niej, że RGW mylnie uznał klasztor dominikanów w Górze za skasowany, bowiem według zachowanych dokumentów zgromadzenie nie było suprymowane, ale przeniesione do klasztoru tej reguły w Warszawie, a zabudowania poddominikańskie zgodnie z decyzją Rady Administracyjnej z 9 X 1827 r. przekazano marianom. AGAD, CWW, sygn. 873, s. 2–10; Rada Administracyjna Królestwa Polskiego (dalej: RAKP), sygn. 15, s. 541. Ewa i Włodzimierz Bagieńscy podali, że w 1839 r. ołtarz i ambonę od dominikanów przeniesiono do kościoła we Wrociszewie, a drugi ołtarz przeznaczono dla kościoła w Boglewicach. W połowie XIX w. plac, na którym znajdowały się „rudery po klasztorze xx dominikanów”, należał do marianów. Ruiny klasztoru kupił na licytacji Hersz Birnbaum z Góry, a mury kościoła Mendel Zacharowicz. Ogród poddominikański dzierżawił kierownik miejscowej stacji pocztowej Siejanowski, zob. E. i W. Bagieńscy, *Góra Kalwaria – garnizon rosyjski* [w:] Słownik historyczny miejscowości gminy Góra Kalwaria, Czersk 2020, s. 121–130. O zakupie Birnbauma z 1854 r. zob. AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski (dalej: KWM–RGW), sygn. 6172, s. 423.

⁷ M. Borkowska, *Dzieje*, s. 332–333. W aktach KWM–RGW (sygn. 6173) zachował się „Plan sytuacyjny po klasztorze dominikanek pod miastem Góra Kalwaria” z 1836 r. Według *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* (t. 2, Warszawa 1881, s. 690) mury klasztoru w ruinie przetrwały do 1853 r. Obecnie nie ma po nich śladu. Tymoteusz Lipiński (*Miasto Góra Kalwaria. Opis historyczny*, „Biblioteka Warszawska”, 1842, s. 548–559) jako datę opuszczenia klasztoru przez dominikanki podał rok 1820.

⁸ Marianie mieli mało obowiązków względem sanktuarium, pomagali miejscowym księżom, organizowali misje, byli najubożsi wśród zakonników górskich. Zabudowania klasztorne, prawdopodobnie drewniane, zostały rozebrane na początku XIX w. i nie pozostały po nich ślady, M. Borkowska, *Dzieje*, s. 177, 256–260, 371.

klasztorne bernardynów i pijarów. Wzbudziły one zainteresowanie Komisji Rządowej Wojny (dalej: KRW), która doceniając strategiczne położenie Góry, postanowiła osadzić w niej garnizon wojskowy⁹.

Pijarów sprowadził do Góry biskup Wierzbowski. Od 1682 r. prowadzili w mieście szkołę¹⁰. Przy klasztorze, zwanym Betlejem, wzniesiono pierwotnie drewniany, a następnie murowany kościół pod wezwaniem Narodzenia Pańskiego. Piętrowe kolegium miało 29 sal sypialnych i 4 obszerne sale wykładowe¹¹. Komisja Edukacji Narodowej w 1773 r. podzieliła podległe jej szkoły na główne, wydziałowe i podwydziałowe. Kolegium w Górze znalazło się w najniższej grupie. W czasach przedrozbiorowych liczba uczniów wahała się od 150 do 230, w okresie nadzorowania szkoły przez Komisję Edukacji Narodowej było ich około stu, przy czym tylko 25 w konwikcie¹². Za rządów pruskich Góra przestała być siedzibą okręgowego szkolnictwa, a na początku XIX w. szkołę zamknięto¹³. Kolegium reaktywowano po kilku latach, już w czasach Księstwa Warszawskiego¹⁴. W 1818 r. naukę prowadziło dwóch księży, jeden kleryk i jeden profesor świeckiej. Szkoła elementarna miała 13 uczniów, pierwsza klasa podwydziałowej 19, a druga klasa 12 uczniów. Ogółem w kolegium było 44 uczniów.

Faktyczne czy udawane przekonanie, że zabudowania pijarskie w Górze są opuszczone, skłoniło KRW do wystąpienia 13 V 1819 r. do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRWRiOP), jako zwierzchności szkolnej, o zgodę na odstąpienie kolegium i budynków pijarskich na potrzeby wojska¹⁵. KRWRiOP w odpowiedzi udzielonej 15 V 1819 r. oświadczyła,

⁹ Położenie miasta w pobliżu Warszawy pozwalało, w zależności od potrzeb, bronić stolicy lub ją atakować.

¹⁰ Przekazanie pijarom nowego kolegium, jeszcze w budowie, miało miejsce w 1675 r., M. Borkowska, *Dzieje*, s. 261.

¹¹ Tamże, s. 173. Autorka jako datę fundacji kolegium podała rok 1675. W zachowanych aktach urzędowych jest mowa o roku 1682 jako dacie rozpoczęcia działalności szkoły.

¹² Tamże, s. 264–265, 267. W 1772 r. było w Górze 12 zakonników, podczas gdy w innych domach od 12 do 36.

¹³ AGAD, Generalne Dyrektorium. Departament Prus Południowych, sygn. I/1639–I/1640; w aktach z lat 1799–1805 dotyczących organizacji seminariów nauczycielskich w Prusach Południowych znajdują się opisy i plany budowli pijarskich m.in. w Górze Kalwarii i Piotrkowie.

¹⁴ P.P. Gach (*Kasaty zakonów na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska, 1773–1914*, Lublin 1984, s. 42, 230), uważał klasztor za opuszczony od 1801 r., a skasowany w 1819 r. Jan Buba i Augustyn Stępnik jako czas działalności kolegium podali lata 1675–1808, J. Buba, A. Stępnik, *Szkoły pijarskie w Polsce (w prowincji polskiej i litewskiej)*, „Nasza Przyszłość”, t. 15, 1962, wykaz szkół i mapa ich rozmieszczenia na wklejce między s. 312–313; S. Truchim w biogramie Wincentego Jakubowskiego, rektora kolegium górskiego, wskazał rok 1807 jako datę ponownego otwarcia, S. Truchim, *Jakubowski Wincenty* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962–1964, s. 395.

¹⁵ Daty wystąpienia KRW i KRWiOP do KRWiOP o przekazanie im zabudowań pijarskich wiąza się zapewne z podpisaniem przez arcybiskupa Franciszka Malczewskiego niespełna miesiąc wcześniej (17 IV 1819 r.) dekretem supresyjnym, choć nie są jego bezpośrednią konsekwencją. Pijarzy, jako zakon prowadzący działalność edukacyjną nie podlegali kasacie, jednak fakt, że konwikt chylił się ku upadkowi, najwyraźniej zachęcił obie komisje rządowe do ubiegania się, na fali działań kasacyjnych, o obiekty klasztorne. Na temat okoliczności wydania dekretu i jego realizacji zob. A. Barańska, *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Lublin 2008.

iż gdy pomieniony gmach wraz z przyległymi zabudowaniami jest własnością xx pijarów należąca do ogólnego funduszu na utrzymanie szkół publicznych i profesorów, zatem na inny użytek nie mógłby być odstąpiony, tylko przez sprzedaż podług szacunku choć na raty, albo za opłatą stałego czynszu. Pod tymi warunkami może być rzecz ułożona między Komisją Rządową Wojny a X. Kamieńskim prowincjałem pijarskim, który stosownie w dniu dzisiejszym otrzymał wezwanie, ile że i Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji o tenże sam gmach podobną w dniu 6 bm. uczyniła odezwę chcąc go użyć na posthalterię i ekspedycją pocztową i podobną odbiera pod dniem dzisiejszym odpowiedź¹⁶.

Chcąc pozbyć się konkurencji KRW, zwróciła się o wstawiennictwo do namiestnika Józefa Zajączka. Pismem z 10 VII 1819 r. poinformowała go, że zgłosiła się do KRWRiOP w sprawie zajęcia budowli pijarskich i liczy na pierwszeństwo uzyskania gmachów klasztornych za wyznaczoną opłatą, „chcąc przez to dogodzić służbie wojskowej, a zarazem mieszkańcom tamecznym ulżyć ciężar w ponoszeniu kwaterunku”. Komisja Rządowa Wojny знаła już warunki prowincjała pijarów, który oczekiwał 1,5 tys. zł rocznego czynszu lub zakupu za szacunkową sumę 36 tys. zł. Licząc się z niezbędnymi kosztami adaptacji pomieszczeń klasztornych i brakiem gotówki na jednorazową zapłatę, zobowiązała się „opłacać corocznie 2 tysiące złotych przez 20 lat na fundusz utrzymania szkół publicznych i profesorów, pod zastrzeżeniem jednak wejścia w zarząd zabudowań i odstąpienia prawa własności”. Komisja Rządowa Wojny uważała, „że gdyby projekt do skutku nie doszedł na ten czas zabudowania te bez użytku będąc stałyby się ciężarem dla xx pijarów a nadto z pewnością przewidzieć można, że zupełnemu zniszczeniu popadną”¹⁷.

Choć KRWRiOP zgodziła się na sprzedaż posiadłości klasztornej, to wątpliwości ministra Stanisława Kostki Potockiego budziła wycena jej wartości, o czym informował namiestnika Zajączka, jako że „z oszacowania, podług wszelkiego prawdopodobieństwa, wyższa by tych zabudowań wypadała wartość”¹⁸. Zawarcie transakcji wymagało akceptacji Naczelnego Wodza, wielkiego księcia Konstantego. W piśmie z 25 VII 1819 r. KRW poinformowała go, że zabudowania po dawnej szkole pijarskiej w Górze są w dobrym stanie, niewielkim kosztem mogą być przerobione na koszary dla artylerii gwardii cesarskiej, wartość zabudowań oszacowano „w bardzo umiarkowanej sumie 36 tysięcy złotych”, a spłata może odbyć się w ratach rocznych po 2 tys. zł powiększonych o 5 procent od pozostałej do spłacenia sumy¹⁹. KRW prosiła księcia Konstantego o zgodę na dokonanie zakupu i możliwość uregulowania należności z oszczędności Komisji²⁰.

Wojsko jeszcze przed podjęciem decyzji o zakupie przystąpiło do inwentaryzacji mienia zakonnego, dzięki czemu zachował się opis klasztoru i kościoła pijarów sporządzony 3 VI 1819 r., w którym wyszczególniono:

¹⁶ AGAD, KRW, sygn. 247, k. 1.

¹⁷ Tamże, k. 2–2v.

¹⁸ Tamże, k. 30–30v. Sprawą zainteresowano Prokuratorię Generalną, która zbadała dokumenty dostarczone przez KRW, ale warunki umowy pozostały niezmiennione.

¹⁹ Łącznie w ciągu 18 lat pijarzy otrzymali od wojska 51 300 zł.

²⁰ AGAD, KRW, sygn. 247, k. 7.

1. Klasztor ten murowany o jednym piętrze hollenderką pokryty, ma pod połową piwnice, na dole zaś korytarz wielki, po obu jego stronach mieszkania. Dół cały jest sklepiony i schody obszerne prowadzą na piętro pierwsze, które podobnie jak dolne jest rozpołożone, tylko bez sklepień, gdziekolwiek na sufity gipsowe w reszcie pułapy z desek. Piece z kafli biało polewanych, okna i drzwi w mieszkaniach są w dobrym stanie i potrzebują małej reperacji. Okna zaś korytarzowe są stare i spróchniały. Mury nad czeluściami z powodu złego ich zasklepienia są ponadpękane. Dachy wiązania i belki są w dobrym stanie, dachówka bardzo dobra, na strychu polepa z gliny dobra, zresztą dach nie potrzebuje żadnej reperacji.

2. Kościół a przy nim szkółki i mieszkanie kościelnych, o jednym piętrze murowane dachówką hollenderką nakryte; kościół ma piwnice, które niegdyś na groby służyły, jak to świadczą trupy jeszcze będące. Szkółki zaś których izby różnej są wielkości w części są sklepione, w części mają sufity i pułapy, a kościół ma gipsowy sufit. Mury zdają się być dosyć mocne, tylko otynkowanie potrzebuje reperacji. Okien wiele ma zamurowanych. Ramy oknowe, drzwi, pułapy i podłogi są w bardzo złym stanie. Dachy wiązania i belki są już stare, jednak nie poruszając trwać by mogły, jeżeliby się jeszcze sztuki więcej nadszute podmiały. Mur szczytowy należałoby równo z dachem odłamać, dachówkę popękaną odmienić, brakującą dodać i cały wapnem podrzucić, z resztą tynk ponaprawiać, cały front odbielić.

3. Dom murowany gontami pokryty do xx pijarów należący dziś na pocztę zajęty; mury w dobrym stanie, tylko dach zupełnie zły natomiast nowy dać trzeba. Gzyms i otynkowanie zewnętrzne poprawić i zupełnie brakujący od podwórza dać nowy należy. W podwórzu tego domu jest stajnia, od frontu mur ciągiły mająca od strony zaś podwórza w słupy murowana, gontami zakryta, jest ona w złym stanie, tak co do murów jak i dachu i jego wiązania. Są jeszcze około podwórza chlewy, obora i do niej stajenki przybudowane, wszystko z drewna, jest w najgorszym stanie. Plan ogólny wykazuje ich położenie²¹.

Kontrakt sprzedaży posiadłości pijarskiej w Górze podpisali 10 VIII 1819 r. w Warszawie prowincjał pijarów ks. Kajetan Kamiński i plenipotent KRW adwokat Jan Izdebski. KRW mogła bez zwłoki objąć zabudowania, w ciągu tygodnia miały zostać zabrane ruchomości kościelne i gospodarskie oraz biblioteka²². Nabyta posesja składała się z kościoła, klasztoru obejmującego dwa wielkie domy, osobnego domu murowanego do mieszkania, stajni i ogrodu. Ogród dzierżawił od pijarów Ignacy Niemojewski z Góry i miał ustąpić z niego dopiero po zebraniu plonów. Kamiński został zobowiązany do przekazania KRW wszystkich dokumentów służących dotąd pijarom i uregulowania wszystkich należności (podatki, ciężary publiczne). Według oświadczenia prowincjała posesja nie była zadłużona i można było przepisać hipotekę na nabywcę²³.

Przejęcie zabudowań pijarskich w ręce wojska zatwierdziło postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 28 VIII 1819 r.²⁴. Krótka przed oficjalnym przejęciem majątku, które nastąpiło 31 XII 1819 r., KRW zażądała od podległego

²¹ Tamże, k. 3, 4–4v. Do opisu dołączony był aneks zawierający trzy plany, niestety niezachowane.

²² Tamże, k. 10, 13. Proboszcz górski otrzymał monit od władz kościelnych, aby z kościoła pijarów, który będzie przeznaczony na cele świeckie, zabrał pochowane tam ciała i pogrzebał je na cmentarzu parafialnym, M. Borkowska, *Dzieje*, s. 331.

²³ AGAD, KRW, sygn. 247, k. 16–17.

²⁴ AGAD, RAKP, sygn. 7, s. 360.

jej Komitetu Artylerii i Inżynierii oszacowania, ilu ludzi pomieści się w zabudowaniach, w celu przygotowania odpowiedniej liczby łóżek, sprzętów i narzędzi.

Z zachowanych kosztorysów najpilniejszych remontów wynika, że w budynku klasztoru przeznaczonym na koszary 5. Baterii Artylerii Pieszej Gwardii Imperatorskiej²⁵ należało wymienić okna, drzwi, podłogi, piece i dach za ok. 5500 zł²⁶. Remont w pawilonie kościelnym oszacowano na ponad 5000 zł²⁷, a przygotowanie lazaretu w murowanym domu obok pawilonu na 1000 zł²⁸. Remontu wymagały również piwnice klasztorne, które trzeba było wyczyścić, zreperować nadgniłe fundamenty i mury, wstawić nowe okna i nowe schody, co miało kosztować niemal 700 zł²⁹. Stara stajnia klasztorna, zbyt mała dla ponad 30 koni, wymagała remontu i rozbudowy, na co przeznaczono ponad 6000 zł³⁰, a na przebudowę szopy do przechowywania armat 1000 zł³¹. Ogółem koszt najpotrzebniejszych wydatków związanych z przystosowaniem zabudowań klasztornych do potrzeb wojska miał wynieść blisko 20 tys. zł. Ze składanych KRW kwartalnych sprawozdań wynika, że w 1824 r. w budynku dawnego klasztoru było miejsce dla 254 żołnierzy, w pawilonie kościelnym dla 56, a w domu oficerskim dla 6 oficerów. W stajni przygotowano miejsce dla 24 koni. W sprawozdaniu z 1829 r. mowa o kwaterze dla 364 ludzi i stajni dla 18 koni³².

Do 1831 r. pijarzy regularnie (zwykle w maju) otrzymywali należną im ratę wraz z procentami od pozostałego do spłaty kapitału. Sytuacja zmieniła się po wybuchu powstania listopadowego, a w jego następstwie likwidacji KRW. W 1831 r. pijarzy nie otrzymali należnej im sumy. Ówczesny prowincjał ks. Jan Bystrzycki 16 VII 1832 r. zwrócił się z prośbą o pomoc do Komisji Województwa Mazowieckiego i Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRSWDiOP). Sprawa oparła się o Radę Administracyjną, która na posiedzeniu 6/18 IX 1832 r. zdecydowała, że należność za 1831 r. ma zostać uregulowana z funduszu rezerwowego, a za kolejne lata, aż do zakończenia spłaty w 1836 r., ma być uwzględniana w planach wydatków budżetowych³³.

Wojsko zajmowało budynki poklasztorne do 1839 r., kiedy decyzją namiestnika Iwana Paskiewicza zostały przekazane Radzie Głównej Opiekuńczej. Ta przeznaczyła je na Dom Przytułku Starców i Kalek³⁴, który otwarto 1 I 1840 r. Dawne zabudowania klasztorne zostały przebudowane po 1860 r. według projektów

²⁵ Piąta bateria należała do korpusu rezerwowego, zob. E. i W. Bagińscy, *Góra Kalwaria-garnizon rosyjski* [w:] *Słownik historyczny miejscowości gminy Góra Kalwaria*, Czersk 2020, s. 121–130.

²⁶ AGAD, KRW, sygn. 120, k. 33–35. Pierwotny koszt oszacowany na 6177 zł 14 gr skorygowano do 5429 zł 9½ gr.

²⁷ Tamże, k. 36–38 v. Pierwotny koszt oszacowany na 8500 zł 25 gr skorygowano do 5346 zł 28 gr.

²⁸ Tamże, k. 39–40. Pierwotny koszt oszacowany na 1064 zł 9 gr skorygowano do 1012 zł 4 gr.

²⁹ Tamże, k. 46–47, 48–49 (drugi egz.). Koszt naprawy miał wynieść 657 zł.

³⁰ Tamże, k. 44–45v. Koszt naprawy i rozbudowy miał wynieść 6361 zł 7½ gr.

³¹ Tamże, k. 43. Pierwotny koszt oszacowany na 1009 zł 2 gr podniesiono do 1010 zł 12 gr.

³² AGAD, KRW, sygn. 96, k. 11v–12; sygn. 100, k. 10.

³³ AGAD, KWM–RGW, sygn. 6175, s. 78–83. Wypis z protokołu posiedzenia Rady Administracyjnej 6/18 IX 1832, s. 84.

³⁴ M. Borkowska (*Dzieje*, s. 349, 155) uważała, że kościół pijarów, zaznaczony jeszcze na planie z 1829 r., został rozebrany zapewne w związku z tą zmianą. W piwnicach obecnego Domu Pomocy znajdują się relikwie kościoła i kolegium pijarskiego.

Henryka i Leandra Marconich³⁵. Funkcje szpitalno-opiekuńcze pełnią do chwili obecnej jako Dom Pomocy Społecznej im. Waleriana Łukasińskiego³⁶.

Drugim obiektem zainteresowania wojska stał się klasztor bernardyński. Bernardyni z prowincji małopolskiej zostali sprowadzeni do Nowej Jerozolimy przez biskupa Wierzbowskiego w 1670 r., gdzie mieli się opiekować Kalwarią (formalnie biskup ufundował klasztor dopiero w roku 1679)³⁷. Pierwszy kościół pod wezwaniem Ofiarowania NMP był drewniany, rozebrano go w 1756 r., a w jego miejscu w latach 1756–1759 wzniesiono murowany według projektu Jakuba Fontany, z fundacji marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego. Murowany klasztor, na którego ukończenie biskup Wierzbowski przeznaczył środki w swoim testamencie, w 1760 r. został poważnie uszkodzony przez pożar. Odbudował go ojciec Antoni Wilczyński (zapewne ówczesny gwardian górski, a późniejszy prowincjał)³⁸. W 1772 r. w klasztorze górskim zamieszkiwało 21 zakonników³⁹.

Już w 1818 r. wojsko zajęło część klasztoru bernardyńskiego⁴⁰, uznając, że jest on zbyt obszerny dla zamieszkujących go kilku zakonników⁴¹. W marcu 1819 r. minister wyznań Stanisław Kostka Potocki zwrócił się do KWM z poleceniem wystąpienia do władz wojskowych o przyznanie wynagrodzenia za zajęte pomieszczenia.

Nie znajdując w przesłanych przy raporcie z dn. 13 II r.b. [1819] kopiach korespondencji żadnego śladu aby oszacowanie pretensji XX Bernardynów w Górze z powodu zajęcia ich zabudowań na użytek wojskowy nastąpiło, i aby o wynagrodzenie tychże z strony Komisji Wojewódzkiej jako opiekującej się Instytutami duchownymi, kroki przedsiębrane były, poleca jej niniejszym ażeby opuszczenie te dopełniła i uczyniła gdzie należy swoje przedstawienie względem wynagrodzenia pomienionego konwentu⁴².

Na początku września 1819 r. KWM zwróciła się w tej sprawie do KRW, którą próbowała przekonać, że

³⁵ *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. T.S. Jaroszewski, A. Rottermund, Warszawa 1977, s. 32–34. Projekty Henryka Marconiego z 1860 r., poz. 75–80; projekty Leandra Marconiego z 1861 r., poz. 81–85.

³⁶ W klasztorze bernardyńskim były dwie cele więzienne dla więźniów politycznych, przetrzymywano tam m.in. założyciela Towarzystwa Patriotycznego, M. Borkowska, *Dzieje*, s. 334. Zob. J. Bielicki, Waleriana Łukasińskiego związki z Górą Kalwaria, <https://gorakalwaria.pl/wiadomosci/36999/-waleriana-lukasinskiego-związki-z-gora-kalwaria> [dostęp: 2023-04-17].

³⁷ Zob. W.F. Murawiec, *Fundacja biskupa Stefana Wierzbowskiego dla Bernardynów w Górze Kalwarii koło Warszawy*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 8, 2002, s. 121–148; tenże, *Bernardyni Prowincji Małopolskiej w Nowej Jerozolimie koło Warszawy* [w:] *Kalwaria Zebrzydowska*, red. C. Gniecki, Kraków 2002, s. 495–507.

³⁸ M. Borkowska, *Dzieje*, s. 166–168.

³⁹ Tamże, s. 227–228. Według zachowanego planu z 1852 r. w klasztorze było ponad 30 cel mieszkalnych. AGAD, Zbiór kartograficzny, nr 18–3.

⁴⁰ AGAD, KRW, sygn. 96. W opisie na k. 11v–12 jako data zajęcia figuruje 5 X 1818 r.

⁴¹ Według opisu klasztoru z 10 VIII 1818 r. było w nim 7 zakonników (w tym czterech księży), AGAD, KWM–RGW, sygn. 6172, s. 9; na s. 28–49 znajduje się opis mienia klasztoru sporządzony w 1810 r.

⁴² AGAD, KRW, sygn. 248, k. 4, pismo z 23 III 1819 r.

nie można atoli żądać, aby zgromadzenie XX Bernardynów zabudowań tych bez najmniejszego wynagrodzenia odstąpić miało. Wypada owszem odpowiadając wyznaczyć, aby przynajmniej z tegoż funduszu klasztor i kościół mógł być przez Zgromadzenie wyreperowanym i wyrestaurowanym. O wyznaczenie więc proporcjonalnego wynagrodzenia, Komisja Wojewódzka czyni niniejszym do Komisji Rządowej Wojny wniosek, już to z obowiązku urzędu swego, już to z wyraźnego polecenia Komisji Rządowej Wyznań [...]. Komisja Wojewódzka nie oznacza pewnej na wynagrodzenie sumy bo w układ w tej mierze z XX. Bernardynami jako zgromadzeniem mendykantów wchodzić nie może, jest atoli tego zdania, iżby przynajmniej 1000 złotych rzeczonemu zgromadzeniu rocznie akkomodowanym było⁴³.

Odpowiadając na powyższe wezwanie, Wydział Artylerii i Inżynierii KRW poinformował, że zajęcie części klasztoru bernardynów na kwaterunek artylerii rosyjskiej nastąpiło na mocy rozkazu namiestnika królewskiego i od jego decyzji będzie zależało, czy zostanie wyznaczony fundusz za ten cel, a KRWRiOP winna zwrócić się bezpośrednio do namiestnika⁴⁴. Wniosek KRWRiOP z 9 X 1819 r. w sprawie wyznaczenia rocznego wynagrodzenia dla bernardynów za zajęcie części pomieszczeń na użytek wojskowy Józef Zajączek 21 XI 1819 r. odesłał do KRW z poleceniem urzędowego załatwienia⁴⁵. W odpowiedzi Komisja Wojny powtórzyła, że zajęcie nastąpiło z rozkazu namiestnika, a ona sama „nie jest w mocy wyznaczyć żadnej zapłaty, ile że na to ani funduszu nie posiada, ani nie jest przez wyższą władzę do tego upoważniona”⁴⁶.

Zaniepokojenie Komisji Wyznań wzbudził stan biblioteki klasztornej. W końcu września 1819 r. zażądała od KWM przesłania katalogu bibliotecznego i poinformowania, czy z powodu kwaterunku wojska księgozbiór bernardyński nie jest zagrożony. Komisarz obwodu warszawskiego przesłał do Komisji Wojewódzkiej katalog z zapewnieniem, że biblioteka w żaden sposób nie ucierpiała podczas zajęcia części budynku przez wojsko. KRWRiOP 20 V 1820 r. poleciła KWM, by

dla bliższego rozpoznania niektórych dzieł wezwała w sposobie uprzejmym pomienione zgromadzenie XX Bernardynów o nadesłanie za okazją oznaczonych w katalogu 16 numerów książek do biblioteki publicznej w Pałacu Kazimierzowskim, które skoro uznane przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za przydatne do publicznego zbioru, wynagrodzony zostanie klasztor XX bernardynów w Górze innymi, do swego powołania potrzebniejszymi książkami, a w przeciwnym razie książki te na powrót do Góry odesłane będą⁴⁷.

Jak się okazało, na początku 1821 r. do Biblioteki Publicznej przesłano tylko 12 książek (komisarz obwodowy nie zdołał odnaleźć u bernardynów pozostałych), a jak zauważyła Komisja Wyznań,

⁴³ Tamże, k. 1–2, pismo z 3 IX 1819 r.

⁴⁴ Tamże, k. 3, pismo z 16 IX 1819 r.

⁴⁵ Tamże, k. 5, pismo z 21 XI 1819 r.

⁴⁶ Tamże, k. 6, pismo z 25 XI 1819 r.

⁴⁷ AGAD, KWM–RGW, sygn. 6172, s. 91–92, 121, 134; katalog książek na s. 135–142 jest niepełny i obejmuje tylko tytuły publikacji od litery A do L. Katalog z 1810 r. (s. 38–49) zawiera 335 tytułów w 624 tomach (woluminach). Na s. 145–147 znajduje się wykaz książek oczekiwanych przez Komisję Wyznań.

lubo różne są od tych, które spodziewano się otrzymać i w bardzo złym znajdują się stanie, bo po większej części bez tytułów i końca, oświadcza jednak, iż w czasie Biblioteka Publiczna prześle za to bibliotece X. Bernardynów z duplikatów takie, które tam będą mogły być użyteczniejszymi, przeto uczyniona przez klasztor ofiara zostanie wynagrodzona⁴⁸.

KRW cały czas prowadziła działania zmierzające do urzędowego przejęcia części zabudowań bernardyńskich. W piśmie przesłanym namiestnikowi 29 VIII 1820 r. Komisja informowała, że na potrzeby wojska zostały zajęte dwa skrzydła klasztoru i należałoby rozgraniczyć część wojskową od pozostawionej zakonnikom. Na załączonym do opinii planie wskazano, jak powinien przebiegać mur „w obydwu piętrach i pod strychem, tak by pozostawiona część zabudowań mogła wygodnie pomieścić pięciu do sześciu księży ze służącymi”⁴⁹.

Postanowieniem namiestnika z 24 X 1820 r. część klasztoru bernardynów przeszła formalnie we władanie KRW, ponieważ

klasztor bernardyński w mieście Górze z względu swej obszerności w porównaniu potrzeby dla kilku w nim zamieszkałych zakonników do parafii tegoż miejsca należących, może być podzielony i urządzony na koszary dla wojska w sposób na planie wykazany, przez któren obydwu stronom zadość się uczyni, gdy kościół jako parafialny z przyległym cmentarzem obmurowanym i cały korytarz od tegoż obok zakrystii i kościoła aż do części klasztoru od ogrodu tegoż konwentu po lit. B prowadzący z częścią klasztoru tąż literą oznaczonego od drugich części tegoż klasztoru pod lit. C odmurowanych pod lit. AB cc zamknięciem zupełnej komunikacji zostanie⁵⁰.

Namiestnik upoważnił Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do oddania części budynków klasztornych pod zupełny i bezpośredni zarząd Komisji Rządowej Wojny „jako zabudowania na koszary wojska już przeznaczone, przydając do użytku takowego zabudowania wszelki materiał z muru obwodzącego klasztor dominikanów w tymże mieście na rozebranie wskazanego”⁵¹.

Nowy właściciel przystąpił do spisania przejętego majątku. Sporządzono szczegółowy opis stanu korytarza i ośmiu izb na parterze, korytarza i 24 izb na pierwszym piętrze, poddasza i zewnętrznego stanu budynku. Z detalami opisano drzwi, ich umocowanie, okna i ich okratowanie, kompletność szyb, stan podłóg, tynku na ścianach i sufitów. Za najgorszy uznano stan drzwi i okien, podłogi z tarcicy były w niezłym stanie, sklepienie lekko popękane i gdzieśgdzie odpadał tynk. Obecny przy czynnościach ks. Kacper Jaworski, syndyk klasztoru, odmówił podpisania sporządzonego opisu⁵².

⁴⁸ AGAD, KWM–RGW, nr 6172, s. 163; pismo z 12 II 1821 r.

⁴⁹ AGAD, KRW, sygn. 248, k. 9–9v, pismo z 29 VIII 1820 r. Wspomnianych planów, do których odwołuje się opis, w aktach brakuje.

⁵⁰ AGAD, KRW, sygn. 248, k. 10–10v.

⁵¹ Tamże, k. 10–10v i 11(wypis z protokołu posiedzenia RA); RAKP, sygn. 8, s. 339. W sierpniu 1819 r. KRW przyjęła kosztorys na zamurowanie korytarzy i dwojga drzwi dla oddzielenia części zajętej przez wojsko na sumę 181 zł 10 gr, AGAD, KRW, sygn. 120, k. 29–29v.

⁵² AGAD, KRW, sygn. 507, k. 69–87, opis sporządzony 31 VIII 1821 r.; w zastępstwie ks. Jaworskiego opis podpisał burmistrz Góry Ignacy Mikołajewski.

Jeszcze przed oficjalnym przyznaniem praw do użytkowania zabudowań wojsku do Komisji Województwa Mazowieckiego zwróciła się Komisja Rządowa Sprawiedliwości (dalej: KRS), oświadczając, że archiwum dawnych akt ziemie czerskiej w Górze koniecznie wymaga przeniesienia go z dotychczasowego wilgotnego miejsca⁵³, w którym jest zagrożone uszkodzeniem, a nie ma lepszego miejsca do tego jak refektarz w klasztorze bernardynów, zajęty na skład sukien, żelaza i żyta baterii artylerii rosyjskiej. Skoro KRW ma na swoje potrzeby cały klasztor pijarów może w nim urządzić swe składy. Komisja Sprawiedliwości poleciła Komisji Województwa Mazowieckiego, aby ta podjęła działania, „iżby rzeczony refektarz od składu wymienionej artylerii uwolnionym został”⁵⁴. Odpowiadając, Komisja Wojny oświadczyła, że

szczerpłość lokalów zabudowań pijarskich w Górze na potrzebę wojska zajętych nie dozwala przeprowadzenia doń komory artylerii rosyjskiej teraz w refektarzu XX Bernardynów dogodnie umieszczonej, propozycja zatem Komisji Województwa Mazowieckiego, z dnia 26 z.m. [26 lutego], aby rzeczony refektarz mógł być uwolniony w celu obrócenia go na skład archiwum skutku mieć nie może⁵⁵.

Z dalszej korespondencji między KRWRiOP a Komisją Województwa Mazowieckiego wynika, że zostały odnalezione dokumenty świadczące o tym, że landrat pruski w 1805 r. zawarł z bernardynami umowę na wynajem trzech izb dla wspomnianego archiwum za sumę 180 zł rocznie, ale od 1807 r. opłata nie była regulowana⁵⁶. Przy okazji bernardyni upomnieli się również o wynagrodzenie w wysokości 600 zł za lokal zajęty w 1813 r. na lazaret⁵⁷.

Ze składanych KRW kwartalnych sprawozdań wynika, że w 1824 r. w klasztorze było miejsce dla 66 żołnierzy, a w stajni przygotowano miejsce dla 92 koni. W sprawozdaniu z 1829 r. mowa o kwaterze dla 78 ludzi i stajni dla 230 koni⁵⁸.

Nie ustawały starania o uzyskanie wynagrodzenia dla bernardynów za zajęta część ich nieruchomości. W 1822 r. zwracał się w tej sprawie do KRW syndyk generalny prowincji polskiej hr. Stanisław Męciński z Dąbrowy, jednak Komisja odesłała go do postanowienia namiestnika, w którym bezwarunkowo oddano część zabudowań bernardyńskich wojsku⁵⁹. Po kilku latach sprawa odszkodowania powróciła, bowiem w styczniu 1829 r. bernardyni wnieśli memoriał „do podnóżka tronu”, w którym prosili cesarza o udzielenie im wynagrodzenia w sumie 200 tys. zł albo 4000 zł rocznego dochodu za część budowli i gruntu zabranych im na rzecz KRW. Minister sekretarz stanu hr. Stefan Grabowski, na rozkaz cesarza, przekazał sprawę do rozpatrzenia Radzie Administracyjnej⁶⁰. Proszona

⁵³ Z kolejnych dokumentów wynika, że były to również pomieszczenia w klasztorze bernardyńskim.

⁵⁴ AGAD, KWM-RGW, sygn. 6172, s. 110–111, pismo z 3 II 1820 r.

⁵⁵ Tamże, s. 131, pismo z 31 III 1820 r.

⁵⁶ Tamże, s. 183–189.

⁵⁷ Tamże, s. 174, pismo z 4 III 1822 r.

⁵⁸ AGAD, KRW, sygn. 96, k. 11v–12; sygn. 100, k. 10.

⁵⁹ Tamże, sygn. 248, k. 18–18v, pismo z 25 XII 1822 r.; k. 19, pismo z 23 I 1823 r.

⁶⁰ Tamże, k. 20–20v, 23; pisma z 8/20 I i 6 III 1829 r.; AGAD, RAKP, sygn. 17, s. 47. W aktach KWM-RGW, sygn. 6172, s. 236 jest mowa o tym, że bernardyni w prośbie do cesarza żądali 1000 zł rocznie.

o przedstawienie swego stanowiska KRW oświadczyła, że w klasztorze jest tylko kilku zakonników, a dzięki zajęciu budynków przez wojsko

nie tylko mieszkańcy odnieśli ulgę, ale nawet sami zakonnicy takowej doznali, na-przód przez uwolnienie się od restaurowania budowli zupełnej ruinie podpadają-cej, a której dla braku funduszu odnowić nie byli w stanie, następnie oszczędzeniu sobie znacznych wydatków na jej utrzymanie i opłacanie podatków, czego dowo-dem jest, że KRW wyłożyła na ten cel kilkadziesiąt tysięcy i do 200 złotych rocz-nego podatku ponosi⁶¹.

Na polecenie KWM komisarz obwodu warszawskiego w 1830 r. miał osza-cować, jaką intratę mogłyby dać pomieszczenia zajmowane przez wojsko, gdy-by wydzierżawiono je prywatnym najemcom. Według jego raportu roczny zysk z wynajmu wyniósłby 3328 zł 28 gr⁶². Mimo podjętych starań bernardyni nie otrzymali wówczas odszkodowania. Nastąpiło to po kilkunastu latach, bo w za-chowanym spisie funduszów klasztor z 1858 r. w dziale „Kompetencje ze skarbu Królestwa pobierane” znalazła się pozycja: „Wynagrodzenie za zajęta w roku 1820 część klasztoru i zabudowań na koszary dla wojska stosownie do rezo-lucji JW. Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej z 27 IX / 9 X 1846 r. pobierane jest z kasy gubernialnej warszawskiej rocznie w sumie rubli srebrem 150”⁶³. Krótko przed sporządzeniem tego spisu, 16/28 XII 1857 r., bernardyni sprzedali wojsku kawałek ogrodu sąsiadujący od południa z terenem koszar⁶⁴.

Kasata w 1864 r. formalnie objęła dwa czynne w Górze klasztory Marianów i Bernardynów. Z zamknięciem domu bernardyńskiego czekano jednak do czasu, gdy zakonników będzie w nim mniej niż ośmiu (w 1864 r. było ich w Górze 11). Nastąpiło to w 1873 r. Do skrzydła zajmowanego przez zakonników wprowadzono wówczas urząd powiatowy, a po likwidacji powiatu górsko-kalwaryjskiego w 1879 r. władze miejskie uzyskały zgodę na przeniesienie do kościoła pobernardyńskiego miejscowej parafii. Miało to miejsce w 1881 r. Wówczas wojsko opuściło zajmowaną część klasztoru, w której urządzono plebanię i szkołę. Frontową i południową część budowli zburzono, jako najbardziej zniszczoną⁶⁵. Dawny kościół bernardyński do dziś jest kościołem parafialnym, od 1952 r. opiekują się nim księża marianie⁶⁶.

Autorzy opracowań dotyczących losów klasztorów zwykle podają informację, że po kasacie budynki zajęło wojsko, znacznie rzadziej analizują okoliczności i przebieg owego zajmowania. Tymczasem odbywało się to niekoniecznie dopiero po kasacie i często nie bez przeszkód. Na przykładzie przejścia przez wojsko klasztorów górskich widać, jak odmienny był przebieg zdarzeń i jak różnie po-traktowano oba zgromadzenia.

⁶¹ AGAD, KRW, sygn. 248, k. 21–22, pismo z 16 VI 1829 r.

⁶² AGAD, KWM–RGW, sygn. 6172, s. 240, pismo z 3 IV 1830 r. Szczegółowy protokół szacun-ków nie zachował się.

⁶³ Tamże, sygn. 6171, s. 28, opis majątku z 2/14 IX 1858 r.

⁶⁴ Tamże, sygn. 6172, s. 481–483, transakcja zatwierdzona 7/19 VII 1858 r. opiewała na sumę 150 rubli srebrem żadaną przez przełożonego klasztoru. Chodziło o plac długości 47,5 sąż-nia i szerokości 2 sążni (ok. 280 m²). Zob. E. i W. Bagiński, *Góra Kalwaria – garnizon rosyj-ski*, s. 121–130.

⁶⁵ M. Borkowska, *Dzieje*, s. 371–372.

⁶⁶ Małgorzata Borkowska (tamże, s. 372) podała, że kościół bernardyński pełnił funkcje para-fialne od 1881 r.

Zwykle bardzo skrupulatne opisy przejmowanego mienia sporządzane przez wojsko, w przypadku niektórych klasztorów (przykładem jest Góra), mogą okazać się jedynymi zachowanymi. Dokumenty przechowywane w AGAD, w zespole Komisja Rządowa Wojny, stanowią doskonały materiał do przygotowania opracowania poświęconego przejmowaniu majątków poklasztornych przez wojsko w Królestwie Polskim⁶⁷.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (CWW), sygn. 873.
- Generalne Dyrektorium. Departament Prus Południowych, sygn. I/1639–I/1640.
- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 812.
- Komisja Rządowa Wojny (KRW), sygn. 96, 100, 120, 247–248, 507.
- Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski (KWM–RGW), sygn. 6171–6173, 6175.
- Rada Administracyjna Królestwa Polskiego (RAKP), sygn. 7–8, 15, 17.
- Zbiór kartograficzny, nr 18–3.

Krasicki I., *Podróż z Warszawy [w:] Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1954.

Opracowania

- Bagieński E. i W., *Góra Kalwaria – garnizon rosyjski [w:] Słownik historyczny miejscowości gminy Góra Kalwaria*, Czersk 2020, s. 121–130.
- Barańska A., *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Lublin 2008.
- Borkowska M., *Dzieje Góry Kalwarii*, Kraków 2009.
- Buba J., Stepnik A., *Szkoły pijarskie w Polsce (w prowincji polskiej i litewskiej)*, „Nasza Przeszłość”, t. 15, 1962, s. 313–315.
- Gach P.P., *Kasaty zakonów na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska, 1773–1914*, Lublin 1984.
- Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. T.S. Jaroszewski, A. Rottermund, Warszawa 1977.
- Liczbinski A., *Góra Kalwaria: lokacja i układ przestrzenny miasta (1670–1690)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 2, 1957, nr 3–4, s. 199–213.
- Lipiński T., *Miasto Góra Kalwaryja. Opis historyczny*, „Biblioteka Warszawska”, 1842, s. 548–559.
- Murawiec W.F., *Bernardyni Prowincji Małopolskiej w Nowej Jerozolimie koło Warszawy [w:] Kalwaria Zebrzydowska*, red. C. Gniecki, Kraków 2002, s. 495–507.

⁶⁷ W aktach znajdują się materiały dotyczące województw: kaliskiego, lubelskiego, mazowieckiego, płockiego, podlaskiego i sandomierskiego.

- Murawiec W.F., *Fundacja biskupa Stefana Wierzbowskiego dla Bernardynów w Górze Kalwarii koło Warszawy*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 8, 2002, s. 121–148.
- Pisarczyk M., Kościoły i klasztory w Górze Kalwarii. Szkic historyczny, „Ephemerides Marianorum. Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 4, 2015, s. 115–150.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1881.
- Truchim S., *Jakubowski Wincenty [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 394–395.

Bielicki J., Waleriana Łukasińskiego związku z Górą Kalwaria, <https://gorakalwaria.pl/wiadomosci/36999/-waleriana-lukasinskiego-zwiazki-z-gora-kalwaria> [dostęp: 2023-04-17].

Streszczenie

Góra Kalwaria, miasto założone w 1670 r. przez biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego, na początku XIX w. chyliło się już ku upadkowi. Zabudowania większości istniejących w nim klasztorów nie nadawały się do użytkowania. W stosunkowo najlepszym stanie były siedziby bernardynów i pijarów. Wzbudziły one zainteresowanie Komisji Rządowej Wojny, która postanowiła osadzić w mieście garnizon wojskowy. Zazwyczaj przejmowanie mienia klasztorowego wiąże się z kasatami (w Królestwie Polskim największe były w latach 1819 i 1864). Tymczasem siedziby pijarów i bernardynów władze państwowe przejęły na potrzeby wojska wypłacając odszkodowania pieniężne. W artykule pokazano drogi, jakimi następowało przejmowanie zabudowań obu zgromadzeń i jak wyglądała kwestia odszkodowań finansowych (niewątpliwie korzystniejszych dla zgromadzenia pijarów). W aktach Komisji Rządowej Wojny przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych, będących podstawą źródłową artykułu, zachowały się szczegółowe opisy zabudowań i majątku klasztorów. Jest to często jedyne dziś źródło wiedzy o ich wyglądzie i stanie posiadania.

Takeover of the monastery buildings in Góra Kalwaria by the Government Commission of War (1818–1820)

Summary

At the beginning of the 19th century, Góra Kalwaria, a town founded in 1670 by Stefan Wierzbowski, Bishop of Poznań, was already declining. Buildings of most of the town's monasteries were no longer fit for use. Premises of the Bernardines and Piarists were in relatively best condition. These attracted the interest of the Government Commission on War, which decided to establish a military garrison in the city. Seizure of monastic property usually involves a dissolution (largest dissolutions of monastic orders in the Kingdom of Poland took place in 1819 and 1864). However, the Piarist and Bernardine properties were taken over by the state authorities for the purposes of the army by means of monetary compensation. The article shows the ways in which the buildings of both congregations were taken over and what the financial compensation (undoubtedly more favourable to the Piarist congregation) was. Records of the Government Commission of War kept in the Central Archives of Historical Records, which are the source basis for the article, provide detailed descriptions of the monasteries' buildings and property. Today, these are often the only source of knowledge about their appearance and assets.

Słowa kluczowe: Góra Kalwaria, pijarzy, kasaty klasztorów, Komisja Rządowa Wojny

Keywords: Góra Kalwaria, Piarists, monastery dissolutions, Government Commission of War

Dorota Lewandowska

<https://orcid.org/0000-0002-2188-738X>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

KARTOGRAFIKA W AKTACH DOTYCZĄCYCH KIELC W ZESPOLE KOMISJA RZĄDOWA SPRAW WEWNĘTRZNYCH Z ZASOBU ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), powołana na podstawie artykułu 76 konstytucji Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r., pełniła rolę ministerstwa i należała do naczelných organów administracji państwowej w Królestwie Polskim w latach 1815–1868¹. W tym czasie była wielokrotnie reorganizowana, co łączyło się ze zmianami nazw: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (1815–1831), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (1832–1839), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (1839–1861), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (1861–1864), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (1864–1868), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (1867–1868). Komisja była resortem o dużym znaczeniu administracyjnym, politycznym i gospodarczym. Jej szerokie kompetencje obejmowały: zabezpieczenie porządku i spokoju publicznego, opiekę nad rolnictwem, przemysłem, rzemiosłem i handlem, sprawy poczty, popisu i poboru do wojska, sprawy miast, utrzymywanie budynków, obiektów rządowych, szpitali, instytucji dobroczynności, dróg, kanałów, komunikacji lądowej i wodnej. Ponadto w latach 1832–1839 KRSW sprawowała kontrolę nad szkolnictwem, a w latach 1832–1861 i 1865–1867 nad wyznaniem. Podlegały jej także sprawy związane z organizacją służby rządowej oraz podziałem administracyjnym kraju. Kres działalności komisji położył ukaz cesarski z 29 II 1868 r.² Po likwidacji akta KRSW złożono w utworzonym w 1867 r. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. W czasie powstania warszawskiego spłonęło 75% akt komisji. Ocalałe jednostki

¹ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: DPKP), t. 1: *Ustawa Konstytucyjna*, tytuł III: *O Rządzie*, Rozdział IV: *O wydziałach rządowych*, Warszawa 1816, s. 44, 46.

² DPKP, t. 68, *O zniesieniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i o podaniu zostających pod jej zawiadywaniem rządów pod zwierzchnictwo właściwych władz cesarstwa*, Warszawa 1868, s. 19.

aktowe po wojnie umieszczono w Archiwum Głównym Akt Dawnych³. W zespole KRSW znajdują się akta Wydziału Administracji Ogólnej, zachowana część dokumentów z Sekcji Administracyjno-Policyjnej oraz cała Sekcja Miast. Akta Sekcji Miast dzielą się na: akta generalia, dotyczące zagadnień miejskich, oraz akta miast poszczególnych województw/guberni na terenie Królestwa Polskiego.

Akta miast guberni radomskiej w Sekcji Miast liczą ponad 1000 j.a. W związku z częstymi w XIX w. zmianami terytorialnymi na obszarze Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego Kielce zmieniały swój status i przynależność administracyjną. Gubernia radomska powstała dopiero w 1844 r. z połączenia guberni sandomierskiej i kieleckiej. W okresie Księstwa Warszawskiego na tych terenach funkcjonowały departamenty: radomski (tu powiat kielecki) i krakowski, następnie (od 1815 r.) województwa: sandomierskie i krakowskie (Kielce były miastem wojewódzkim na podstawie dekretu namiestnika Józefa Zajączka z 6 VIII 1816 r.⁴), a od 1837 r. gubernie o tych nazwach. W 1841 r. gubernia krakowska została nazwana kielecką i taki stan rzeczy utrzymał się do 1844 r. W nowo powstałej guberni radomskiej Kielce miały status miasta powiatowego. Wiele materiałów dotyczących Kielc znajduje się w aktach generaliach, jednak z punktu widzenia badacza dziejów Kielc najważniejsze są akta szczegółowe: 20 woluminów akt miasta Kielce z lat 1811–1868⁵; poszyt akt dotyczący rachunkowości w tym mieście w latach 1843–1862⁶; dwa woluminy odnoszące się do etatów miejskich z lat 1835–1868⁷; 10 tomów akt pożyczek na budowę domów w Kielcach z lat 1843–1868⁸ oraz dwie jednostki zawierające akta zatytułowane „Wzbronienie Żydom zamieszkania w mieście Kielcach”, z lat 1822–1863⁹. Uzupełnieniem tych materiałów jest księga „Kontroli dziesięcioletniej od włącznie 1837 do 1846 r. amelioracji miasta gubernialnego Kielce”¹⁰.

W aktach Sekcji Miast znajduje się wiele rysunków architektonicznych i planów urbanistycznych przekazywanych do KRSW przez władze terenowe, będących załącznikami do korespondencji lub projektami przedstawianymi do zatwierdzenia przez Ogólną Radę Budowniczą. Po zaakceptowaniu były zwracane z odpowiednią adnotacją właściwym władzom. W aktach pozostawały ich kopie (o ile takie sporządzono) lub projekty, które nie uzyskały akceptacji. Nie zachowała się więc pełna dokumentacja kartograficzna z czasów urzędowania KRSW, a uszczuplenie tego zespołu o kartografika następowało poprzez wyłączenie znaczących i najokazalszych obiektów do zbiorów kartograficznych najpierw

³ Strukturę, zawartość i dzieje zespołu omawiają artykuły poświęcone KRSW zamieszczone w publikacjach: *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porobiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 260–268; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 277–282.

⁴ DPKP, t. 1, s. 429–430.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 2422–2441.

⁶ AGAD, KRSW, sygn. 2442.

⁷ Tamże, sygn. 2443–2444.

⁸ Tamże, sygn. 2444a–2453.

⁹ Tamże, sygn. 2454–2455a.

¹⁰ Tamże, sygn. 2455b.

w przedwojennym Archiwum Akt Dawnych, a następnie – w latach 60. XX w. – już w AGAD¹¹.

Sporządzanie planów i pomiarów miast było wynikiem podjętej w latach 20. XIX w. akcji regulowania i porządkowania układów przestrzennych miast w Królestwie Polskim w celu planowej rozbudowy miast, stwarzającej warunki dla rozwoju przemysłu, rzemiosła i handlu. Istotnym wydarzeniem było powołanie 4 I 1820 r. Komisji Miast w strukturze KRSW, która miała nadzorować realizację prac pomiarowych i kartograficznych. Jej urzędnicy opracowali w tym celu nową instrukcję pomiarową, ogłoszoną 2 IX 1820 r. Kolejna weszła w życie 28 III 1823 r. i obowiązywała do połowy lat 30. XIX w. Instrukcja zakładała opracowanie dla każdego ośrodka dwóch odrębnych map: jedna, w skali 1:1500, miała być mapą obszaru zabudowanego, z zaznaczeniem działek, ulic i placów; druga, w skali 1:5000, miała obejmować grunty miejskie (ogrody, łąki, pola, pastwiska). Na ogół jednak zamiast odrębnych map dla wymienionych typów zabudowy wykonywano tylko jedną, obejmującą zasięgiem terytorialnym miasto i jego grunty. Podobnie nie realizowano zalecenia instrukcji, aby każdą z map sporządzać w trzech egzemplarzach; najczęściej powstawał tylko jeden. Władze niektórych miast Królestwa Polskiego nie respektowały postanowień instrukcji z 1823 r. i nie zlecały wykonania nowych map pomiarowych, wykorzystując materiały kartograficzne pochodzące z czasów przedrozbiorowych, bądź z okresu okupacji pruskiej, które sporządzono najczęściej w innej skali niż zalecana przez Komisję Miast¹².

Podjęta akcja porządkowania struktury przestrzennej miast sprzyjała uregulowaniu stosunków własnościowych oraz sprawnemu ściąganiu podatków, co było korzystne dla magistratów. Kielce, własność biskupów krakowskich, w 1789 r. przejął skarb państwa. Wielki pożar, który wybuchł w mieście w 1800 r., strawił większość drewnianych budynków, które dominowały w jego ówczesnej zabudowie. Kielce były zniszczone i niewiele większe od sąsiadujących z nimi Chęcin. Czynnikiem inspirującym rozwój miasta było utworzenie w nim instytucji związanych z przemysłem (Główna Dyrekcja Górnicza, Szkoła Akademiczno-Górnicza powołana z inicjatywy ks. Stanisława Staszica) oraz decyzja o przeniesieniu tu stolicy województwa¹³. Największe nasilenie ruchu budowlanego w Kielcach związane było z akcją porządkowania i regulacji miasta w latach 20. XIX w. Akcja ta zakładała wytyczenie nowych ulic, brukowanie dróg miejskich, budowę kanalizacji, instalację oświetlenia i upiększenie miasta. Jednocześnie wznoszono domy prywatne i gmachy użyteczności publicznej. Miasta wykonywały plany na własny koszt. W aktach miasta Kielce w KRSW takich

¹¹ Zob. *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974.

¹² Szerzej o tym, zob. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast Królestwa Polskiego 1815–1836*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 68, 2020, nr 2, s. 223–243.

¹³ Zob. J. Szczepański, *Kielce w 1816 roku. Jeszcze raz w sprawie awansu miasta na stolicę województwa krakowskiego* [w:] *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 11–22; J.Z. Pająk, J. Szczepański, *Początki przemysłu kieleckiego*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 5, 2013, s. 11–29.

Plan miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielce, którego to plan wymierzony i zrysowany w roku 1823 przez Mariana Potockiego geometrę przysięgłego Królestwa Polskiego. Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 21/1/0/33

planów i rysunków zachowało się kilkanaście¹⁴. Dotyczą one miasta w ogólności, jego poszczególnych części, dzielnic, posesji, jak również konkretnych budowli czy elementów infrastruktury. Już w 1821 r., na polecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych przekazane Komisji Województwa Krakowskiego pismem z 30 IX 1820 r., powstał plan sytuacyjny Kielc, który wraz z rejestrem pomiarowym oraz likwidacją kosztów został wysłany do KRSW pismem z 20 VI 1821 r.¹⁵ Planu tego (jak również jego kopii) nie ma w aktach komisji¹⁶. Zachowały się natomiast trzy egzemplarze rejestru pomiarowego „z planu wyciągnięte, wyrachowane i spisane w r. 1821”, sporządzone przez geometrę przysięgłego Królestwa Polskiego Mariana Potockiego, wyznaczonego przez KRSW do pomiarów miast w województwie krakowskim¹⁷. Jest tu także rejestr pomiarowy tegoż geometry do planu z 1823 r.¹⁸ zweryfikowany przez budowniczego Wilhelma Giersza¹⁹.

W 1823 r. wykonany został przez architekta Karola Meyzera²⁰ plan okolic miasta z oznaczeniem zabudowy działek i gruntów, które miały być przeznaczone na ogród publiczny. Nosi on tytuł: „Plan okolic miasta wojewódzkiego Kielce, szczególnie zaś łąk od strony zachodnio-północnej na upiększenie miasta

¹⁴ Pomiar i wyliczenia skali wszystkich planów opisanych w artykule wykonał Paweł Piłat z Sekcji Kartografii Oddziału I AGAD, któremu niniejszym dziękuję za okazaną pomoc.

¹⁵ AGAD, KRSW, sygn. 2424, s. 145, 248.

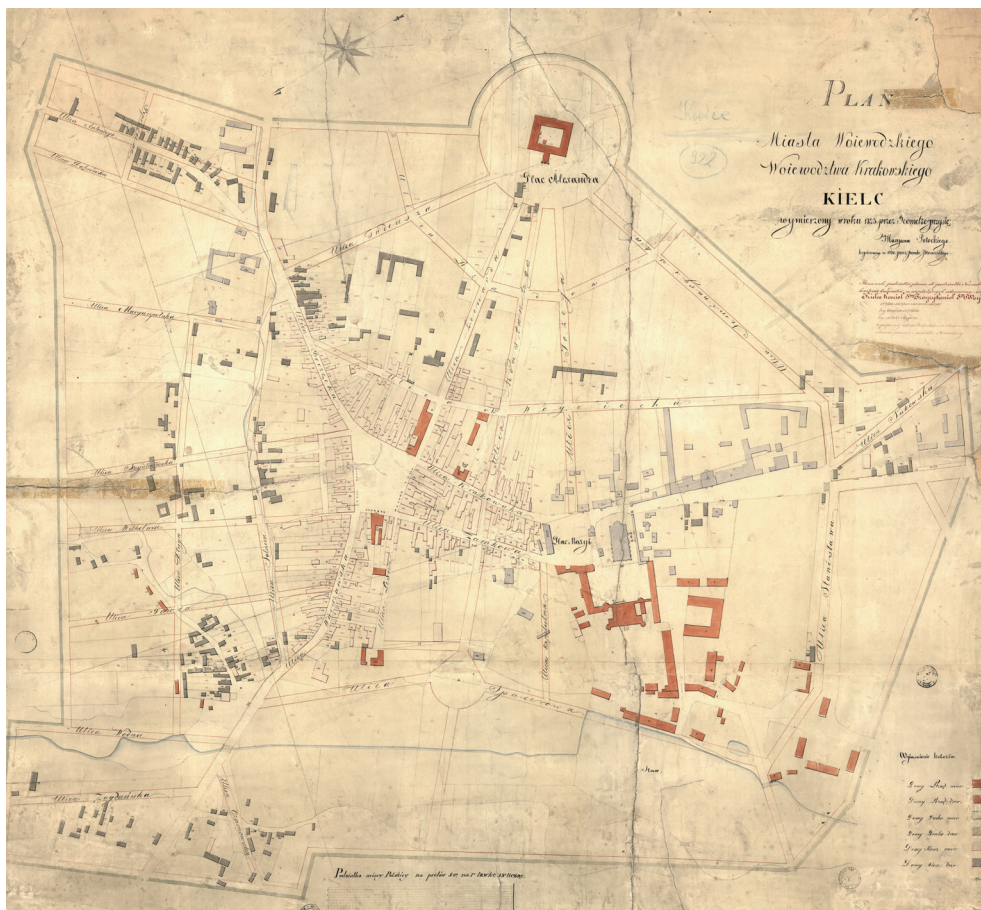
¹⁶ *Plan miasta wojewódzkiego Kielc Województwa Krakowskiego z 1821 r.*, sporządzony przez Mariana Potockiego, znajduje się w zbiorach Działu Historii Muzeum Narodowego w Kielcach (nr inw. MNKi/H/1016), zob. J.L. Adamczyk, *Kielce na planach z lat 1821 i 1823*, Kielce 1983, s. 3–4.

¹⁷ AGAD, KRSW, sygn. 2425, s. 203–209, 210–216, 228–234.

¹⁸ Tamże, s. 218–226; natomiast *Plan miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielc, które do planu wymierzony i zrysowany w roku 1823 przez Mariana Potockiego geom[et]rę przy[się]głego K[ró]lestwa P[olskiego]* (podobnie jak jego kopia, przerysowana w latach 30. XIX w., czyli *Plan miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielc wymierzony w roku 1823 przez jeometrę przysięgłego Mariana Potockiego, kopiowany w 1830 roku [sic!] przez jeometr[e] Morawskiego*), znajduje się w Archiwum Państwowym w Kielcach, sygn. 21/1/0/1/33 i 21/1/0/1/2. Zob. H. Mazur, *Kielecciana kartograficzna i ikonograficzna z lat 1795–1866 w zasobie Archiwum Państwowego w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 2, 2010, s. 157–158 (w dacie kopii w tym opracowaniu jest błąd – 1836 r., pochodzi ona w rzeczywistości z roku 1830).

¹⁹ Wilhelm Giersz (ok. 1785–1834), budowniczy, inżynier o kwalifikacjach zdobytych prawdopodobnie w drodze praktyki. Był architektem w Pzdrach i komisarzem drogowym w Książu Wielkim; w 1820 r. otrzymał stanowisko zastępcy inżyniera woj. krakowskiego i urzędował w Kielcach. Uczestniczył w pracach związanych z „upiększaniem” Kielc, projektował i zatwierdzał projekty znaczących kamienic przy ul. Leonarda oraz zmiany w otoczeniu kolei gdańskiej. Sporządził pomiary i plany niwelacyjne ulic kieleckich. Zawieszony na stanowisku przez władze powstańcze w 1831 r., przywrócony do pracy po upadku powstania. Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie. Kielecki słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1990, s. 57–58; B.M. Gawecka, *Wilhelm Giersz – Asesor Budowniczy Województwa Krakowskiego [w:] Architektura miast VIII. Zbiór studiów. Architekci w miastach XIX i XX wieku*, Bydgoszcz 2021, s. 11–24.

²⁰ Karol Meyzer (1797–1837), od 1823 r. pełnił obowiązki inżyniera wojewódzkiego województwa krakowskiego z siedzibą w Kielcach. W 1828 r. oficjalnie objął to stanowisko. Opracował koncepcję nowoczesnego urzędzenia ogrodu publicznego w mieście, jako miejsca wypoczynku dla kielczan. W latach 1834–1837 sprawował nadzór nad pracami porządkowymi i brukowaniem rynku. Zaprojektował kanalizację miejską. W 1836 r. współtworzył komitet budowy szpitala miejskiego (św. Aleksandra). Był projektantem kościoła ewangelickiego w Kielcach. Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 94–98.

Plan miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielce wymierzony w roku 1823 przez jeometrę przysięgłego Mariana Potockiego [...]. Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 21/1/0/1/2

wspomnianego przeznaczyć się mających”²¹. Na planie oznaczono ulice Zamkową, Leśną, Warszawską, Czarnowską, a także Plac Maryi, Kościół, Zamek, Ogród Zamkowy, Dziedziniec, Staw. Jest to rysunek wielobarwny z adnotacją „Grunta na ogród publiczny przeznaczyć się mające”. Stanowił on załącznik do pisma Komisji Województwa Krakowskiego do KRSW z 21 IV 1828 r., w którym informowała ona o złożeniu planu „grontów na ogród publiczny w mieście Kielcach zając się mających wraz z wyrachowaniem powierzchni i protokołem deklaracji właścicieli”²².

²¹ AGAD, KRSW, sygn. 2426 (*Miasto Kielce*, vol. V, z lat 1825–1829), s. 513, rkps wbw, b.d., 1:1500, 67x45,5 cm; obecnie jest to Park Miejski im. Stanisława Staszica.

²² Tamże, s. 504–512.

Z wymienionym planem tematycznie łączy się „Odrys pomiaru stawu pod miastem Kielce w guberni radomskiej, powiecie kieleckim – z planu inżyniera gubernialnego Stras[z] przez aplikanta Habich 1848 roku”²³. Jest to pomiar obszaru dawnego stawu przyległego do ogrodu spacerowego, który od 1836 r. w wyniku niewłaściwego gospodarowania, został pozbawiony wody i spustoszony. W 1838 r. problemem uregulowania stawu zajął się nowy inżynier wojewódzki Maksymilian Strasz²⁴, który sporządził pierwszy plan stawu z wyliczeniem jego powierzchni²⁵. Na jego podstawie wykonano – zachowany w aktach KRSW – odrys, na którym zostały oznaczone „Przeźszeń dawniej wodą zalana”, „Ogród publiczny spacerowy”, „Ulica ponad Stawem”, „Droga do Karczówki”, miejsce dawnego młyna oraz łąki i grunty prywatne i rządowe. Za Straszem powtórzono wymiary stawu i powierzchni gruntu pod budowę młyna. Odrys, którego zgodność z oryginałem poświadczono w Warszawie 29 XI/7 XII 1848 r., podpisał prezydent miasta Ignacy Bełżyński oraz asesor ekonomiczny okręgu kieleckiego. Jest on załącznikiem do pisma Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu z 17/29 IX 1850 r. informującego o przesyłaniu teje kopii umowy zawartej z magistratem Kielc na dzierżawę tak zwanego Stawiska Skarbowego oraz jednego egzemplarza planu sytuacyjnego²⁶.

Część śródmiejską Kielc odwzorowuje sporządzony w języku rosyjskim „Plan cząści goroda Kielce, s pokazaniem domow prinadležaszczich k duchowienstwu”²⁷. Plan sporządził kielecki budowniczy i architekt Franciszek Ksawery Kowalski²⁸. Na planie przedstawiono ulice, domy i ogrody, zabudowania użyteczności publicznej, zamek kielecki, kolegiatę, dzwonnice, kaplicę, budynek gimnazjum, seminarium, więzienie. Podano numery posesji, które zostały uwzględnione w znajdującej się obok planu tabeli, określającej rodzaj i stan budynków (w tym materiał, z którego zostały zbudowane, liczba pokoi), status placów oznaczonych literami I–VI oraz uwagi budowniczego odnośnie sporządzonego rysunku. Plan ten stanowi załącznik do raportu z kancelarii

²³ AGAD, KRSW, sygn. 2437 (*Miasto Kielce*, vol. XVI, z lat 1850–1854), s. 54, rkps wbw, b.d., 1:1500, 41,5x32,2cm; na odwrocie planu także adnotacje Rządu Gubernialnego Radomskiego.

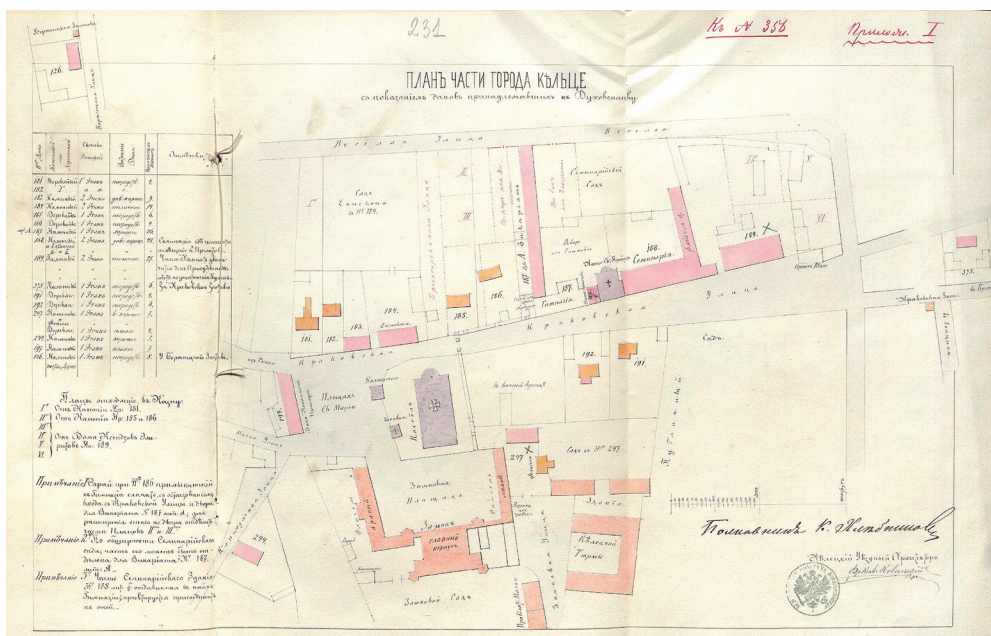
²⁴ Maksymilian Strasz (1804–1885), inżynier, architekt, fotografik; absolwent Szkoły Inżynierii Cywilnej a następnie Wydziału Sztuk Pięknych i Miernictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Uczestnik powstania listopadowego. W 1837 r., po śmierci Karola Meyzera, otrzymał stanowisko inżyniera gubernialnego gub. krakowskiej. Kontynuował prace przy urządzeniu parku miejskiego rozpoczęte przez jego poprzednika. W 1839 r. wykonał w Kielcach pierwszą polską fotografię. Zob. A. Ciosek, *Maksymilian Strasz – kielecki pionier polskiej fotografii*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 8, 2016, 37–54; J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 136–142.

²⁵ J.L. Adamczyk, J. Szczepański, *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983, s. 18.

²⁶ AGAD, KRSW, sygn. 2437, s. 52.

²⁷ Tamże, sygn. 6338, s. 231, rkps wbw, b.d., 1:1500, 48,5x31,6 cm (r. 43,5x26,5 cm).

²⁸ Franciszek Ksawery Kowalski (1827–1903), architekt kielecki, projektant wielu budynków użyteczności publicznej (m.in. cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego, siedziby Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, kirkutu, przytułku św. Tomasza). Absolwent warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. W 1864 r. został mianowany budowniczym pow. kieleckiego, a w latach 1867–1897 zajmował posadę budowniczego gubernialnego guberni kieleckiej. Pochowano go na kieleckim „starym” cmentarzu katolickim, a jego neogotycki żeliwny nagrobek nadal jest jednym z najbardziej okazałych na tej nekropolii. Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 74–77.

План части города Кельце с изображением домов принадлежащих к духовенству, 1866 г. [Plan części miasta Kielce, ukazujący domy należące do duchowieństwa], 1866 r. AGAD, KRSW, sygn. 6338, s. 231

tymczasowego cywilnego gubernatora kieleckiego do KRSW z 8/20 V 1866 r. na temat stanu zabudowy i pomieszczeń władz cywilnych i wojskowych w Kielcach, także w związku ze spodziewanym reaktywowaniem guberni kieleckiej i powołaniem jej zarządu²⁹.

Kolejne kartografika w aktach KRSW to plany posesji położonych w Kielcach. Pierwszy z nich, „Plan wykazujący położenie [plac] i domu w mieście Kielcach na mieszkanie dla JWgo administratora diecezji krakowskiej przeznaczonego”³⁰, wykonany został około 1843 r., był związany z zamiarem wyremontowania domu proboszczowskiego oraz przekroczenia linii regulacyjnej ulicy Wesołej przez budowę muru przy ogrodzie ks. administratora³¹. Na planie zaznaczono ogród, dziedziniec, zabudowania, które zamierzano wystawić (w tym oficynę), studnię oraz bruk. W części ogrodowej określono rodzaj ogrodzenia (parkan) z zaznaczeniem fragmentów przeznaczonych do otoczenia murem.

„Plan sytuacyjny części m. Kielc, sporządzony w celu okazania placu rządowego A.B.C.D., na którym szopa c.d.e.f. na narzędzia ogniowe wystawiona”

²⁹ AGAD, KRSW, sygn. 6338 (*Nowy podział kraju na powiaty i gubernie. [Lokale]*, vol. VIII, 1866), s. 226–230.

³⁰ Tamże, sygn. 2434, s. 240, rkps wbw, b.d., brak skali, 36,5x41 cm (uszkodzony, brak dolnej części arkusza z planem domu).

³¹ Tamże, s. 236–239. Jest to korespondencja w tej sprawie między KRSW, Rządem Gubernialnym Kieleckim i entrepreneurem prowadzącym roboty budowlane.

dotyczy posesji położonej u zbiegu ulic Wesolej i Leonarda. Wykonał go inżynier gubernialny guberni radomskiej Józef Skalski³². Oznaczono na nim zabudowę (z podaniem nazwisk właścicieli parceli) u zbiegu ulic Leonarda i Św. Wojciecha vel Wesoła. Na planie znajduje się informacja o powierzchni oraz wartości placu. Plan był załącznikiem do korespondencji Rządu Gubernialnego Radomskiego z KRSW z 20 XI/2 XII 1851 r. „w celu wypuszczenia takowego w wieczystą dzierżawę”, do którego aneksy stanowią także „Warunki co do wieczystego wydzierżawienia placu w m. Kielcach przy ulicy Leonarda pod n[um]rem policyjnym 25 a hipotecznym 109, stosownie do aktu notarialnego nr 1845 spisane, położonego, a własnością Kasy Miejskiej w Kielcach będącego” oraz „Oszacowanie placu w mieście Kielcach przy ul. Leonarda położonego własnością rządu będącego” sporządzone 10/22 IX 1851 r. przez inżyniera gubernialnego³³.

Plan jednej z posesji w Kielcach, będący załącznikiem do akt sprawy z 1863 r., wykonał Aleksander Dunin Borkowski, który w 1847 r. został mianowany budowniczym powiatu kieleckiego³⁴. „Plan sytuacyjny posiadłości nr 220 w mieście Kielcach przy ulicy Wesolej należącej do s[padkobierc]ów Giergielewicza, obciążonej pożyczką bankową” zawiera objaśnienia pomieszczeń na rzucie domu mieszkalnego i budynków gospodarczych przy ul. Wesolej oraz od strony dziedzica; podano również przynależność sąsiednich posesji³⁵. Plan wykonano w związku z zajęciem tej nieruchomości na poczet zadłużenia bankowego. Korespondencję w powyższej sprawie prowadził Rząd Gubernialny Radomski z KRSW od grudnia 1861 r., dołączając do pism wykaz rocznie opłacanych podatków z nieruchomości Giergielewicza oraz jej oszacowanie³⁶.

Należy jeszcze wspomnieć o dwóch planach miasta, które wyłączono z zespołu akt KRSW i przekazano do zasobu kartograficznego AGAD (Kartografia z innych Oddziałów AGAD, zesp. 447). Maksymilian Strasz jest autorem

³² AGAD, KRSW, sygn. 2437, s. 266, rkps wbw, b.d., 1:750, 38,8x30,7 cm; Józef Skalski (1797-?), inżynier, ok. 1816 r. przeprowadził się z Krakowa do Kielc, gdzie ukończył Szkołę Akademiczno-Górnica i zdał egzaminy inżynierskie. Uczestnik powstania listopadowego, wzięty do niewoli odbył przymusową służbę górniczą w zakładach bogosławskich w Rosji. W 1834 r. został inżynierem obwodu kieleckiego, a od 1845 r., po utworzeniu guberni radomskiej, pełnił obowiązki drugiego inżyniera gubernialnego. Nadzorował brukowanie ulic, był autorem planu zabudowy przestrzeni między ulicami Leonarda i Wesoła. W 1852 r. przeniósł się do gub. augustowskiej. Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 130–131.

³³ AGAD, KRSW, sygn. 2437, s. 256–265.

³⁴ Aleksander Dunin Borkowski (1802–1886) pochodził z rodziny szlacheckiej herbu Dunin. Służbę państwową rozpoczął w KRSW w 1819 r. Ukończył Wydział Sztuk Pięknych i Budownictwa na Uniwersytecie Warszawskim. W 1827 r. zdał egzaminy na budowniczego geometrę. Brał udział w powstaniu listopadowym, co zaważyło na jego dalszej karierze. Zwolniony ze służby w 1834 r., powrócił do niej dopiero w 1845 r., a dwa lata później objął obowiązki budowniczego powiatu kieleckiego. Nadzorował restaurację kolegiaty kieleckiej i budowę murów cmentarza katolickiego, wykonał wiele pomiarów miasta i pojedynczych obiektów; także plany i opisy dla Dyrekcji Ubezpieczeń. Jego kariera załamała się w połowie lat 60. XIX w., kiedy to pozbawiono go stanowiska. Jego pomiary, szkice i przerysy mają znaczną wartość dokumentacyjną. Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 35–38.

³⁵ AGAD, KRSW, sygn. 2452 (*Pożyczki na budowę domów w mieście Kielcach*, vol. IX, z lat 1862–1866), s. 238, rkps wbw, b.d., 1:120, 26,4x38,4 cm.

³⁶ Tamże m.in. korespondencja z 29 XII 1861 / 10 I 1862, s. 230–231, z 31 VIII 1863 r., s. 232–233; wykaz i oszacowanie, s. 236–237.

planu regulacyjnego dzielnicy przyległej do ulicy Wesolej³⁷. „Plan sytuacyjny części miasta gubernialnego Kielc obejmujący część ulicy Wesolej położoną poza ogrodami należącymi do kanonii Kolegiaty kieleckiej i Seminarium” był niegdyś częścią jednostki zatytułowanej „Pożyczki na budowę domów w mieście Kielcach, vol. III”, z lat 1850–1852³⁸. Natomiast drugi plan odwzorowuje część miasta leżąca na północ od zamku biskupiego i związany jest z projektem założenia dzielnicy żydowskiej w Kielcach. „Plan części północno-zachodniej miasta wojewódz[kiego] Kielc, za którego obreębem oddzielny rewir dla starozakonnych w tymże mieście osiąść mających zaprojektowany został”, sporządził Karol Meyer³⁹. Plan był załącznikiem do akt w poszycie „Wzbronienie Żydom zamieszkania w mieście Kielcach, vol. I”, z lat 1822–1850⁴⁰.

Kilka znajdujących się w aktach KRSW planów „kieleckich” dotyczy kolegiaty, zajmującej kulminacyjny punkt Wzgórza Zamkowego oraz projektowanych zmian w jej otoczeniu: brukowania otaczających świątynię ulic, wyburzenia muru i budowy nowego ogrodzenia, tak by „Kościół łańcuchami na słupach żelaznych lub marmurowych opasany został”⁴¹. Była to inicjatywa Jana Pawła Woronicza, urzędującego od 1816 r. biskupa diecezjalnego krakowskiego. Sporządzono „wykaz kosztów zburzenia murów około Kościoła Kolegiaty Kieleckiej i upiększenia czyli ozdobienia takowego murem szkarpowym, tudzież łańcuchem między słupkami żelaznymi, dętymi, dla lepszego zarazem uporządkowania placu przez kościołem, będącego, podług sporządzonych na ten cel rysunków”⁴². Wzmiankowane „rysunki”, sporządził w 1820 r. budowniczy województwa krakowskiego Wilhelm Giersz. Łącznie było osiem planów⁴³:

1) „Plan sytuacyjny i niwelacyjny części zachodniej miasta wojewódzkiego Kielce od rogatki, na drodze systematycznej do Pińczowa prowadzącej będących; aż do ulicy Krakowskiej i ulicy Małej – dla wybrukowania tejże części przez z. inspektora budowniczego dóbr i lasów rządowych województwa krakowskiego sporządzony w Kielcach dnia 24 miesiąca lipca 1820 r. Stan teraźniejszy. Stan przysły”. Na planie zaznaczono kościół, zabudowę, ulice, drogi i ogrody w otoczeniu kolegiaty⁴⁴.

2) „Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce, stolicy województwa krakowskiego od wschodu, czyli domu w którym biuro Komisji Obwodu Kieleckiego”.

³⁷ AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, sygn. 24 (sygn. dawna: KRSW 2446), rkps wbw, b.d., 1:1500, 46x33,8 cm, będący niegdyś załącznikiem do korespondencji Rządu Gubernialnego Radomskiego dotyczącej planów regulacyjnych ulicy Wesolej z 1851 r.

³⁸ AGAD, KRSW, sygn. 2446.

³⁹ AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, sygn. 25 (sygn. dawna: KRSW 2454, k. 144), rkps wbw, b.d., 1:520, 75,3x48 cm, stanowiący załącznik do akt sprawy z 1833 r. dotyczącej osiedlania się Żydów w Kielcach.

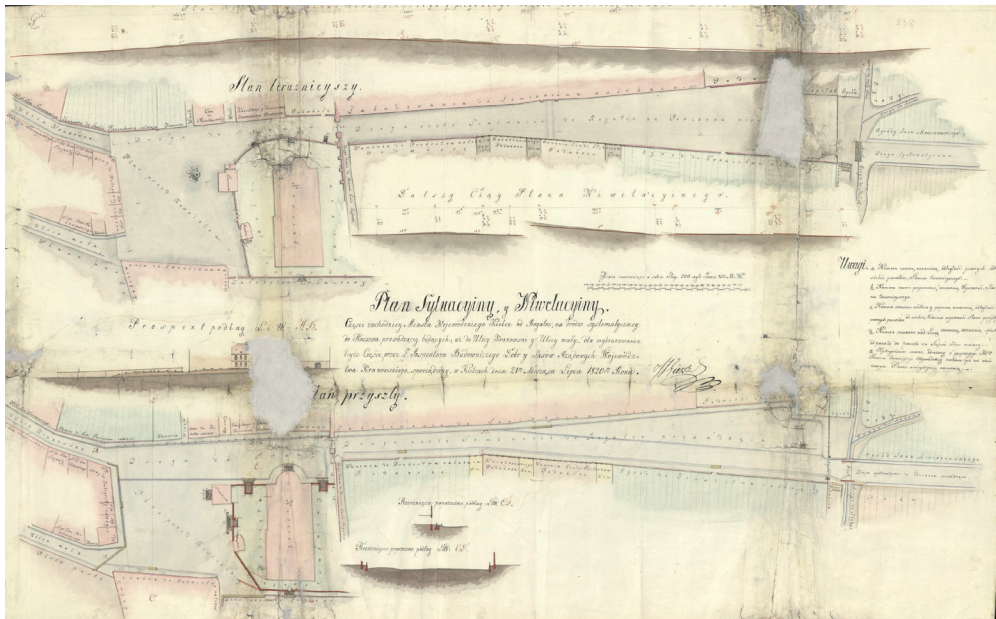
⁴⁰ AGAD, KRSW, sygn. 2454.

⁴¹ Wzmiankował o tym w piśmie z 20 V 1820 r. do Komisji Województwa Krakowskiego, zaznając, że sprawą namiestnik Królestwa Polskiego Józef Zajączek. AGAD, KRSW, sygn. 2424 (*Miasto Kielce*, vol. III, z lat 1820–1822), s. 224.

⁴² Tamże, sygn. 2424, s. 226–237.

⁴³ Tamże, sygn. 2424 (wszystkie plany zostały wyjęte z tej jednostki i znajdują się w tzw. depozycie w zbiorach kartograficznych AGAD).

⁴⁴ Tamże, s. 238, rkps wbw, 1820, 1:550, 99,5x61,6 cm.

Plan sytuacyjny i niwelacyjny części zachodniej miasta wojewódzkiego Kielce [...],
1820 r. AGAD, KRSW, sygn. 2424, s. 238

Rysunek wielobarwny elewacji wschodniej kolegiaty i dzwonnicy wraz z otaczającym je murem⁴⁵.

3) „Wzór, podług którego słupki żelazne dęte, tudzież łańcuchy dla opasania kościoła kolegiaty kieleckiej zrobionemi być mają, dodatkowo do na ten cel zdziałanych rysunków podług miary powiększonej sporządzony”. Rysunek wielobarwny fragmentu ogrodzenia, czyli dwa słupki żelazne połączone łańcuchem⁴⁶.

4) „Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego w stanie terażniejszym od strony zachodniej, czyli od podcienia zamkowego”. Rysunek wielobarwny elewacji zachodniej kościoła, dzwonnicy i Ogrójca wraz z otaczającym je murem⁴⁷.

5) „Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego w stanie terażniejszym od strony między północą i wschodem, czyli z placu od ulicy Krakowskiej idąc, przed kościołem będącego”. Rysunek wielobarwny elewacji północnej kościoła, dzwonnicy i muru, w który wbudowano kaplicę Ogrójca⁴⁸.

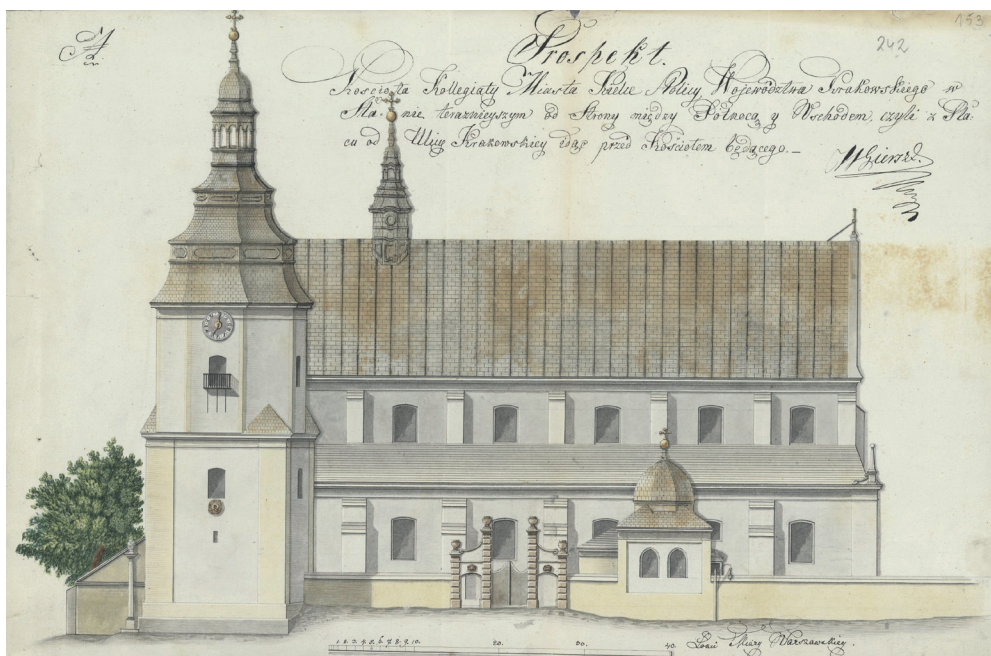
6) „Prospekt kolegiackiego kościoła miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego w stanie przyszłym [od] strony zachodniej, czyli od podwórza zamkowego przez z. inżyniera Komisji Wojewódzkiej Województwa Krakowskiego sporządzony”. Rysunek wielobarwny elewacji zachodniej kościoła,

⁴⁵ Tamże, s. 239, rkps wbw, b.d., 1:175, 46,6x31,7 cm (rysunek architektoniczny).

⁴⁶ Tamże, s. 240, rkps wbw, b.d., 1:7,5; 44,9x27,2 cm (rysunek detalu architektonicznego).

⁴⁷ Tamże, s. 241, rkps wbw, b.d., 1:175, 45,9x31,5 cm (rysunek architektoniczny).

⁴⁸ Tamże, s. 242, rkps wbw, b.d., 1:150, 46,2x30,6 cm (rysunek architektoniczny).

Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego w stanie teraźniejszym od strony między północą i wschodem, czyli z placu od ulicy Krakowskiej idąc, przed kościołem będącego, 1820, AGAD, KRSW, sygn. 2424, s. 242

dzwonnicy i Ogrójca z projektem nowego ogrodzenia ze słupków żelaznych połączonych łańcuchami⁴⁹.

7) „Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego od wschodu, czyli domu w którym biuro komisarza obwodu kieleckiego, przez z. inżyniera Komisji Wojewódzkiej Województwa Krakowskiego sporządzony”. Rysunek wielobarwny elewacji wschodniej kościoła, dzwonnicy z projektem nowego ogrodzenia⁵⁰.

8) „Prospekt kościoła kolegiaty miasta Kielce stolicy województwa krakowskiego w stanie przyszłym od strony między północą i wschodem czyli z placu od ulicy Krakowskiej idąc pod kościołem będącego, przez z. inżyniera Komisji Wojewódzkiej Województwa Krakowskiego sporządzony”. Rysunek wielobarwny elewacji północnej kościoła, dzwonnicy i Ogrójca z projektem nowego ogrodzenia⁵¹.

Planowana przebudowa ogrodzenia kolegiaty miała w założeniu przyczynić się nie tylko „do upiększenia i wygody miasta, gdy miejsca górzyste splantowane, błotniste wybrukowane zostaną, ale nadto, gdy zburzenie murów około

⁴⁹ Tamże, s. 243, rkps wbw, b.d., 1:180, 58,5x44,2 cm (rysunek architektoniczny).

⁵⁰ Tamże, s. 244, rkps wbw, b.d., 1:180, 62,8x43 cm (rysunek architektoniczny).

⁵¹ Tamże, s. 245, rkps wbw, b.d., 1:150, 62,8x44,7 cm (rysunek architektoniczny).

kościół dając takowy przelot powietrzu przez cmentarz dziś ścięśnionemu, zrobi go czystsze i zdrowsze dla uczęszczających do Świątyni”⁵².

Kolejnym budynkiem w Kielcach, który odwzorowano na planach zachowanych w aktach KRSW, jest ratusz wzniesiony na rynku w latach 30. XIX w. Plany wykonał budowniczy Aleksander Dunin Borkowski. Zostały dołączone do akt spraw dotyczących ulokowania biur powiatowych w ratuszu w związku z podjętą restauracją budynku⁵³. „Plan ratusza 1. piętra w mieście Kielcach” to rzut pierwszego piętra budynku, na którym kolorem czerwonym zaznaczono pokoje mieszkalne prezydenta, kolorem żółtym biura magistratu, a kolorem szarym biura powiatu. Dopisano także wymiary lokalu oraz numerację kilku pomieszczeń⁵⁴. Na planie niejaki Święcki zmieścił sprostowanie: „Uwaga. Pod nr 3 nie jest pokój, lecz schody prowadzące na dół, czyli na parter i przysionek”. Rzut pomieszczenia zajętego przez kasę powiatową (zaznaczono także areszt, skarbiec, skład i sień) w budynku ratusza, czyli „Plan sytuacyjny kasy powiatu kieleckiego w gmachu ratuszowym w Kielcach”⁵⁵, podobnie jak plan pierwszego piętra ratusza, dołączono do akt sprawy ulokowania biur powiatowych, jako załącznik do „Wykazu kosztów na rozprzestrzenienie lokalu kasy powiatu kieleckiego umieszczonej w ratuszu miejskim oraz na dopełnienie niektórych reparacji w tejże kasie”, z 3/15 VIII 1850 r.⁵⁶ Natomiast „Plan ratusza w mieście Kielcach” zawierający rzuty parteru i pierwszego piętra ratusza, niegdyś dołączony do wykazu kosztów przeznaczonych „na reparację ogólną ratusza” z 30 V / 11 VI 1850 r. przeniesiony został do zbiorów kartograficznych AGAD⁵⁷. Na wspomnianym wykazie widnieje adnotacja: „Załącza się plan sytuacyjny gmachu”⁵⁸.

Dwa znajdujące się w aktach KRSW plany przedstawiają nieistniejący już Gmach Leonarda (były kościół św. Leonarda z klasztorem i szpitalem Sióstr Miłosierdzia, będący od 1816 r. siedzibą Komisji Województwa Krakowskiego i Trybunału Cywilnego tegoż województwa). Gmach ten stał się najważniejszym miejscem w infrastrukturze Kielc i gdy w 1821 r. sporządzano pierwszy plan regulacyjny miasta, budynek stał się głównym punktem odniesienia – od niego miały wybiegać wachlarzowo nowo tworzone ulice (co zrealizowano tylko częściowo). Pierwszy z zachowanych w aktach KRSW planów to rzut i trzy przekroje poprzeczne dachu: „Rys obrębu gmachu Leonarda w mieście tutejszym położonego, którym się Komisja Wojewódzka i Trybunał Województwa Krakowskiego mieści, wraz z przecięciami poprzecznymi starych i nowych dachów, celem pokrycia gmach ten dla bezpieczeństwa od ognia dachówką dubelt tak zwaną karpiówką albo szynkiem, sporządzony na res[krypt] Kom[isji] W[ojewódz]twa Krak[owskiego]”⁵⁹. Rysunek wykonał budowniczy Komisji

⁵² Tamże, s. 221–222; pismo Komisji Województwa Krakowskiego do KRSW z 30 VI 1821 r.

⁵³ AGAD, KRSW, sygn. 6317 (*Lokale i utensylia dla biur obwodowych*, vol. XII, z lat 1852–1856).

⁵⁴ Tamże, s. 190, rkps wbw, b.d., 1:255, 18,8x32,2 cm.

⁵⁵ Tamże, s. 180, rkps wbw, b.d., 1:200, 19,7x31,1 cm.

⁵⁶ Tamże, s. 181–182.

⁵⁷ AGAD, Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 275 (sygn. dawna: KRSW 6317), b.d., rkps wbw, 1:190, 31,6x40,5 cm.

⁵⁸ AGAD, KRSW, sygn. 6317, s. 235–253.

⁵⁹ Tamże, sygn. 6488 (*Domy rządowe w województwie krakowskim*, vol. IV, z lat 1830–1833), s. 234, rkps jbw, datacja: 7 II r.b. [1833], na jednym arkuszu: rzut, 1:270 i przekroje, 1:33,

Województwa Krakowskiego Wilhelm Giersz, a stanowił on załącznik do „Wykazu kosztów pokrycia dachów na Leonardzie tutejszym” z 12 III 1833 r.⁶⁰ Oznaczono użytkowników poszczególnych skrzydeł gmachu oraz podano objaśnienia dotyczące planowanego pokrycia dachu cynkiem, z pozostawieniem części pokrytych dachówką.

Drugi plan to rzut i dwa przekroje poprzeczne dachu autorstwa Karola Meyzera, zatytułowany „Gmach Leonarda, w którym mieści się Komisja Województwa i Trybunał Województwa Krakowskiego” z adnotacją: „Wymierzony dla obrachowania powierzchni dachów”⁶¹. Plan zamieszczony został przy wykazach kosztów i materiałów potrzebnych do wykonania nowego dachu i rynien na tym budynku, m.in. z 11 IX 1832 r. oraz 10, 13 i 14 III 1833 r., wysyłanych przez Komisję Województwa Krakowskiego do KRSW w celu ich zatwierdzenia⁶².

Niewielki szkic (jedyne zachowane w aktach KRSW) sporządzony około 1847 r. dotyczy dawnego zamku (pałacu) biskupów krakowskich w Kielcach, w owym czasie siedziby Trybunału Cywilnego i biur powiatu kieleckiego. Jest to schematyczny rzut parteru zamkowego: korpusu głównego i dwóch oficyn, z oznaczeniem pomieszczeń Trybunału i zarządu powiatowego, zatytułowany „Plan odrębny zabudowań, w których mieści się Trybunał Cywilny i biuro naczelnika powiatu w Kielcach”⁶³.

Zachował się również pojedynczy „Plan browaru w mieście Kielcach przy ulicy Konstantego przez p. [Franciszka] Schmidt wystawic się mającego”, czyli projekt browaru: rzut z objaśnieniami pomieszczeń, elewacje od ulic Konstantego i Zielonej oraz przekrój dachu w parterowym, murowanym budynku o jedenaostoosiowej fasadzie z centralnym kolumnowym portykiem⁶⁴. Sporządzony został przez wspomnianego już inżyniera województwa krakowskiego Karola Meyzera, przyjęty przez Radę Budowlaną w Warszawie 16 X 1834 r., a zatwierdzony przez KRSW 8 XI 1834 r. Plan dołączono do pisma Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu do KRWS, zawierającego pozytywną opinię tej pierwszej o wybudowaniu prywatnego browaru w Kielcach⁶⁵.

Ostatnie z zachowanych planów to projekty kamienic w Kielcach. W aktach KRSW znajduje się obecnie plan dotyczący tylko jednej z nich. Jest to mianowicie „Plan realności małżonków Witeckich w mieście Kielcach” autorstwa Aleksandra Dunin Borkowskiego⁶⁶. Jest to rzut domu murowanego z oficyną, plan sy-

50,6x38,5 cm (zły stan zachowania, ubytki fragmentów tekstu i rysunku).

⁶⁰ Tamże, s. 230–233.

⁶¹ Tamże, s. 240, rkps jbw, b.d., 1:270, 41x35,5 cm (rysunek architektoniczny, rzut i przekroje, zły stan zachowania).

⁶² Tamże, s. 235–239, 241–248.

⁶³ AGAD, KRSW, sygn. 6497 (*Domy rządowe w guberni radomskiej*, vol. I, 1845–1849), s. 267, rkps jbw, b.d., rzut, brak skali, 25x29,5 cm, stanowiący załącznik do raportu gubernatora cywilnego radomskiego, proszącego o przyspieszenie decyzji o pozostawieniu części pomieszczeń w zamku biskupim z przeznaczeniem na biura powiatu i ich zaplecze administracyjne, 18/30 VIII 1847 r., s. 262–266.

⁶⁴ AGAD, KRSW, sygn. 2429, s. 244, rkps wbw, b.d., 1:125, 39,5x46,5 (rysunek architektoniczny, rzut i przekroje, zły stan zachowania).

⁶⁵ Tamże, s. 245–246 (pismo z 24 IX 1834 r.).

⁶⁶ AGAD, KRSW, sygn. 2448 (*Pożyczki na budowę domów w mieście Kielcach*, vol. V, z lat 1854–1856), s. 441, rkps wbw, b.d., na jednym arkuszu: rzut, 1:220 i przekroje, 1:117, 41x31,3 cm.

tuacyjny placu (z grodem i podwórzem) oraz przekrój dachu. Podano objaśnienia pomieszczeń na rzucie domu. Plan stanowi załącznik do „Oszacowani[a] domu i realności nr 313 w mieście Kielcach, należącej do Witeckich”, z 6/18 I 1851 r. (poświadczony w 1855 r.)⁶⁷. Pozostałe plany znajdują się obecnie w zbiorach kartograficznych AGAD. Dwa z nich, autorstwa Wilhelma Giersza, pochodzą z 1823 r. i dotyczą nowo budowanej kamienicy przy ulicy Leonarda, należącej do notariusza Kossowicza. „Rysunek nowo budować się mającej kamienicy o piętrze przez Wgo Kossowicza notariusza w mieście wojewódzkim Kielce w ulicy nowej Leonarda podług planu restauracyjnego tegoż miasta przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji zatwierdzonego”⁶⁸ oraz „Rysunek elewacji nowo budować się mającej kamienicy przez Wgo Kossowicza notariusza”⁶⁹, stanowiły niegdyś załączniki do akt spraw prowadzonych przez KRSW w poszycie „Miasto Kielce, vol. IV”, z lat 1823–1825⁷⁰.

Również projekty kamienicy przy ulicy Wesołej, sporządzone przez inżyniera i budowniczego powiatowego Feliksa Popławskiego⁷¹ około 1843 r., dołączono niegdyś do akt sprawy budowy wymienionego domu. Znajdowały się w jednostce „Pożyczki na budowę domów w mieście Kielcach, vol. I”, z lat 1844–1847⁷². Są to: „Plan sytuacyjny domu nr 48 w mieście Kielcach przy ul. Wesołej przez Franciszka Przybylskiego stawiać się mającego”, „Plan domu stawiać się mającego w mieście Kielcach pod nr 48 przy ul. Wesołej przez Franciszka Przybylskiego” oraz „Plan domu stawiać się mającego w mieście Kielcach pod nr 48 przy ul. Wesołej przez Franciszka Przybylskiego”⁷³. Można wspomnieć, że plany te, wraz z kosztorysami, przedstawione „do rewizji” budowniczemu gubernialnemu nie zostały przez niego zaakceptowane, „któren takowe, jako niesymetrycznie sporządzone bez rewizji i sprostowania powrócił”⁷⁴.

Kolejne plany przeniesione do zasobu kartograficznego AGAD to rzuty parteru i piętra murowanego domu z oficyną, który miano przeznaczyć na biura

⁶⁷ Tamże, s. 439–440, 442–443a.

⁶⁸ AGAD, Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 20 (sygn. dawna: KRSW 2425, k. 46–47), rkps wbw, 1823, 1:120, 39x62 cm (rysunek architektoniczny).

⁶⁹ Tamże, sygn. 19 (sygn. dawna: KRSW 2425, k. 44–45), rkps wbw, 1823, 1:120, 35,7x45,1 cm (rysunek architektoniczny); projekt okazał się nieaktualny w związku ze zmienionym planem regulacji ulic.

⁷⁰ AGAD, KRSW, sygn. 2425.

⁷¹ Feliks Popławski (ok. 1802–1847), budowniczy. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie uzyskał stopień magistra budownictwa i miernictwa. Podjętą pracę zawodową porzucił w latach 30 XIX w. i dopiero w 1837 r. przyjął posadę budowniczego obwodu opatowskiego, a od 1838 r. budowniczego obwodu kieleckiego, którym był do końca życia. Projektował kamienice w Kielcach i innych miastach województwa oraz przebudowę bóżnicy w Staszowie, w 1838 r. kierował budową szpitala św. Aleksandra w Kielcach; prawdopodobnie był autorem wspomnianych planów biura powiatowego (ok. 1846). Zob. J. Szczepański, *Architekci i budowniczowie*, s. 116–117.

⁷² Tamże, sygn. 2445.

⁷³ AGAD, Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 21–23 (sygn. dawna: KRSW 2445, k. 6–11), 1. rkps wbw, b.d., 1:2000, 42,4x34 cm; 2. rkps jbw, b.d., 1:120, 47x37 cm; 3. rkps wbw, b.d., 1:1500, 46,5x36,5 cm; załączniki do akt z 1843 r. w sprawie przyznania pożyczki na budowę domu.

⁷⁴ AGAD, KRSW, sygn. 2445, s. 11 (pismo Rządu Gubernialnego Kieleckiego do KRSW z 31 X / 12 XI 1844 r.).

powiatu. Są to: „Planta domu piętrowego pod nr 154 i 155 w mieście Kielcach”⁷⁵ oraz „Planta pietra domu i oficyny pod nr 154 i 155 przy ulicy Starowarszawskiej w mieście Kielcach”⁷⁶, niegdyś w poszycie „Lokale i utensylia dla biur obwodowych, vol. XIII”, z lat 1852–1859⁷⁷.

Z aktami KRSW ściśle związany jest zespół z zasobu AGAD nazwany Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW)⁷⁸. Znaczna część materiałów kartograficznych w tym zespole (głównie plany architektoniczne klasztorów i kościołów) została zinwentaryzowana odrębnie i – podobnie jak mapy z KRSW – przeniesiona do zasobu kartograficznego AGAD (do zbioru Kartografika z innych Oddziałów AGAD). Niewielka liczba pozostała jednak w zespole CWW. Kartografika z tego zespołu to jednak temat na odrębne opracowanie.

Dzieje kartografii miast polskich, są przedmiotem zainteresowania badaczy i doczekały się już sporej literatury. Zagadnieniu temu poświęcone były konferencje organizowane przez Zespół Historii Kartografii od lat 70. XX w., a przedstawione na nich materiały publikowano w serii wydawniczej Zespołu Historii Kartografii działającego przy Instytucie Historii Nauki PAN, zatytułowanej „Z dziejów kartografii”⁷⁹. Materiały upowszechniające wiedzę z zakresu historii i dziedzictwa kulturowego regionu świętokrzyskiego, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów miasta Kielce, są publikowane w czasopismach naukowych: „Studia Muzealno-Historyczne” (roczniku wydawanym przez Muzeum Historii Kielc, ukazującym się od 2009 r.) oraz w periodyku Archiwum Państwowego w Kielcach „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, gdzie obok artykułów z zakresu archiwoznawstwa i źródłoznawstwa są zamieszczane również opracowania o charakterze historycznym, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów regionu.

⁷⁵ AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, sygn. 281 (sygn. dawna: KRSW 6318), rkps jbw, b.d., rzut, 1:125, 44x35,6 cm; załącznik do akt sprawy z 1858 r. dotyczącej pomieszczeń przeznaczonych na biura powiatu.

⁷⁶ AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, sygn. 280 (sygn. dawna: KRSW 6318, k. 159), rkps jbw, b.d., rzut, 1: 120, 44x35,6 cm (r. 41,7, 34,5 cm); rysunki architektoniczne, załączniki do akt sprawy z 1858 r. dotyczącej pomieszczeń przeznaczonych na biura powiatu.

⁷⁷ AGAD, KRSW, sygn. 6318.

⁷⁸ Zespół ten (nr 190) tworzą fragmenty kancelarii urzędów, które zajmowały się zarządem wyznaniami w XIX w. na terenie Królestwa Polskiego. Znajdują się tu akta z Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, KRSW, która w 1832 r. wchłonęła dokumentację kancelaryjną KRWRiOP, organów powołanych do spraw specjalnych, Zarządu Obcych Wyznań, akta prowincji polskiej księży augustianów oraz inne akta dotyczące spraw wyznaniowych.

⁷⁹ Przede wszystkim: t. 3: *Miasta*, red. J. Janczak, A. Tomczak, Warszawa 1984; t. 15: *Dawna kartografia miast. Old Cartography of Towns*, red. P. Weszpiński, J. Ostrowski, Warszawa 2011; <http://www.maphist.waw.pl/dzialalnosc/konferencje/>; <http://www.maphist.waw.pl/publikacje/> [dostęp: 2023-02-22].

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Kartografia z innych Oddziałów AGAD, sygn. 19–25, 275, 280–281.

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 2422–2455b, 6317–6318, 6338, 6488, 6497.

Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 21/1/0/1/2, 21/1/0/1/33.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1, 68, Warszawa 1816, 1868.

Opracowania

Adamczyk J.L., *Kielce na planach z lat 1821 i 1823*, Kielce 1983.

Adamczyk J.L., Szczepański J., *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008.

Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zasobie, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998.

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Obraz kartograficzny miast Królestwa Polskiego 1815–1836*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 68, 2020, nr 2, s. 223–243.

Ciosek A., *Maksymilian Strasz – kielecki pionier polskiej fotografii*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 8, 2016, 37–54.

Gawęcka B.M., *Wilhelm Giersz – Asesor Budowniczy Województwa Krakowskiego* [w:] *Architektura miast VIII. Zbiór studiów. Architekci w miastach XIX i XX wieku*, Bydgoszcz 2021, s. 11–24.

Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974.

Mazur H., *Kielecciana kartograficzne i ikonograficzne z lat 1795–1866 w zasobie Archiwum Państwowego w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 2, 2010, s. 155–196.

Pająk J.Z., Szczepański J., *Początki przemysłu kieleckiego*, „Studia Muzealno-Historyczne”, t. 5, 2013, s. 11–29.

Szczepański J., *Architekci i budowniczowie. Kielecki słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1990.

Szczepański J., *Kielce w 1816 roku. Jeszcze raz w sprawie awansu miasta na stolicę województwa krakowskiego* [w:] *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 11–22.

Z dziejów kartografii, t. 3: *Miasta*, red. J. Janczak, A. Tomczak, Warszawa 1984; t. 15: *Dawna kartografia miast. Old Cartography of Towns*, red. P. Wespiański, J. Ostrowski, Warszawa 2011.

<http://www.maphist.waw.pl/dzialalnosc/konferencje/>; <http://www.maphist.waw.pl/publikacje/> [dostęp: 2023-02-22].

Streszczenie

W zespole akt Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW) w Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się materiały Sekcji Miast, dotyczące zagadnień miejskich. Są to akta miast poszczególnych województw (od 1837 r. guberni) na terenie Królestwa Polskiego. Akta miast guberni radomskiej, utworzonej w 1844 r. z połączenia guberni kieleckiej i sandomierskiej, liczą ponad 1000 j.a. W guberni radomskiej Kielce miały status miasta powiatowego. W aktach dotyczących Kielc jest wiele rysunków architektonicznych i planów urbanistycznych przekazywanych do KRSW przez władze terenowe, stanowiące załączniki do korespondencji lub będące projektami przedstawianymi do zatwierdzenia przez Ogólną Radę Budowniczą. Sporządzanie planów i pomiarów miast było wynikiem podjętej w latach 20. XIX w. akcji regulowania i porządkowania układów przestrzennych miast w Królestwie Polskim w celu planowej rozbudowy miast, stwarzającej warunki do rozwoju przemysłu, rzemiosła i handlu. Omówione mapy (plany sytuacyjne, rysunki architektoniczne, rzuty) prezentują różnorodny typ zabudowy miejskiej w Kielcach, począwszy od gmachów rządowych poprzez budynki użyteczności publicznej, zabudowania kościelne, po prywatne kamienice. Zagadnieniu kartografii miast polskich poświęcone były konferencje organizowane przez Zespół Historii Kartografii od lat 70. XX w., a przedstawione na nich materiały publikowane w serii „Z dziejów kartografii” (serii wydawniczej Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN).

Cartographic records in the Kielce files of the Government Commission for Internal Affairs, from the holdings of the Central Archives of Historical Records

Summary

The collection of Government Commission for Internal Affairs (KRSW) records, preserved at the Central Archives of Historical Records, includes materials of the Cities Section, pertaining to urban issues. It is formed by records of towns of various voivodships (since 1837 referred to as governorates [gubernias]) in the territory of the Kingdom of Poland. Records of towns in the Radom governorate, formed in 1844 by way of merging the Kielce and Sandomierz governorates, comprise over 1000 volumes. Within the Radom Governorate, Kielce had the status of a district (powiat) town. Among the files concerning Kielce there are many architectural drawings and urban plans submitted to the KRSW by the local authorities, either as attachments to correspondence or as projects presented to the General Construction Council for approval. Preparation of plans and measurements of cities was a result of a campaign undertaken in the 1820s, intended to regulate and organise spatial layouts of cities in the Kingdom of Poland for the purposes of planned urban development, creating favourable conditions for development of industry, crafts and trade. The discussed maps (situational plans, architectural drawings, projections) present various types of urban development in Kielce, from government buildings through public buildings, church buildings and private tenements. Cartographic records of Polish cities were the subject of conferences organised by the Cartography History Team since the 1970s, and the materials presented therein were published in the „Z dziejów kartografii” series (a publishing series of the Cartography History Team at the Institute of the History of Science, Polish Academy of Sciences).

Słowa kluczowe: Kielce, mapy, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, KRSW, Królestwo Polskie, Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD

Keywords: Kielce, maps, Government Commission for Internal Affairs, KRSW, Kingdom of Poland, Central Archives of Historical Records, AGAD

Jerzy Gaul

<https://orcid.org/0000-0002-5555-4698>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

POLONIKA W ODDZIALE KWATERMISTRZOWSKIM C. I K. NACZELNEJ KOMENDY ARMII W ARCHIWUM WOJNY W WIEDNIU (WRZESIEŃ–LISTOPAD 1918)

Kontynuując rejestrację poloników w archiwach austriackich w ramach programu „Odtworzenie pamięci Polski“, autor w 2022 r. przeprowadził kwerendę w Archiwum Wojny (Kriegsarchiv) w Wiedniu. Badania prowadzono w zespole Naczelnej Komendy Armii (Armeeoberkommando – AOK), w podzespolu Oddział Kwatermistrzowski (Quartiermeisterabteilung – Qu.Abt.)¹. Oddział Kwatermistrzowski AOK powstał 1 I 1916 r. w wyniku przekształcenia Najwyższej Komendy Etapów (Etappenoberkommando). W jego skład wchodziło kilka grup, w tym Administracja Wojskowa (Militärverwaltung) obszarów okupowanych, m.in. w Królestwie Polskim².

Wiele poloników odnaleziono w objętych rejestracją 13 kartonach (nr 2567–2579), zawierających dokumenty c. i k. administracji wojskowej w Królestwie Polskim od września do listopada 1918 r. Treść 140 dokumentów (wraz załącznikami) prezentowanych w niniejszym tekście jest bardzo zróżnicowana i dotyczy m.in. spraw wojskowości i państwowości polskiej. Do tych pierwszych należą takie zagadnienia jak sprawy armii polskiej (zob. dokumenty nr 17, 100, 104, 120, 124, 125, 126), jeńcy wojenni (130), rzekome aresztowanie gen. Zygmunta Zielińskiego (82, 108), proces legionistów polskich w Marmaros-Sziget – komunikaty z rozprawy sądowej (2, 5, 7, 9, 12, 23, 27, 30), pytania sądu do władz austro-węgierskich (39, 51, 62, 114), groby

¹ Zob. J. Gaul, *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (styczeń–luty 1918 r.)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 25, 2018, s. 291–308; tenże, *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (luty–marzec 1918)*, MHA, t. 26, 2019, s. 169–186; tenże, *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (czerwiec–lipiec 1918)*, MHA, t. 29, 2022, s. 243–262.

² *Inventar des Kriegsarchivs Wien*, Wien 1953, s. 9–11; *Polonika w Austriackim Archiwum Państwowym 1772–1918 / Polonika im Österreichischen Staatsarchiv 1772–1918*, oprac. / verfaßt von J. Gaul, Warszawa 2003, s. 110–111.

wojenne (46), zwolnienie internowanych w Niemczech, w tym Józefa Piłsudskiego (97, 111). Archiwalia dotyczą również c. i k. administracji wojskowej na ziemiach polskich: struktur Militärgeneralgouvernement (Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego – MG G) w Lublinie, w tym administracji wojskowej (76, 103, 105, 134) i administracji cywilnej (88, 120, 127, 133) oraz central gospodarczych (4, 116), spraw finansowych (1, 25, 28, 40, 49, 112, 113) i gospodarczych (18, 31, 45, 65, 91, 91, 110, 119, 128), podatków (36, 50), kredytów wojennych (21, 60), cenzury (101), instytutu naukowego w Puławach (16), stosunków religijnych pod okupacją austro-węgierską, w tym rosyjskiego Kościoła prawosławnego (11, 79, 99), ludności prawosławnej na Chełmszczyźnie (55), obrządku greckokatolickiego (52, 59, 73, 83), klasztoru na Jasnej Górze (15) oraz stosunków religijnych w Galicji: stanowiska arcybiskupów galicyjskich (107), komitetu arcybiskupiego w Krakowie (26, 42, 115), skargi arcybiskupa metropolity lwowskiego obrządku greckokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego (14), przekazania byłego kościoła kapucynów w Uściługu (Wołyń) parafii katolickiej (6, 77), rekwizycji dzwonów (63, 69), utworzenia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (29, 68), ludności żydowskiej (86); działalności posłów polskich w parlamencie wiedeńskim (130), a także okupacji niemieckiej (32, 34). Zarejestrowano również raporty delegata c. i k. administracji wojskowej w Warszawie Stefana Iszkowskiego (19, 20, 98, 102, 137), sprawozdania płk. Maximiliana Rongego o politycznych nastrojach w Królestwie Polskim (8, 139) i o Polskiej Organizacji Wojskowej – POW (38), pismo w sprawie stanowiska AOK wobec rozmów pokojowych (43) oraz dokument dotyczący egzekucji braci Lutosławskich w bolszewickiej Rosji (10).

Jeśli chodzi o państwowość polską, występują dokumenty dotyczące instytucji państwa polskiego: Rady Regencyjnej (84, 85, 89, 94, 122, 138), Rady Stanu (35, 37, 53, 64, 87), powołania Jana Kucharzewskiego na urząd premiera (47, 58, 72), Związku Miast Królestwa Polskiego (22, 80), przekazania państwu polskiemu: administracji (121, 132), budownictwa (75), finansów (90), górnictwa i hutnictwa (33, 78), kolei żelaznych (95, 106, 117, 136), rolnictwa (56), nauczania (3, 41), ochrony zabytków (61), sądownictwa (57, 81, 93), darowizn i testamentów (66), szczepień (70), więziennictwa (74), przeniesień c.k. urzędników do polskiej służby państwowej (13, 24, 44, 54, 71), wycinków prasowych dotyczących spraw polskich (118, 123, 135).

W prezentowanych poniżej 140 dokumentach pojawiają się nazwiska tak znanych polskich osobistości, jak m.in. por. Legionów Polskich Jan Dąbski³, Karol Jaroszyński⁴, Józef Lutosławski⁵ i jego brat Marian

³ Jan Dąbski (1880–1931), absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, działacz ludowy, dziennikarz, brał udział w pracach Naczelnego Komitetu Narodowego, służył w 4 p.p. Legionów Polskich. Przewodniczył delegacji polskiej na rokowania pokojowe w Mińsku i Rydze kończące wojnę polsko-bolszewicką.

⁴ Karol Jaroszyński (1878–1929), przedsiębiorca i finansista, wspierał utworzenie uniwersytetu w Lublinie. Był prezesem komitetu organizacyjnego uniwersytetu katolickiego i jego fundatorem, W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do roku 1939*, Warszawa 1998, s. 136, 150.

⁵ Józef Lutosławski (1881–1918), brat Mariana, ojciec kompozytora i dyrygenta Witolda Lutosławskiego, ziemianin, działacz polityczny Centralnego Komitetu Obywatelskiego, wraz z bratem Marianem wykradł tekst tajnego traktatu zawartego przez Niemcy i Rosję bolszewicką 22 XII 1917 r. w Brześciu. Dokument przesłali do Warszawy kardynałowi Aleksandrowi Kakowskiemu. Aresztowany przez bolszewików, skazany na śmierć i rozstrzelany w moskiewskim więzieniu 5 IX 1918 r.

Lutosławski⁶, Kazimierz Papée⁷, Stefan Iszkowski⁸, Jerzy Jampolski⁹, Juliusz Dunikowski¹⁰, premier rządu polskiego Jan Kucharzewski¹¹, brygadier Józef Piłsudski¹², szef polskiego Sztabu Generalnego gen. Tadeusz Rozwadowski¹³, Franciszek Skąpski¹⁴, arcybiskup metropolita lwowski Andrzej hr. Szeptycki¹⁵, gen. Zygmunt Zieliński¹⁶.

-
- ⁶ Marian Lutosławski (1871–1918), brat Józefa, ziemianin, inżynier mechanik i elektryk, przedsiębiorca, pionier elektrotechniki, działacz Narodowej Demokracji, redaktor „Gazety Rolniczej”, aresztowany przez bolszewików, skazany na śmierć i rozstrzelany w moskiewskim więzieniu 5 IX 1918 r.
- ⁷ Kazimierz Papée (1889–1979), doktor prawa, żołnierz Legionów Polskich, pracownik c. i k. Krajowego Komisarjatu Cywilnego 1916–1918, od września 1918 r. w służbie państwa polskiego, dyplomata, komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1932–1936, poseł w Czechosłowacji 1936–1939, ambasador przy Stolicy Apostolskiej 1939–1958.
- ⁸ Stefan Iszkowski (1880–1969), dr prawa, urzędnik austriacki, 1915–1917 referent polityczny Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego (MGG) w Lublinie, w 1917 r. zastępca austro-węgierskiego komisarza rządowego przy Tymczasowej Radzie Stanu, w 1918 r. delegat w Warszawie c. i k. Zarządu Wojskowego w Polsce.
- ⁹ Jan Jampolski (1879–1942), dr prawa, urzędnik administracji austro-węgierskiej, w czerwcu 1915 r. przeniesiony do zarządu okupacyjnego w Królestwie Polskim, szef Krajowego Biura Cywilnego MGG w Lublinie, komisarz rządowy przy Głównym Komitecie Ratunkowym. J. Jampolski, *Wspomnienia z czasów okupacji austriackiej w Królestwie Kongresowym*, Kraków 1924.
- ¹⁰ Juliusz Dunikowski (1879–1941), dr prawa, absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, sekretarz namiestnictwa, podczas wojny pracował w administracji austro-węgierskiej i administracji rządu Królestwa Polskiego, w 1922 r. mianowany sędzią Najwyższego Trybunału Administracyjnego.
- ¹¹ Jan Kucharzewski (1876–1952), historyk, do 1908 r. działacz Narodowej Demokracji, w latach 1914–1917 prowadził działalność niepodległościową w Szwajcarii, od września 1915 do 1917 r. kierował stowarzyszeniem „La Pologne et la Guerre”, 26 XI 1917–27 II 1918 oraz 2 – 9 X 1918 r. premier rządu Rady Regencyjnej.
- ¹² Józef Piłsudski (1867–1935), przywódca Polskiej Partii Socjalistycznej, dowódca Organizacji Bojowej, komendant Organizacji Strzeleckich, dowódca 1. Pułku i I Brygady Legionów Polskich, Naczelnik Państwa (1918–1922), od 1926 r. minister spraw wojskowych i generalny inspektor sił zbrojnych oraz dwukrotny premier (2 X 1926 – 27 VI 1928 i 25 VIII – 4 XII 1930).
- ¹³ Tadeusz Rozwadowski (1866–1928), baron, gen. armii austro-węgierskiej, 1905–1917 ataché wojskowy w Bukareszcie, w 1914 r. dowódca 12. brygady artylerii w Krakowie, 1915–1916 dowódca 43. DP i dowódca artylerii 1. Armii, 1 marca przeszedł w stan spoczynku, od 28 X do 15 XI 1918 r. szef Sztabu Wojska Polskiego przy Radzie Regencyjnej.
- ¹⁴ Franciszek Skąpski (1881–1966), inżynier, przedsiębiorca budowlany w Petersburgu, działacz niepodległościowy, od 1914 r. w Polskiej Organizacji Wojskowej (dalej: POW), od 1915 r. komendant okręgu petersburskiego, a następnie komendant naczelny POW na Rosję, po rewolucji działał w polskich organizacjach politycznych i społecznych
- ¹⁵ Andrzej Szeptycki (1865–1944), hr., uzyskał dwa doktoraty (z prawa i teologii) na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1888 r. zmienił obrządek z rzymskokatolickiego na greckokatolicki, w latach 1903–1918 członek Izby Panów parlamentu wiedeńskiego, duchowny greckokatolicki, 1899–1900 biskup stanisławowski, 1900–1944 arcybiskup metropolii halicko-lwowskiej.
- ¹⁶ Zygmunt Zieliński (1858–1925), oficer armii austro-węgierskiej, do 1911 r. w stanie spoczynku, współpracownik Drużyn Sokolich, od 1914 r. w Legionach Polskich, m.in. od września 1914 do kwietnia 1915 r. dowódca 2. pułku piechoty II Brygady, dowódca Grupy Legionów Polskich, w 1916 r. komendant III Brygady, 25 IV 1917 r. awansowany na gen. i dowódcę

W dokumentach nie brakuje wzmianek dotyczących przedstawicieli austro-węgierskiego wojska, polityków czy administracji cywilnej i wojskowej na ziemiach polskich, takich jak minister spraw zagranicznych Julius (Gyula) hr. Andrassy¹⁷, szef c. i k. Sztabu Generalnego gen. Arthur Arz von Straussenburg¹⁸, płk. Egon von Bolfras¹⁹, Stephan hr. Burián²⁰, gen. Oskar von Hranilović-Czvetassin²¹, szef sztabu administracji wojskowej w Polsce gen. Huber²², generalny gubernator wojskowy gen. Anton Lipošćak²³, kpt. Rudolf Mitzka²⁴, płk Maximilian Ronge²⁵, hr. Trauttmansdorff²⁶, płk. Theodor Zeyneck²⁷ i inni.

W zamieszczonych regestach podawane są oryginalne tytuły dokumentów, ich numer, miejsce, data i adresaci. W nawiasach umieszczono polskie tłumaczenie tytułu, które – gdy oryginalny tytuł był zbyt ogólny – uzupełniano o informacje dodatkowe zaczerpnięte z treści dokumentu.

Polskiego Korpusu Posiłkowego (dalej: PKP), po przejściu przez PKP frontu pod Rarańcza internowany przez władze austro-węgierskie.

¹⁷ Julius (Gyula) Andrassy (1860–1929), hr., szlachcic, polityk węgierski, węgierski minister spraw wewnętrznych (1906–1910), ostatni minister spraw zagranicznych Austro-Węgier (24 X 1918 – 2 XI 1918).

¹⁸ Arthur Arz von Straussenburg (1857–1935), baron, generał armii austro-węgierskiej, 1914–1915 dowódca VI korpusu armii na froncie wschodnim, w 1916 r. I. armii na froncie południowym, od marca 1917 do października 1918 r. szef Sztabu Generalnego armii Austro-Węgier.

¹⁹ Egon von Bolfras, baron, płk, 2 X 1917 – X 1918 przedstawiciel Armeeeoberkommando (dalej: AOK) w Warszawie.

²⁰ Stephan (István) Burián von Rajecz (1852–1922), hr., polityk i dyplomata austro-węgierski, 1887–1895 poseł w Bułgarii, 1896–1897 w Wirtembergii, 1897–1903 w Grecji. W latach 1903–1912 i 1916–1918 wspólny minister finansów Austro-Węgier, 1915–1916 i od kwietnia do października 1918 r. minister spraw zagranicznych monarchii habsburskiej. S. Burián, *Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*, Berlin 1923.

²¹ Oskar Hranilović-Czvetassin (1867–1933), oficer armii austro-węgierskiej, w latach 1914–1916 szef Oddziału Informacyjnego Naczelnej Komendy Armii, odpowiedzialny za sprawy Legionów Polskich w randze pułkownika, od 1917 r. generał major.

²² Huber, gen. austro-węgierski, szef sztabu c. i k. administracji wojskowej w Polsce.

²³ Anton Lipošćak (1863–1924), generał armii austro-węgierskiej, Chorwat z pochodzenia, od marca do 2 XI 1918 r. generalny gubernator lubelski.

²⁴ Rudolf Mitzka, kpt. armii austro-węgierskiej, referent spraw Legionów Polskich w Oddziale Informacyjnym AOK.

²⁵ Maximilian Ronge (1874–1953), oficer armii austro-węgierskiej, od 1907 w Biurze Ewidencyjnym Sztabu Generalnego, po wybuchu wojny w Oddziale Informacyjnym AOK, w latach 1917–1918 pułkownik i szef Biura Ewidencyjnego oraz Oddziału Informacyjnego AOK.

²⁶ Trauttmansdorff, hr., od lutego 1918 r. przedstawiciel austro-węgierskiego MSZ przy AOK.

²⁷ Theodor Zeyneck (1873–1948), oficer armii austro-węgierskiej, na przełomie 1915 i 1916 r. na froncie wschodnim, w latach 1917–1918 szef Oddziału Kwaternistrzowskiego AOK.

MATERIAŁY**Kriegsarchiv****Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, Militärverwaltung****Karton 2567 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 335821-336371)²⁸**

[1]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 335970, Volkswirtschaftliche Frage in Wolhynien. Deputation beim 4. Generalkommando, 9.09.1918. [sprawy gospodarcze na Wołyniu; delegacja notabli z powiatów Włodzimierz Wołyński i Kowel z wizytą w 4. Komendzie Generalnej z prośbą o wydanie urzędowych rozporządzeń w interesie gospodarki narodowej wspomnianych powiatów].

[2]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 335974, Kommu-niqué, Prozess M. Sziget vom 8. September, 10.09.1918 [komunikat z 8 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget]²⁹.

[3]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336040, Österreichisches statistisches Handbuch, Beschaffung für das polnische Ministerium für Kultus und Unterricht, 11.09.1918 [austriacki podręcznik statystyczny dla polskiego ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego].

Beilage [załącznik]:

Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 2665/18, Öst. statistisches Handbuch, Beschaffung für das poln. Ministerium für Kultus und Unterricht, Warschau, 8.09.1918 [austriacki podręcznik statystyczny dla polskiego ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego].

[4]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336048, Gliederung des MGG Polen-Unterstellung der WVZ [Warenverkehrszentrale], 11.09.1918 [podział administracyjny Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce, przydział centrali obrotu towarowego].

[5]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336151, Kommu-niqué über Prozess M. Sziget v. 10 September, 12.09.1918 [komunikat z 10 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

²⁸ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Ab. Akten 2567.

²⁹ Proces w Marmaros-Sziget, rozpoczęty 8 VI 1918 r., objął aresztowanych oficerów i żołnierzy II Brygady Legionów Polskich, która na znak protestu przeciw traktatowi brzeskiemu przeszła 1 II 1918 r. przez front, aby się połączyć z polskimi korpusami. Cesarz Karol I w dniu 27 IX 1918 r. ułaskawił oskarżonych.

[6]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336263, Ehem. Kapuzinerkirche samt Kloster und Kloster Gründen in Ustilug – Überlassung an römisch-katholischen Pfarrer, 12.09.1918 [przekazanie rzymskokatolickiej parafii byłego kościoła kapucynów razem z klasztorem i jego gruntami w miejscowości Uściług (ukr. Устриг) na Wołyniu].

[7]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336271, Communiqué M. Sziget v. 11 September, 13.09.1918 [komunikat z 11 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

[8]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336348, 13.09.1918.

K.u.k. AOK, Nachrichtenabteilung, Evb Nr. 22243, Streng geheim, Politischer Stimmungsbericht, Oberst Ronge, 27.07.1918. [raport szefa wywiadu wojskowego płk. Maxa Ronge o politycznych nastrojach w Królestwie Polskim].

**Karton 2568 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 336372–337000)³⁰**

[9]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336390, Communiqué über Prozess Marmaros-Sziget v. 10 September, 11.09.1918 [komunikat z 10 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

[10]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336454, 14.09.1918.
Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 563 Res, Polnische Regierung, Protest wegen Hinrichtung von Polen in Russland, Warschau, 12.09.1918 [protest rządu polskiego w sprawie egzekucji w bolszewickiej Rosji Józefa Lutosławskiego i jego brata Mariana].

[11]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336521, Russisch-orthodoxe Kirche im k.u.k. Okkupationsgebiete in Polen, Eingabe des Chelmer geistlichen Kollegium, 15.09.1918 [rosyjski Kościół prawosławny na c. i k. obszarze okupacyjnym w Polsce. Prośba chełmskiego kolegium duchownego o zgodę na powrót].

[12]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336529, Communiqué über Prozess Marmaros-Sziget v. 10 September, 15.09.1918 [komunikat z 10 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

³⁰ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2568.

[13]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336617, Ehem. LegObt Jan Dąbski – Einschreiten des K.d. GG Warschau um Abberufung vom Posten beim poln. Min. Präs., 15.09.1918 [interwencja cesarsko-niemieckiego generalnego gubernatorstwa w Warszawie o odwołanie byłego por. Legionów Polskich Jana Dąbskiego ze stanowiska przy prezydium polskiej Rady Ministrów].

[14]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336630, Missstände im Chelmerland, Beschwerde des griechisch-katholischen Metropolit von Lemberg Erzbischofs Grafen Szeptycki, 16.09.1918 [skarga greckokatolickiego metropolity lwowskiego arcybiskupa Andrzeja hr. Szeptyckiego w sprawie nadużyć na Chełmszczyźnie].

[15]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336644/P, Kloster Jasna Góra ersucht um Belieferung mit Kohle, 17.09.1918 [prośba klasztoru na Jasnej Górze o dostawę węgla].

[16]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336748, Wissenssch. Institut Puławy – Präliminare pro 1918/19 – Dotationsfestsetzung, 16.09.1918 [instytut naukowy w Puławach – preliminaria na rok 1918/19 – ustanowienie dotacji].

[17]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336911, Aufgegriffene ehem[alige] Legionäre und Deserteure des poln. Heeres – Behandlung, 17.09.1918 [postępowanie w sprawie schwytanych byłych legionistów i dezertorów z wojska polskiego].

[18]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336926, 17.09.1918.
Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 2744/18, Landwirtschaft. Schulwesen niederen Grades, Unterstellung unter das Ministerium für Ackerbau und Krongüter, Warschau, 14.09.1918 [raport delegata c. i. k administracji wojskowej w Polsce Iszkowskiego w sprawie podporządkowania szkolnictwa wiejskiego niższego stopnia ministerstwu rolnictwa i dóbr koronnych].

[19]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336927, 17.09.1918.
Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 2569 Res, Mieterschutzgesetz, Warschau, 14.09.1918 [raport delegata c. i. k administracji wojskowej w Polsce Iszkowskiego w sprawie ustawy o ochronie czynszów].

[20]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336928, 17.09.1918.

Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 2644/18, Gehaltsgesetz der Elementarschullehrer, Warschau, 14.09.1918 [pismo delegata c. i. k administracji woj-skowej w Polsce Iszkowskiego w sprawie ustawy o pensjach nauczycieli szkół elementarnych].

[21]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336949/P, Kriegskreditkasse für den Wiederaufbau; Gesetzentwurf, 17.09.1918 [projekt ustawy w sprawie kas kredytów wojennych do ponownej odbudowy kraju].

[22]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 336989/P, Städtebund des Königreiches Polen: Statutenentwurf; Genehmigung, 17.09.1918 [związek miast Królestwa Polskiego – zatwierdzenie projektu statutu].

Beilage [załącznik]:

K.u.k. MGG in Polen, J. Nr. 26625/18, Ehemals russ. Staatseigentum im Okkupationsgebiete Polens. Eigentumsverhältnis. Protokollmeldung, Lublin, 14.09.1918. Lipošćak GdI [meldunek generalnego gubernatora gen. Lipošćaka w sprawie byłej rosyjskiej własności państwowej na obszarze okupacyjnym w Polsce].

**Karton 2569 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 337001–337610)³¹**

[23]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337006/P, Communiqué über Prozess M. Sziget vom 16.09., 17.09.1918 [komunikat z 16 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

[24]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337014/P, Papée Dr. Kasimir, Statthaltereikonzipist, Eintritt in den polnischen Staatsdienst, 17.09.1918 [wstąpienie urzędnika namiestnictwa, od 1916 r. w c. i. k. zarządzie wojskowym w Polsce, dr. Kazimierza Papée do polskiej służby państwowej].

[25]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337167/P, Falsche polnische Fünzig- und Hundertmarkscheine, 19.09.1918 [fałszywe polskie banknoty pięćdziesięcio- i stumarkowe].

[26]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337171/P, Verpflegskosten in San. Anstalten des fürstbischöflichen Komitees in Krakau. [19.09.1918] [koszty aprowizacji w zakładach sanitarnych komitetu arcybiskupiego w Krakowie].

³¹ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2569.

[27]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337211/P, Kom-muniqué über Prozess M. Sziget vom 17.09., 19.09.1918 [komunikat z 17 wrze-snia dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

[28]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337224/P, Finan-zierung unserer polnischen Okkupationsverwaltung, 19.09.1918 [finansowanie polskiej administracji okupacyjnej na obszarach zajętych przez Austro-Węgry].

[29]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337255/P, Katholi-sche Universität in Lublin: 20 Millionen Rubel-Stiftung Jaroszyński, 19.09.1918 [darowizna Karola Jaroszyńskiego w wysokości 20 milionów rubli dla katolic-kiego uniwersytetu w Lublinie].

[30]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337298/P, Kom-muniqué über Prozess Marmaros—Sziget, 19.09.1918 [komunikat z 18 września dotyczący rozprawy sądowej w Marmaros-Sziget].

[31]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 337574/P, Aufsichten der polnischen Industrie für die künftigen Absatz nach dem Bal-kan, 20.09.1918 [perspektywy polskiego przemysłu na przyszłe rynki zbytu na Bałkanach].

[32]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337392/P, Me-morandum über wirtschaftliche und sonstige Verhältnisse im MGG Lublin, 21.09.1918 [memorandum w sprawie stosunków gospodarczych i innych w Ge-neralnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie].

[33]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 337481/P, Berg-und Hüttenwesen; Übergabe an die polnische Regierung, 21.09.1918 [przekaza-nie rządowi polskiemu spraw górnictwa i hutnictwa].

[34]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 337561/P, Ver-wertung polnischer Staatsforste durch Privatkapital, Ausnutzung der polni-schen Staatsforste, Holzverkauf aus den poln. Staatsforsten, Denkschrift der poln. Regierung, 21.09.1918 [wykorzystanie polskich lasów państwowych przez kapitał prywatny; sprzedaż drewna z polskich lasów państwowych, memo-riał rządu polskiego].

[35]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 337573/P, Freie Bahnfahrt für Staatsratsmitglieder, 24.09.1918 [wolny przejazd koleją dla członków Rady Stanu].

[36]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 337574/P, Einkommensteuer, Steuerreform im Kaiserlich deutschen Okkupationsgebiete, 21.09.1918 [podatek dochodowy, reforma podatkowa na niemieckim obszarze okupacyjnym].

**Karton 2570 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 337611–338147)³²**

[37]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337648/P, Staatsrat, Zensurierung der Berichte über Sitzungen im polnischen Staatsrate, 22.09.1918 [cenzura sprawozdań z posiedzeń w polskiej Radzie Stanu].

[38]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 337694/P, 22.09.1914.

K.u.k. AOK, Nachrichtenabteilung, Evb Nr. 26625, Tätigkeit der POW (Geheime polnische Militärorganisation), 13.09.1918, Streng geheim, An k.u.k. AOK-Qu.Abt. [raport Oddziału Informacyjnego AOK o działalności Polskiej Organizacji Wojskowej].

[39]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337695/P, Anfrage Gericht M. Sziget über Bedeutung der Beeidigung der poln. Legionäre, 22.09.1918 [zapytanie sądu w Marmaros Sziget w sprawie znaczenia zaprzysiężenia legionistów polskich].

Beilage [załącznik]:

K.u.k. AOK, Chef der Quartiermeisterabteilung, MV. Nr. 331707/P, Anfrage Gericht M. Sziget bzgl. Grundlagen der poln. Legion und Eidesfrage, 15.09.1918. An den Herrn k.u.k. GM Oskar v. Hranilović-Czvetassin [zapytanie sądu do gen. Oskara von Hranilović-Czvetassina w sprawie podstaw utworzenia Legionów Polskich i ich przysięgi].

[40]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 337746/P, Finanzwesen Polen, Einführung neuer Steuern durch Notverordnung, 22.09.1918 [sprawy finansowe państwa polskiego, wprowadzenie nowych podatków przez zarządzenia wyjątkowe].

Beilage [załącznik]:

³² AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2570.

K.u.k. MdÄ, 83309/15, Polnische Finanzverwaltung, Wien, 15.09.1918. An das k.u.k. AOK [pismo c. i k. MSZ do AOK w sprawie polskiej administracji finansowej].

Resumé die am 31. August und 3. September 1918 im k.u.k. Ministerium des Äussern abgehaltenen Besprechungen, betreffend polnische Finanzfragen [streszczenie rozmów w sprawie polskich finansów przeprowadzonych 31 sierpnia i 3 września 1918 r. w c. i k. ministerstwie spraw zagranicznych].

[41]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 337921/P, 24.09.1918.

Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 2838, Unterrichtsbeirat / Beirat für öffentliche Bildung/ beim poln. Ministerium für Kultus und Unterricht, Schaffung, Warschau, 22.09.1918. An das k.u.k. AOK [raport delegata c. i k. administracji wojskowej w Polsce do AOK w sprawie utworzenia rady do spraw oświaty (rady do spraw edukacji publicznej) przy polskim ministerstwie wyznań religijnych i oświecenia publicznego].

Beilage [załącznik]:

Statut des Unterrichtsbeirates (Beirat für öffentliche Bildung) beim Ministerium für Kultus und Unterricht. Reskript des Regenschaftsrates, 13.09.1918 [statut rady do spraw oświaty (edukacji publicznej) przy ministerstwie wyznań i oświaty, reskrypt Rady Regencyjnej].

[42]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 337926/P, Fürstbischöfliches Komitee Krakau, Lebensmittelaushilfe, 25.09.1918 [komitet arcybiskupi w Krakowie i pomoc żywnościowa].

[43]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 338015/P, Friedensangebot, Ablehnung durch die amerikanische Regierung, 14 Friedensbedingungen des Präsidenten Wilson, 25.09.1918 [odrzućenie oferty pokojowej przez rząd amerykański, 14 warunków pokoju prezydenta Wilsona; projekt odpowiedzi opracowanej przez referat polityczny AOK, uwzględniającej także wewnętrzna sytuację].

[44]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 338035/P, Jampolski Dr. Georg, k.u.k. Bezirkshauptmann, Dunikowski Dr. Julius Ritter von, Statthalterreisekretar, Überlassung an die königlich polnische Regierung, 25.09.1918 [przekazanie c. i k. starosty okręgowego dr. Jerzego Jampolskiego i sekretarza namiestnictwa dr. Juliusza Dunikowskiego do dyspozycji królewskiego rządu polskiego].

[45]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 338080/P, Monatsbericht der Wirtschaftsabteilung des MGG in Polen pro August 1918, 25.09.1918 [miesięczny raport za sierpień 1918 r. Oddziału Gospodarczego MGG w Polsce].

[46]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 338111/P, Kriegergräber im Polen, 25.09.1918 [groby wojskowe w Polsce – sprawa przyznania kredytów i stan prac na cmentarzach wojskowych na obszarze MGG w Polsce].

Beilage [załącznik]:

Zusammenstellung der zur Errichtung und Ehrhaltung der Krieger-Friedhöfe im Bereiche des MGG verausgabten Beträge nach dem Stande vom 1. August 1918 [zestawienie wydanych kwot na utworzenie i utrzymanie cmentarzy wojennych na obszarze MGG według stanu z 2 sierpnia 1918 r.].

Übersicht über den Stand der Arbeiten an den im MGG Bereich in Polen zur Errichtung gelangenden Heldenfriedhöfe. Basiert auf den 31 Mai 1918 und auf dem 31. August 1918 [przegląd stanu prac na wyznaczonych do zbudowania cmentarzach bohaterów na obszarze MGG w Polsce według stanu z 31 maja i 1 sierpnia 1918].

[47]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung MV Nr. 338127/P, Dr. Kucharzewski, poln. Ministerpräsident, Bestätigung, 25.09.1918 [zgoda władz okupacyjnych na kandydaturę dr. Kucharzewskiego na premiera rządu polskiego].

Beilage [załącznik]:

Telephondepesche Nr. 323, Graf Burián an Graf Trauttmansdorff, Wien, 24.09.1918 [depesza telefoniczna hr. Buriána do hr. Trauttmansdorffa].

[48]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 338144/P, Gen. Michaelis – Abreise von Kiew nach Warschau, 26.09.1918 [podróż z Kijowa do Warszawy byłego komendanta polskiego korpusu w Rosji gen. Eugeniusza de Henning-Michaelisa z rodziną].

**Karton 2571 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 337144–338777)³³**

[49]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338251/P, Volkswirtschaftliche Fragen in Wolhynien, Deputation beim vormaligen Generalstabschef des 4. Generalkommandos, Wiedererlebung des wirtschaftliches Leben und Förderung der kulturellen Bestrebungen, 26.09.1918 [sprawy gospodarcze na Wołyniu; delegacja właścicieli ziemskich z wizytą u dawnego szefa sztabu 4. Komendy Generalnej w sprawie odbudowania życia gospodarczego i wspierania dążeń kulturalnych].

[50]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338254/P, Hypothekarbelastung in Zwangsverwaltung stehender Liegenschaften. Urteile polnischer Gerichte, betreffend Zwangsverwaltung, 26.09.1918 [obciążenie hipoteczne

³³ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2571.

nieruchomości znajdujących się pod zarządem komisarycznym, wyroki polskiego sądu w sprawie zarządu komisarycznego].

[51]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 338344/P, 27.09.1918.

Gutachten über die Rechtslage der polnischen Legionäre in Marmaros-Sziget [opinie o położeniu prawnym byłych legionistów polskich w Marmaros-Sziget].

[52]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338348/P, Griechisch-katholische Pastorierung in Wolhynien, 27.09.1918 [greckokatolickie duszpasterstwo na Wołyniu].

[53]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338396/P, Mitglieder des polnischen Staatsrates, freie Fahrt auf den Linien des Heeresbahnkommandos Nord und des Förderbahnkommandos, 27.09.1918 [wolne przejazdy dla członków polskiej Rady Stanu na liniach kolei komendy wojskowej Północ i komendy kolejki przewozowej].

Beilage [załącznik]:

Verzeichnis der in der öst.ung. Okkupation wohnenden Staatsratsmitglieder [wykaz członków Rady Stanu mieszkających na obszarze okupacji austro-węgierskiej].

[54]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 338549/P, 28.09.1918.

Beamtenkommision des poln. Staates, Auflösung [rozwiązanie komisji urzędników państwa polskiego].

[55]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338645/P, Orthodoxe Bevölkerung im Chelmerlande; Behandlung durch die Okkupationsbehörden, 29.09.1918 [traktowanie ludności prawosławnej na Chełmszczyźnie przez władze okupacyjne].

[56]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338669/P, Polnische Agrarbehörden: Eigentumserwerb an Grundstücken. Beschränkungen für Ausländer, 2.10.1918 [polskie władze rolnicze – nabywanie własności gruntów, ograniczenia dla cudzoziemców].

[57]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes MV Nr. 338752/P, Strafgerichtsbarkeit über Zivilbevölkerung, Handhabung durch Militärgerichte oder Zivilkommissare, 4.10.1918 [jurysdykcja kryminalna dla ludności cywilnej sprawowana przez sądy wojskowe lub komisarzy cywilnych].

**Karton 2572 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 338778–339396)³⁴**

[58]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338956/P, Kucharzewski, polnischer Ministerpräsident, Bestätigung, 1.10.1918 [zatwierdzenie Kucharzewskiego na stanowisku polskiego premiera].

[59]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338978/P, Griechisch-katholischer Ritus, Ausübung im k.u.k. Okkupationsgebiete, 1.10.1918 [sprawowanie obrządku greckokatolickiego na c. i k. obszarze okupacyjnym; odpowiedź władz austro-węgierskich na memoriał greckokatolickiego metropolity arcybiskupa Szeptyckiego w sprawie sytuacji na Chełmszczyźnie]³⁵.

[60]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338996/P, Kriegskreditkasse für den Wiederaufbau, Gesetzentwurf, 1.10.1918 [projekt ustawy o kasach kredytów wojennych do odbudowy].

[61]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 338997/P, Kunst- und Kulturdenkmäler, Schutzbestimmungen, 1.10.1918 [postanowienia dotyczące ochrony zabytków kultury i sztuki].

[62]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339062/P, Beurlaubung ehem. Leg. Off. und Mannschaft vom M. Sziget auf 4. Wochen, 2.10.1918 [urlopowanie na cztery tygodnie byłych oficerów i żołnierzy Legionów Polskich z Marmaros-Sziget].

[63]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339074/P, Gegenwärtiger Stand der Kupfer- und Glockenaktion im Bereiche des MGG Polen [stan akcji rekwizycji miedzianych dzwonów, dachów, piorunochronów, urządzeń do kąpieli, urządzeń przemysłowych, piszczałek organów; statystyka].

Beilage [załącznik]:

³⁴ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2572.

³⁵ W przemówieniu w austriackiej Radzie Panów ogłoszonym 28 II 1918 r. metropolita Szeptycki poparł traktat brzeski zawarty z Ukraińską Republiką Ludową i oddanie jej Chełmszczyzny. Wcześniej Stanisław Szeptycki, rodzony brat metropolity, na znak protestu złożył dymisję ze stanowiska austro-węgierskiego gen. gubernatora Lublina. Metropolita Szeptycki uczestniczył w powołaniu Ukraińskiej Rady Narodowej we Lwowie i poparł utworzenie 1 XI 1918 r. Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. W rezultacie bracia Szeptyccy w czasie wojny polsko-ukraińskiej znaleźli się po przeciwnych stronach frontu. Po podpisaniu konkordatu w 1925 r. metropolita złożył przysięgę lojalności wobec państwa polskiego.

Verzeichnis über mit Kupferblech gedeckte Kultus Objekte im österr. ung. Okkupationsgebiet in Polen, 2.10.1918 [spis obiektów kultu pokrytych blachą miedzią na obszarze austro-węgierskiej okupacji w Polsce].

[64]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339236/P, Zensurierung der Berichte über Sitzungen im polnischen Staatsrate, 3.10.1918 [cenzurowanie raportów z posiedzeń w polskiej Radzie Stanu].

Beilage [załącznik]:

Der Vertreter des k.u.k. MdÄ beim k.u.k. AOK, Nr. 33200, Zensurierung der Staatsratsberichte, Baden, 2.10.1918 [raport przedstawiciela austro-węgierskiego MSZ przy AOK w sprawie cenzury raportów Rady Stanu].

[65]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339268/P, Beschwerden wegen Vorgehens der Militärverwaltung bei Bewilligung von Investitionen, 3.10.1918 [skargi na postępowanie administracji wojskowej przy udzielaniu pozwoleń na inwestycje].

[66]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339363/P, Schenkungen und Legate, Genehmigung, Kompetenz der polnischen Behörden, 4.10.1918 [zgoda na włączenie spraw darowizn i zapisów do kompetencji władz polskich].

[67]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339367/P, Statut der Kommunalbank, Behandlung im Staatsrate, 4.10.1918 [postępowanie w Radzie Stanu w sprawie statutu banku komunalnego].

[68]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339372/P, 30.9.1918.

Generalstabschef des k.u.k. MV in Polen, Vertraulich an Oberst v. Zeyneck [pismo poufne szefa sztabu c. i k. administracji wojskowej w Polsce gen. Hubera do płk. Zeynecka w sprawie polskiego uniwersytetu w Lublinie i jego lokalizacji].

**Karton 2573 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 339397–340000)³⁶**

[69]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339419/P, Metallrequisitionen in der Huta Bankowa und Glockenaktion. Einstellung, 13.10.1918 [wstrzymanie rekwizycji metali i dzwonów w Hucie Bankowej i w klasztorze na Jasnej Górze].

³⁶ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2573.

[70]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339443/P, Pockenschutzimpfung, Verordnung Entwurf, 1.10.1918 [projekt rozporządzenia w sprawie szczepień przeciw ospie].

[71]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339446/P, Ehem. Leg. Oblt. Dąbski, Abberufung aus Warschau, 4.10.1918 [odwołanie z Warszawy byłego por. Legionów Jana Dąbskiego wskutek interwencji władz niemieckiego generalnego gubernatorstwa w Warszawie z powodu jego działalności nie jako urzędnika, lecz polityka propagującego idee socjalistyczne przeciw państwom centralnym].

[72]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339521/P, Kucharzewski, poln. Ministerpräsident: Bestätigung, 5.10.1918 [zatwierdzenie Kucharzewskiego na polskiego premiera].

Beilage [załącznik]:

Telephondepesche Nr. 342 Graf Burián an Graf Trauttmansdorff, Wien, 2.10.1918 [depesza telefoniczna hr. Buriána do hr. Trauttmansdorffa].

[73]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339651/P, Seelsorger im wolhynischen Etappengebiete: Auszahlung von Unterhaltsbeitragen, 6.10.1918 [duszpasterstwo na wołyńskim obszarze etapowym: wypłata dodatków na utrzymanie].

[74]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339736/P, Polnisches Staatswesen, Gefängniswesen, Übergabe an den polnischen Staat, 6.10.1918 [państwowość polska: przekazanie więziennictwa państwu polskiemu].

Beilage [załącznik]:

Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 614 Res, Übergabe des Gefängniswesens, Warschau, 3.10.1918 [przekazanie więziennictwa].

[75]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339738/P, Bauarbeiten, Leiter, Architekten, Ingenieure, Qualifikation, 6.10.1918 [regulacja uprawnień do prowadzenia prac budowlanych: kwalifikacje kierowników, architektów, inżynierów].

[76]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339740/P, Verordnungsblatt der k.u.k. Militärverwaltung, ämtliche Lubliner Zeitung, Form des Ausgabe, 6.10.1918 [„Dziennik rozporządzeń c. i k. zarządu wojskowego”, urzędowa gazeta lubelska, forma publikacji].

[77]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339797/P, Kapuzinerkirche im Ustilug – Überlassung an röm.-kat. Pfarre, 6.10.1918 [przekazanie rzymskokatolickiej parafii kościoła kapucynów w Uściługu].

[78]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339846/P, Berg- und Hüttenwesen: Übergabe an den polnischen Staat, 7.10.1918 [przekazanie państwu polskiemu spraw górnictwa i hutnictwa].

[79]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 339854/P, Russisch-orthodoxe Kirche Rechtsstellung, 7.10.1918 [status prawny rosyjskiego Kościoła prawosławnego].

[80]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339855/P, Städtebund im Königreiche Polen, Statutenentwurf, Genehmigung, 7.10.1918 [związek miast Królestwa Polskiego – zatwierdzenie projektu statutu].

Beilage [załącznik]:

K.u.k. MGG in Polen, ZLK, Nr. 154720/251/18, Bund der Städte des Königreiches Polen; Genehmigung der Statuten, Lublin, 30.9.1918 [związek miast Królestwa Polskiego – zatwierdzenie statutu].

[81]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339893/P, Friedensvertrag mit Russland, Rückwirkungen auf das polnische Okkupationsgebiet bezüglich Begnadigung und Amnestie. 7.10.1918 [traktat pokojowy z Rosją – reperkusje na polskim obszarze okupacyjnym w zakresie ulaskawień i amnestii].

[82]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339954/P, Artikel im „Goniec Krakowski“ über angeblich Internierung des GM Zieliński in Kassa [nieprawdziwa informacja w artykule w „Gońcu Krakowskim” o rzekomym internowaniu gen. Zielińskiego w Koszycach].

[83]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 339958/P, Griechisch-katholischer Ritus: Ausübung im k.u.k. Okkupationsgebiete, 8.10.1918 [sprawowanie obrządku greckokatolickiego na obszarze okupacji austro-węgierskiej].

**Karton 2574 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 340001–340665)³⁷**

[84]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340033/P, Proklamation des Reg. Rates vom 7. Oktober 1918 an polnische Volk, 8.10.1918 [orędzie Rady Regencyjnej do narodu polskiego z 7 X 1918 r.]³⁸.

[85]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340230/P, Aufruf des Regentschaftsrates, Sonderausgabe des Monitor Polski. Nr. 168 vom 7.10.1918, 10.10.1918 [proklamacja Rady Regencyjnej. Wydanie specjalne „Monitora Polskiego” nr 168 z 7 X 1918 r.].

[86]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340310/P, „Jüdischer Nationalverein in Oesterreich“ in Wien, Beschwerde wegen Auferlegung einer Kontribution in Kielce, 15.10.1918 [Żydowskie Stowarzyszenie Narodowe w Austrii, skarga z powodu nałożenia kontrybucji w Kielcach].

[87]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340499/P, Statut der Kommunalbank, Behandlung im Staatsrate, 12.10.1918 [procedowanie statutu banku komunalnego w Radzie Stanu].

[88]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340521/P, Auffassung der Mil. Verwaltung im MGG Lublin, 13.10.1918 [sprawa zniesienia administracji wojskowej w generalnym gubernatorstwie wojskowym w Lublinie i zastąpienia jej polskim zarządem cywilnym].

[89]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340531/P, Polnischer Staat, Manifest des Regentschaftsrates wegen Änderung der staatlichen Gewalten, 13.10.1918 [państwo polskie i manifest Rady Regencyjnej z powodu zmiany władz państwowych].

[90]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340541/P, Übernahme der Finanzverwaltung im Bereich des Militär-General-Gouvernements Lublin durch die Organe des polnischen Staates, 12.10.1918 [przejęcie administracji finansowej w obszarze generalnego gubernatorstwa wojskowego w Lublinie przez organy państwa polskiego].

³⁷ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2574.

³⁸ *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981, s. 415–416.

[91]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340650/P, Memorandum über wirt. und sonstige Verhältnisse im MGG. Lublin, 14.10.1918 [memorandum o gospodarczych i innych stosunkach w generalnym gubernatorstwie wojskowym w Lublinie].

**Karton 2575 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 340666–341196)³⁹**

[92]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340669/P, 13.10.1918. Übergabe durch das 4. Gen. Kmdo an MGG Lublin der gesamten Holzindustriebetriebe [przekazanie przez 4. Komendę Generalną całego przemysłu drzewnego do generalnego gubernatorstwa wojskowego w Lublinie].

[93]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340719/P, Vollstreckung von Todesurteilen der kgl. polnischen Gerichte; Mitwirkung der k.u.k. Militärbehörden, 13.10.1918 [wykonywanie wyroków śmierci przez królewsko-polskie sądy i udział c. i k. władz wojskowych].

[94]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340936/P, 15.10.1918. Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr 668 Res. Manifest des Regentschaftsrates bezüglich neuer Eidesformel für das polnische Heer und Übernahme der obersten Gewalt über dasselbe, Warschau, 12.10.1918 [manifest Rady Regencyjnej w sprawie nowej formuły przysięgi dla wojska polskiego i przejęcie nad nim najwyższej władzy].

[95]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340938/P, Übergriffe deutscher Eisenbahnbediensteter auf Warschau-Wiener Bahn, 15.10.1918 [nadużycia niemieckich urzędników kolei żelaznych na kolei warszawsko-wiedeńskiej].

[96]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 340939/P, Memorandum über wirtsch. Verhältnisse im MGG Polen, 15.10.1918 [memorandum o gospodarczych stosunkach w generalnym gubernatorstwie wojskowym w Polsce].

[97]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340943/P, 15.10.1918.

Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 673 Res, Entlassung der in Deutschland internierten poln. Persönlichkeiten, Warschau, 13.10.1918

³⁹ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2575.

[raport delegata c. i k. zarządu wojskowego w Polsce w sprawie zwolnienia internowanych w Niemczech osobistościach polskich, w tym Piłsudskiego]⁴⁰.

[98]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 340944/P, 15.10.1918.

Der Delegierte des k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 667 Res, Pressezensur im GG. Warschau, Bestrebungen zu ihrer Beseitigung, Warschau, 12.10.1918 [raport delegata c. i k. zarządu wojskowego w Polsce w sprawie cenzury prasowej w generalnym gubernatorstwie w Warszawie i starań o jej wyeliminowanie].

[99]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341025/P, Russisch-orthodoxe Kirche im k.u.k. Okkupationsgebiete in Polen, Eingabe des Chelmer geistlichen Kollegiums, 15.10.1918 [rosyjski Kościół prawosławny na obszarze austro-węgierskiej okupacji i prośba chełmskiego kolegium duchownego].

[100]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341026/P, Eintritt der freigelassenen Angeklagten den Legionsprozesses in die poln. Armee, 15.10.1918 [wstępowanie do armii polskiej uwolnionych oskarżonych w procesie Legionów].

[101]

K.u.k. AOK, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 341037/P, Zensur im polnischen Okkupationsgebiete; Änderungen der bestehenden Weisungen, 16.10.1918 [zmiany dotychczasowych instrukcji dotyczących cenzury na polskim obszarze okupacyjnym].

[102]

K.u.k. AOK, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 341085/P, 16.10.1918.

Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 679 Res, Warschauer Situationsbericht, Warschau, 14.10.1916. An das k.u.k. Armeeoberkommando in Feldpost 51 [raport sytuacyjny dotyczący Warszawy delegata austro-węgierskiej administracji wojskowej w Polsce do c. i k. AOK].

[103]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341081/P, Auffassung der Mil.Verwaltung im MGG Lublin, Amtliche Kundmachung, 16.10.1918 [urzędowe obwieszczenie w sprawie zniesienia administracji wojskowej w MGG w Lublinie].

⁴⁰ J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. 1: *Archiwum Wojny / Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, Bd. I: *Kriegsarchiv*, Warszawa 2015, s. 163–164.

[104]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 1123/P, Öst.-(ung.) Staatsangehörige in poln. Armee – Austritt aus öst.(ung.) Staatsverband, 16.10.1918 [austriaccy (i węgierscy) obywatele w armii polskiej i ich wystąpienie z austriackiego (węgierskiego) związku państwowego].

[105]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef Generalstabes, MV Nr. 341136/P, Übergabe der MV im MGG Lublin, Verhandlungen in Warschau, 16.10.1918 [rokowania w Warszawie w sprawie przekazania administracji wojskowej w MGG w Lublinie].

**Karton 2576 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 341197–341648)⁴¹**

[106]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341214/P, Feier des unabhängigen vereinten Polens im MGG Lublin am 15. und 16. Juli, 17.10.1918 [święto niepodległej zjednoczonej Polski 15 i 16 lipca w MGG w Lublinie].

[107]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341319/P, Übergabe der Eisenbahnen an den polnischen Staat, 17.10.1918 [przekazanie kolei żelaznych państwu polskiemu].

[108]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 341423/P, 18.10.1918.
K.k. Ministerium für Landesverteidigung, Abteilung XVII a, Nr. 6568, Denkschrift der gal. Erzbischöfe betr. die mit dem Kriege zusammenhängenden Massnahmen bezüglich Galiziens, Wien, 15.10.1918 [memoriał galicyjskich arcybiskupów w sprawie wojennych zarządzeń dotyczących Galicji].

[109]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generastabes, MV Nr. 341432/P, GM Zieliński – Angebliche Internierung, 18.10.1918 [rzekome internowanie gen. Zielińskiego, wycinki prasowe: „Nowa Reforma”].

[110]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 341447/P, 19.10.1918.
K.u.k. AOK, Quartiermeisterabteilung, MN Nr. 339051, Bericht über die interministerielle Konferenz beim Arbeitsministerium am 17. September wegen Wiederaufrichtung der zerstörten Gebiete Galiziens, 8.10.1918 [raport o międzyministerialnej konferencji 17 września w ministerstwie pracy w sprawie odbudowy zniszczonych obszarów Galicji].

⁴¹ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2576.

[111]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341591/P, Wirtschaftliche Ausnutzung Polens, 17.10.1918 [gospodarcze wykorzystanie Polski].

**Karton 2577 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 341649–342136)⁴²**

[112]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341697/P, Piłsudski, Freilassung, Intervention, 21.10.1918 [interwencja w sprawie zwolnienia Piłsudskiego]⁴³.

[113]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 341757/P, 21.10.1918.
K.u.k. MGG in Polen, ZLK, Finanzabteilung, FA Nr. 310689/18, Finanzwesen Polen, Einführung neuer Steuern durch Notverordnungen, 17.10.1918 [sprawy finansowe Polski i wprowadzenie nowych podatków na drodze nadzwyczajnych zarządzeń].

[114]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342036/P, Übergabe der Staatsgewalt; Anerkennung des österreichisch-ungarischen Gebarungsdefizites der Okkupationsverwaltung, 24.10.1918 [przekazanie władzy państwowej; uznanie austro-węgierskiego deficytu budżetowego administracji okupacyjnej].

[115]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342067/P, Urlaubsverlängerung von 2 Monaten für Freigelassene Leg. Off. und Mannschaften von M. Sziget, 24.10.1918 [przedłużenie urlopu o dwa miesiące dla oficerów i żołnierzy Legionów Polskich zwolnionych z Marmaros-Sziget].

[116]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342070/P, Fürstbischöfliches Komitee Krakau, Lebensmittelaushilfe, 24.10.1918 [komitet arcybiskupi w Krakowie – pomoc żywnościowa].

[117]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 342081/P, Liquidation der polnischen Zentralen – Berichte vom Juni bis Mitte Oktober, 24.10.1918 [likwidacja polskich centrali – raporty od czerwca do połowy października].

[118]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 342018//P, Übergabe der Eisenbahnen an den polnischen Staat, 23.10.1918 [przekazanie kolei żelaznych państwu polskiemu].

⁴² AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2577.

⁴³ J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918*, t. 1, s. 164–165.

[119]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeierabteilung, MV Nr. 341768/P, Zeitungsauszüge, polnische Angelegenheiten betreffend, 21.10.1918 [wycinki prasowe dotyczące spraw polskich].

[120]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 341855/P, Prov. Einführung einer Zivilverwaltung im MGG Polen – Heranziehung von Fachleuten zu Warschauer Verhandlungen, 22.10.1918 [prowizoryczne wprowadzenie cywilnej administracji w MGG w Polsce – włączenie ekspertów do warszawskich rokowań].

**Karton 2578 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 342137–342500)⁴⁴**

[121]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342147/P, Plesser Vereinbarungen über das poln. Heer – ausser Kraftsetzung, 25.10.1918 [anulowanie porozumienia w Pszczynie (Pless) dotyczącego armii polskiej].

[122]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342225/P, Übergabe der Staatsgewalt, 25.10.1918 [przekazanie władzy państwowej].

[123]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342226/P, Verfassungspatent, Stellungnahme in Bezug auf seine Aufrechthaltung oder Aufhebung, 25.10.1918 [stanowisko w sprawie utrzymania lub zniesienia patentu konstytucyjnego Rady Regencyjnej].

[124]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 342241/P, 25.10.1918.

Der Vertreter des k.u.k. MdÄ beim k.u.k. AOK, Nr. 34063, 25.10.1918, Die Zeitungsauszüge, polnische Angelegenheiten betreffend u.a. Piłsudski, Skapski [wycinki prasowe dotyczące spraw polskich, m.in. Piłsudskiego i Franciszka Skapskiego]⁴⁵.

[125]

K.u.k. Armeeoberkommando, Armeeoberkommando, MV Nr. 342259/P, Fmlt. Rozwadowski, Ernennung zum poln. Chef des Generalstabes, 25.10.1918 [sprawa nominacji gen. Rozwadowskiego na szefa polskiego Sztabu Generalnego].

⁴⁴ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2578.

⁴⁵ J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914-1918*, t. 1, s. 165–166.

[126]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342361/P, Fmlt. Rozwadowski, Ernennung zum poln. Chef des Generalstabes, 27.10.1918 [sprawa nominacji gen. Rozwadowskiego na szefa polskiego Sztabu Generalnego].

[127]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342367/P, Öst.-ung. Staatsangehörigen in poln. Armee – Entbindung vom Eide, 27.10.1918 [zwolnienie z przysięgi obywateli austro-węgierskich w armii polskiej].

[128]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342388/P, 27.10.1918.

K.u.k. MGG in Polen, Nr. 17287/18, Übergabe Polens. Lage. Lublin, 21.10.1918. An Gen. Arthur Arz [raport władz c. i k. generalnego gubernatorstwa wojskowego w Lublinie do szefa c. i k. Sztabu Generalnego gen. Arthura Arza w sprawie sytuacji wywołanej przekazaniem polskiego obszaru okupacyjnego].

[129]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342392/P, Beschlüsse der landwirtschaftlichen und städtischen Kommission des Polensklubs in Angelegenheit der wirtschaftlichen Wiederaufrichtung des Landes etc., 27.10.1918 [uchwały rolniczej i miejskiej komisji Koła Polskiego w sprawie gospodarczej odbudowy kraju].

[130]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342420/P, Poln. Kriegsgefangene – Entlassung [Repatriierung in Monarchie befindl. Kgf. Poln. Nation], 27.10.1918 [zwolnienie i repatriacja polskich jeńców wojennych znajdujących się w monarchii habsburskiej].

[131]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 342434/P, 27.10.1918.

K.u.k. AOK, NA, Evb. Nr. 32237, Übersicht der Parteien des österreichischen und ungarischen Abgeordnetenhauses, sowie des kroatisch-slavonischen Landtages, 22.10.1918, [przegląd partii w austriackiej i węgierskiej izbach posłów, a także chorwacko-słoweńskim sejmie].

Beilage [załącznik]:

Übersicht der Parteien des österr. Abgeordnetenhauses. Mit dem Stande vom 15. September 1918. Polnische Parteien (77). Polenklub (62), ausserhalb des Polenklubs stehende Parteien (15) [przegląd partii w austriackiej Izbie Posłów – stan na 15 września 1918; polskie partie (77 posłów), Klub Polski (62 posłów), poza Klubem Polskim (15 posłów)].

[132]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342464/P, Verwaltungsübersichtskarten von Polen und Wolhynien, Grenzübersichtskarten],

27.10.1918 [mapy ogólne Polski i Wołynia, mapy poglądowe granic (prośba namiestnictwa w Linzu o mapę z wyraźną granicą między obszarem MGG Lublin i GG Warszawa)].

**Karton 2579 (Militär-Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 342501–343037)⁴⁶**

[133]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342507/P, Übergabe der Verwaltung an die polnische Staatsgewalt, 28.10.1918 [przekazanie administracji polskiej władzy państwowej].

[134]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342745/P, Übergabe der Verwaltung im MGG Lublin, 30.10.1918 [przekazanie administracji w MGG Lublin].

Beilage [załącznik]:

Telephondepesche Nr. 434. Graf Andrassy an Graf Trauttmansdorff, Wien, 20.10.1918 [depesza telefoniczna hr. Andrassyego do hr. Trauttmansdorffa].

[135]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342889/P, Übergabe der M.Verwaltung in Polen – Verhandlungen in Wien, 31.10.1918 [rokowania w Wiedniu w sprawie przekazania administracji wojskowej w Polsce].

Beilage [załącznik]:

Telephondepesche Nr. 435. Graf Andrassy an Graf Trauttmansdorff, Wien, 31.10.1918 [depesza telefoniczna hr. Andrassyego do hr. Trauttmansdorffa].

[136]

K.u.k. Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 342942/P, Zeitungsauszüge betreffend der polnische Angelegenheiten, 31.10.1918 [wycinki prasowe dotyczące spraw polskich].

[137]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342943/P, Übergabe der Eisenbahnen an poln. Staat, 31.10.1918 [przekazanie kolei żelaznych państwu polskiemu].

[138]

K.u.k. Armeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342949/P, Vertr. d. AOK beim K.d.GG Warschau – Auflassung des Postens. 31.10.1918 [zamknięcie stanowiska przedstawiciela AOK przy cesarsko-niemieckim generalnym gubernatorstwie w Warszawie].

Beilage [załącznik]:

Telegramm Obst. Br. Bolfras – Hptm. Mitzka [telegram płk. Bolfrasa do kpt. Mitzki].

⁴⁶ AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2579.

[139]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Chef des Generalstabes, MV Nr. 342969/P, Verfassungspatent, Stellungnahme in Bezug auf seine Aufrechthaltung oder Aufhebung, 29.10.1918 [stanowisko w sprawie utrzymania lub zniesienia patentu konstytucyjnego].

Beilage [załącznik]:

Telephondepesche Nr. 432. Graf Andrassy an Graf Trauttmansdorff, Wien. 29.10.1918 [depesza telefoniczna hr. Andrassygo do hr. Trauttmansdorffa].

[140]

K.u.k. Armeeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, MV Nr. 343018/P, 1.11.1918.

K.u.k. AOK, NA, NA Nr. 28327, Lage in Polen, 29.10.1918 [położenie w Polsce w ocenie Oddziału Informacyjnego AOK].

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Wojny (Kriegsarchiv) w Wiedniu, Naczelna Komenda Armii (Armeeeoberkommando – AOK), Oddział Kwatermistrzowski (Quartiermeisterabteilung – Qu.Abt.), sygn. AT-OeSTA/KA FA AOK Qu.Abt. Akten 2567–2579.

Burián S., *Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*, Berlin 1923.

Gaul J., *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. 1: *Archiwum Wojny / Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, Bd. 1: *Kriegsarchiv*, Warszawa 2015.

Jampolski J., *Wspomnienia z czasów okupacji austriackiej w Królestwie Kongresowym*, Kraków 1924.

Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925, red. H Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981.

Opracowania

Gaul J., *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (styczeń–luty 1918 r.)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 25, 2018, s. 291–308.

Gaul J., *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (luty–marzec 1918)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 26, 2019, s. 169–186.

Gaul J., *Polonika w Oddziale Kwatermistrzowskim c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Archiwum Wojny w Wiedniu (czerwiec–lipiec 1918)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 29, 2022, s. 243–262.

Inventar des Kriegsarchivs Wien, Wien 1953.

Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do roku 1939*, Warszawa 1998.

Polonika w Austriackim Archiwum Państwowym 1772–1918 / Polonica im Österreichischen Staatsarchiv 1772–1918, oprac. / verfaßt von Jerzy Gaul, Warszawa 2003.

Streszczenie

W trakcie kwerendy przeprowadzonej w 2022 r. w Archiwum Państwowym w Wiedniu autor dokonał rejestracji poloników w Archiwum Wojny (Kriegsarchiv), w zespole Naczelnej Komendy Armii (Armeeeoberkommando – AOK), w podzespolu Oddział Kwatermistrzowski (Quartiermeisterabteilung – Qu.Abt.). W przebadanych 13 kartonach (nr 2567–2579), zawierających dokumenty z 1918 r. zarejestrowano liczne polonika. Materiały dotyczą spraw wojskowości i państwowości polskiej oraz c. i k. administracji wojskowej na ziemiach polskich – okupacji w Królestwie Polskim i w Galicji. W dokumentach pojawiają się nazwiska znanych osobistości polskich, jak por. Legionów Polskich, działacz ludowy Jan Dąbski, Józef Lutosławski i jego brat – działacz narodowej demokracji Marian Lutosławski, Kazimierz Papée, Józef Piłsudski, oraz austriackich, jak minister spraw zagranicznych Julius (Gyula) hr. Andrassy, szef c. i k. Sztabu Generalnego gen. Arthur Arz von Straussenburg, austro-węgierski minister spraw zagranicznych Stephan hr. Burián, szef wywiadu wojskowego gen. Oskar von Hranilović-Czvetassin, generalny gubernator wojskowy w Polsce gen. Anton Lipošćak, szef wywiadu wojskowego płk Max Ronge, przedstawiciel austro-węgierskiego MSZ przy AOK hr. Trauttmansdorff, szef Oddziału Kwatermistrzowskiego AOK płk. Theodor Zeyneck.

Polonica in the Quartermaster Branch of k.u.k. Army High Command in Vienna War Archives (September–November 1918)

Summary

During queries conducted in 2022 in the State Archive in Vienna, the author has created a record of polonica in the War Archives (Kriegsarchiv), in the fond of Army High Command (Armeeeoberkommando – AOK), in sub-collection Corps of Quartermasters (Quartiermeisterabteilung – Qu.Abt.). Thirteen boxes were searched (No. 2567–2579), containing documents dated 1918; numerous *polonica* were found. Recorded materials pertain to the matters of Polish military and statehood, as well as k.u.k military administration in Polish territories – occupation of the Kingdom of Poland and Galicia. Documents contain the names of distinguished Polish persons, such as Polish Legions lieutenant, people’s activist Jan Dąbski, Józef Lutosławski and his brother, National Democracy activist Marian Lutosławski, Kazimierz Papée, Józef Piłsudski, as well as Austrian ones, like Minister of Foreign Affairs Count Julius (Gyula) Andrassy, Chief of the k.u.k General Staff General Arthur Arz von Straussenburg, Minister of Foreign Affairs of the Austro-Hungary Count Stephan Burián, head of military intelligence, General Oskar von Hranilović-Czvetassin, Governor-General of the Military Government in Poland, General Anton Lipošćak, head of military intelligence Colonel Max Ronge, representative of the Austro-Hungarian Ministry of Foreign Affairs for AOK Count Trauttmansdorff, Head of the Quartermaster Branch of the AOK Colonel Theodor Zeyneck.

Słowa kluczowe: odbudowa państwowości polskiej, Królestwo Polskie, Galicja, Rada Stanu, Rada Regencyjna, Legiony Polskie

Keywords: restoration of Polish statehood, Kingdom of Poland, Galicia, Council of State, Regency Council, Polish Legions

III Z WARSZTATU ARCHIWISTY

Karol Zgliński

<https://orcid.org/0009-0000-9264-8872>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

DIGITALIZACJA MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH

Digitalizacją nazywamy proces przekształcania informacji utrwalonej w postaci analogowej w postać cyfrową. Pierwsze próby wykonywania cyfrowych kopii zabezpieczających zaczęto podejmować na początku XXI w. Pojawiły się specjalistyczne urządzenia, przeznaczone do digitalizacji materiałów archiwalnych, zbiorów bibliotecznych itp. Potocznie urządzenia te nazywamy skanerami, jednak w odróżnieniu od powszechnie znanych skanerów płaskich, wykorzystywanych do skanowania dokumentów, ich budowa jest bardziej skomplikowana. Urządzenia te muszą umożliwiać skanowanie obiektów nie w postaci pojedynczej kartki papieru formatu A4, ale obiektów o różnym formacie i grubości. Z tego powodu urządzenia do digitalizacji materiałów archiwalnych mają format co najmniej A2 (594 x 420 mm) i mogą być wyposażone w tzw. kołyskę, czyli specjalnie skonstruowane pulpity (najczęściej dwa) pozwalające na bezpieczne ułożenie dzieł zwartych, dopasowujące się do ich grubości oraz wysokości grzbietu. W przypadku dzieł zwartych, aby wykonać poprawnie kopię cyfrową, konieczne jest zastosowanie szyby dociskowej, która zapobiega samoczynnemu zamykaniu się kart książek i powoduje ich delikatne wypłaszczenie. Podczas digitalizacji skanowany obiekt skierowany jest treścią do góry, a element skanujący znajduje się nad nim. Skanery wyposażone są również w zewnętrzne źródła światła, pozwalające na równomierne oświetlenie obiektów. Materiały archiwalne mogą mieć przeróżną formę zewnętrzną i format, dlatego nie da się stworzyć jednego, uniwersalnego urządzenia. Najczęściej pracownie digitalizacji w archiwach państwowych wyposażone są w kilka różnego typu urządzeń, różniących się formatem oraz techniką skanowania. Różne rodzaje materiałów archiwalnych wymagają zastosowania innej techniki, trochę innego podejścia, tak by cały proces odbywał się z zachowaniem bezpieczeństwa obiektów, ale również umożliwiał wytworzenie odpowiedniej jakości odwzorowań cyfrowych.

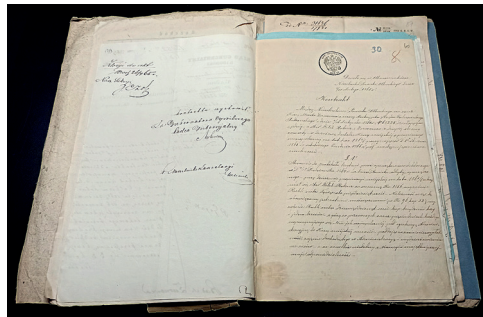
Digitalizacja pełni ważną rolę w działalności archiwów i spełnia wiele funkcji. Nazywamy ją zabezpieczającą, ponieważ utrwała treść tych materiałów na wypadek ich zniszczenia lub utraty. Kopie cyfrowe można udostępnić w internecie, zapewniając nieograniczony do nich dostęp. Służy to również szeroko pojętej

popularyzacji zasobu archiwalnego oraz wspieraniu działań wydawniczych, edukacyjnych i informacyjnych¹. Dzięki temu, że posiadamy kopie cyfrowe, nie musimy sięgać po oryginalne dokumenty. Mogą one być przechowywane w magazynach w odpowiednich warunkach klimatycznych (temperatura i wilgotność). Należy pamiętać, że jednym z podstawowych zadań archiwów państwowych jest wieczyste przechowywanie i ochrona zgromadzonych w nich zasobów. Digitalizacja doskonale wpisuje się w ten cel.

Artykuł ma na celu scharakteryzowanie i zaprezentowanie archiwaliów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. Jest ono najstarszym publicznym archiwum polskim. Przez ponad dwieście lat swojego istnienia wielokrotnie zmieniało siedziby oraz nazwy. Zmieniał się również zasób w nim przechowywany, na co ogromny wpływ miała również II wojna światowa. Obecnie archiwum znajduje się w Warszawie, przy ulicy Długiej 7. Zlokalizowane jest w zabytkowym Pałacu Raczyńskich i przechowuje niespełna 6,5 tys. m.b. materiałów archiwalnych. AGAD jest jednym z trzech archiwów centralnych, dlatego znajdujące się w nim archiwalia dotyczą terenu całej Polski. Obecnie archiwum posiada zasób historycznie ukształtowany, w którym nie notuje się większych dopływów. Najstarsze dokumenty pochodzą z XII w., a zakres chronologiczny kończy się na materiałach wytworzonych w XX w. W zasobie AGAD możemy znaleźć archiwalia polskich i obcych (zaborczych) władz, urzędów i instytucji naczelnych i prowincjonalnych, a także archiwa rodzin i osób o szczególnym znaczeniu z terenów dawnej Rzeczypospolitej (Korony i Litwy)².

Z punktu widzenia digitalizacji zasobu AGAD, materiały archiwalne możemy podzielić na następujące rodzaje:

1) **Dokumentacja aktowa** jest najczęściej spotykanym rodzajem materiałów archiwalnych i stanowi większość archiwaliów. Dokumentacja aktowa występuje pod postacią poszytów³, składek, bifoliów oraz luźnych dokumentów. Zwykle są to dokumenty rękopiśmienne o niezbyt dużej objętości. Zazwyczaj dokumentacja aktowa nie ma zbyt dużego formatu. Typowe poszyty po rozłożeniu mieszczą się w formacie A2, a luźne dokumenty rzadko wykraczają poza format A3⁴.

1. Poszyt po rozłożeniu

¹ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych.

² <http://agad.gov.pl/pomoce/eagpln.xml> [dostęp: 13.02.2022].

³ Zob. ilustrację 1. Jeśli nie zaznaczono inaczej, autorem fotografii jest Karol Zgliński. Prezentowane materiały archiwalne pochodzą z zasobu AGAD.

⁴ Zob. Zarządzenie nr 7 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie ewidencjonowania zasobu archiwalnego w archiwach państwowych, s. 3.

2) **Księgi** również często spotykamy na półkach magazynów archiwalnych. Podobnie jak dokumentacja aktowa z reguły są rękopiśmienne. Mogą posiadać różnego rodzaju elementy ozdobne, np. rysunki czy iluminacje. Posiadają twardą, najczęściej skórzaną lub półskórzaną oprawę, a ich forma zewnętrzna jest zróżnicowana. Wśród ksiąg znajdziemy zarówno dudki⁵, jak i pełnowymiarowe księgi. Mogą mieć one objętość od kilku stron do kilku tysięcy kart. Spotykamy księgi niewielkie, formatu pamiętnika czy niewielkiego notesu, i ogromne księgi, które po rozłożeniu wykraczają poza format A1. Księgi mogą ważyć do kilkudziesięciu kilogramów, a grubość ich grzbietu dochodzić do kilkudziesięciu centymetrów⁶.

2. Dudka o grubości grzbietu ponad 20 cm

3) **Dokumenty pergaminowe**, zwane potocznie pergaminami, których w AGAD znajduje się niemal 9000, są najważniejszym zbiorem dokumentów w archiwum. Cechą wspólną tych archiwaliów jest to, że wszystkie są spisane na pergaminie, czyli specjalnie przygotowanej skórze, najczęściej bydłowej. Wśród nich są dokumenty królewskie i papieskie, traktaty międzynarodowe, akty nadania praw miejskich itp. Forma zewnętrzna pergaminów to najczęściej pojedyncza karta, ale występują również posyty i księgi. Do dokumentów pergaminowych zwykle przywieszona jest pieczęć woskowa lub metalowa, choć pieczęci może być znacznie więcej. Ciekawym przykładem dokumentu wielopieczętnego jest akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej z 1573 r., pod którym przywieszono aż 209 pieczęci. Na dokumentach pergaminowych również

⁵ Dudkami nazywano w kancelariach staropolskich księgi formy połowicznej, tj. długie jak arkusz kancelaryjny, a szerokie zaledwie na ćwierć arkusza. Używano tego formatu najczęściej i najdłużej na Mazowszu. Metryki chrztu przy kościołach parafialnych były w XVII w. prawie wszędzie wpisywane w dudki, Z. Gloger, Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. 2, Warszawa 1901, s. 60.

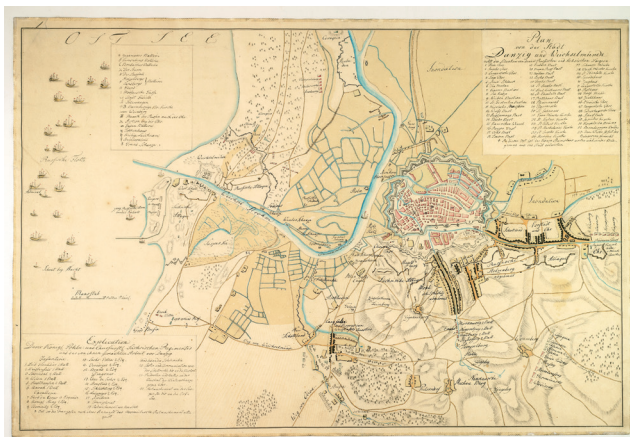
⁶ Zarządzenie nr 7 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie ewidencjonowania zasobu archiwalnego w archiwach państwowych, s. 3.

możemy spotkać różnego rodzaju ozdobniki, jak inicjały, elementy graficzne, ilustracje, herby, czy złoconia. Format pergaminów jest bardzo zróżnicowany – od A6 do A17.

3. Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej

4) Mapy i plany to materiały kartograficzne stanowiące interesującą część zasobu AGAD. Zaliczają się do nich zarówno pojedyncze plany, mapy wieloarkuszowe, ale również atlasy. Zwykle wykonywano je na podłożu papierowym podklejonym płótnem, ale są również plany na kalce. Mogą być jedno- lub wielobarwne i zawierać ozdobne elementy, takie jak kartusz, panorama miasta, czy miniatura. Tym, co wyróżnia tę grupę archiwaliów, są niewątpliwie ich rozmiary, dochodzące do 5 metrów szerokości. Najliczniejszą grupę map i planów zgromadzono w zespole pod nazwą „Zbiór Kartograficzny”, liczącym ponad 15 tys. jednostek, a zakres chronologiczny obejmuje lata 1579–1944⁸.

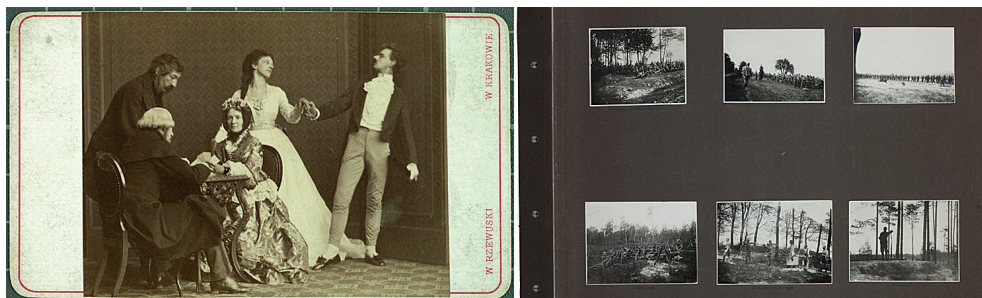

4. Plan miasta z zasobu AGAD

⁷ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespole/-/zespole/124775> [dostęp: 15.04.2022].

⁸ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespole/-/zespole/125168> [dostęp: 15.04.2022].

5) **Dokumentacja fotograficzna.** W zasobie AGAD są to głównie odbitki pozytywowe w postaci jednostek pojedynczych i scalonych w albumy. Kolekcja liczy 4104 j.a. z lat [1845] 1847–1970 i w większości składa się ze zdjęć portretowych⁹. W sieci archiwów państwowych największy zbiór fotografii (liczący ponad 15 milionów zdjęć), znajduje się w Narodowym Archiwum Cyfrowym.

5. Fotografie z zasobu AGAD

6) **Materiały sfragistyczne** to wszelkiego rodzaju pieczęcie: woskowe, papierowo-woskowe (woskowe odciski przez papier), opłatkowe, papierowe, metalowe. Mogą być dołączone do dokumentu lub występować luzem. Pieczęcie wykonane z wosku są niezwykle delikatne i kruche. Mogą mieć różne zabarwienie – od koloru naturalnego, przez zielony, czerwony i czarny. Stanowią one bardzo cenną część dziedzictwa kulturowego. Pieczęciami posługiwali się władcy, osoby pełniące ważne funkcje w państwie oraz szlachta, choć spotykamy również pieczęcie miejskie¹⁰.

6. Pieczęć króla Władysława Jagiełły

⁹ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/125168> [dostęp: 15.04.2022].

¹⁰ Opracowanie materiałów sfragistycznych w archiwach, red. P. Gut, M. Hlebionek, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2020, s. 11.

Urządzenia wykorzystywane do digitalizacji

Materiały archiwalne stanowią bardzo zróżnicowaną pod względem formy i wielkości grupę dokumentów. Są one bardzo cenne, występują w jednym egzemplarzu, często niezwykle delikatne i podatne na uszkodzenia. Z tego względu urządzenia wykorzystywane do ich digitalizacji muszą z jednej strony zapewniać jak najlepszą jakość obrazów cyfrowych, z drugiej zaś maksymalne bezpieczeństwo skanowanych zbiorów. W archiwach państwowych możemy spotkać kilka typów urządzeń wykorzystywanych w procesie digitalizacji.

1) **Skanery płaskie do fotografii.** Stosowane są do skanowania pojedynczych fotografii. Obiekt kładziony jest na szybie wizerunkiem do dołu i dociskany pokrywą skanera. Światło przesuwają pod obiektem, po dłuższym boku formatu. Maksymalny format takich urządzeń dochodzi do A3. Tego typu urządzenia charakteryzują się bardzo wysoką rozdzielczością, dochodzącą do 6400 ppi (points per inch – punktów na cal), co jest niezwykle przydatne przy skanowaniu niewielkich fotografii, np. o formacie legitymacyjnym. Dodatkowym atutem jest możliwość skanowania w każdych warunkach oświetleniowych, co oznacza, że nie trzeba specjalnie przystosowywać pomieszczenia, w którym prowadzona jest digitalizacja¹¹.

7. Skaner płaski do fotografii. Źródło: <https://www.epson.pl/products/scanners/consumer-scanners/perfection-v850-pro> [dostęp: 26.02.2022]

2) **Skanery płaskie o formatach A2–A0.** Tego typu skanery nawiązują do rozwiązań stosowanych w skanerach książkowych. Obiekt układany jest

¹¹ M. Kołpanowicz, *Cyfrowe odwzorowania muzealiów – parametry techniczne, modelowe rozwiązania*, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2012, s. 222.

wizerunkiem do góry na specjalnych, ruchomych pulpitych, a następnie dociskany do nieruchomej szyby. Element skanujący zintegrowany z oświetleniem, przejeżdża tuż nad szybą dociskową, dzięki czemu urządzenie może pracować w standardowo oświetlonym pomieszczeniu. Na rynku dostępnych jest kilka modeli o formatach od A2 do A0. Zaletą tych urządzeń jest bardzo wysoka rozdzielczość, dochodząca do 1200 ppi oraz możliwość skanowania obiektów o grubości do 50 cm¹². Skanery płaskie typu książkowego, mimo że często spotykane w pracowniach digitalizacji archiwów państwowych, mają dwie poważne wady ograniczające ich zastosowanie. Pierwsza to mała głębia ostrości, wynosząca co najwyżej kilkanaście milimetrów, co powoduje, że skanowany obiekt, aby być poprawnie odwzorowany, musi przylegać całą swoją powierzchnią do szyby dociskowej. Jest to trudne do uzyskania np. w przypadku głęboko zszytych ksiąg, a zupełnie niemożliwe w przypadku dokumentów pergaminowych i materiałów sfragistycznych. Druga wada wynika z konstrukcji elementu skanującego, który składa się z dwóch do czterech części rejestrujących obraz. Finalny skan jest więc składany z tych kilku części, co może powodować nieprawidłowości występujące na łączeniach¹³.

8. Skaner płaski formatu A2. Źródło: <https://www.smascanners.com/en/products/a2-book-scanner-scan-master-2/> [dostęp: 26.02.2022]

3) **Skanery książkowe** stanowią grupę urządzeń zaprojektowanych do digitalizacji zarówno materiałów zwartych (ksiąg, poszytów), jak i płaskich (np. gazet czy pojedynczych dokumentów), o formatach od A3 do A1. Wspólną cechą tego typu skanerów jest oddalenie elementu rejestrującego obraz oraz źródeł

¹² M. Kołpanowicz, *Cyfrowe odwzorowania muzealiów*, s. 224.

¹³ Tamże, s. 225.

światła od skanowanego obiektu. Z tego powodu wymagane jest, aby pomieszczenie, w którym pracuje takie urządzenie, było zaciemnione. Ponadto wyposażone są one w stół z ruchomymi pulpitemi, pozwalającymi na digitalizację obiektów o grubości do kilkudziesięciu centymetrów oraz ruchomą szybę dociskową, umożliwiającą wygodną pracę operatora i zapewniającą bezpieczeństwo zbiorów. Uzyskiwane rozdzielczości optyczne dochodzą do 600 ppi¹⁴. Ze względu na sposób rejestracji obrazu możemy podzielić je na dwa typy, liniowe i matrycowe. W skanerach typu liniowego element skanujący jest zintegrowany z kierunkowym oświetleniem, a rejestracja obrazu następuje poprzez liniową analizę całej powierzchni skanowania. Mają one zwartą konstrukcję, często zintegrowaną z komputerem i monitorem¹⁵.

9. Skaner liniowy. Źródło: <https://www.imageaccess.de/?page=ScannersBE5-V1A&lang=en#>; [dostęp: 26.02.2022]

Skanery matrycowe (obszarowe) w odróżnieniu od liniowych, do rejestracji obrazu wykorzystują matryce CCD lub CMOS. Chociaż z wyglądu przypominają nieco aparaty fotograficzne, nazywane są kamerami lub aparatami skanującymi. Element skanujący znajduje się na kolumnie reprodukcyjnej nad stołem do skanowania, a oświetlenie składające się z 1–4 (w zależności od formatu) źródeł światła, znajduje się powyżej lub po bokach. W tego typu urządzeniach stosuje się oświetlenie ciągłe typu LED. Zastosowanie matrycy pozwala na wykonanie skanu całego obszaru w ułamku sekundy, ale daje też dodatkową korzyść w postaci podglądu na żywo stołu skanera. Zaletami tego typu urządzeń jest wysoka wydajność oraz rozdzielczość dochodząca do 600 ppi. Podobnie jak skanery liniowe, również skanery matrycowe

¹⁴ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów i weryfikacji wyników skanowania*, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2013, s. 26–27.

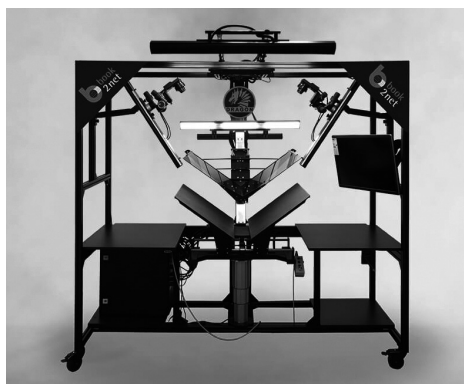
¹⁵ White Paper – *Book Scanner Quality Check*, Image Access [https://www.imageaccess.de/_WhitePapers/PDF/Book_Scanner_Quality_Check.pdf], s. 2 [dostęp 26.02.2022].

są wrażliwe na zewnętrzne źródła światła, dlatego muszą pracować w zaciemnionym pomieszczeniu.

10. Skaner matrycowy. Źródło: <https://book2net.net/pl/produkty/a1-pl,skanery-archiwizacyjne,skanery-muzealne,systemy-repro/archive-pro-a1/> [dostęp: 26.02.2022]

4) **Skanery typu V** są odmianą skanerów książkowych. Tego typu urządzenia wyposażone są w specjalną kołyskę, kształtem przypominającą literę V, dostosowaną do książek, których nie można otworzyć na płasko (do kąta 180°). Zastosowane elementy rejestrujące obraz są zwykle identyczne jak w modelach matrycowych, przy czym tutaj – ze względu na kąt otwarcia książki wynoszący maksymalnie 120° – stosuje się dwie kamery umieszczone po bokach i zapisujące obraz jednej strony książki. Tu również stosuje się szybę dociskową, jednak nie jest ona płaska, a ma kształt dostosowany do kołyski. Tego typu urządzenia występują w formatach A2 (2 x A3) i A1 (2 x A2)¹⁶.

11. Skaner typu V. Źródło: <https://book2net.net/pl/produkty/a1-pl,skanery-archiwizacyjne,skanery-dzielowe,skanery-v/dragon/> [dostęp: 26.02.2022]

¹⁶ D. Paradowski, *Digitalizacja piśmiennictwa*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2010, s. 102.

5) **Skanery ze światłem synchronicznym** to kolejny typ urządzeń. Mimo że z wyglądu przypominają skanery książkowe, posiadają jednak kilka istotnych cech, które je wyróżniają. Po pierwsze jest to sposób rejestracji obrazu. Tutaj również zastosowano przetwornik liniowy, jednak w odróżnieniu od skanerów liniowych, gdzie element skanujący pozostaje nieruchomy, tutaj głowica skanująca, wraz z zespołem oświetlenia, przemieszcza się nad skanowanym obiektem, po dłuższym boku formatu. Po drugie, zastosowano oświetlenie synchroniczne, czyli dwa niezależne źródła światła, umieszczone po bokach głowicy skanującej. W ten sposób uzyskuje się bardzo wysoką równomierność oświetlenia. Ponadto oświetlenie synchroniczne umożliwia uzyskanie rezultatów niemożliwych do osiągnięcia z zastosowaniem innych typów skanerów. W urządzeniu ze światłem synchronicznym można niezależnie włączać lub wyłączać prawą bądź lewą lampę, co pozwala wydobyć światłocien i ukazać strukturę skanowanego obiektu. Istnieje również możliwość skanowania z wyłączonym oświetleniem głównym i zastosowanie podświetlenia od dołu. Ta funkcja umożliwia digitalizację znaków wodnych lub filigranów. Kolejną funkcją oświetlenia synchronicznego jest eliminacja odbłasków, czyli pozbycie się niepożądanych prześwietleń podczas skanowania np. metalowych okuć, często występujących na oprawach średniowiecznych ksiąg, czy iluminacji, które przy zastosowaniu standardowego oświetlenia byłyby niepoprawnie odwzorowane. Kolejną zaletą tych urządzeń jest możliwość ustawiania ostrości nie tylko na poziomie szyby dociskowej, ale również nad i pod nią. Dzięki temu możliwe jest bezdotykowe skanowanie obiektów. Oznacza to, że nie musimy ich dociskać szybą lub wręcz możemy skanować bez szyby dociskowej. Skanery tego typu występują w formatach A1–A0 i charakteryzują się rozdzielczością do 1000 ppi. Wszystkie te cechy powodują, że są to urządzenia bardzo uniwersalne. Ich wadą jest niższa wydajność w porównaniu ze skanerami książkowymi¹⁷.

12. Skaner ze światłem synchronicznym. Źródło: <https://www.i2s.fr/en/heritage-digitization/large-book-scanners-a1-2a0/suprascan-quartz-a1-a1hd> [dostęp: 26.02.2022]

¹⁷ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 28.

6) **Skanery wielkoformatowe** – to urządzenia przeznaczone do digitalizacji dużych pojedynczych obiektów, jak plany i mapy. Wyróżniamy dwa typy urządzeń: skanery płaskie z wieloma lub z jednym elementem skanującym oraz skanery ze światłem synchronicznym. Przy digitalizacji map i planów ważny jest brak zniekształceń geometrycznych obrazu, dlatego omówię jedynie modele wyposażone w jeden element skanujący. Wśród skanerów płaskich, na których obiekt układa się wizerunkiem do dołu i dociska pokrywą skanera, znaleźć możemy jeden model o formacie A0. Urządzenie to charakteryzuje się wysoką rozdzielczością, dochodzącą do 1000 ppi, oraz dokładnością odwzorowania na poziomie poniżej 0,1% (+/- 1 pixel)¹⁸.

13. Skaner płaski formatu A0. Źródło: <https://ddp.pl/produkt/kurabo/> [dostęp: 26.02.2022]

Wśród omawianych skanerów ze światłem synchronicznym są modele zaprojektowane do digitalizacji obiektów o formacie przekraczającym nawet 2A0. Tego typu urządzenia nie są wyposażone w stół z ruchomymi w pionie szalkami oraz nie posiadają szyby dociskowej. Obiekty układa się wizerunkiem do góry, a obraz rejestrowany jest za pomocą pojedynczego elementu skanującego. Przy pomocy takich urządzeń można z powodzeniem skanować zarówno materiały kartograficzne, jak i obrazy czy tkaniny. Charakteryzują się rozdzielczością

¹⁸ Tamże, s. 24–25.

dochodzącą do 1200 ppi i mają wszystkie zalety oświetlenia synchronicznego, które omówiono powyżej¹⁹.

14. Wielkoformatowy skaner ze światłem synchronicznym. Źródło: <https://www.metis-group.com/product/drs-2020-dcs-heritage> [dostęp: 26.02.2022]

Akcesoria i urządzenia wspomagające. Oprócz urządzeń digitalizacyjnych, istotną rolę odgrywają również różnego rodzaju akcesoria i urządzenia wspomagające. Do najważniejszych należy stół szalkowy, czyli specjalnie skonstruowany blat składający się z dwóch niezależnych szalek. Księgę układa się na nim w pozycji otwartej, z grzbietem umieszczonym pomiędzy szalkami. Dzięki regulacji szalek w pionie, wraz z przewracaniem kolejnych kart, księga pozostaje na tym samym poziomie²⁰.

15. Księga ułożona na stole szalkowym

¹⁹ M. Kołpanowicz, *Cyfrowe odwzorowania muzealiów*, s. 237.

²⁰ D. Paradowski, *Digitalizacja piśmiennictwa*, s. 102.

Kolejnym wyposażeniem dodatkowym jest przystawka do skanowania ksiąg, których nie można w pełni otworzyć. Zastosowanie przystawki jest rozwiązaniem znacznie tańszym i prostszym, niż dedykowane skanery typu V i w pewnych przypadkach może być dla nich alternatywą. Jednak ze względu na konstrukcję zastosowanie przystawki niesie ze sobą obniżenie wydajności i mniejszy komfort pracy skanerzysty. Spowodowane jest to tym, że najpierw skanowane są tylko strony prawe, a później tylko strony lewe. Nie ma możliwości skanowania dwóch stron księgi jednocześnie²¹.

16. Przystawka typu V. Źródło: <https://www.iiri.com/quartz-a1v> [dostęp: 26.02.2022]

Niektóre modele skanerów można wyposażyć w stół vacuum, czyli specjalny system tworzący podciśnienie i utrzymujący obiekt na miejscu oraz rozprostowujący go bez zastosowania szyby dociskowej²².

Pomimo tak dużej różnorodności urządzeń do digitalizacji nie istnieje jedno uniwersalne urządzenie pozwalające zeskanować wszystkie rodzaje materiałów archiwalnych. W pracowniach digitalizacji znajduje się zwykle kilka różnych urządzeń, co znacznie ułatwia pracę i umożliwia wykonanie odwzorowań cyfrowych większości obiektów znajdujących się w archiwum.

Parametry digitalizacji oraz metody weryfikacji wyników skanowania

Z uwagi na to, że digitalizację materiałów archiwalnych prowadzi się m.in. w celu zabezpieczenia ich treści na wypadek zniszczenia lub utraty, odwzorowania cyfrowe muszą charakteryzować się odpowiednią jakością. Jakość można zdefiniować za pomocą określonych parametrów technicznych. Niektóre z nich będą się nieco różniły w zależności od rodzaju digitalizowanych materiałów, jednak istnieje pewien poziom minimalny, który został określony w Zarządzeniu nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych. To gwarantuje, że niezależnie od tego, przez które archiwum będzie prowadzona digitalizacja, jakość odwzorowań

²¹ <https://www.iiri.com/quartz-a1v> [dostęp: 5.06.2022].

²² <https://www.digitizationguidelines.gov/term.php?term=vacuumtablescanning> [dostęp: 5.06.2022].

cyfrowych będzie zawsze na podobnym poziomie²³. W Załączniku nr 1 do wymienionego zarządzenia zostały określone minimalne wymagania dotyczące kopii wzorcowych. Niezależnie od rodzaju materiału, muszą być zapisane w formacie tiff, bez kompresji lub z kompresją bezstratną²⁴, a głębia koloru musi wynosić 8 bitów na kanał (24-bitowe RGB). Minimalna rozdzielczość optyczna dla większości materiałów wynosi 300 ppi (punktów na cal). W przypadku dokumentacji kartograficznej i technicznej została ona określona na poziomie 400 ppi, a w przypadku szczególnie cennych obiektów oraz dokumentów pergaminowych, ikonografii i pieczęci – 600 ppi²⁵. Nieco odmiennie przedstawia się sytuacja w przypadku digitalizacji dokumentacji fotograficznej. Tutaj zarówno rozdzielczość, jak i tryb oraz głębia koloru, uzależnione są od rodzaju dokumentacji oraz wielkości oryginału²⁶.

Tabela 1. Wymagania dla digitalizacji przy wykonywaniu kopii wzorcowych na podstawie oryginałów dokumentacji aktowej, kartograficznej, technicznej oraz ikonograficznej

Rodzaj dokumentacji	Rozdzielczość	Format zapisu	Głębia i tryb koloru
Dokumenty czysto tekstowe – maszynopisy, druki, itp.	300 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB
Dokumenty tekstowe rękopiśmienne	300 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB
Dokumenty tekstowe zawierające kolorowe elementy lub obiekty o istotnej wartości semiotycznej (adnotacje odręczne, ostemplowanie, pieczęcie, ikonografię, itp.)	300 ppi zalecane 600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB
Dokumenty pergaminowe	300 ppi zalecane 600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB
Dokumentacja ikonograficzna – plakaty, afisze, itp.	300 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB
Dokumentacja kartograficzna i techniczna – plany, szkice, itp.	400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji, TIFF 6.0 z kompresją LZW	24-bitowe RGB

Źródło: Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych, s. 17–18.

²³ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych, s. 3.

²⁴ Zastosowanie kompresji pozwala na zmniejszenie wielkości pliku. Wyróżniamy dwa rodzaje kompresji: bezstratną, która gwarantuje zachowanie 100% informacji pierwotnego pliku zachowanie jego jakości oraz stratną, która powoduje utratę części informacji i pogorszenie jakości obrazu.

²⁵ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 17.

²⁶ Tamże, s. 18–19.

Tabela 2. Wymagania dla digitalizacji przy wykonywaniu kopii wzorcowych na podstawie oryginałów dokumentacji fotograficznej

Rodzaj dokumentacji	Rozmiar oryginału na krótszym boku	Rozdzielczość	Format zapisu	Głębina i tryb koloru
Dokumentacja fotograficzna (pozytywy i negatywy) dla fotografii czarno-białych	do 24 mm	3000 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	16 – bitowa skala szarości
	od 25 do 60 mm	2400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	16 – bitowa skala szarości
	od 61 mm do 130 mm	1200 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	16 – bitowa skala szarości
	od 130 mm	600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	16 – bitowa skala szarości
Dokumentacja fotograficzna (pozytywy i negatywy) dla fotografii kolorowych (również sepia, cyjanotypia, odbitki albuminowe)	do 24 mm	3000 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	48-bitowe RGB
	od 25 do 60 mm	2400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	48-bitowe RGB
	od 61 mm do 130 mm	1200 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	48-bitowe RGB
	od 130 mm	600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	48-bitowe RGB

Źródło: Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych, s. 18–19.

Przedstawione parametry są jedynie podstawowymi czynnikami odnoszącymi się do jakości odwzorowań cyfrowych. Istnieją trzy specyfikacje techniczne, stworzone przez międzynarodowe agencje i zespoły ekspertów, określające znacznie szerszej zagadnienia związane z parametrami digitalizacji. Wszystkie one bazują na podobnej zasadzie, czyli wykonaniu skanu określonego wzorca,

dokonaniu pomiarów za pomocą dedykowanego oprogramowania i porównaniu wyników z danymi referencyjnymi²⁷.

Pierwsza z nich to norma ISO 19264-1:2021. Została ona stworzona przez międzynarodową organizację do spraw standaryzacji i określa metody analizy jakości skanerów i kamer cyfrowych wykorzystywanych do digitalizacji obiektów dziedzictwa kulturowego. W dokumencie tym zdefiniowano trzy poziomy jakości, określone jako Level A, B oraz C. Level C charakteryzuje odwzorowania niskiej jakości, o wartości jedynie informacyjnej, nie zawsze umożliwiające zastosowanie OCR (*optical character recognition*), czyli techniki rozpoznawania znaków i całych tekstów w pliku graficznym. Kopie cyfrowe wytworzone na poziomie Level B odznaczają się jakością wystarczającą do większości zastosowań. Level A oznacza najlepszą możliwą jakość²⁸.

Drugą specyfikacją jest program Metamorfoze, który powstał w wyniku współpracy biblioteki narodowej oraz narodowych archiwów Holandii i stał się jednym z międzynarodowych standardów odnoszących się do digitalizacji obiektów dziedzictwa narodowego. Zdefiniowano w nim trzy poziomy jakości. Pierwszy z nich – Metamorfoze – oznacza najwyższą jakość, odpowiednią do digitalizacji, np. rękopisów, map, zbiorów fotografii oraz obrazów. Metamorfoze Light to drugi poziom jakości. Przeznaczony jest do digitalizacji książek, gazet oraz rękopisów. Najniższy poziom jakości określony jest jako Metamorfoze Extra Light²⁹.

Trzecią specyfikacją jest FADGI – techniczny przewodnik digitalizacji materiałów dziedzictwa kulturowego. Powstał on w USA w wyniku wspólnej inicjatywy agencji federalnych, w celu sformułowania praktyk i wytycznych dotyczących tworzenia cyfrowych kopii materiałów historycznych i archiwalnych. Podobnie jak dwie poprzednio omówione specyfikacje tutaj również określono poziomy jakości. Zdefiniowano je jako system gwiazdek – od jednej do czterech – przy czym większa liczba gwiazdek oznacza lepszą jakość³⁰. Porównanie poziomów jakości pomiędzy ISO 19264-1, Metamorfoze i FADGI, przedstawia się następująco (patrz tabela 3).

Pomimo że te trzy specyfikacje nieznacznie się od siebie różnią, należy przyjąć, że minimalnym poziomem jakości wykonywanych odwzorowań cyfrowych materiałów archiwalnych jest poziom dobry³¹. Niektórzy producenci skanerów podają w specyfikacjach technicznych poziom jakości spełniany przez dane urządzenie. Warto jednak wiedzieć, co dany poziom jakości oznacza, jakie parametry są badane, jak interpretować wyniki oraz przeprowadzić testy, gdy nie

²⁷ *Overview of FADGI & METAMORFOZE Digitization Program Planning Digital Transitions*, 2021 [https://heritage-digitaltransitions.com/digitization-program-planning/overview-of-fadgi-metamorfoze-guidelines/], s. 1 [dostęp: 14.04.2022].

²⁸ *ISO 19264-1:2021(en) Photography — Archiving systems — Imaging systems quality analysis — Part 1: Reflective originals* [https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:19264:-1:ed-1:vl:en:fig:1].

²⁹ Hans van Dormolen *Metamorfoze Preservation Imaging Guidelines*, Haga 2012 [https://www.metamorfoze.nl/sites/metamorfoze.nl/files/publicatie_documenten/Metamorfoze_Preservation_Imaging_Guidelines_1.0.pdf], s. 7–8.

³⁰ T. Rieger (red.) *Technical Guidelines for Digitizing Cultural Heritage Materials: Creation of Raster Image Files*, 2016, s. 10.

³¹ *Quality Controlled Scanning*, Image Access, 2021 [https://support.imageaccess.de/downloads/product_manuals/FAQ/FAQ-Quality-Controlled-Scanning.pdf], s. 15.

wiemy nic na temat poziomu jakości danego urządzenia lub chcemy sprawdzić, czy skaner jest odpowiedniej jakości. Najłatwiej posłużyć się w tym celu specyfikacją FADGI. Jej autorzy udostępnili obszerny przewodnik, dokładnie ją opisujący, a także darmowe oprogramowanie pozwalające na wykonanie szczegółowych testów.

Tabela 3. Porównanie poziomów jakości specyfikacji ISO 19264-1, METAMORFOZE i FADGI

Poziom jakości	ISO 19264-1	METAMORFOZE	FADGI
Bardzo niska	-	-	*
Niska	Level C	Metamorfoze Extra Light	**
Dobra	Level B	Metamorfoze Light	***
Najlepsza możliwa	Level A	Metamorfoze	****

Źródło: Quality Controlled Scanning, Image Access 2021 https://support.imageaccess.de/downloads/product_manuals/FAQ/FAQ-Quality-Controlled-Scanning.pdf [dostęp: 15.04.2022].

Specyfikacja FADGI opisuje kilkanaście parametrów, które są brane pod uwagę przy ocenie jakości odwzorowań cyfrowych:

- *Tone Response (OECF – Opto-Electronic Conversion Function)* – funkcja konwersji elektronicznej, która pozwala na ocenę jakości odwzorowania tonalnego między oryginałem, a jego kopią cyfrową.
- *White Balance Error* – błąd balansu bieli określa neutralność kolorystyczną kopii cyfrowej. Skan idealnie białego obiektu, powinien charakteryzować się identycznymi wartościami kanałów RGB.
- *Illuminance Non-Uniformity* to niejednorodność oświetlenia. Na wartość tego parametru wpływ ma zarówno oświetlenie, jak i zastosowany obiekt. Idealny obraz cyfrowy powinien mieć taki sam poziom oświetlenia w każdym punkcie.
- *Color Accuracy (Mean ΔE 2000)* to dokładność odwzorowania barw. Jest ona mierzona poprzez porównanie wartości określonych pól wzorca kolorów, z ich odwzorowaniem cyfrowym.
- *Color Channel Misregistration* to błędna rejestracja kanałów barwnych. Ten parametr służy do oceny wydajności obiektu.
- *MTF10 (10% SFR)* – Modulation Transfer Function (funkcja przenoszenia modulacji), to pomiar różnicy kontrastu pomiędzy obrazem oryginalnym, a obrazem cyfrowym. SFR (Spatial Frequency Response) mierzy zdolność systemów digitalizacyjnych do utrzymywania kontrastu między coraz mniejszymi szczegółami obrazu. Korzystając z tych dwóch funkcji (MTF10 oraz SFR) można dokładnie określić faktyczną rozdzielczość skanera, wyrażoną w liczbie par linii na milimetr (lp/mm). MTF10 określa wartość MTF na poziomie 10% częstotliwości przestrzennej. Pary linii na milimetr można łatwo zamienić na powszechnie używaną jednostkę miary – ppi. Podane wartości odpowiadają 100% teoretycznej sprawności układu: 5,9 lp/mm – 300 ppi, 7,9 lp/mm – 400 ppi, 11,8 lp/mm – 600 ppi.

- *MTF50 (50% SFR)* określa wartość MTF na poziomie 50% częstotliwości przestrzennej.
- *Reproduction Scale Accuracy* to dokładność skali odwzorowania. Ten parametr jest niezwykle istotny z punktu widzenia zachowania na cyfrowym obrazie dokładnych wymiarów oryginalnego obiektu.
- *Sharpening (Maximum MTF)* to wyostżanie. Większość systemów digitalizacyjnych domyślnie stosuje wyostżanie, które sztucznie podnosi poziom kontrastu.
- *Noise ΔL^* St. Dev (Luminance)* – na cyfrowych obrazach często widoczne są różnego rodzaju artefakty, które nie występują na oryginalnym obiekcie. Jest to tak zwany szum. Można je porównać do ziarna występującego w fotografii analogowej. Parametr ten określa poziom tych szumów³².

W tabeli 4 wyszczególniłem, jakie wartości powyższych parametrów odpowiadają określonemu poziomowi jakości.

Tabela 4. Parametry specyfikacji FADGI.

Performance level:	1 Star	2 Star	3 Star	4 Star
Master File Format	TIFF, JPEG 2000, PDF/A	TIFF, JPEG 2000, PDF/A	TIFF, JPEG 2000, PDF/A	TIFF, JPEG 2000, PDF/A
Resolution	150 ppi	300 ppi	300 ppi	400 ppi
Bit Depth	8	8	8 or 16	8 or 16
Color Space	Grey Gamma 2.2 SRGB	Grey Gamma 2.2 SRGB Adobe 1998 ProPhoto ECIRGBv2	Grey Gamma 2.2 SRGB Adobe 1998 ProPhoto ECIRGBv2	Grey Gamma 2.2 SRGB Adobe 1998 ProPhoto ECIRGBv2
Measurement Parameters				
Tone Response (OECF) (Luminance)	≤ 8	≤ 8	≤ 5	≤ 2
White Balance Error (Luminance)	≤ 8	≤ 6	≤ 4	≤ 2
Illuminance Non-Uniformity	< 8%	< 5%	< 3%	< 1%

³² *Standardy techniczne digitalizacji*, Biblioteka Narodowa, <https://www.bn.org.pl/download/document/1342175830.pdf> [dostęp: 8.04.2022].

Color Accuracy (Mean ΔE 2000)	< 10	< 8	< 5	< 4
Color Channel Misregistration	< 1.2 pixel	< 0.8 pixel	< 0.5 pixel	< 0.33 pixel
MTF10 (10% SFR)	Sampling efficiency > 60% and SFR response at half sampling frequency < 0.4	Sampling efficiency > 70% and SFR response at half sampling frequency < 0.4	Sampling efficiency > 80% and SFR response at half sampling frequency < 0.3	Sampling efficiency > 90% and SFR response at half sampling frequency < 0.2
MTF50 (50% SFR)	50% of half sampling frequency:[25%,95%]	50% of half sampling frequency:[30%,85%]	50% of half sampling frequency:[35%,75%]	50% of half sampling frequency:[40%,65%]
Reproduction Scale Accuracy	<+/- 5% of AIM	<+/- 3% of AIM	<+/- 2% of AIM	<+/- 1% of AIM
Sharpening (Maximum MTF)	<1.3	<1.2	<1.1	<=1.0
Noise ΔL^* St. Dev (Luminance)	< 4	< 3	< 2	< 1

Źródło: T. Rieger (red.) *Technical Guidelines for Digitizing Cultural Heritage Materials: Creation of Raster Image Files*, 2016, s. 22.

Do wykonania pomiarów powyższych parametrów służą wzorniki referencyjne. Są to zestandaryzowane narzędzia w postaci najczęściej pojedynczej karty, z nadrukowanymi lub napyłconymi polami kolorystycznymi i kształtami. Takie wzorniki należy zeskanować i poddać analizie w oprogramowaniu, które dokonuje porównania wartości referencyjnych, z uzyskanymi na cyfrowym obrazie. Autorzy specyfikacji FADGI udostępnili dwa narzędzia służące do pomiaru wzorników. Pierwszym z nich jest aplikacja internetowa Delt.ae. Dzięki niej możemy zbadać najważniejsze parametry, które zostały podzielone na dwie kategorie: Spatial Accuracy (dokładność przestrzenna) – w odniesieniu do rozdzielczości oraz Color Accuracy (dokładność kolorów) – w odniesieniu do odwzorowania barw. W celu zbadania faktycznej rozdzielczości urządzenia digitalizującego należy wykonać skan wzornika QA-62 i poddać go analizie w aplikacji³³.

³³ <https://deltae.picturae.com/wiki> [dostęp: 14.03.2022.]

Spatial Accuracy View mode ⚙

- 399.3 PPI
- 96 % Sampling Efficiency
- 0.29 cy/px MTF-50
- 0.49 cy/px MTF-10
- 1.00 Max. SFR Amplitude
- 0.12 px Max. Color Misregistration

Color Accuracy View mode ⚙

- n/a Color Encoding Error (ΔE_{2000})
- n/a Total Noise
- n/a Illuminance Uniformity

Guideline

- Metamorfoze light
- FADGI
- Metamorfoze
- Metamorfoze extra light
- None

Metadata

- Image width: 1470
- Image height: 1805
- Profile description: AdobeRGB(1998)
- Camera model: SupraScanQuartzA1SN3-CamQuartzHDSN341401
- Camera make: i2SCorp.
- Filesize: 8
- Creation date: 2021-07-12 12:38:06

Downloads

- [CSV](#)

SCANNER SFR & OECF

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, NY 14609 USA
Voice: (585) 482-0300
Fax: (585) 288-5989
www.appliedimage.com

© 2003, 2005, Applied Image, Inc. All Rights Reserved Rev. 1.03

QA-62

17. Analiza wzornika QA-62 za pomocą aplikacji Delt.ae

Analizując powyższe wyniki można stwierdzić, że skan jest bardzo dobrej jakości. Wszystkie badane parametry są na poziomie czterech gwiazdek (4 Star). Dodatkowo na podstawie wartości PPI (*points per inch* – punktów na cal) oraz *sampling efficiency* (wydajności próbkowania) możemy obliczyć rzeczywistą rozdzielczość przestrzenną skanera, wyrażoną w ilości par linii na milimetr (lp/mm). W tym celu należy skorzystać z następującego wzoru:

$$\frac{PPI \times SEFF}{(25,6 \times 2) : 100}$$

Dla rozdzielczości optycznej na poziomie 400 ppi, maksymalna liczba par linii na milimetr powinna wynosić 7,81. Dla powyższego przykładu wartość ta wynosi 7,48 lp/mm, czyli SFR jest na poziomie 95,8%.

W celu zbadania wierności odwzorowania barw analizie należy poddać skan wzornika Color Checker Classic lub Color Checker SG³⁴.

The screenshot shows the DeltAE application interface. At the top, there is a navigation bar with buttons for 'Upload', 'Scans', 'Manage', and 'Wiki'. Below the navigation bar, the main content area displays 'Targets Scan `CC.tif`'. There are two summary boxes: 'Spatial Accuracy' and 'Color Accuracy'. The 'Color Accuracy' box lists the following metrics: 4.2 $\mu\Delta E$ 2000, 4.6 $\mu\Delta E$ 1994G, 3.7 $\mu\Delta E$ 1994T, 4.2 $\mu\Delta E$ CMC, 7.0 $\mu\Delta E$ 1976, and 2.2 μL^* [0-255] Standard Deviation. Below these boxes is a large image of the Color Checker Classic target. A 'Color Checker' overlay is visible on the target, showing the following metrics: ΔE_{76} 7, ΔE_{94G} 4.6, ΔE_{94T} 3.7, ΔE_{CMC} 4.2, ΔE_{00} 4.2, DPI 2.2, STDEV 101.3, and ΔL^* -. The 'FADGI remarks' section shows three stars for 'Color Encoding Error (ΔE_{2000})' and three stars for 'Total Noise'. To the right of the target image are sections for 'Guideline', 'Metadata', and 'Downloads'. The 'Guideline' section lists 'Metamorfoze light', 'FADGI', 'Metamorfoze', 'Metamorfoze extra light', and 'None'. The 'Metadata' section lists 'Image width: 7133', 'Image height: 5230', 'Profile description: ScannerScanMaster0Kiel', 'Camera model: SMASCANMASTER4838', 'Camera make: ImageAccess', 'Filesize: 107', 'Creation date: 2022-01-30 17:06:40'. The 'Downloads' section lists 'ICC profile' and 'CSV'.

18. Analiza wzornika Color Checker Classic za pomocą aplikacji Delt.ae

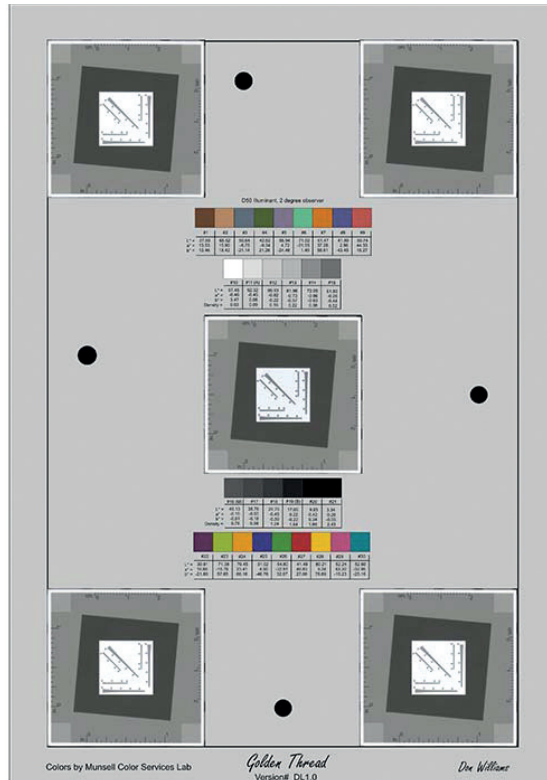
W tym przypadku parametr ΔE 2000 wynosi 4,2³⁵, co oznacza, że odwzorowanie barw jest na dobrym poziomie.

Szczegółowe zbadanie wszystkich parametrów wyszczególnionych w specyfikacji FADGI możliwe jest za pomocą darmowego oprogramowania OpenDice.

³⁴ <https://deltae.picturae.com/wiki> [dostęp: 14.03.2022].

³⁵ Przyjmuje się, że wartość ΔE 2000 na poziomie < 1 , oznacza brak różnic kolorystycznych. Wartość ΔE 2000 < 3 , oznacza brak znaczących różnic kolorystycznych dla większości osób.

W tym przypadku analizie należy poddać skan wzornika DICE Device Level Target. Cała procedura jest szczegółowo opisana w załączonej do oprogramowania instrukcji³⁶.

19. Wzornik Golden Tread / Dice Device Level Target.

Źródło: https://www.imagescienceassociates.com/mm5/merchant.mvc?Screen=PROD&Store_Code=ISA001&Product_Code=DL1&Category_Code=TARGETS.

Tego typu szczegółowe testy wykonuje się jednorazowo, najczęściej przed zakupem, w celu weryfikacji zbadania posiadanego lub wybranego urządzenia digitalizującego. W codziennej pracy nie ma potrzeby powtarzania takich testów. Jednak w celu utrzymania odpowiedniej jakości odwzorowań cyfrowych zaleca się okresowe kalibrowanie sprzętu z zastosowaniem odpowiednich wzorników oraz umieszczenie przy każdym digitalizowanym dokumencie lub obiekcie wzorników tzw. paskowych. Są one niewielkie, formatem przypominają małą linijkę i pozwalają na bieżąco kontrolować podstawowe parametry digitalizacji³⁷.

³⁶ Lei He, Erin Annis, *OpenDice (v.2.5) User Manual, Manual version 2.0*, 2022, s. 4.

³⁷ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 4.

20. Księga z umieszczonym obok wzorcem paskowym

Ostatnim elementem związanym z weryfikacją wyników skanowania jest kontrola jakości wykonanych skanów. Składa się ona z dwóch etapów: kontroli bieżącej, wykonywanej przez operatora skanera w trakcie digitalizacji materiałów archiwalnych, oraz z kontroli jakości, która jest wykonywana przez inną osobę, nieuczestniczącą w procesie digitalizacji danej jednostki, po zakończeniu digitalizacji.

Kontrola jakości powinna mieć charakter szczegółowy i obejmować wszystkie wykonane kopie cyfrowe. Podczas kontroli ocenie podlega m.in. kompletność zdigitalizowania jednostki archiwalnej oraz jakość graficzna wykonanych kopii cyfrowych. W zależności od rodzaju digitalizowanych materiałów archiwalnych, wykorzystywanych urządzeń digitalizujących oraz od możliwości zastosowania odpowiednich wzorników i oprogramowania, zaleca się, aby kontrola jakości obejmowała ocenę poziomu Delta E, Delta L, MTF10 i zniekształceń geometrycznych oraz ocenę OECF³⁸.

Kryteria doboru sprzętu i technik digitalizacji

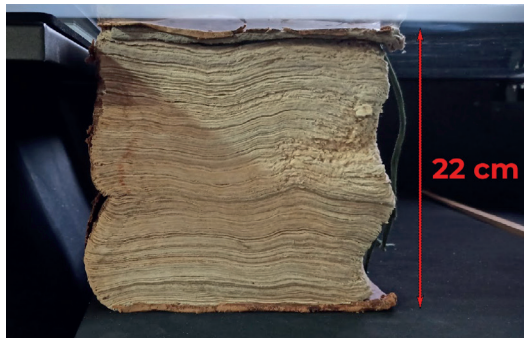
Sprzętem do digitalizacji określa się ogół urządzeń i narzędzi wykorzystywanych przy digitalizacji materiałów archiwalnych. Do sprzętu zalicza się w szczególności urządzenia digitalizujące, monitory, spektrofotometry i kolorymetry,

³⁸ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 13.

a także wyposażenie, jak oświetlenie zewnętrzne, dodatkową przestrzeń roboczą (np. regulowany stół), statywy itp. Dobór odpowiednich urządzeń oraz technik digitalizacji jest kluczowym elementem decydującym o jakości kopii cyfrowych, ale przede wszystkim bezpieczeństwie zbiorów. W celu minimalizacji ryzyka uszkodzenia materiałów archiwalnych w procesie digitalizacji zaleca się wybierać sprzęt na podstawie analizy cech fizycznych materiałów archiwalnych przeznaczonych do digitalizacji oraz celów digitalizacji i udostępniania, które determinują parametry digitalizacji³⁹.

Analizując cechy fizyczne materiałów archiwalnych przeznaczonych do digitalizacji, należy wziąć pod uwagę szereg kryteriów. Jednym z podstawowych jest wielkość obszaru digitalizacji, a tym samym format skanera (np. A2, A1, A0), który jest potrzebny do bezpiecznej digitalizacji naszych zbiorów. Aby ten etap przeprowadzić prawidłowo, należy wytypować największe obiekty, dokonać ich pomiaru (w przypadku obiektów zwartych, jak księgi czy posyty, pomiar dokonywany jest po otwarciu obiektu) i na tej podstawie wytypować format skanera. Ze względów bezpieczeństwa niedopuszczalne jest, aby digitalizowane obiekty podczas skanowania wystawały poza blat roboczy skanera. Z tego względu należy wybrać urządzenie, które zapewni odpowiedni zapas wielkości obszaru digitalizacji. Nie możemy również wybrać urządzenia, którego format będzie równy lub zbliżony do naszych obiektów. Należy bowiem pamiętać, że wokół każdej digitalizowanej jednostki trzeba zostawić trochę miejsca na tzw. ramkę. Z kolei wybór urządzenia o zbyt dużym (jak na nasze potrzeby) formacie, niepotrzebnie zwiększy koszty zakupu oraz wydłuży czas digitalizacji⁴⁰.

Kolejnym kryterium, które należy wziąć pod uwagę, jest maksymalna grubość materiałów archiwalnych wytypowanych do digitalizacji. W celu zminimalizowania ryzyka uszkodzenia skanowanych jednostek muszą być one ułożone na stole skanera wyposażonym w dwa pulpity, umożliwiające ich regulację w pionie. Obie strony otwartej książki, niezależnie od jej grubości, muszą znajdować się na tym samym poziomie, a zastosowane urządzenie digitalizujące musi to umożliwić. Podobnie jak w przypadku formatu, tutaj również należy dokonać pomiaru grzbietu najgrubszych jednostek i na tej podstawie wytypować odpowiedni sprzęt digitalizacyjny⁴¹.

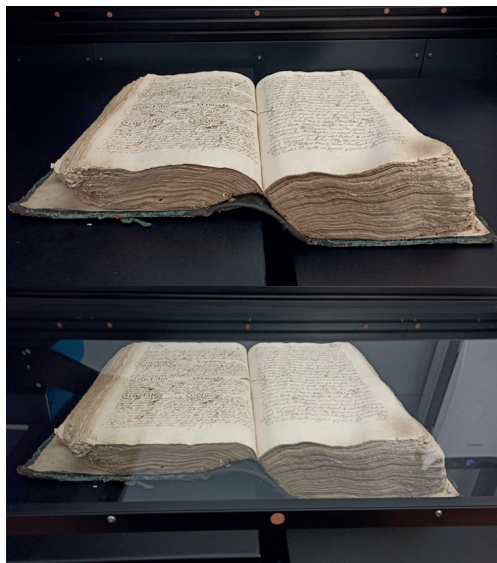
21. Księga o grubości grzbietu 22 cm, ułożona na szalkach skanera

³⁹ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 4.

⁴⁰ Tamże, s. 7.

⁴¹ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 7.

Należy ocenić, czy zbiory będą wymagały wypłaszczenia pod szybą dociskową. Jej zastosowanie znacznie ułatwia digitalizację materiałów zwartych, które mają tendencję do samoczynnego zamykania się. Taki delikatny docisk pozwala na ich unieruchomienie na czas wykonania skanu oraz rozprostowuje i wypłaszcza obiekt, przez co odwzorowanie cyfrowe jest lepszej jakości. Jednak nie do wszystkich materiałów archiwalnych musimy stosować docisk. Jeżeli zamierzamy digitalizować dobrze zachowany zbiór luźnych dokumentów, szyba dociskowa nie jest niezbędna. Są też obiekty, jak pieczęcie woskowe, których nie wolno dociskać, gdyż grozi to ich uszkodzeniem⁴².

22. Księga bez szyby dociskowej i pod szybą dociskową

Część obiektów zwartych, zszytych, nie może być otwierana do kąta 180 stopni, gdyż groziłoby to ich uszkodzeniem. Jeżeli w zbiorze, który zamierzamy digitalizować, znajdują się takie księgi, należy rozważyć zastosowanie skanera wyposażonego w V-kołyskę, o kącie rozwarcia dostosowanym do skanowanych obiektów (np. 90°, 110°, 120°). Pozwoli to na ich bezpieczną digitalizację i zminimalizuje ryzyko uszkodzenia grzbietu lub szycia. Jeżeli takich obiektów mamy niewiele, możemy zastosować przystawkę typu V. Będzie to rozwiązanie mniej wygodne dla operatora skanera i w porównaniu do skanerów z V-kołyską mniej wydajne, jednak zdecydowanie tańsze⁴³.

Niebagatelne znaczenie dla wyglądu kopii cyfrowych ma również technika oświetlenia materiałów archiwalnych podczas digitalizacji. Oświetlenie symetryczne to takie, w którym strumień światła jest kierowany na obiekt z dwóch źródeł, umieszczonych w tej samej odległości od powierzchni skanowania. Natężenie i kąt światła są stałe. Taki rodzaj oświetlenia eliminuje powstawanie

⁴² Tamże, s. 8.

⁴³ Tamże.

światłocienia i sprawia, że skanowany obiekt jest „wygładzony”. Uniemożliwia to ukazanie faktury powierzchni, tłoczeń czy zadrapań, ale świetnie nadaje się do technik OCR⁴⁴.

23. Skaner z oświetleniem symetrycznym

Źródło: <https://book2net.net/pl/produkty/a2-pl,skanery-archiwizacyjne,systemy-repro/archive-pro-a2/>.

W oświetleniu kierunkowym górnym źródło światła znajduje się ponad powierzchnią skanowania. Taki sposób oświetlenia obiektu do pewnego stopnia umożliwi pokazanie faktury, jednak ze względu na różny kąt padania światła na całym obszarze skanowania, może ona być ukazana nierównomiernie⁴⁵.

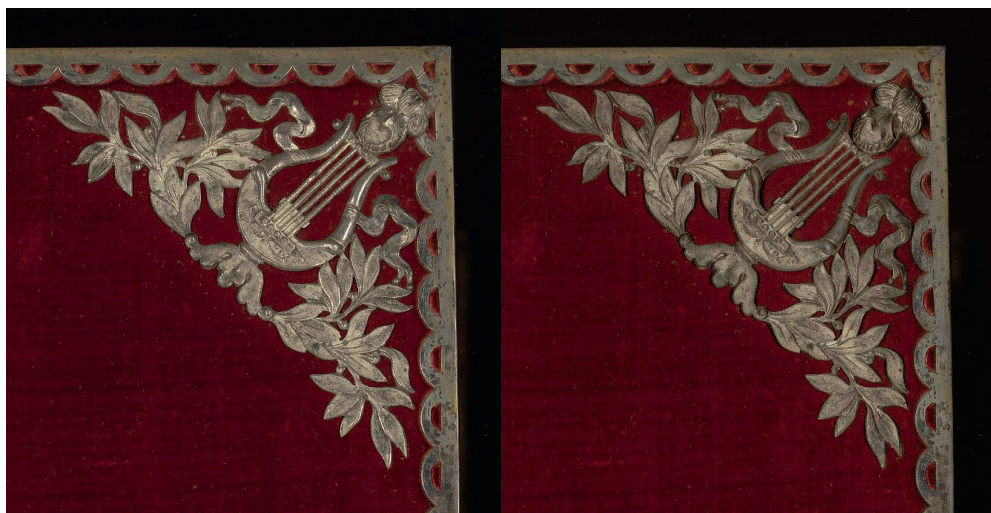
24. Skaner z oświetleniem kierunkowym górnym

Źródło: <https://www.i2s.fr/en/heritage-digitization/small-book-scanners-a3-a2/copibook-open-system-a2>.

⁴⁴ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 9.

⁴⁵ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 10.

Trzecim rodzajem oświetlenia jest oświetlenie synchroniczne. W takim przypadku nad powierzchnią skanowania znajdują się dwa źródła światła, pomiędzy którymi jest przestrzeń, przez którą rejestrowany jest obraz. Wiązki światła padają na obiekt pod określonym kątem. Podczas wykonywania skanu zespół oświetlenia, wraz z elementem skanującym, przesuwa się po dłuższym boku stołu skanera. Dodatkowo każde ze źródeł światła umożliwia niezależną regulację natężenia i tym samym zastosowanie oświetlenia kierunkowego bocznego, lub jego całkowite wyłączenie i wykonanie skanu, np. znaków wodnych z zastosowaniem podświetlarki. Oświetlenie synchroniczne pozwala również na eliminację odbić materiałów wysoko refleksyjnych, np. metalowe okucia. Taki rodzaj oświetlenia jest bardzo uniwersalny i pozwala na dostosowanie jego parametrów do rodzaju skanowanego materiału⁴⁶.

25. Skan metalowego okucia z zastosowaniem oświetlenia symetrycznego (z lewej) oraz oświetlenia synchronicznego z eliminacją odbić (z prawej)

Kolejna grupa kryteriów, którymi należy się kierować podczas wyboru urządzenia digitalizującego, dotyczy parametrów digitalizacji. Pierwszym z nich jest rozdzielczość optyczna skanera, która musi być równa lub większa od określonej w minimalnych wymaganiach dla digitalizacji danego rodzaju materiałów archiwalnych. Jest ona wyrażana ilością punktów na cal (ppi) i można ją obliczyć mnożąc ilość pikseli elementu rejestrującego obraz w skanerze przez wielkość obszaru skanowania. Zdarza się, że producenci skanerów zawyżają tę wartość i w specyfikacjach technicznych podają tzw. rozdzielczość skanu, wynoszącą np. 300 x 400 ppi. Oznacza to, że urządzenie w rzeczywistości ma rozdzielczość optyczną na poziomie 300 x 300 ppi, a ta druga, wyższa wartość, jest interpolowana, czyli programowo sztucznie zwiększona. Wartości rozdzielczości interpolowanej nie powinniśmy brać pod uwagę, gdyż w żaden sposób nie wpływa ona na poprawę jakości samych odwzorowań cyfrowych, a jedynie zwiększa

⁴⁶ W. Pyzik *Kryteria doboru skanerów*, s. 11.

ich wielkość. Należy pamiętać, że rozdzielczość optyczna jest zwykle większa od rozdzielczości przestrzennej wyrażonej w parach linii na milimetr (lp/mm). Im ta różnica jest mniejsza, tym wyższej klasy jest skaner, a tym samym lepsza jest jakość kopii cyfrowych⁴⁷.

Ważnym kryterium jest również głębia koloru, zwana rozdzielczością tonalną, czyli liczba barw możliwych do uzyskania w obrazie cyfrowym. Dla większości materiałów archiwalnych minimalna głębia koloru wynosi 8 bitów na kanał⁴⁸ (24-bitowe RGB), co oznacza, że można uzyskać 16 777 216 kolorów. Większa głębia kolorów spowoduje zwiększenie ilości informacji potrzebnej do zapisania, a tym samym wzrośnie rozmiar pliku. Jednocześnie przejścia tonalne pomiędzy poszczególnymi barwami będą bardziej płynne⁴⁹.

Głębina ostrości jest parametrem określającym przedział odległości, w którym obiekty skanowane będą zachowywały ostrość, tzn. nie będą cechowały się w tym zakresie odległości efektem rozmycia konturów. Parametr ten ma ogromne znaczenie dla czytelności całości treści znajdującej się na obiektach, które nie są płaskie, np. głęboko zszyte księgi. Głębina ostrości zależy od następujących czynników:

- a) rodzaju elementu rejestrującego obraz – skanery matrycowe będą charakteryzowały się większą głębią ostrości niż liniowe;
- b) odległości elementu skanującego od obiektu – im większa odległość, tym większa głębina ostrości;
- c) zastosowanej przysłony – im wyższa wartość przysłony, tym większa głębina ostrości;
- d) ogniskowej obiektywu – mniejsza ogniskowa, czyli szerszy kąt widzenia, przekłada się na większą głębię ostrości;
- e) wielkości elementu rejestrującego obraz – zastosowanie większej matrycy powoduje zmniejszenie głębi ostrości;
- f) rozdzielczości optycznej – wyższa rozdzielczość oznacza spadek głębi ostrości.

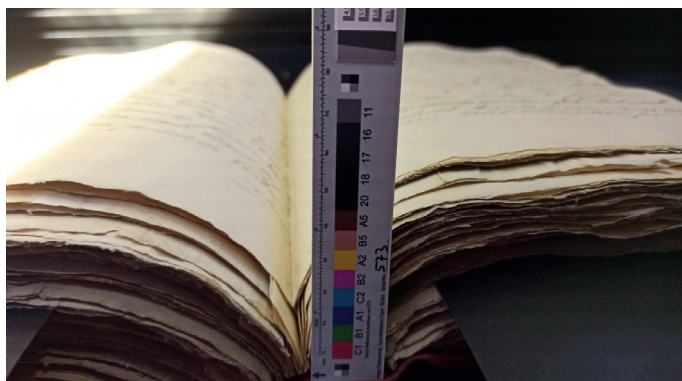
W urządzeniach digitalizujących głębina ostrości, co do zasady, jest stosunkowo niewielka i wynosi maksymalnie kilka centymetrów. Wynika to z ich konstrukcji, w której element skanujący znajduje się w stosunkowo niewielkiej odległości od obiektu. Niemożliwe jest również zastosowanie szerokokątnego obiektywu, gdyż powodowałoby to niepożądane zniekształcenia geometryczne. Z kolei nadmierne zwiększanie wartości przysłony powoduje spadek rzeczywistej rozdzielczości układu optycznego. Niestety informacji o głębi ostrości zwykle nie znajdziemy w specyfikacjach technicznych skanerów. Należy więc w miarę możliwości przeprowadzić własne testy w tym zakresie i zbadać, czy dane urządzenie oferuje wystarczającą głębię ostrości⁵⁰.

⁴⁷ Tamże, s. 12.

⁴⁸ 1 bit = 2 kolory, 2 bity = 4 kolory, 4 bity = 16 kolorów, 8 bitów = 256 kolorów; dla 8-bitowej głębi koloru, możliwe jest uzyskanie 256 odcieni barwy czerwonej, zielonej i niebieskiej (Red Green Blue).

⁴⁹ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 14.

⁵⁰ M. Kołpanowicz, *Cyfrowe odwzorowania muzealiów*, s. 194–195.

26. Przykład głęboko zszytej książki

Niebagatelne znaczenie dla procesu digitalizacji ma również rzeczywista wydajność skanowania urządzeń. Składa się na nią zarówno czas wykonania skanu, jak i zapis pliku w pamięci komputera oraz inne procesy, po których zakończeniu możliwe jest wykonanie kolejnego skanu. Im wydajność skanowania jest większa, tym więcej skanów będziemy w stanie wykonać w danej jednostce czasu. Większa szybkość skanowania może mieć jednak konsekwencje w postaci spadku jakości obrazu w wyniku wzrostu szumów⁵¹.

Ostatnimi kryteriami, które muszą spełnić urządzenia digitalizujące, są: możliwość zapisu kopii cyfrowej w wymaganym formacie pliku, możliwość kalibracji barwnej, możliwość dołączenia do kopii cyfrowych profilu ICC oraz możliwość dodania wymaganych metadanych⁵². Zaleca się przeprowadzenie weryfikacji wybranego urządzenia poprzez testy:

- a) oparte na wzornikach referencyjnych poprzez weryfikację parametrów podawanych przez producentów, np. możliwości profilowania, poprawności profili barwnych, parametrów Delta E, MTF, Delta L, wielkości szumów itp.,
- b) w oparciu o przygotowane materiały archiwalne trudne technicznie do digitalizacji, np. materiały ciemne tonalnie, o bogatej kolorystyce, z głębokimi tłoczeniami, o nieregularnych kształtach itp⁵³.

Organizacja pracowni digitalizacji

Pracownią digitalizacji określamy pomieszczenie lub zespół pomieszczeń przeznaczonych do prowadzenia digitalizacji materiałów archiwalnych. Liczba i wielkość pomieszczeń zależna jest od możliwości lokalowych i finansowych danej instytucji. Należy jednak pamiętać, że skanery powinny znajdować się w innym pomieszczeniu niż to, w którym prowadzona jest kontrola jakości. Pracownia powinna być zlokalizowana adekwatnie do posiadanego zasobu archiwalnego, z zapewnieniem dobrej komunikacji z magazynami archiwalnymi. Uwzględnić

⁵¹ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 14.

⁵² Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 8.

⁵³ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 18.

należy również parametry konstrukcyjne budynku, biorąc pod uwagę liczbę urządzeń digitalizacyjnych oraz ich wagę (niektóre skanery, szczególnie wielkoformatowe, mogą ważyć nawet 800 kg). Lokalizacja pracowni digitalizacji powinna umożliwiać łatwy dostęp zarówno z zewnątrz, jak i wewnątrz budynku. Z uwagi na rozmiar samych urządzeń do digitalizacji, ale również formaty materiałów archiwalnych przeznaczonych do digitalizacji, wszystkie drzwi wejściowe powinny być poszerzone. W celu zminimalizowania niepożądanych odbłasków oraz przebarwień, ściany i sufit powinny mieć kolor neutralny szary matowy, zgodny ze standardem NCS⁵⁴ 3000–8000. Również podłoga powinna być neutralna kolorystycznie, stabilna i pokryta płytkami lub wykładziną PCV, w celu łatwiejszego utrzymania czystości. Jeżeli pomieszczenia pracowni mają okna, należy zastosować szczelne, nieprzepuszczające światła rolety, w kolorze zbliżonym do koloru ścian. Również meblowanie powinno być w neutralnych, szarych lub czarnych kolorach. Oświetlenie ogólne powinno mieć odpowiednie natężenie i temperaturę barwową. Zaleca się stosowanie źródeł światła o temperaturze barwowej zbliżonej do światła dziennego (5000 K) i współczynnika oddawania barw $R_a > 95$ ⁵⁵.

27. Pracownia digitalizacji AGAD

W pracowni digitalizacji powinno znajdować się wydzielone miejsce na podręczny magazyn. Zwykle są to regały i dodatkowe blaty robocze. Należy również zadbać o odpowiednie warunki klimatyczne (temperatura, wilgotność względna)

⁵⁴ NCS (Natural Color System) jest uniwersalnym wzornikiem, umożliwiającym uzyskanie określonego koloru farby, niezależnie od jej producenta.

⁵⁵ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 7.

stosując systemy wentylacji i klimatyzacji. Ponieważ w materiałach archiwalnych przez setki lat nagromadziły się duże ilości kurzu, który podczas digitalizacji jest uwalniany, bardzo ważne jest również zadbanie o oczyszczanie powietrza. Urządzenie filtrujące powinno być umieszczone w pobliżu skanera, a jego wydajność powinna być wyższa, niż wymaga tego wielkość pomieszczenia. Z uwagi na to, że operator skanera większość czasu spędza w pozycji siedzącej, na wyposażeniu pracowni powinny znaleźć się ergonomiczne krzesła biurowe. Pracownia digitalizacji powinna być ponadto wyposażona w odpowiednio wydajne komputery oraz oprogramowanie, pozwalające na płynną współpracę ze skanerem oraz umożliwiające przeprowadzenie wszystkich wymaganych zabiegów graficznych na odwzorowaniach cyfrowych. Konieczne jest również zapewnienie odpowiednio dużej przestrzeni dyskowej do gromadzenia i przechowywania plików cyfrowych. W zależności od liczby urządzeń digitalizujących, dziennie w pracowni digitalizacji wytwarzanych jest nawet kilka tysięcy skanów, co przekłada się na olbrzymie ilości danych⁵⁶.

Kalibracja, profilowanie i zarządzanie barwą

Celem digitalizacji jest wytworzenie jak najwierniejszych odwzorowań cyfrowych skanowanych materiałów archiwalnych. Kopie cyfrowe mają ukazywać realny wygląd, kolorystykę oraz jasność oryginalnych dokumentów. Wpływ na to ma już sam wybór urządzenia oraz techniki digitalizacji. Jednak nawet najlepszy sprzęt, bez odpowiedniego przygotowania, nie zagwarantuje uzyskania satysfakcjonujących rezultatów. Aby być pewnym, że zarówno urządzenia rejestrujące, jak i wyświetlające obraz, zapewniają jak najbardziej zbliżone do rzeczywistości odwzorowanie barw, należy regularnie przeprowadzać ich kalibrację⁵⁷. Do kalibracji skanerów oraz urządzeń opartych na aparatach cyfrowych, wykorzystywane są odpowiednie do danego typu urządzenia wzorce barwne. Są to specjalistyczne narzędzia w formie różnej wielkości kart bądź plansz z wieloma kolorowymi polami, które reprezentują rzeczywistą barwę naturalnych obiektów, jak odcień skóry czy błękit nieba, ale również referencyjną biel, odcienie szarości oraz czerni. Każde z pól wzorców kolorów ma ściśle określone, powtarzalne wartości RGB. Tabele tych wartości są dołączane w postaci specyfikacji przez producentów wzorców. Każdy producent określa również maksymalny czas, przez który dany wzorec może być użytkowany, oraz warunki jego przechowywania. Najczęściej wykorzystywanymi typami wzorców barwnych są X-Rite ColorChecker SG, X-Rite ColorChecker Classic oraz LaserSoft Imaging IT8⁵⁸.

⁵⁶ *Katalog Dobrych Praktyk Digitalizacji Obiektów Muzealnych*, red. W. Grochowska, A. Puzyrna, A. de Rosset, Ł. Stawski, K. Zielonka-Kołtońska, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2021, s. 32.

⁵⁷ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 20.

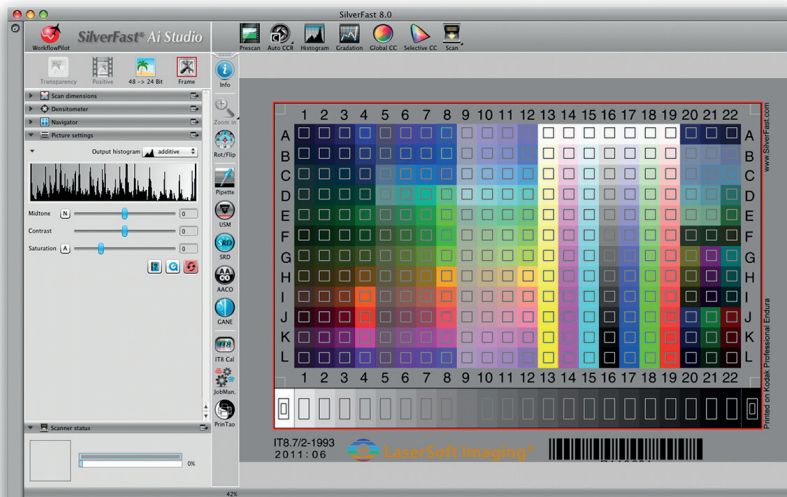
⁵⁸ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 5.

A1	116	79	65	B1	197	144	127	C1	91	120	155
A2	224	124	48	B2	69	90	167	C2	197	80	95
A3	40	62	145	B3	61	147	70	C3	178	54	57
A4	241	242	235	B4	203	202	201	C4	161	163	163
D1	91	108	64	E1	131	127	175	F1	95	189	172
D2	93	58	104	E2	156	187	58	F2	227	161	39
D3	236	199	15	E3	191	79	146	F3	0	133	165
D4	121	121	121	E4	83	84	85	F4	50	50	50

28. Wzorec kolorów X-Rite ColoChecker Classic wraz z wartościami RGB poszczególnych pól

Kalibracja urządzenia digitalizującego polega na wykonaniu skanu wzorca kolorów i porównaniu wartości RGB wybranych pól na obrazie cyfrowym z ich rzeczywistą specyfikacją, a następnie wprowadzenie odpowiednich korekt. W zależności od rodzaju urządzenia i możliwości oprogramowania taki proces może przebiegać w sposób automatyczny lub ręczny⁵⁹.

29. Kalibracja za pomocą wzorca IT8. Źródło: <https://www.silverfast.com/show/it8-targets/en.html>.

⁵⁹ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 21.

Kalibracja urządzeń digitalizujących pozwala na maksymalnie wierne odwzorowanie barw w procesie przechwytywania obrazu. Aby jednak takie kopie cyfrowe były poprawnie wyświetlane, niezależnie od lokalizacji i zastosowanego urządzenia, należy przeprowadzić profilowanie. Polega ono na zapisaniu w pliku o formacie ICC opisu przestrzeni barw rejestrowanych przez dane urządzenie. Żeby wygenerować profil barwny należy skan odpowiedniego wzorca kolorów poddać analizie w zewnętrznym oprogramowaniu, np. ColorChecker Camera Calibration lub CoCa Color Camera Calibrator. Program dokonuje pomiaru i porównania wartości RGB pól wzornika uzyskane na odwzorowaniu cyfrowym z plikiem referencyjnym danego wzorca. Tak wygenerowany profil należy załadować do oprogramowania sterującego skanerem. W ten sposób będzie on dołączony do każdego wykonanego skanu⁶⁰.

30. Kalibracja skanera w pracowni digitalizacji AGAD

W celu osiągnięcia prawidłowego wyświetlania barw i przejść tonalnych wykonanych skanów należy dokonać kalibracji i profilowania monitora. Do tego celu służą kolorymetry wraz ze specjalistycznym oprogramowaniem, pozwalającym na automatyczną kalibrację i wygenerowanie profilu ICC monitora. Kalibracja obejmuje regulację wyłącznie sprzętową takich parametrów, jak jasność, luminancja, kontrast oraz wartości składowych RGB⁶¹.

⁶⁰ Tamże, s. 21.

⁶¹ <https://wzorniki.eu/kalibracja-monitora-czym-jest-i-po-co> [dostęp: 8.04.2022].

31. Kalibracja monitora. Źródło: <https://wzorniki.eu/kalibracja-monitora-czym-jest-i-po-co>.

Kalibrację urządzeń wykorzystywanych w procesie digitalizacji wykonuje się zgodnie z zaleceniami producenta. Częstotliwość przeprowadzenia kalibracji jest uzależniona od typu i rodzaju urządzenia, jednak zawsze należy ją przeprowadzić po każdej naprawie sprzętu, zmianie jego usytuowania lub warunków oświetleniowych w pomieszczeniu, a także gdy wartości parametrów (w szczególności Delta E) będą poza obszarem zakładanej dokładności urządzenia digitalizującego. Ważnym aspektem jest również to, aby wszystkie urządzenia, zarówno skanery, jak i monitory, umożliwiały przeprowadzenie kalibracji oraz zarządzanie profilami barwnymi⁶².

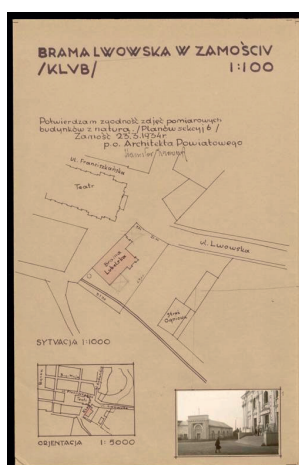
Zasady digitalizacji materiałów archiwalnych

Digitalizacja dokumentacji aktowej

Dokumentacja aktowa stanowi zdecydowaną większość materiałów archiwalnych przechowywanych we wszystkich archiwach państwowych. Występuje w postaci papierowej, najczęściej rękopiśmiennej i obejmuje materiały takie jak: teczka z aktami, poszyt, wiązka, księga, akta wiązane czy akta luźne. Może zawierać również dodatkowe elementy doklejone, doszyte lub w inny sposób trwale przytwierdzone. Są to pieczęcie woskowe, papierowo-woskowe, fotografie itp.⁶³

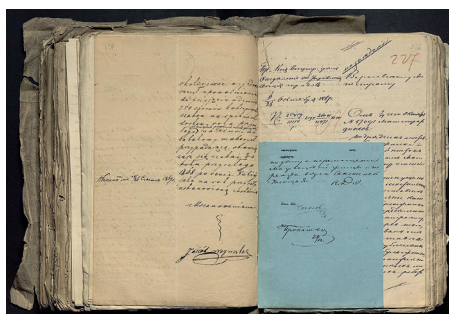
⁶² Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 21.

⁶³ J. Chojecka, M. Muszyńska, P. Pietrzyk, E. Rosowska-Jakubczyk, M. Sadza, *Strategia rozwoju Archiwów Państwowych na lata 2021–2030*, Archiwa Państwowe, Warszawa 2021, s. 36.

32. Przykład dokumentacji aktowej z elementem dodatkowym

Digitalizację dokumentacji aktowej należy wykonywać na jednolitym tle koloru czarnego. W przypadku materiałów zapisanych na kalce dopuszczalne jest zastosowanie tła w kolorze szarym lub białym, w celu uwidocznienia jego treści. Na odwzorowaniu cyfrowym należy zachować ramkę z tła digitalizowanego obiektu tak, by wszystkie jego krawędzie były widoczne. Obiekt powinien być ułożony równoległe do boków stołu skanera, z zachowaniem orientacji tekstu. Zwarte materiały archiwalne, takie jak księgi i poszyty, należy digitalizować w trybie dwie strony na jeden skan (tzw. rozkładówka). Digitalizację należy prowadzić pod szybą dociskową, chyba że zastosowanie szyby mogłoby doprowadzić do uszkodzenia jednostki. Taka sytuacja może mieć miejsce w przypadku pieczęci woskowych, które w miarę możliwości należy skanować bezdotykowo. Dopuszcza się prowadzenie digitalizacji dokumentacji aktowej w taki sposób, aby na kopiach zabezpieczających nie była widoczna treść z innych kart digitalizowanej jednostki archiwalnej. W tym celu należy stosować tła (podkładki) odpowiedniego koloru pod każdą digitalizowaną kartą, chyba że wpłynie to na zachowanie treści lub integralności jednostki (np. zasłonięcie nagłówek wielostronicowych tabel)⁶⁴.

33. Skan poszytu wykonany w trybie 2 strony/1 skan z zachowaniem obramowania z tła

⁶⁴ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 8.

Do digitalizacji dokumentacji aktowej zaleca się stosowanie skanerów dziełowych (planetarnych i książkowych) z szybą ruchomą lub stałą. Do skanowania pojedynczych akt można również zastosować skanery płaskie oraz przelotowe, jednak te ostatnie nadają się wyłącznie do materiałów w dobrym stanie zachowania i odpowiednio wysokiej gramaturze papieru. Ponadto dopuszczalna jest również digitalizacja za pomocą aparatów cyfrowych oraz kamer i aparatów skanujących umieszczonych na kolumnie reprograficznej. Warunkiem niezbędnym jest to, że sprzęt użyty do digitalizacji dokumentacji aktowej musi zapewniać uzyskanie parametrów nie niższych, niż określone w poniższej tabeli⁶⁵.

Tabela 5. Parametry digitalizacji dokumentacji aktowej.

Rodzaj dokumentacji	Rozdzielczość (na całym obszarze digitalizacji)	Format zapisu	Rozszerzenie pliku	Głębia, tryb koloru, przestrzeń barw
Dokumenty czysto tekstowe – maszynopisy, druki, itp. o wysokim kontraście w b. dobrej i dobrej jakości	300 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 15$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.50 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie ≥ 5 lp/mm	OECF ≤ 5
Dokumenty tekstowe rękopiśmienne, maszynopisy na papierze przebitkowym oraz kopie kalkowe maszynopisów o słabej czytelności, niskim kontraście	300 ppi zalecane: 400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 15$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.40 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie	
≥ 5 lp/mm			$\geq 6,6$ lp/mm	
Dokumenty tekstowe zawierające kolorowe elementy lub obiekty o istotnej wartości semiotycznej (adnotacje odręczne, ostemplowanie, pieczęcie, ikonografię, itp.)	400 ppi zalecane: 600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.35 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie	
$\geq 6,6$ lp/mm			$\geq 8,2$ lp/mm	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Zarządzenia nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych oraz ze specyfikacji FADGI. Wybrane zostały parametry najbardziej istotne z punktu widzenia digitalizacji materiałów archiwalnych.

⁶⁵ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 26–29.

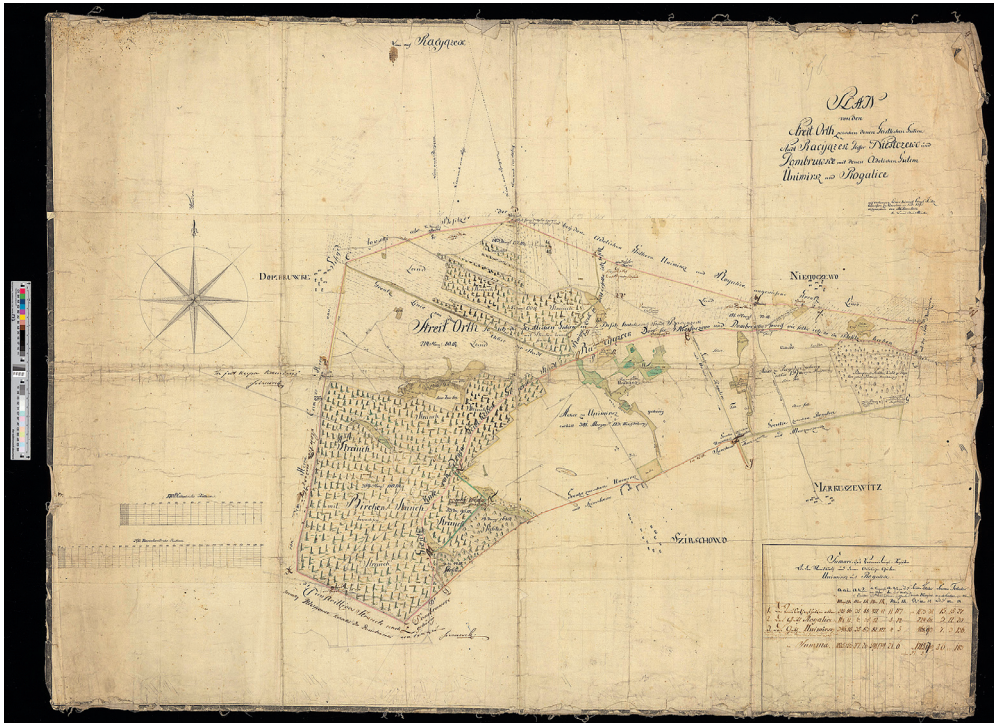
Digitalizacja dokumentów wielkoformatowych

Dokumentami wielkoformatowymi są określane wszelkie pojedyncze, płaskie obiekty, których format jest większy niż A1. Można do nich zaliczyć przede wszystkim plany i mapy, ale również projekty techniczne, tabele, kosztorysy, rysunki, afisze i plakaty⁶⁶. W zależności od obiektu oraz możliwości sprzętu do digitalizacji dokumenty wielkoformatowe możemy digitalizować w dwóch trybach. Pierwszy to tryb zwykły, w którym należy zapewnić pełne odwzorowanie cyfrowe zawartości informacyjnej dokumentu. Podczas digitalizacji obiektów zawierających jedynie tekst uzasadnione będzie zastosowanie trybu zwykłego.

34. Tabela zdigitalizowana w trybie zwykłym

Drugim trybem digitalizacji dokumentów wielkoformatowych jest tryb kartometryczny. Zapewnia on nie tylko pełne odwzorowanie cyfrowe zawartości informacyjnej, ale również zminimalizowane są zniekształcenia geometryczne kopii cyfrowej. Ma to ogromne znaczenie w przypadku digitalizacji map i planów, które często są poddawane analizie, a na ich podstawie dokonywane są specjalistyczne pomiary. Gdy oryginalna mapa wyrysowana jest w skali 1:5000, zniekształcenie geometryczne kopii cyfrowej na poziomie zaledwie jednego milimetra spowoduje błąd pomiaru wielkości pięćdziesięciu metrów.

⁶⁶ Zarządzenie nr 7 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie ewidencjonowania zasobu archiwalnego w archiwach państwowych, s. 3.

34. Tabela zdigitalizowana w trybie zwykłym

Niezależnie od wyboru trybu skanowania, dokumenty wielkoformatowe należy digitalizować pod szybą dociskową lub z zastosowaniem stołu z podciśnieniem. Pozwoli to na wyplaszczenie i rozprostowanie obiektu, który poprzez swoje rozmiary i sposób przechowywania (kilkukrotne złożenie) ma wiele zaگیęć i pofałdowań. Należy również starać się odwzorować cały digitalizowany dokument na jednym skanie. Gdy format dokumentu wykracza poza obszar digitalizacji urządzenia skanującego, możliwe jest wykonanie kopii cyfrowych w fragmentach. W takiej sytuacji należy na kolejnych kopiach cyfrowych fragmentów dokumentu zachować zakładkę wielkości około 20% treści.

Z uwagi na to, że dokumenty wielkoformatowe zwykle występują w postaci pojedynczych, luźnych obiektów, do ich digitalizacji znakomicie nadają się skanery płaskie oraz skanery dzielowe nadające się skanery płaskie oraz skanery dzielowe bez kołyski. Można również stosować aparaty cyfrowe oraz kamery i aparaty skanujące umieszczone na kolumnie reprograficznej. Natomiast do digitalizacji w trybie kartometrycznym należy stosować wyłącznie skanery płaskie oraz skanery dzielowe mające nie więcej niż jeden element skanujący oraz wyposażone w szybą dociskową. Wszystkie urządzenia stosowane do digitalizacji dokumentów wielkoformatowych muszą zapewniać uzyskanie parametrów nie mniejszych od wymaganych w poniższej tabeli⁶⁷.

⁶⁷ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 25–29.

Tabela 6. Parametry digitalizacji dokumentów wielkoformatowych.

Rodzaj dokumentacji	Rozdzielczość (na całym obszarze digitalizacji)	Format zapisu	Rozszerzenie pliku	Głębina, tryb koloru, przestrzeń barw
Tryb zwykły				
Dokumenty o wysokim kontraście, dokumenty drukowane w b. dobrej i dobrej jakości	300 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB Ad-obeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 15$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.50 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie ≥ 5 lp/mm	OEFC ≤ 5
Dokumenty o słabej czytelności, niskim kontraście	400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB Ad-obeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.40 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie $\geq 6,6$ lp/mm	OEFC ≤ 3
Dokumenty wykonane ręcznie, miedzioryty, staloryty, itp. kopie światłoczułe (ozalidy), kalki techniczne	400 ppi zalecane: 600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB Ad-obeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.35 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie	OEFC ≤ 2
			400 ppi	
			$\geq 6,6$ lp/mm	$\geq 8,2$ lp/mm
Tryb kartometryczny				
Mapy i plany	400 ppi zalecane: 600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB Ad-obeRGB1998
	Parametry mierzalne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 3$ Max $\Delta E_{2000} \leq 8$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.30 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie	OEFC ≤ 2
			400 ppi	600 ppi
			$\geq 7,2$ lp/mm	$\geq 10,7$ lp/mm

Źródło: opracowanie własne na podstawie Zarządzenia nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych oraz ze specyfikacji FADGI. Wybrano parametry najbardziej istotne z punktu widzenia digitalizacji materiałów archiwalnych.

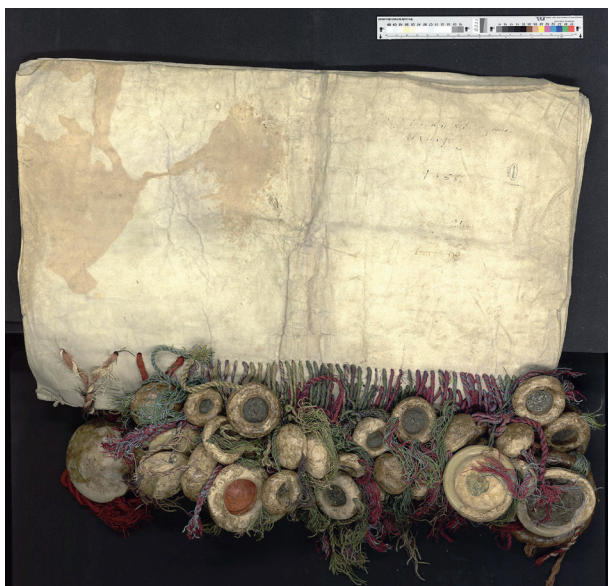
Digitalizacja dokumentów pergaminowych z pieczęciami

Przechowywane w AGAD dokumenty pergaminowe stanowią grupę niemal 9000 j.a., zgromadzonych w zespole pod nazwą Zbiór Dokumentów Pergaminowych. Wystawcami tych dokumentów byli m.in. królowie i książęta, instytucje kościelne, kancelarie miejskie, osoby prywatne itd. Wśród nich znajdują się pomniki dziejowe, takie jak akt unii lubelskiej, Konfederacji Generalnej Warszawskiej, dokumenty pierwszego i drugiego pokoju toruńskiego oraz wiele innych. Najstarszy dokument w AGAD pochodzi z 1155 r. i jest nim bulla papieża Hadriana IV⁶⁸. Wszystko to sprawia, że jest to zbiór niezwykle cenny i ważny z punktu widzenia historii Polski. Znajdujące się w nim dokumenty są delikatne i mogą sprawiać wiele trudności podczas digitalizacji. Ze względu na to, że zarówno dokumenty pergaminowe, jak i pieczęcie, składają się z naturalnych materiałów (skóra i воск), przechowywane są w ściśle określonych warunkach klimatycznych. W związku z tym już sam ich transport z magazynu do pracowni digitalizacji jest kłopotliwy i wymaga przestrzegania określonych zasad. Z tych względów digitalizację dokumentów pergaminowych należy prowadzić ze szczególną ostrożnością oraz dbałością o jak najlepszą jakość odwzorowań cyfrowych. Dzięki temu oryginalne dokumenty będą mogły być przechowywane w odpowiednich dla nich warunkach, a archiwum może je udostępniać wszystkim zainteresowanym w postaci cyfrowej.

Pierwszą zasadą dotyczącą nie tylko digitalizacji, ale w ogóle obchodzenia się z dokumentami pergaminowymi, jest stosowanie rękawiczek lateksowych, nitrylowych lub bawełnianych. Pozwoli to uchronić dokumenty przed kontaktem z potem i zanieczyszczeniami znajdującymi się na skórze rąk. Podczas przenoszenia dokumentów pergaminowych z pieczęciami wskazana jest pomoc drugiej osoby, tak aby zapobiec uszkodzeniu sznurów lub pasków pieczętnych. Należy również zapewnić odpowiednią ilość miejsca obok urządzenia digitalizującego na swobodne ułożenie dokumentu. Digitalizację pergaminów należy prowadzić pod szybą dociskową, z zastrzeżeniem, że nie może to spowodować uszkodzenia dokumentu lub pieczęci. Pod żadnym pozorem nie wolno natomiast dociskać pieczęci woskowych szybą. Dokument pergaminowy z pieczęciami należy ułożyć na stole urządzenia digitalizującego w taki sposób, aby pergamin oraz pieczęcie znajdowały się na tej samej wysokości. Digitalizacji podlega całość dokumentu, czyli awers wraz z pieczęcią oraz rewers z pieczęcią. Poszczególne pieczęcie należy digitalizować osobno w kolejności od lewej do prawej strony. Jeżeli pieczęć znajduje się w puszcze, dodatkowo należy wykonać skan obu stron wieczka i denka puszki⁶⁹.

⁶⁸ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/124775> [dostęp: 5.06.2022].

⁶⁹ Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, s. 7.

36. Wielopieczątny dokument pergaminowy

Często dokumenty pergaminowe zawierają różne ozdobne elementy, takie jak: iluminacje, zdobienia, inicjały, filigrany, sznury pieczętne czy zapisane paski pieczętne. W takim przypadku należy wykonać osobne kopie zabezpieczające takich detali. Do ich digitalizacji zaleca się zastosowanie odrębnego stanowiska wyposażonego w aparat cyfrowy z obiektywem makro oraz oświetlenie z regulacją kąta padania oraz natężenia światła⁷⁰.

37. Dokument pergaminowy z ozdobnymi detalami

⁷⁰ W. Pyzik, *Kryteria doboru skanerów*, s. 29.

Najczęściej dokumenty pergaminowe mają postać jednej karty, która jest od dołu zagięta, częściowo zasłaniając tekst. Przez to zagięcie przewleczony jest sznur lub pasek pieczętny, co dodatkowo utrudnia dostęp do treści. Podczas digitalizacji należy element zasłaniający tekst odgiąć w takim stopniu, aby był on jedynie przytrzymany, a nie trwale załamany pod naciskiem szyby dociskowej. Trzeba również wykonać dwie kopie zabezpieczające – pierwszą z odchylonym oraz drugą z rozłożonym elementem zasłaniającym tekst.

37. Dokument pergaminowy z ozdobnymi detalami

Trzeba również wspomnieć o akcesoriach przydatnych przy digitalizacji dokumentów pergaminowych. Są to różnej wielkości i grubości podkładki gąbkowe, ułatwiające prawidłowe ułożenie dokumentu pod szybą urządzenia digitalizującego, oraz kostka introligatorska, służąca do przytrzymania elementów zasłaniających tekst. Ponadto w niektórych przypadkach konieczna może być asysta konserwatora.

Do digitalizacji dokumentów pergaminowych z pieczęciami konieczne jest stosowanie urządzeń, które mają możliwość ustawienia ostrości w wybranym punkcie, a nie tylko na poziomie szyby dociskowej. Ponadto urządzenie musi zapewniać odpowiednią głębokość ostrości lub umożliwiać jej regulację np. poprzez zmianę wartości przysłony. Konieczne jest również stosowanie oświetlenia z co najmniej dwoma źródłami światła i możliwością płynnej regulacji ich natężenia. Dzięki temu możliwe jest prawidłowe odwzorowanie reliefu pieczęci. Do digitalizacji zaleca się stosowanie skanerów ze światłem synchronicznym, aparatów cyfrowych pełnoklatkowych i średnioformatowych oraz kamer i aparatów skanujących na kolumnie reprodukcyjnej⁷¹.

Zalecane minimalne parametry digitalizacji dokumentów pergaminowych z pieczęciami przedstawia tabela 7.

⁷¹ Tamże, s. 25–29.

Tabela 7. Parametry digitalizacji dokumentów pergaminowych z pieczęciami

Rodzaj dokumentacji	Rozdzielczość (na całym obszarze digitalizacji)	Format zapisu	Rozszerzenie pliku	Głębina, tryb koloru, przestrzeń barw
Dokumenty tekstowe rękopiśmienne	400 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzarne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.50 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie $\geq 6,6$ lp/mm	OEFC ≤ 3
Dokumenty tekstowe zawierające kolorowe elementy lub pieczęcie	600 ppi	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzarne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.50 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie $\geq 8,2$ lp/mm	OEFC ≤ 3
Pieczęcie	600 ppi lub > 4000 pikseli na dłuższym boku	TIFF 6.0 bez kompresji lub TIFF 6.0 z kompresją LZW	.tif	24-bitowe RGB AdobeRGB1998
	Parametry mierzarne			
	Średnie $\Delta E_{2000} < 5$ Max $\Delta E_{2000} \leq 10$	Błędna rejestracja kanałów barwnych < 0.50 pikseli	MTF10 w pionie i poziomie $\geq 8,2$ lp/mm	OEFC ≤ 3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Zarządzenia nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych oraz ze specyfikacji FADGI. Wybrane zostały parametry najbardziej istotne z punktu widzenia digitalizacji materiałów archiwalnych.

*

Digitalizacja materiałów archiwalnych prowadzona w archiwach państwowych spełnia niezwykle ważną funkcję. Pomaga w zabezpieczeniu oryginalnych dokumentów przed zniszczeniem, ponieważ udostępniane są wyłącznie kopie cyfrowe. Pozwala również na zachowanie treści i wizerunku dokumentów w razie ich utraty lub zniszczenia. Nie bez znaczenia jest również fakt, że kopie cyfrowe można udostępnić w internecie, dzięki czemu dostęp do nich możliwy jest o każdej porze, z dowolnego miejsca na świecie. Żeby efekty digitalizacji, czyli skany, były wykonane w sposób prawidłowy, powtarzalny i jednolity dla całej

sieci archiwów państwowych, muszą być określone pewne standardy, zarówno techniczne, jak i jakościowe.

Proces digitalizacji materiałów archiwalnych nie jest tylko czynnością powtarzalną. Jak wykazałem w powyższych rozważaniach, należy wziąć pod uwagę szereg elementów oraz mieć cały czas na uwadze bezpieczeństwo skanowanych zbiorów. Do digitalizacji nie można podejść bez starannego zaplanowania i przemyślenia wszystkich aspektów, a także odpowiedniego przygotowania technicznego. Znaczenie ma zarówno lokalizacja pracowni digitalizacji, jej organizacja, wyposażenie i rozmieszczenie stanowisk pracy, a także dobór odpowiednich urządzeń, weryfikacja ich jakości i zgodności z wymaganymi minimalnymi parametrami. Równie ważny jest dobór konkretnej techniki skanowania oraz przestrzeganie określonych reguł dotyczących kalibracji i zarządzania barwą. Wszystkie te elementy mają wpływ na efekt końcowy, którym są cyfrowe kopie maksymalnie zbliżone do oryginalnego materiału i oddające wszystkie jego cechy. Digitalizacja ma sens jedynie wtedy, gdy użytkownik końcowy nie będzie musiał zaglądać do analogowych obiektów (oryginałów).

Powyżej przedstawione zostały jedynie wybrane urządzenia wykorzystywane w digitalizacji oraz wskazano przykłady digitalizacji najczęściej występujących w archiwach państwowych rodzajów materiałów archiwalnych. Celowo pominięto obiekty, które kojarzone są raczej z muzeami, jak medale, elementy strojów, wyposażenia wnętrz, monety, czy włosy, które również możemy znaleźć w magazynach archiwalnych. Ich digitalizacja znacznie się różni, zarówno pod względem zastosowanego sprzętu, jak i technik, stanowi więc odrębny temat.

W niniejszym tekście przedstawiono stan obecny. Należy jednak pamiętać, że – podobnie jak w innych dziedzinach – również w świecie digitalizacji wprowadzane są coraz to nowe rozwiązania i urządzenia. Producenci urządzeń nieustannie udoskonalają swoje produkty. W ostatnich latach obserwujemy dynamiczny rozwój technik 3D. Udało się również opracować techniki skanowania umożliwiające odczyt spalonych dokumentów. Coraz częściej mówi się też o cyfrowej konserwacji zniszczonych akt. Wszystko to wkracza również do archiwów, a kto wie, co jeszcze przyniesie przyszłość.

BIBLIOGRAFIA

Przepisy archiwalne

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, Dz.U. 1983 Nr 38 poz. 173.

Zarządzenie nr 14 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 sierpnia 2015 r. w sprawie digitalizacji zasobu archiwalnego archiwów państwowych.

Zarządzenie nr 7 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie ewidencjonowania zasobu archiwalnego w archiwach państwowych.

Opracowania

Bunsch E., Sitnik R., *Kryteria doboru techniki 3d do dokumentacji obiektów dziedzictwa kulturowego*, Warszawa 2014.

- Chojcka J., Muszyńska M., Pietrzyk P., Rosowska-Jakubczyk E., Sadza M., *Strategia rozwoju Archiwów Państwowych na lata 2021–2030*, Warszawa 2021.
- Cyfrowa fotografia w dokumentacji muzealnej, red. M. Kołpanowicz, Warszawa 2013.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska Ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901.
- Katalog dobrych praktyk digitalizacji obiektów muzealnych, red. W. Grochowska, A. Puzyna, A. de Rosset, Ł. Stawski, K. Zielonka-Kołońska, Warszawa 2021.
- Kołpanowicz M. *Cyfrowe odwzorowania muzealiów – parametry techniczne, modelowe rozwiązania*, Warszawa 2012.
- Lei He, Erin Annis, *OpenDice (v.2.5) User Manual*, Manual version 2.0, 2022.
- Opracowanie materiałów sfragistycznych w archiwach, red. P. Gut, M. Hlebionek, Warszawa 2020.
- Paradowski D., *Digitalizacja piśmiennictwa*, Warszawa 2010.
- Płoszajski G., *Standardy w procesie digitalizacji obiektów dziedzictwa kulturowego*, Warszawa 2008.
- Pyzik W. *Kryteria doboru skanerów i weryfikacji wyników skanowania*, Warszawa 2013.

Netografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych: [<https://agad.gov.pl>]
- Bayle Philippe, *What is sampling efficiency?*, i2S SA 2018, <https://blog.i2s.fr/en/what-is-sampling-efficiency/>.
- Book Scanner Buyer's Guide Will Digital Cameras Ever Replace Scanners?*, Image Access 2021 [https://www.imageaccess.de/_WhitePapers/PDF/book_scanner_buyers_guide.pdf].
- <https://calibrite.com>
- <https://deltae.picturae.com/wiki>
- <https://www.digitizationguidelines.gov>
- <https://www.iiri.com/quartz-alv>
- Hans van Dormolen, *Metamorfoze Preservation Imaging Guidelines*, Haga 2012, https://www.metamorfoze.nl/sites/metamorfoze.nl/files/publicatie_documenten/Metamorfoze_Preservation_Imaging_Guidelines_1.0.pdf.
- ISO 19264-1:2021(en) *Photography — Archiving systems — Imaging systems quality analysis — Part 1: Reflective originals* [<https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:19264:-1:ed-1:v1:en:fig:1>].
- Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, <https://www.archiwa.gov.pl>
- Overview of FADGI & METAMORFOZE Digitization Program Planning*, Digital Transitions 2021 [<https://heritage-digitaltransitions.com/digitization-program-planning/overview-of-fadgi-metamorfoze-guidelines/>].
- Quality Controlled Scanning*, Image Access 2021: [https://support.imageaccess.de/downloads/product_manuals/FAQ/FAQ-Quality-Controlled-Scanning.pdf].
- Radigue Morgane, *Image quality is not just about resolution!* i2S SA 2018, <https://blog.i2s.fr/en/image-quality-is-not-just-about-a-resolution/>.
- Rieger Thomas (red.), *Technical Guidelines for Digitizing Cultural Heritage Materials: Creation of Raster Image Files*, 2016: [http://www.digitizationguidelines.gov/guidelines/FADGI_Still_Image_Tech_Guidelines_2016.pdf].
- Standardy techniczne digitalizacji*, Biblioteka Narodowa, <https://www.bn.org.pl/download/document/1342175830.pdf>
- Szukaj w Archiwach, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/>

White Paper – Book Scanner Quality Check, Image Access, https://www.imageaccess.de/_WhitePapers/PDF/Book_Scanner_Quality_Check.pdf
<https://wzorniki.eu/kalibracja-monitora-czym-jest-i-po-co>

Streszczenie

Digitalizacją nazywamy proces przekształcania informacji utrwalonej w postaci analogowej na postać cyfrową. Pełni bardzo ważną rolę w działalności archiwów i spełnia wiele funkcji. Nazywamy ją zabezpieczającą, ponieważ zabezpiecza treść tych materiałów na wypadek ich zniszczenia lub utraty. Chociaż w artykule podjęto problematykę digitalizacji materiałów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, to jednak poruszone w nim zagadnienia dotyczą wszystkich archiwów państwowych oraz innych instytucji przechowujących zbiory rękopiśmienne. W artykule skupiono się na kwestiach technicznych procesu digitalizacji. Scharakteryzowano urządzenia wykorzystywane do digitalizacji, opisano zagadnienia dotyczące jakości kopii cyfrowych oraz doboru odpowiednich urządzeń i technik digitalizacyjnych, a wreszcie przedstawiono praktyczne zasady digitalizacji różnych rodzajów materiałów archiwalnych.

Digitisation of archival materials

Summary

Digitisation is the process of converting information recorded in analogue form to a digital format. It plays a very important role in the activities of archives and serves many functions. We call it preservation because it serves, among other things, to protect archival materials from damage and to secure the content of these materials in the event of their destruction or loss. Although the article addresses the issues of digitisation of archival materials preserved at the Central Archives of Historical Records in Warsaw, the issues raised in the article apply to all state archives and other institutions preserving manuscript collections. The article focuses on technical aspects of the digitisation process. It describes equipment used for digitisation, issues concerning quality of digital copies and selection of appropriate digitisation equipment and techniques; finally it presents practical rules for digitisation of various types of archival materials.

Słowa kluczowe: digitalizacja, materiały archiwalne, AGAD, Archiwum Główne Akt Dawnych

Keywords: digitisation, archival materials, AGAD, Central Archives of Historical Records

IV RECENZJE

Grzegorz Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w., Przemysł 2020*

Wydana przez Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej książka Grzegorza Klebowicza nawiązuje do jego wcześniejszej publikacji poświęconej organizacji parafialnej diecezji przemyskiej, wydanej w 2013 r.¹ We wstępie do książki Autor zauważył, że zainteresowani historią Kościoła przemyskiego mają do dyspozycji wiele różnorodnych prac naukowych i popularyzatorskich, „brakuje jednak ciągle prac ogólniejszych, tematycznie sumujących dotychczasowy dorobek badaczy. Z tego braku zrodził się pomysł opracowania zwięzłej i przystępnej syntezy powstawania, warunków funkcjonowania oraz przeobrażeń wewnętrznych organizacji parafialnej i wspólnot zakonnych na obszarze diecezji (od 1992 roku archidiecezji) przemyskiej, od momentu powstania biskupstwa w XIV wieku po czasy współczesne”². Sam Autor uważa opracowanie za publikację popularnonaukową, jednak obszerny aparat naukowy (634 przypisy) sytuuje je bliżej prac naukowych.

Książka składa się z siedmiu rozdziałów. Prócz pierwszego, wprowadzającego, pozostałe rozdziały mają układ chronologiczny: wieki średnie, XVI wiek, następnie stulecia XVII i XVIII (do 1772 r.), zabór austriacki, niepodległa Rzeczpospolita i lata II wojny światowej, a wreszcie czasy powojenne do obecnych. Cztery pierwsze rozdziały, „z uwzględnieniem drobnych poprawek i uzupełnień”, zostały w dużej mierze oparte na treści, wspomnianej już, książki Autora na temat organizacji parafialnej diecezji przemyskiej, natomiast rozdziały V–VII bazują na literaturze historycznej³.

W pierwszym rozdziale (s. 13–33) autor opisuje ślady chrześcijaństwa w dorzeczu Sanu i górnego Dniestru przed erygowaniem diecezji przemyskiej. Omawia materialne pozostałości po nieistniejących dziś kościołach oraz dyskusję na temat daty i okoliczności powołania biskupstwa katolickiego. Tu scharakteryzowano również rozwój

¹ G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku*, Lublin 2013, zob. recenzję Jerzego Flągi, *Grzegorz Klebowicz, Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku*, *Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2013*, ss. 658, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura”, t. 15, 2016, s. 183–189. Autor skorzystał z uwag recenzenta i w obecnym opracowaniu wprowadził podział rozdziałów na podrozdziały, co czyni tekst bardziej przejrzystym.

² G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w.*, Przemysł 2020, s. 9.

³ Tamże, s. 10.

terytorialny diecezji na przestrzeni wieków, do ostatniej odnotowanej utraty terytorium na rzecz diecezji sandomierskiej w 1992 r. oraz wewnątrzdiecezjalne struktury terenowe. Rozdział uzupełnia tablica przedstawiająca zmiany granic diecezji opracowana na podstawie *Atlasu historycznego metropolii przemyskiej*⁴.

W rozdziale drugim (*Średniowieczne początki XIV–XV w.*, s. 35–76) opisano pierwsze świątynie i parafie założone przed 1375 r., w tym w Przemyślu, Rzeszowie i Bukowsku oraz kolejne w Krośnie, Łańcutie, Sanoku, Jarosławiu i Staremieściu (Starym Rzeszowie). Tekst uzupełnia tabela chronologiczna rozwoju średniowiecznej sieci parafialnej w XIV–XV w.⁵ Następnie Autor dokonuje analizy kierunków rozwoju sieci parafialnej i prezentacja fundatorów i opiekunów parafii. Rozdział zamyka omówienie działalności w diecezji przemyskiej wspólnot zakonnych: dominikanów (Przemyśl, Łańcut, Sambor, Mościska), franciszkanów (Przemyśl, Sanok), bożogrobców (Przeworsk, Leżajsk), bernardynów (Przeworsk, Sambor) i duchaków⁶ (Łańcut).

W trzecim rozdziale (*Trudne XVI stulecie*, s. 77–112) naświetlono zahamowanie tworzenia nowych parafii spowodowane przechodzeniem szlachty i magnatów – potencjalnych fundatorów – na protestantyzm oraz proces zamiany świątyń katolickich na zbory. Autor szczegółowo omówił wpływ reformacji na istniejącą sieć parafialną i zakony działające w diecezji. Wiele miejsca poświęcił widocznej w końcu XVI w. odnowie religijnej, w tym pojawieniu się w latach 70. XVI w. jezuitów, a w końcu wieku pierwszej żeńskiej wspólnoty w diecezji – dominikanek. W tym rozdziale opisał również wielkość parafii i duchowieństwo parafialne. Rozdział zamyka obszernie omówienie źródeł uposażenia parafii (w tym dóbr ziemskich, dziesięcin, mesznego, stołowego, kolędy), dochodów z tak zwanych *iura stolae* (opłat wnoszonych przy chrztach, ślubach i pogrzebach), połączone z przedstawieniem konfliktów między wiernymi wzbraniającymi się od ich uiszczania a duchowieństwem.

Kolejny, czwarty rozdział (*Od XVII w. po I rozbiór Polski*, s. 113–156) otwiera krótki wykaz parafii powstałych we wspomnianym okresie, poprzedzający tabelę przedstawiającą sieć parafialną diecezji przemyskiej w 1772 r.⁷ Następnie przedstawiono architekturę kościelną (z przewagą świątyń drewnianych we wsiach i murowanych w miastach), organizację szkół parafialnych (w 1640 r. działały w około 80 procent parafii) i szpitali w 99 parafiach⁸. Rozdział zamyka przedstawienie nowych fundacji zakonnych, dla których szczególnie korzystnym był wiek XVII, później proces ten wyhamował. W latach 1601–1772 w diecezji przemyskiej powstało 36 domów zakonnych⁹; w 1772 r. było ich 47 dla 16 wspólnot zakonnych. Autor omówił je w podziale na poszczególne zgromadzenia.

⁴ Atlas (w formacie PDF) jest dostępny na stronie internetowej, <https://tnkul.pl/atlas-historyczny-metropolii-przemyskiej> [dostęp 03.06.2023].

⁵ G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne*, s. 43–53.

⁶ Duchacy (Ordo Fratrum Canonicorum Regularium Sancti Spiritus de Saxia), Zakon Ducha Świętego powstał w XII stuleciu we Francji (Zakon Szpitalników Świętego Ducha z Montpellier), w Polsce działa od 1220 r. Zajmował się pomocą porzuconym dzieciom oraz ubogim i chorym.

⁷ G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne*, s. 120–126.

⁸ Tamże, tabela, s. 138–141.

⁹ We wcześniejszym okresie likwidacji uległy domy dominikanów i duchaków w Łańcutie. G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne*, s. 90.

Rozdział piąty (*W Galicji pod panowaniem Habsburgów*, s. 159–181) pokazuje, jak józefinizm wpłynął na sytuację w diecezji przemyskiej. Miały w niej wówczas miejsce kilkukrotne zmiany granic diecezji, granice dekanatów i parafii dostosowywano do struktury administracyjnej monarchii habsburskiej, likwidowano klasztory, seminaria duchowne, kolegiaty i prepozytury. Zmiany granic diecezji, a co za tym idzie, również sieci parafialnej, częste na przełomie XVIII i XIX wieku, zakończyły się w 1826 r., by przetrwać bez zmian przez niemal kolejne 100 lat. Wiele miejsca Autor poświęcił kasatom klasztorów, jednemu z elementów reform józefińskich. W Galicji i diecezji przemyskiej kasatę przeprowadzono na mocy dekretu z 1782 r., który nakazywał zamknięcie klasztorów nie prowadzących działalności oświatowej i opiekuńczej (wcześniej, w 1773 r. papież Klemens XIV zniósł zakon jezuitów, którzy w diecezji przemyskiej mieli pięć domów). W latach 1783–1795 skasowano 25 klasztorów męskich (pozostało 29) i pięć domów zgromadzeń żeńskich (pozostały zaledwie dwa). Życie zakonne odradzało się od lat 60. XIX w., w tym przybyło kilkanaście nowych wspólnot żeńskich. Przed wybuchem I wojny światowej w diecezji przemyskiej funkcjonowało 141 domów kilkunastu zgromadzeń.

W przedostatnim, szóstym rozdziale (*W niepodległej Rzeczypospolitej i pod okupacjami II wojny światowej*, s. 185–222) Autor omówił zmiany granic diecezji i sieci parafialnej w odrodzonej Polsce na podstawie schematyzmów kościelnych. Przed wybuchem II wojny światowej diecezja przemyska miała 356 parafii skupionych w 35 dekanatach. Na terenie diecezji działało 14 zgromadzeń męskich w 32 domach i 21 zgromadzeń żeńskich w 184 domach zakonnych. Odrębne miejsce zajmuje przedstawienie sytuacji diecezji przemyskiej pod dwoma okupacjami – niemiecką i sowiecką, w tym losów duchowieństwa. Rozdział zamyka informacja o wojennych losach duchowieństwa zakonnego i zniszczeniach obiektów sakralnych.

Ostatni, siódmy rozdział książki (*Od komunizmu po czasy współczesne*, s. 225–280) poświęcono powojennej historii diecezji. Otwiera go wykaz 69 parafii, które po wojnie znalazły się w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Zakonnicy utracili sześć domów, a zakonnice aż 30. Autor zestawił tabelarycznie ośrodki duszpasterskie utworzone po wojnie i nowe miejsca kultu powstałe w diecezji w latach 1944–1964¹⁰. Scharakteryzował też życie zakonne i ograniczenia w funkcjonowaniu zakonów związane z polityką władz państwowych. W 1952 r. w diecezji funkcjonowało 26 domów męskich i 164 domy żeńskie¹¹. Szczególne miejsce zajmuje w tym rozdziale działalność Ignacego Tokarczuka, biskupa przemyskiego w latach 1966–1993 (od 1991 r. arcybiskupa)¹². W okresie swych rządów biskup utworzył 233 placówki duszpasterskie¹³, w diecezji powstało 19 nowych domów zakonnych męskich i 47 żeń-

¹⁰ Tamże, s. 231–233, 234–236.

¹¹ Tamże, s. 237–242.

¹² Ignacy Tokarczuk (1918–2012) święcenia kapłańskie przyjął w 1942 r. we Lwowie. W grudniu 1965 r. papież Paweł VI mianował go biskupem przemyskim, a papież Jan Paweł II podniósł go 2 VI 1991 r. do godności arcybiskupa *ad personam* (w uznaniu zasług, tytularnie bez arcybiskupstwa). W latach 1992–1993 Ignacy Tokarczuk był arcybiskupem nowo powołanej metropolii przemyskiej, a od 1993 r. arcybiskupem seniorem. W 2006 został odznaczony Orderem Orła Białego.

¹³ G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne*, s. 246–252.

skich. Rozdział zamyka opis współczesnej diecezji, która na mocy bulli *Totus Tuus Poloniae* z 25 III 1992 r. została podniesiona przez papieża Jana Pawła II do rangi archidiecezji (metropolii), której podlegają diecezje rzeszowska i zamojsko-lubaczowska. W 2020 r. w archidiecezji przemyskiej były 392 parafie, 12 męskich wspólnot zakonnych z 29 domami oraz 26 wspólnot żeńskich ze 111 domami¹⁴.

W zakończeniu Autor podsumował rozważania, wskazując na potrzebę prowadzenia dalszych badań historycznych nad dziejami diecezji, opartych na kwerendach źródłowych oraz opracowywania monografii pojedynczych parafii i placówek zakonnych.

Publikację uzupełniają aneksy: nr 1 – wykaz parafii archidiecezji przemyskiej, nr 2 – nowe kościoły zbudowane za rządów biskupa I. Tokarczuka w latach 1966–1992, nr 3 – Maryjne *loca sacra* i nr 4 – episkopat przemyski¹⁵. Książka została opatrzona w wykazy: skrótów, tabel, źródeł i opracowań oraz w indeksy miejscowości i nazwisk.

Wypada żałować, że sam Autor nie pokusił się o szerszy przegląd źródeł, szczególnie rękopiśmiennych. Uwagę zwraca niewymienienie wszystkich materiałów z Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu, do których Autor odwoływał się w tekście¹⁶. Warto dodać, że ważnym uzupełnieniem zasobu archiwum kościelnego w Przemyślu są akta urzędowe znajdujące się w zespole C.K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty (K.K. Ministerium für Kultus und Unterricht) przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹⁷ oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie¹⁸. W części tego zespołu znajdującej się w AGAD są dokumenty dotyczące kolegiaty w Jarosławiu, dominikanów w Jarosławiu, Mościskach i w Wielkich Oczach, karmelitanek w Przemyślu oraz spraw gospodarczych i finansowych diecezji przemyskiej z lat 1853–1915¹⁹.

Czas pokaże, na ile postulaty badawcze zgłoszone przez Grzegorza Klebowicza znajdują oddźwięk w postaci nowych monografii parafii i zgromadzeń zakonnych z terenu archidiecezji przemyskiej.

Małgorzata Końska

<https://orcid.org/0000-0002-6858-6592>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

¹⁴ Tamże, s. 274–279.

¹⁵ Tamże, s. 287–303.

¹⁶ W wykazie źródeł są wymienione rękopisy nr 14, 22, 27, 52, 64, 134, 155, 158, 159, 164, 196, 170, 175, 244, a w innych miejscach książki przywołano jeszcze inne rękopisy z Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu, np. na s. 87 rękopisy nr 26, 35, 165, 169; na s. 88 rękopisy nr 143, 161, 167, a na s. 89 rękopisy nr 157 i 191.

¹⁷ AGAD zespół, nr 304, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespole/-/zespole/125073> [dostęp: 2023-06-06].

¹⁸ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, fond 639, Міністерство віросповідань і освіти, м. Відень (K.k. Ministerium für Kultus und Unterricht, Wien / Ministerstwo Wyznań i Oświaty w Wiedniu), 401 j.a. z lat 1835–1920.

¹⁹ AGAD, C.K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 272k, 276k, 284k, 19k.

Michal Wanner, Karel Staněk, *Císařský orel a vábení Orientu. Zámorská obchodní expanze habsburské monarchie (1715–1789)* [Cesarski orzeł i fascynacja Orientem: ekspansja handlowa monarchii habsburskiej na rynki zamorskie (1715–1789)], Dolní Břežany 2021

Parafrazując tytuł znanej książki Jean-Paula Roux można by powiedzieć, iż jest to opowieść o XVIII-wiecznych Habsburgach wiedeńskich „szukających drogi w dalekowschodni świat”. Licząca 527 stron książka, bogato ilustrowana ponad 80 obrazami i planami z epoki, składa się z sześciu (w istocie – pięciu) części. Pierwsza z nich – będąca niejako wprowadzeniem – pokazuje w jaki sposób arcyksiążę Karol Habsburg, a po śmierci starszego cesarskiego brata Józefa I, cesarz Karol VI (1711–1740) w wyniku swojego wieloletniego udziału w wojnie o sukcesję hiszpańską (choć ostatecznie bez powodzenia) na mocy traktatu w Rastatt zawartego w marcu 1714 r. otrzymał, należące uprzednio do Hiszpanii, Niderlandy Południowe (Austriackie) wraz z portem w Ostendzie. Kolejną wojnę z Turcją zakończył pokój w Passarowitz (Pożarevac) zawarty w czerwcu 1718 r., dający Habsburgom i ich poddanym ułatwienia w handlu tak lądowym, jak i morskim w imperium osmańskim, gwarantując niskie cła oraz lepszy dostęp do Dunaju, a także miasto Belgrad (do 1739 r.). Traktat ten dobrze służył kupcom, głównie poddanym tureckim: Ormianom i sefardyjskim Żydom oraz Grekom, Wołochom, Serbom i Bułgarom, wpływając na ożywienie handlu. Kolejny element to przyznanie wszystkim kupcom bezpiecznych warunków prowadzenia handlu w dwóch adriatyckich portach cesarskich, Trieście i Fiume (dziś Rijeka), choć oczywiście nie mogły one konkurować z Wenecją. Handel miała też wspomóc cesarska kompania do handlu ze Wschodem (*Kaiserliche privilegierte Orientalische Compagnie*) powołana w 1719 r., jednak jej organizacja i oparcie wymiany nie na kruszcu, ale na zbyt małej produkcji przemysłowej, nie przyniosło korzyści.

Część druga – stanowiąca niemal połowę książki – dotyczy roli, jaką odegrały Niderlandy Austriackie, a przede wszystkim wieloetniczna społeczność jedyne-go pełnomorskiego portu w ich obrębie, czyli Ostendy, w stworzeniu w trzeciej dekadzie XVIII w. kompanii mającej handlować z Dalekim Wschodem (*Generale Kijserlycke Indische Compagnie*). Opisano wcześniejszą działalność poszczególnych inwestorów w latach 1715–1722, których prawie 40 statków pływało do Chin (np. Kantonu – Paulo Jacomo Cloots), Indii (np. bracia Carlos i Jacomo Maelcamp, Irlandczyk Thomas Ray – do Surat), Mokki w Jemenie – Paulo Jacomo Cloots oraz do Gwinei w Afryce, choć kierunek ten nie był potem rozwijany. Był to czas nawiązywania kontaktów i nabywanie doświadczeń. Powołanie kompanii 19 XII 1722 r., początkowo na 30 lat, pozwalało na redukcję kosztów i ryzyka, dawało większą stabilność, gdyż stał za nią autorytet cesarski. Tworzyli ją flamandzcy kupcy i naturalizowani cudzoziemcy (mający jednak małe udziały), choć stanowiący niemal trzecią część zatrudnionych. Kompania miała prawo budowania nie tylko faktorii, ale i fortec oraz zaciągania żołnierzy. Zdobyto kolonie Covelong (Kovalam) na Wybrzeżu Koromandelskim nad Zatoką Bengalską oraz Bankibazar w Bangalu (w delcie Gangesu powyżej Kalkuty),

które ostatecznie kompania przekazała cesarzowi. Status tych kolonii był niższy, niż innych europejskich posiadłości, gdyż nie gwarantował go firman władcy (Wielki Mogoł), a jedynie namiestnik. Również dochody (głównie z bawełny, jedwabiu i saletry) nie były duże.

Większe interesy kompania robiła w południowych Chinach (Kanton), gdzie kupowano herbatę, jedwab i porcelanę. W początkowym okresie przynosiło to znaczne zyski (powyżej 200 procent). Korzystna była elastyczność kompanii, brak rozbudowanej grupy urzędników i nietworzenie kolonii. Również zbywanie dóbr wschodnich w Ostendzie było bardziej opłacalne, gdyż nie obowiązywały tu wysokie cła ochronne. Jednak działania kompanii nie pozostały niezauważone przez innych uczestników handlu zamorskiego, a także siły polityczne, widzące słabość cesarza w braku męskiego następcy tronu. Starania Karola o uznanie jego najstarszej córki Marii Teresy za dziedziczkę całości jego władztwa, z pominięciem córki brata Józefa (Marię Józefę Habsburżankę, późniejszą żonę Augusta III Sasa), otwierały dogodne pole do zewnętrznych nacisków na cesarza. Pierwsza koalicja Anglii, Francji, Zjednoczonych Prowincji Niderlandów, Danii i Szwecji ostatecznie traktatem paryskim z 31 V 1727 r. zobowiązała cesarza do zawieszenia na sześć lat działalności kompanii. Nie zastosowanie się do tych postanowień spowodowało kolejne naciski i ostatecznie w 16 III 1731 r., w zamian za uznanie sankcji pragmatycznej (dziedziczenia przez Marię Teresę) przez króla Jerzego II i kolejno przez Hiszpanię i Zjednoczone Prowincje, cesarz rozwiązał kompanię. Tworzący ją inwestorzy znaleźli pole do działania w innych krajach zachodnioeuropejskich. Dania, Szwecja i Prusy utworzyły własne kompanie, próbujące konkurować na rynku azjatyckim.

Mając zamkniętą drogę na Daleki Wschód i do Azji Południowo-Wschodniej cesarstwo zintensyfikowało handel śródziemnomorski z Triestu i Fiume. Zagadnień tych dotyczy część trzecia książki. Wprawdzie za panowania Karola VI może nie było to konsekwentne, ale już jego córka i wnuk starali się o rozwój portów. W Trieście powstała nowa dzielnica handlowa, od imienia cesarzowej nazwana *Borgo Teresiano*, otwarta na przybyszy i tolerancyjna. Do tego wprowadzenie srebrnego talara Marii Teresy, który stał się podstawową monetą w handlu Lewantu. Za czasów gubernatora hr. Karła von Zinzendorfa (1776–1782) port zwiększał znacznie swoje kontakty, obsługując import, prowadzony przede wszystkim przez kupców osmańskich, do południowych krajów monarchii. Stopniowo atrakcyjność Triestu skłaniała kupców, zwłaszcza Greków, do osiedlania się w mieście.

Nowym impulsem dla handlu rzecznoego na Dunaju była budowa większych, cięższych i trwalszych dębowych statków rzecznych w Wiedniu, a także w rejonie Karlovaca. Ich twórcą był doświadczony szkutnik z Moguncji Johann Matthäus Hepp (zm. 1780 r.).

Fiume było portem pomocniczym dla Triestu i mimo starań Marii Teresy polegających na powołaniu w 1750 r., w oparciu głównie o kapitał niderlandzki kompanii Arnoldta Urbain (*Société de commerce Urbain Arnoldt et Compagnie*) z monopolem na rafinację cukru oraz przekazania Fiume do Królestwa Chorwacji w 1776 r., nie odegrało większej roli w handlu dalekomorskim.

Działalności i postaci awanturника Williama Boltsa, znanej czytelnikom z opublikowanego w „Miscellaneach” artykułu Michała Wannera¹, poświęcono część czwartą książki. Jednak i ta próba powrotu do dalekiego handlu (Afryka Zachodnia, Wybrzeże Malabarskie), tym razem oparta na doświadczeniach pracującego dla English East India Company (choć głównie dla siebie), lecz zwolnionego w 1769 r., Boltsa, nie przyniosła większego sukcesu. Było to mniejsze przedsięwzięcie, głównie rejs statku *Joseph und Theresia* (1776–1781), a i tak powołana Imperialna Azjatycka Kompania w Trieście i Antwerpii (*Société impériale pour la Commerce Asiatique de Trieste et d’Anvers*) zbankrutowała w 1785 r. z powodu braku kapitału oraz cesarskiego wsparcia i zmian w handlu w tym rejonie, zdominowanego przez angielską Kompanię Wschodnioindyjską. Nie bez znaczenia był też charakter samego bohatera i jego spory z bankierem Charlesem Prolim.

Dla dalszego rozwoju ekonomicznego cesarstwa ważniejsze okazały się Dunaj i Morze Czarne. Te możliwości zaistniały po 1784 r. (24 lutego podpisano umowę handlową z Konstantynopolem zezwalającą poddanym habsburskim na handel z Afryką Północną i Persją) oraz po wojnie turecko-rosyjskiej z lat 1764–1768 i 1787–1792, gdy napływ kupców osmańskich nie tylko spowodował ożywienie handlu, ale wpłynął również na przemysł i bankowość. Wówczas zaczęły się rozwijać relacje handlowe między Wiedniem a Imperium Osmańskim.

W części piątej książki przeanalizowano nowe możliwości, zwracając uwagę na zmiany wywołane sytuacją polityczną w Anglii, Ameryce (wojna o niepodległość chwilowo angażowała Anglię), w Niderlandach (Ostenda w 1781 r. została wolnym portem, co pozwalało na handel ze Zjednoczonymi Prowincjami i umożliwiło handel prywatnym przedsiębiorcom z Dalekim Wschodem, poza Chinami, bo tam – po aferze Boltsa – obowiązywał zakaz) i Francji (rewolucja, która osłabiła dominację Francji w handlu z Konstantynopolem) oraz zmiany w organizacji handlu, gdzie monopolistyczne kompanie państwowe nie miały już racji bytu (co zresztą potwierdza syntetyczne opracowanie Samiego Bensassia)² i przez rodzący się przemysł. Dla rozwoju Ostendy, szczególnie istotny okazał się konflikt angielsko-holenderski, to jest czwarta wojna pomiędzy Wielką Brytanią a Republiką Zjednoczonych Prowincji w latach 1781–1784 o kolonie w Azji. W tym czasie Ostenda była jedynym wolnym portem od Gibraltaru po Fryzję, co chwilowo umożliwiało handel z tego portu także z Karaibami (handel niewolnikami) i Stanami Zjednoczonymi. Sytuację zmieniła rewolucja francuska i epoka Napoleońska.

Ostatnia część książki zawiera rekapitulację, czy raczej streszczenie jej wcześniejszych partii, które podano również w tłumaczeniu na język angielski.

Omawiana praca przynosi wiele nowych informacji i przedstawia niemal nieznanne zagadnienia. W wydanym w 2011 r. przez specjalizującego się

¹ M. Wanner, *Imperial Asiatic Company in Trieste and Antwerp – The Last Attempt of the Habsburg Monarchy to Penetrate East Indian Trade 1781–1785*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 19, 2012, s. 177–202.

² S. Bensassi, *From Regional to Intercontinental Trade: the Successive European Trade Empires from the Sixteenth to the Eighteenth Century in Asia*, *History Research*, vol. 2, 6 – Jun 2012, p. 355–367, <https://ideas.repec.org/p/pram/prapa/23637.html> [dostęp 2023.08.16].

w tym regionie prof. Geoffreya C. Gunna zarysie historii dalekowschodniej Azji³ działalności Kompanii z Ostendy poświęcono jedno zdanie! Omawiana publikacja, oparta na wieloletnich, szerokich i żmudnych poszukiwaniach źródłowych, obejmujących 13 instytucji archiwalnych w sześciu krajach oraz wyczerpującej bibliografii (ponad 500 pozycji) ukazuje w kontekście zagadnień XVIII-wiecznego handlu zamorskiego znaczenie i rolę habsburskich prób dołączenia do udziału w Azjatyckim handlu drogą morską (Indie, Chiny) czy lądową (Imperium osmański, Persja).

BIBLIOGRAFIA

- Bensassi S., *From Regional to Intercontinental Trade: the Successive European Trade Empires from the Sixteenth to the Eighteenth Century in Asia*, „History Research”, vol. 2, 2012, p. 355–367, <https://ideas.repec.org/p/pram/prapa/23637.html> [dostęp 2023.08.16].
- Gunn G.C., *History Without Borders: the Making of an Asian World Region (1000–1800)*, Hong Kong University Press 2011.
- Wanner M., *Imperial Asiatic Company in Trieste and Antwerp – The Last Attempt of the Habsburg Monarchy to Penetrate East Indian Trade 1781–1785*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 19, 2012, s. 177–202.

Hubert Wajs

<https://orcid.org/0000-0003-3550-3508>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

³ G.C. Gunn, *History Without Borders: the Making of an Asian World Region (1000–1800)*, Hong Kong University Press 2011, p. 208.

Slovník současné archivní terminologie. Kolektiv autorů pod vedením Michala Wannera, Praha 2022

Słownik współczesnej terminologii archiwalnej liczy niemal 600 stron, całość zawiera 1548 haseł z 31 dziedzin, do których odsyłają 704 odnośniki. Jest to praca zbiorowa 25 osób (lista autorów i inicjałów na s. 9), każde hasło zostało sygnowane inicjałem. Pomysłodawcą i kierownikiem projektu był dr Michal Wanner, który od prawie 30 lat pracuje w Departamencie administracji archiwów i zarządzania dokumentacją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Pradze (Odbor archivní správy a spisové služby, Ministerstvo vnitra). Pracę nad słownikiem rozpoczęto w 2013 r. w związku z planowanym dodaniem haseł w czeskiej wersji językowej do wielojęzycznego słownika Międzynarodowej Rady Archiwów (MRA) – International Council on Archives¹. Projekt ten nie został wówczas ukończony. Do pomysłu powrócono wiosną 2016 r. z myślą o opracowaniu czeskiego słownika terminologii archiwalnej. Efektem prac była publikacja w 2022 r. elektronicznej wersji słownika², szybko dostrzeżona przez środowisko archiwistów polskich³.

Dobór haseł do słownika zestawiono na podstawie szerokiej palety zagadnień: przepisów archiwalnych, podstawowych zasad przetwarzania dokumentacji archiwalnych, krajowego standardu systemów elektronicznego obsługi akt, metodyk wydanych przez Departament administracji archiwów i zarządzania dokumentacją, wspomnianego już słownika Międzynarodowej Rady Archiwów oraz wszystkie dostępne słowniki i kompendia, jakie udało się zgromadzić członkom zespołu. Świadomie – jak się wydaje słusznie – zrezygnowano z niektórych historycznych haseł, które można znaleźć w słownikach nauk pomocniczych, jak i z haseł dotyczących poszczególnych archiwów czeskich i ich historii. Trzonem zbiorowego zainteresowania autorów były procesy i pojęcia zdefiniowane i opisane w przepisach prawa, aktualnych standardach oraz w terminologii z zakresu zarządzania archiwami. Słownik objął 31 dziedzin (podanych pod hasłem głównym, lista na s. 8), takich jak: obsługa akt, e-administracja, teoria archiwalna, selekcja materiałów archiwalnych, ewidencja narodowego zasobu archiwalnego, opis archiwalny, udostępnianie i korzystanie z archiwów, ochrona praw autorskich i danych osobowych, archiwizacja cyfrowa i digitalizacja, cyberbezpieczeństwo, budowa obiektów archiwalnych, zarządzanie archiwami fotograficznymi, filmowymi, dźwiękowymi, grafiką, dokumentacją techniczną i materiałem kartograficznym. Uwzględniono również terminy z zakresu konserwacji, księgowości, szeroko pojętego procesu wydawniczego, obszaru rozwoju legislacji archiwalnej, sieci archiwalnej, międzynarodowych organizacji archiwalnych oraz czeskich periodyków archiwalnych.

¹ Por. <https://www.ica.org/en/about-the-multilingual-archival-terminology> [dostęp: 2023-07-05].

² Jest on dostępny w portalu Academia (po zalogowaniu): https://www.academia.edu/83444557/Slovník_sou%C4%8Dasn%C3%A9_archivní_terminologie [dostęp: 2023-07-05].

³ Zob. omówienie autorstwa Ivo Laborewicza zamieszczone w Naukowym Portalu Archiwalnym ArchNet, <https://www.arch.net.pl/2022/08/03/czechy-slovník-wspolczesnej-terminologii-archiwalnej/> [dostęp: 2023-07-05].

Hasło w słowniku składa się z tytułu i synonimów tej nazwy, które stały się podstawą odsyłaczy, obszaru lub obszarów tematycznych, do których hasło się odnosi, oraz zakresu znaczeniowego, którego dotyczy. Poszczególne obszary nie służą do wyszukiwania, a jedynie poprawiają orientację czytelnika, ułatwiając klasyfikację poszczególnych terminów. Tekst hasła wyjaśnia opisywany termin, podaje różne jego rozumienia w odmiennych obszarach, np. zwyczajowe użycie w czeskim środowisku archiwalnym. Odnośnik do innych pokrewnych terminów z danego obszaru, jeśli nie został wyrażony w samym tekście hasła, został wyrażony poprzez odniesienie do innych słów kluczowych w postaci odesłania „zobacz też”. Na końcu wpisu wymieniono źródła, z których czerpał autor i z których czytelnik może skorzystać do dalszych studiów. Są one wymienione w kolejności – własna interpretacja autora, ustawodawstwo (ustawy i dekrety w porządku chronologicznym), normy (najpierw czeskie, potem zagraniczne), książki i artykuły (alfabetycznie według autorów), zasoby elektroniczne.

Wielką zaletą słownika jest jego dostępność w internecie. Wbrew pozorom nie jest to tylko czeski słownik, bardzo istotne jest podanie źródeł do danego hasła. Wśród nich są odesłania do norm ISO, wśród których znajdują się podstawowe, gdy mowa o *records management*: ISO/IEC IS 15489-1:2001. *Information and documentation – Records management – Part 1: General – Terms and definitions*; ISO 14721:2012 *Space data and information transfer systems – Open archival information system (OAIS) – Reference model* (w wersji czeskiej z 2014); ISO 5127:2017 *Information and documentation – Foundation and vocabulary*; ISO 12651-1:2012 *Electronic document management – Vocabulary – Part 1: Electronic document imaging*; czy związane z przechowywaniem ISO 11799:2015 *Information and documentation – Document storage requirements for archive and library materials* i ISO/TR 11219:2012 *Information and documentation – Qualitative conditions and basic statistics for library buildings – Space, function and design* oraz z dokumentacją fotograficzną ISO 19262:2015. *Photography – Archiving Systems – Vocabulary*. Są także odesłania do literatury, na przykład do publikacji autorstwa Luciany Duranti, Angeliki Menne-Haritz czy wydawnictw publikowanych przez niemiecką szkołę archiwalną z Marburga (Archivschule Marburg); a także do projektów InterPARES 2, czy działań podejmowanych przez DLM Forum, przede wszystkim projektu E-ARK i MoReq2.

Wszystko to sprawia, że słownik jest dobrze rozumiany przez międzynarodowe środowisko archiwistów i jako taki będzie bardzo użyteczny przy pracach porównawczych i tłumaczeniach. Można jedynie wyrazić żal, że nie zostały w nim uwzględnione inne (poza ISAD i ISAAR) standardy MRA. Ważne i istotne na gruncie czeskim jest odesłanie do tamtejszych regulacji prawnych. Jednak należy pamiętać, że przepisy te, zwłaszcza w obszarze e-gov, szybko ulegają zmianom. W tym aspekcie słownik petryfikuje zastany stan prawny, co jest raczej stwierdzeniem oczywistego faktu, niż zarzutem, gdyż w przyszłości dla badaczy właśnie to może być cennym źródłem oceny stanu wiedzy archiwalnej pod koniec drugiej dekady obecnego stulecia.

BIBLIOGRAFIA

- <https://www.ica.org/en/about-the-multilingual-archival-terminology> [dostęp: 2023-07-05].
- https://www.academia.edu/83444557/Slovník_sou%C4%8Dasn%C3%A9_archivní_terminologie [dostęp: 2023-07-05].
- <https://www.arch.net.pl/2022/08/03/czechy-slovník-współczesnej-terminologii-archiwalnej/> [dostęp: 2023-07-05].

Hubert Wajs

<https://orcid.org/0000-0003-3550-3508>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

„Bremisches Jahrbuch“, Band 101, Historische Gesellschaft Bremen e.V., Bremen 2022

Najnowszy tom periodyku otwiera opowieść Alfreda Löhra o najstarszym dagerotypie wykonanym przez Noëla Marie Paymala Lerebours z przedstawieniem bremeńskiego ratusza z 1840 r. Trzy lata później na podstawie tego dagerotypu w Paryżu została wykonana kopia miedziorytowa będąca matrycą do produkcji barwnej pocztówki.

Matthias Bollmeyer, specjalizujący się w łacińskiej nowożytnej poezji obszaru Dolnej Wezery, napisał o pseudonimach („Der Mitgehende”, „Cherinus Comes Ceratinus”) używanych przez bremeńskiego poetę Heinricha Mettenganga (1606–1668). Pseudonimy te udało mu się zidentyfikować na podstawie badań w Landesbibliothek Oldenburg prowadzonych w kolekcji pastora Johanna Samuela Neumanna.

Leo van Santen z Hagi przedstawił korespondencję Ludwiga Crociusa (1586–1655), kalwińskiego teologa z Bremy, związaną z kręgiem jego kolegów z czasów studenckich w Uniwersytecie w Bazylei, który ukończył w 1609 r. Od następnego roku Crocius był wykładowcą teologii i filozofii bremeńskiego Gymnasium Illustre i kaznodzieją w kościele św. Marcina, a później w kościele Mariackim. Wśród adresatów listów byli bazylejski biblista Johann Jakob Grynaeus, który w 1612 r. oślepl, a w 1617 zmarł. W korespondencji między innymi przesyłał swój traktat polemiczny *Disputationes de verbo Dei (oppositæ Rob. Bellarmini erroribus, auctore Ludovico Crocio S. Theologiae Doctore Et Professore in illustri schola Bremensi)* będący polemiką z *Kontrowersjami (Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos)* znanego jezuitę, teologa, a później inkwizytora, którym był kardynał Robert Bellarmin, reformator Kościoła katolickiego. Opisywał również sytuację polityczną w Szwecji i Anglii. W 1618–1619 na kalwińskim synodzie w Dordrechcie, gdzie rozważano problem predestynacji, poznał Johanna Buxtorfa Młodszeo (1599–1664), teologa z Bazylei. Prowadził z nim korespondencję aż do roku 1650. Tematyka ich listów początkowo dotyczyła teologii, ale z czasem stała się bardziej ogólna (przekazywali sobie informacje o wydawanych publikacjach) i grzecznościowa. Buxtorf został w pewnym sensie opiekunem jego jedyneo syna Christiana Fridricha (1623–1673), gdy ten studiował medycynę w Bazylei. Kolejnym, adresatem korespondencji był w końcu lat 40. XVII w. jeszcze inny teolog z Bazylei, Teodor Zwinger Młodszy (1597–1654). Choć korespondencja Crociusa świadczy o próbie podtrzymania więzów między Uniwersytetem w Bazylei a bremeński gimnazjum, to – jak podkreślił autor – jej zasięg był ograniczony. Listów adresowanych do Buxtorfa zachowało się tylko 21. Bliższe kontakty miał natomiast Crocius ze środowiskiem niderlandzkim (jego korespondencja z Gerardusem Joannesem Vossiussem liczy 53 listy), gdzie kontynuowała naukę większość jego uczniów z gimnazjum.

Gisela Wilbertz, specjalizująca się w problematyce wymiaru sprawiedliwości, przedstawiła historię i perypetie życiowe kata Johanna Heinricha Dietza z Nienburga (1792–1841) i jego rodziny. Przyszły kat, który początkowo był dzierżawcą, dekarzem i prowadził gospodarkę rolną, urodził się w Landringhausen

pod Hanowerem w rodzinie katolickiej pochodzącej z Hesji. Z pierwszą żoną, Sophie Elisabeth Köhnemund (1793–1829), miał trójkę dzieci, z kolejną zaś, Henriettą Leefhelm (1802–1886), syna i córkę. Dietz 21 kwietnia 1831 r. przed katedrą św. Pawła na Starym Mieście w Bremie wykonał wyrok na Gesche Gottfried, słynnej niemieckiej seryjnej morderczynie („Engel von Bremen”), która w latach 1813–1827 otruła arsenikiem 15 osób w Bremie i Hanowerze. Jej kźnia była ostatnią publicznā egzekucjā w Bremie. Dietz wykonał jā nieudolnie, musiał kilkakrotnie powtarzać ścięcie, co było niezgodne ze sztukā i spowodowało ogólne wzburzenie.

Maria Hermes-Wladarsch zająłā się początkami drukowanych kalendarzy w Bremie. Artykuł przygotowano wraz z wystawā „Verplante Zeit – Geschichte der gedruckten Kalender in Bremen“ zorganizowanā od stycznia do marca 2023 r. w bremeńskiej Staats- und Universitätsbibliothek (gdzie Autorka jest kierownikiem zbiorów historycznych). Z 1649 r. pochodzi pierwszy zachowany (domniemany) kalendarz bremeński (*Kalender Bremens*), którego egzemplarz znajduje się we wspomnianej bibliotece uniwersyteckiej. Jest to wydruk jednoarkuszowy (kalendarz ścienny), na którym widnieją miesiące, dni kalendarzowe i imieniny. Jednym z celów jest porównanie kalendarzy juliańskiego i gregoriańskiego. Cała karta (o szerokości 34,5 cm i wysokości 79,5 cm) jest gęsto zadrukowana. Można zobaczyć między innymi znaki zodiaku, herby kanoników bremeńskich oraz arcybiskupów Willehada i Ansgara, a także herb Fryderyka IV księcia Braunschweig und Lüneburg (zmarł 10 XII 1648 r.) i innych współcześnie panujących. Tytuł kalendarza (*FriedensCalender*) nawiązuje do właśnie zawartego pokoju Westfalskiego.

Dawniej łód naturalny był używany do różnych celów. Wraz z upowszechnieniem się maszyn chłodniczych nie ma już praktycznego zastosowania. Ingo Heidbrink z Old Dominion University w Norfolk, historyk marynista, sekretarz generalny Międzynarodowej Komisji Historii Morskiej, opisał import lodu naturalnego do Bremy i dorzecza dolnej Wezery sprowadzanego w latach 1880–1930 z Norwegii. Łód ten służył w rybolówstwie do konserwacji połowów oraz w produkcji spożywczej i domowej do schładzania produktów. Ich kontakt z lodem, a raczej roztopionā wodā, mógł być przyczynā wybuchu epidemii cholery w Hamburgu w 1892 r., która pochłonięła około 8 tys. ofiar, w Bremie zaś zachorowania były nieliczne. Autor w tym kontekście zwrócił uwagę na kontrolę wody pitnej i zakładów produkujących łód w Bremie, gdzie w 1893 r. powstał Instytut Bakteriologiczny kierowany przez dr. Hienicha Kurtha. Choć dostawy lodu po pierwszej wojnie światowej stopniowo były zastępowane przez lodówki, to jednak jeszcze po II wojnie światowej przez pewien czas sprowadzano w ten rejon łód z Norwegii.

Jörg Wollenberg opisał, jak Róża Luksemburg od 1910 r. do września 1912 r. zaangażowała się w kampanię na rzecz praw wyborczych w Bremie, będącej bastionem radykalnej lewicy. List zrywał współpracę z redakcją „Bremer Bürger Zeitung” i redaktorem Alfredem Hankem w związku ze sporem o Radka. List Róży do Alfreda odnaleziono w 1964 r. w spuściznie Adolfa Danna, współzałożyciela bremeńskiego tygodnika „Arbeitspolitik”. Jego kopię otrzymał wówczas burmistrz Bremy z SPD Wilhelm Kaisen od redaktora i księgarza Gustawa Schmidt-Küstera z Hanoweru. List został wydany w czwartym tomie korespondencji

Róży Luksemburga (*Gesammelte Briefe*) w 1983 r., a jego oryginał, wraz ze spuścizną Adolfa Danna, znajduje się w archiwum autora.

W dalszej części czasopisma Christian Ostersehle przedstawia wojenne i powojenne losy parowca ekspresowego „Europa”. Harald Wixtorth opisuje jak zbrojenia, a po zakończeniu wojny cywilne „ponowne uruchomienie” stanowiły decydujący impuls w rozwoju stoczni Vulkan w Bremie. Kilka artykułów dotyczy losów osobistości z Bremy w czasach nazistowskich i bezpośrednio po II wojnie światowej. Frank Mecklenburg, archiwista w Instytucie Leo Baecka, przedstawił życie Carla Katza (1899–1972), założyciela gminy żydowskiej w Bremie, w szczególności podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu. Żydowskie pochodzenie Katza, a co za tym idzie jego losy, prześladowanie (był więźniem Theresienstadt) i późniejsze oszczerstwa, łączą go z bohaterem kolejnego artykułu – Alfredem Riesem (1897–1967), prezydentem Werderu Brema przed rokiem 1933 i po 1945 r. Sabine Pamperrien przeanalizowała plotki na temat rzekomej współpracy Riesa z Abwehrą. Natomiast Hans Wrobel przedstawił „antynarodowegosocjalistę” w powojennym systemie wymiaru sprawiedliwości w latach 50. XX stulecia w Bremie, którym był sędzia okręgowy Makarius Ritzer.

Tom kończą recenzje 22 książek i osiem notatek o czasopismach. Wśród recenzji książek warto odnotować opracowaną przez trójkę wydawców: Natalija Ganina, Albrechta Cordesa i Jana Lokersa, trzytomową publikację *Der Bardewiksche Codex des Lübischen Rechts von 1294: Faksimile und Erläuterungen* (faksymile, krytyczne wydanie tekstu źródłowego i komentarze prawne). „Kodeks Bardewika”, nazwany imieniem burmistrza Lubeki Albrechta von Bardewik (ok. 1250–1310), to rękopis prawa lubeckiego. Pod koniec II wojny światowej został zrabowany i wywieziony wraz z innymi rękopisami do Leningradu. Ich część w latach 50. XX w. powróciła do NRD, a inne dopiero u schyłku XX stulecia. Sam kodeks pozostał jednak w Rosji. Zapewne w celu utrudnienia jego lokalizacji, został przekazany do muzeum w mieście Jurjewiec nad Wołgą (w obwodzie iwanowskim koło Niżnego Nowogrodu). Tam w 2014 r. został zidentyfikowany przez Natalię Ganinę, germanistkę z Moskwy, oraz historyczkę sztuki Irenę Mokrecową. Faksymilowe wydanie było możliwe dzięki fotografiom wykonanym w Moskwie podczas restauracji zabytku. Warte odnotowanie jest to drugie (pierwsze było w 2008 r.), rozszerzone o czasy po 1945 r., wydanie historii miasta Bremy autorstwa Asmut Brückmann (*Bremen – Geschichte einer Hansestadt*).

Hubert Wajs

<https://orcid.org/0000-0003-3550-3508>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

V SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Dorota Lewandowska

<https://orcid.org/0000-0002-2188-738X>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

„POŁĄCZENI DZIEDZICTWEM PIOTRA ARTOMIUSZA”. OBCHODY EUROPEJSKICH DNI DZIEDZICTWA W WĘGROWIE (WRZESIEŃ 2022)

Europejskie Dni Dziedzictwa to wspólna inicjatywa Rady Europy i Unii Europejskiej, a ogólnopolskim koordynatorem obchodów jest Narodowy Instytut Dziedzictwa. Głównym ich celem jest edukacja historyczna i kulturalna, pokazanie różnorodności regionalnego dziedzictwa kulturowego, podkreślenie wspólnych korzeni kultury europejskiej oraz promowanie dialogu międzykulturowego. We wrześniu 2022 r. kilkunastotysięczna miejscowość Węgrów w województwie mazowieckim świętowała Europejskie Dni Dziedzictwa pod hasłem „Połączeni dziedzictwem Piotra Artomiusza”. Organizatorami wydarzenia byli: Parafia Ewangelicko-Augsburska w Węgrowie, Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Miejska Biblioteka Publiczna w Węgrowie, Fundacja Prima Security i miasto Węgrów. Wydarzenie objęła patronatem Diecezja Warszawska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Patronat medialny sprawowało „Życie Siedleckie” i „Tygodnik Siedlecki”. Wydarzeniem głównym była sesja popularnonaukowa, która odbyła się 10 IX 2022 r. w Domu Gdańskim na Rynku Mariackim w Węgrowie i była poświęcona Piotrowi Artomiuszowi i jego twórczości. Organizatorzy sesji chcieli przypomnieć mieszkańcom Węgrowa tę postać, związaną z tutejszą społecznością protestancką, o której niewiele informacji można znaleźć w literaturze dotyczącej dziejów miasta.

Piotr Artomiusz-Krzesichleb (1552–1609), nieco zapomniany teolog i wybitny kaznodzieja luterkański, pełniący posługę również w Węgrowie, był także pedagogiem oraz uznanym pisarzem religijnym, posługującym się renesansową polszczyzną. Greckie nazwisko Artomiusz przyjął jako tłumaczenie polskiego Krzesichleb (*artos* – chleb, *tomos* – przełamany). Artomiusz urodził się w Grodzisku Wielkopolskim w rodzinie Łukasza Krzesichleba, szewca, a jednocześnie rajcy miejskiego i ławnika, i tam ukończył szkołę parafialną. Od 1573 r. był domowym nauczycielem Jana i Mikołaja Ostrorogów. Po kilku latach, w 1577 r., dzięki pomocy finansowej i protekcji Ostrorogów zapisał się na uniwersytet w Wittenberdze, jednak już w 1578 r. przyjechał do Warszawy, gdzie został wyświęcony na

kaznodzieję luterańskiego. Nieco później (1581) przeniósł się do Węgrowa, potem do Kryłowa (posiadłości Ostrorogów w woj. bełskim) i Torunia (1586), gdzie do końca życia pełnił urząd polskiego kaznodziei i pastora przy kościołach św. Jerzego i Mariackim. Mieszkał w kamienicy przy Rynku Staromiejskim 11. Jako pedagog nauczał w Gimnazjum Akademickim w Toruniu. W 1591 r. przygotował słownik łacińsko-niemiecko-polski, który był najczęściej wznawianym słownikiem polskim w XVII w. Jako zwolennik zgody między wyznaniem kalwińskim i luterańskim wielokrotnie występował publicznie, również w czasie głośniego toruńskiego synodu w 1595 r. Nazwisko Artomiusza znalazło się w Indeksie Ksiąg Zakazanych (1603). Artomiusz tworzył panegiryki, kazania, pieśni kościelne. Jego najważniejszym dziełem był tak zwany kancjonał toruński, spisany w języku polskim, wydany drukiem po raz pierwszy w Toruniu w 1587 r. pod tytułem *Cantional albo Pieśni Duchowne z Pisma Ś. ku czci a chwale P. Bogu w Trójcy jedynemu; i też pomnożeniu kościoła jego ś. porządkiem dobrym a starożytnym sporządzone*, który doczekał się licznych wznowień i uzupełnień. Znalazły się w nim utwory Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, Jakuba Wujka. Artomiusz zmarł w Toruniu 2 VIII 1609 r. w wieku 57 lat. W tym mieście został też pochowany¹.

Sesję poświęconą Artomiuszowi otworzył referat ks. Grzegorza Giemzy (proboszcza węgrowskiej parafii ewangelicko-augsburskiej) zatytułowany „Historia parafii ewangelickiej w Węgrowie”. Zbór węgrowski powstał w 1650 r. na podstawie dokumentu ks. Bogusława Radziwiła, który przeznaczył fundusze na utrzymanie w Węgrowie duchownego luterańskiego. Nabożeństwa miały odbywać się w istniejącym już zborze ewangelicko-reformowanym. Utworzenie w Węgrowie parafii ewangelicko-augsburskiej potwierdził Radziwił przywilejem z 5 IV 1651 r., w którym zapewnił pomoc wszystkim, którzy osiedlą się w Węgrowie, grupując się wokół nowo powstałej gminy wyznaniowej. Parafia węgrowska miała prawo zwierzchnie nad wspólnotą ewangelików warszawskich. W drugiej połowie XVIII w. zbór węgrowski zaczął coraz bardziej uzależniać się od wyznawców zamieszkałych w Warszawie. W lutym 1754 r. sporządzono dokument dotyczący wznowienia odnowienia unii parafii warszawskiej i węgrowskiej, w którym zawarto propozycje nowego wzajemnego „urządzenia” obu zborów, co nastąpiło 22 VIII 1755 r. W następnym latach zamożniejsza parafia warszawska powoli zaczęła obejmować patronat nad węgrowską, uniezależniając się od niej około 1775 r. W 1781 r. nastąpiło otwarcie i poświęcenie kościoła Św. Trójcy w Warszawie, gdzie przeniesiono siedzibę parafii. Węgrów został filią parafii warszawskiej.

Kolejny referat wygłosiła Małgorzata Rospara (Miejska Biblioteka Publiczna w Węgrowie), która omówiła „Związki Artomiusza z Węgrowem”, gdzie był on przez krótki czas kaznodzieją. Podkreślając znaczenie kancjonału toruńskiego, zaznaczyła, że dzieło Artomiusza odegrało ważną rolę w dziejach ewangelickiego piśmiennictwa religijnego i muzyki staropolskiej, przez co nadało autorowi miano „ojca polskiej pieśni religijnej”. Tematykę tę kontynuowała Joanna Kamper-Warejko (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Języka Polskiego), która przedstawiła referat „Piotr Artomiusz w Toruniu – życie i twórczość”.

¹ M. Rospara, *Węgrowianie. Piotr Artomiusz*, Węgrów 2022.

Trwający 23 lata toruński okres działalności Artomiusza charakteryzował się wielkim zaangażowaniem w pracę duszpasterską i pisarską. Kancjonał jego autorstwa, będący zbiorem w większości polskich pieśni i modlitw, trzeba uznać za najcenniejszy wkład toruńskiego środowiska w reformacyjną literaturę polską. Artomiusz należał do elity intelektualnej miasta i na stałe wpisał się w jego historię. Mimo że od śmierci Piotra Artomiusza minęło ponad 400 lat, nadal budzi on zainteresowanie badaczy: językoznawców, muzykologów, a przede wszystkim historyków toruńskich i wielkopolskich specjalizujących się w badaniach nad protestantyzmem. Ostatni referat (*Motyw zbawienia w pieśniach Artomiusza*) wygłosił Łukasz Barański z Wydawnictwa Augusta-na, skupiając się na teologicznych aspektach dzieła Artomiusza.

W programie spotkania zaprezentowano książkę Małgorzaty Rospary, *Piotr Artomiusz* (Węgrów 2022), wydaną w serii „Węgrowianie” przez Miejską Bibliotekę Publiczną im. Augusta Cieszkowskiego w Węgrowie.

Organizatorzy Europejskich Dni Dziedzictwa w Węgrowie oraz sesji zadbali o imprezy towarzyszące. Na koncercie pieśni protestanckich w kościele ewangelicko-augsburskim Świętej Trójcy zaprezentowano w jazzowych aranżacjach utwory rozbrzmiewające od kilku wieków w świątyniach ewangelickich w Polsce i na świecie. Wykonał je zespół Jagodziński Trio z towarzyszeniem Agnieszki Wilczyńskiej, uznawanej za jedną z najlepszych wokalistek jazzowych w Polsce. Zaprezentowano trzy XVI-wieczne pieśni Marcina Lutra, w tym „Warownym grodem (jest nasz Bóg)”, będącą hymnem Kościoła ewangelicko-augsburskiego na całym świecie. W ramach akcji „Dziedzictwo za murem” zaproponowano zwiedzanie nekropolii ewangelicko-augsburskiej z 1679 r. (nagrobki z XVII w., mogiła powstańca styczińskiego poległego w bitwie pod Węgrowem 3 II 1863 r., nagrobki szkockich tkaczy z XVIII w.) oraz przechadzkę z przewodnikiem szlakiem organów piszczalkowych w węgrowskich świątyniach. Dzieci wzięły udział w terenowej grze miejskiej „Wielokulturowy Węgrów”. Wręczono również nagrody zwycięzcom konkursu kulinarnego, oraz uczestnikom Węgrowskiego Jarmarku Literackiego 2022. Prace zostały wydane w publikacji pokonkursowej, która znajduje się w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Węgrowie.

KRONIKA ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH ZA ROK 2022

1 stycznia

Zasób AGAD liczył 484 zespołów i zbiorów archiwalnych zawierających łącznie 323 580 j.a., o rozmiarze 6608,98 mb. Księgozbiór biblioteki AGAD liczył 27 779 tytułów wydawnictw zwartych i ciągłych (34 177 woluminów), w tym 602 starodruki oraz 161 tytułów czasopism polskich i 81 tytułów czasopism zagranicznych.

16 lutego

Podczas posiedzenia Komitetu Redakcyjnego czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica” omówiono zawartość teki redakcyjnej tomu XXIX.

24 marca

Ukazała się drukiem *Ustawa Rządowa. Prawo uchwalone dnia 3 maja roku 1791* – reprint Konstytucji 3 maja wydany na podstawie starodruku z 1791 r. przechowywanego w AGAD w zespole Archiwum Sejmu Czteroletniego, t. 19, s. 48–63v.

3 maja

Pokaz specjalny Ustawy Rządowej – Konstytucji 3 maja z 1791 r. Archiwum odwiedziło 700 osób.

14 maja

Noc Muzeów w AGAD. Pokazano wystawę na temat „Z perspektywy podróży” prezentującą dokumenty związane z dawnymi podróżami odbywanymi od średniowiecza do XX w. Archiwum odwiedziło 850 widzów.

17 maja

Podczas zebrania naukowego Jarosław Zawadzki przedstawił referat „Panie i słudzy, życie niecodzienne”.

31 maja

Urszula Kacperczyk na zebraniu naukowym wygłosiła referat „Akta luźne Metryki Koronnej przekazane Rosji na podstawie inwentarza Nowickiego Dział Polskie przez metrykanta koronnego Cypriana Sowińskiego”.

10 czerwca

W sali balowej pałacu Raczyńskich (w siedzibie AGAD) odbyła się promocja książki dr. Jacka Krochmala, *Skarby w archiwach zakłete. Dzieje Polski w dokumencie archiwalnym*, cz. 1: *Dawna Polska (do 1795 roku) / Enchanted Treasures from the Archives. A history of Poland in archive documents, Part I: Old Poland (to 1795)*, Warszawa 2021. Prezentacji książki dokonał prof. dr hab. Andrzej Rachuba. Spotkanie umilił koncert muzyki dawnej w wykonaniu harfistki Anny Sikorzak-Olek.

28 czerwca

Odbyło się zebranie naukowe, na którym dr hab. Janusz Grabowski wygłosił referat „Wydatki na pożywienie i luksusowe rzeczy na dworze mazowieckim Janusza II”.

6 lipca

Posiedzenie inauguracyjne Zespołu do spraw opracowania kompleksowej i jednolitej polityki wydawniczej w sieci Archiwów Państwowych. Nowoczesna polityka wydawnicza Archiwów Państwowych. Zespół powstał w ramach projektów koordynowanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych w związku ze Strategią rozwoju archiwów państwowych na lata 2021–2030 (cel operacyjny: 1.2. Nowoczesna polityka wydawnicza Archiwów Państwowych). Liderem projektu jest dr Hubert Wajs (AGAD), a kierownikiem dr Jacek Krochmal (AGAD). Ponadto w pracach zespołu uczestniczą przedstawiciele 11 archiwów państwowych: dr Violetta Urbaniak (AP Warszawa), Ivo Łaborewicz (AP Wrocław, Oddział Jelenia Góra), dr hab. Dariusz Rymar (AP Gorzów Wielkopolski), prof. dr hab. Wojciech Krawczuk (AN Kraków), dr Kamila Follprecht (AN Kraków), Aldona Warzecha (AN Kraków), dr Piotr Dymmel (AP Lublin), prof. dr hab. Krzysztof Strykowski (AP Poznań), Elżbieta Laska (AP Przemyśl), dr Marek Kiełliński (AP Białystok), dr Aleksandra Starczewska-Wojnar (AP Opole), dr hab. Paweł Gut (AP Szczecin), dr hab. Janusz Grabowski (AGAD) i dr hab. Jerzy Gaul (AGAD). Celem projektu jest opracowanie poradnika dobrych praktyk standaryzujących politykę wydawniczą w sieci Archiwów Państwowych, obejmującego wszystkie rodzaje publikacji, w tym: pomoce archiwalne (inwentarze, inwentarze analityczne, katalogi, sumariusze, informatory, przewodniki), prace naukowe (recenzowane monografie), edycje źródeł archiwalnych, publikacje z zakresu nauk pomocniczych historii, podręczniki archiwalne oraz publikacje popularyzujące zasób archiwalny, w tym katalogi wystaw archiwalnych i publikacje regionalistyczne (dotyczące tzw. małej ojczyzny).

20 września

Promocja książki *Karolina Lanckorońska w służbie nauki i Polski / Karolina Lanckorońska nel servizio della scienza e della Polonia*, wydanej pod redakcją Wojciecha Bilińskiego przez Instytut Polski w Rzymie (Rzym 2022). Promocję zrealizowano we współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych.

21 września

Ukazał się komunikat o wynikach ewaluacji czasopism naukowych w bazie ICI Journals Master List za rok 2021. Na podstawie złożonej ankiety ewaluacyjnej

oraz analizy zawartości tomu XXXVIII (2021) rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica), wartość wskaźnika Index Copernicus Value (ICV) za rok 2021 dla czasopisma została wyznaczona na ICV 2021 = 63.21.

21–22 września

W ramach XXVI Festiwalu Nauki w AGAD odbyły się obrady VI Ogólnopolskiej Konferencji Archiwistów i Historyków „*Educare necesse est... – my wśród obcych, obcy wśród nas od średniowiecza do końca XX wieku*”, zorganizowanej wspólnie przez Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Mazowieckie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli.

28 września

Podczas zebrania naukowego Rafał Górny wygłosił referat „Referendaria Koronna w pierwszej połowie XVII wieku. Kilka uwag na marginesie sumaryzacji ksiąg sądu referendarskiego”.

30 września

W związku z corocznymi obchodami Dnia Archiwisty udostępniono stronę internetową „Ludzie z Kresów” (adres: <http://agad.gov.pl/Kresy/index.html> [dostęp: 2022-09-30]). Prezentacja ma na celu przybliżenie historii kresów przez pryzmat ich mieszkańców, którzy zostali uwiecznieni na kartach ksiąg metrykalnych zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Księgi różnych wyznań pochodzą głównie z terenów południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

21 października

W AGAD odbyła się uroczystość z okazji 95. urodzin Profesora dr. hab. Janusza Bieniaka. Podczas posiedzenia Polskiego Towarzystwa Heraldycznego Jubilatowi wręczono przygotowany z tej okazji tom XXI (XXIII) „Rocznika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”.

8 listopada

Inauguracyjne posiedzenie Regionalnej Komisji do spraw pozyskiwania materiałów archiwalnych. Jej siedzibą jest AGAD. W skład komisji wchodzi przedstawiciele Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Narodowego Archiwum Cyfrowego, Archiwum Państwowego w Siedlcach i Archiwum Państwowego w Warszawie. Na przewodniczącego komisji wybrano Jarosława Zawadzkiego z AGAD.

16 listopada

W serii „Lokacje Miast Podlaskich” ukazała się edycja źródeł *Dokumenty miasta Ciechanowca do początku XIX wieku* (Ciechanowiec–Warszawa 2022) wydana przez Andrzeja Buczyłę i Tomasza Jaszczolta. Tłumaczenia dokumentów z języka łacińskiego dokonał Rafał Górny. Publikacja została wydrukowana w koedycji AGAD i Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu.

17 listopada

Staraniem AGAD ukazała się książka Haliny Dudały, *Instrukcje różnych urzędów zakonnych. XVII-wieczna instrukcja organizacji klasztoru karmelitanek bosych. Edycja źródłowa wraz z komentarzem* (Warszawa 2022).

18 listopada

Posiedzenie Komitetu Redakcyjnego rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica”.

6 grudnia

Podczas zebrania naukowego dr Michał Kulecki wygłosił referat „Zbigniew Wójcik jako archiwista”.

7 grudnia

Ukazał się *Kalendarz historyczny Archiwum Głównego Akt Dawnych na rok 2023* (Warszawa 2022) poświęcony dawnym kalendarzom.

13 grudnia

Wydano drukiem tom XXIX (2022) rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica”. Wersja elektroniczna: https://agad.gov.pl/?page_id=2090 [dostęp: 2023-06-30].

20 grudnia

Ukazała się książka *Biografie kresowe* (Warszawa 2022), w opracowaniu Doroty Lewandowskiej, Małgorzaty Kości, Sławomira Postka i Huberta Wajsa.

31 grudnia

Zasób AGAD liczył 484 zespoły i zbiory archiwalne zawierające łącznie 323 916 j.a., o rozmiarze 6610,78 mb. (korekty w ewidencji wynikają z prac inwentaryzacyjnych). Księgozbiór biblioteki AGAD liczył 28 130 tytułów wydań zwartych i ciągłych (34 570 woluminów), w tym 602 starodruki oraz 161 tytułów czasopism polskich i 81 tytułów czasopism zagranicznych.

Jacek Krochmal

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
<https://orcid.org/0000-0002-9048-1498>

WYKAZ SKRÓTÓW

abp	— arcybiskup
AdJ	— Akta dóbr Jagodne (w AGAD)
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AGZ	— <i>Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie</i> , t. 1–21, Lwów 1868–1911
Akc.	— akcesja
ANK	— Archiwum Narodowe w Krakowie
AOK	— Armeoberkommando
AP-G	— Archiwum Piłsudskich-Giniewiczyków (w AGAD)
AR	— Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (w AGAD)
AZ	— Archiwum Zamoyskich (w AGAD)
BCzart.	— Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BOZ	— Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (w BN)
B PAN Kr.	— Biblioteka PAN i PAU w Krakowie
b.d.	— bez (brak) daty
BJ	— Biblioteka Jagiellońska
BLAN	— Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie
b.m.	— bez (brak) miejsca
b.m.d.	— bez (brak) miejsca i daty
b.m.w.	— brak miejsca wydania
Bd.	— Band / tom
BN	— Biblioteka Narodowa w Warszawie
bp	— biskup
BUW	— Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
c.	— córka
c. i k.	— cesarski i królewski (<i>kaiserlich und königlich</i>)
c. k.	— cesarsko-królewski
CPAHU	— Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (zob. ЦДАЛ, ЦДАК)
CWW	— Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (w AGAD)
DPKP	— <i>Dziennik Praw Królestwa Polskiego</i>
DPKW	— <i>Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego</i>
dz.	— dział
ed.	— <i>edidit</i> ; wydał
f. (F.)	— fond (<i>фонд</i> ; zespół archiwalny)

fl.	— floren (złoty)
gr	— grosz
h.	— herb (herbu)
hg.	— herausgegeben / wydał; wydała
hr.	— hrabia
HHStA	— Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wiedeń
il.	— ilustracja
inw.	— inwentarz (część zespołu archiwalnego, zob. op.)
j.	— język
j.a.	— jednostka archiwalna (teczka, księga, poszyt itp.)
Jg.	— <i>Jahrgang</i> / Rocznik
JKM	— Jego Królewska Miłość
k.	— karta
kart.	— karton
KDKW	— <i>Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej</i>
k.k.	— <i>kaiserlich-königlich</i>
kol.	— kolumna
kop.	— kopia
k.u.k.	— kaiserlich und königlich
KRS	— Komisja Rządowa Sprawiedliwości
KRSW	— Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
KRSWDiOP	— Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego
KRW	— Komisja Rządowa Wojny
KRWRiOP	— Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
ks.	— książę, księżna; ksiądz
KUL	— Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie
KWM–RGW	— Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski
lit.	— litewski
LVIA	— Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (Wilno)
mb.	— metr bieżący
MHA	— „Miscellanea Historico-Archivistica”
MK	— Metryka Koronna (w AGAD)
mp.	— <i>manu propria</i> (własnoręcznie)
MRPS	— <i>Matricularum Regni Poloniae summaria</i> , t. 2–5, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1907–1919
NDAP	— Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
NGAB	— Национальный исторический архив Беларуси в Минске (НГАБ)
NMP	— Najświętsza Maryja Panna
o.	— ojciec (zakonnik)
OeStA	— Österreichisches Staatsarchiv
oo.	— ojców (zakonników)
op.	— <i>opys</i> (<i>onuc</i> ; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym)
oryg.	— oryginał
PA	— Politisches Archiv (w HHStA, Österreichisches Staatsarchiv)
PAN	— Polska Akademia Nauk
par.	— parafia
PKP	— Polski Korpus Posiłkowy

- POW — Polska Organizacja Wojskowa
pow. — powiat
PSB — *Polski słownik biograficzny*, t. 1–7, red. W. Konopczyński, Kraków 1935–1958; t. 8–18, red. K. Lepszy, E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1973; t. 19–25, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–1980; t. 26–32, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–1991; t. 33–35, red. H. Markiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1994; t. 36–43, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1995–2005; t. 44–53, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2006–2021.
- p.w. — pod wezwaniem
Qu.Abt. — Quartiermeisterabteilung
r. — rok; *recto* (przednia strona karty)
RAKP — Rada Administracyjna Królestwa Polskiego
RGW — Rząd Gubernialny Warszawski
rkps — rękopis
RP — Rzeczpospolita
RWHAP — Rosyjskie Wojskowo-Historyczne Archiwum Państwowe w Moskwie
- ryc. — rycina
S. — *Seite* (strona)
SGKP — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SMHW — „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”
sygn. — sygnatura
szp. — szpalta
Tl. — *Teil* / część
UJ — Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
UKSW — Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
UMK — Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ur. — urodzona, urodzony
USC — Urząd Stanu Cywilnego
UW — Uniwersytet Warszawski
UwB — Uniwersytet w Białymstoku
v. — *verso* (odwrocie, tylna strona karty); von
v° — *voto* (*primo voto* — z pierwszego małżeństwa itd.)
VL — *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, wyd. J. Ohryzko, t. 1–7, Petersburg 1859–1860
- vol. — wolumin; tom
WE — Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne (w AGAD)
w. ks. — wielki książę
WKL — Wielkie Księstwo Litewskie
woj. — województwo
WXL — Wielkie Księstwo Litewskie
z. — zeszyt
Zb. dok. papier. — Zbiór dokumentów papierowych
Zb. dok. perg. — Zbiór dokumentów pergaminowych

Zb. Kart.	— Zbiór Kartograficzny
zesp.	— zespół archiwalny
zł	— złoty (floreń)
złp	— złoty polski
zm.	— zmarł, zmarła
	*
вып.	— <i>выпуск</i> (zeszyt, część)
д.	— <i>дело</i> (sygnatura)
ед. хр.	— <i>единица хранения</i> (jednostka archiwalna; j.a.)
кн.	— <i>книга</i> (księga)
кол.	— <i>коллекция</i> (kolekcja)
л.	— <i>лист</i> (karta)
НГАБ	— Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску
об.	— <i>оборотная сторона</i> (odwrocie)
оп.	— <i>опис</i> ; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym (fondzie)
спр.	— <i>справа</i> (sygnatura)
ф.	— <i>фонд</i> (fond; zespół archiwalny)
ЦДІАК	— Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів України у Львові

Informacja o czasopiśmie

Strona internetowa czasopisma http://agad.gov.pl/?page_id=2090 zawiera pełne wersje poprzednich tomów, skład redakcji i Rady Naukowej, formularze oświadczeń dla autorów, listę recenzentów, deklarację wersji pierwotnej, informacje o zasadach publikowania, procedurach recenzowania oraz o wdrożeniu procedury „ghostwriting”, a także aktualne informacje o punktacji czasopisma. Informacje o czasopiśmie są zamieszczone w językach polskim i angielskim.

Dostęp do pełnych treści tomów

Pełna zawartość rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica” w wersji elektronicznej jest udostępniana w internecie:

- na stronie internetowej czasopisma: http://agad.gov.pl/?page_id=2090#old
- w bazie czasopism naukowych CEJSH: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-56c90284-c603-410a-aaf1-88dfd214bbd2>
- w platformie Biblioteki Nauki: <https://bibliotekanauki.pl/>

Punktacja

„Miscellanea Historico-Archivistica” są czasopismem punktowanym, znajdującym się w wykazie czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych ogłaszanym przez ministra edukacji i nauki – **20 punktów**.

Ponadto czasopismo jest wykazywanym w bazie IC Journals Master List. Index Copernicus International, oceniającej polskie i zagraniczne czasopisma naukowe. Wartość wskaźnika Index Copernicus Value (ICV) za rok 2022 dla rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica” została wyznaczona na ICV 2022 = 65.97.

Lista recenzentów

prof. dr hab. Urszula Augustyniak (Uniwersytet Warszawski), dr. hab., prof. KUL Anna Barańska (KUL), prof. dr hab. Agnieszka Bartoszewicz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Andrzej Gil (KUL), prof. dr hab. Wojciech Krawczuk (Archiwum Narodowe w Krakowie), dr hab. Anna Krochmal (NDAP), prof. dr hab. Alicja Kulecka (Uniwersytet Warszawski), dr hab. Karol Łopatecki, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku), dr hab. Dariusz Makiła, prof. AEH (Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie), dr Uładzimir Padałinski (Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku), prof. dr hab. Andrzej Rachuba (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN), prof. dr hab. Ihor Smutok (Drohobycki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Drohobyczu, Ukraina), dr hab. Jacek Soszyński, prof. PAN (Instytut Historii Nauki PAN), dr hab. Władysław Stępnik, em. prof. UMK (UMK Toruń), prof. dr hab. Andrzej Szwarz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Zofia Zielińska (Uniwersytet Warszawski), dr hab. Ewa M. Ziótek (KUL)

Adres Redakcji

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa;
tel. (+48) 22 831 54 91 wew. 431; sekretariat@agad.gov.pl